

Buddhist Sanskrit Texts—No. 12

BODHICARYĀVATĀRA
OF
ŚĀNTIDEVA
with the Commentary *Pañjika*
OF
PRAJÑĀKARAMATI

Edited by
Dr. P. L. VAIDYA

PUBLISHED BY
THE MITHILA INSTITUTE
OF
Post-Graduate Studies and Research in Sanskrit Learning
Darbhanga

1960

शौद-संस्कृत-ग्रन्थावली-१२

शान्तिदेवविरचितः

बोधि च या व ता रः ।

प्रकाशकरमस्तिविरचितया पड़िकृत्यव्याख्यया संबलितः ।

देवोपाहृथीपरशुरामशार्मणा

स्लोकसूत्रादिभिः संस्कृतः ।

सिथिलाविद्यापीठप्रधानेन प्रकाशितः ।

शकाब्दः १८८९

संवत् २०१६

एष्मवीयाब्दः १९६०

*Copies of this Volume may be had, postage paid, from your usual Book-seller or from the Director
Mithila Institute, Darbhanga, on pre-payment either in cash, Postal Order or M. O., of
Rs. 10.00 for Ordinary edition and Rs. 15.00 for Library edition.*

*The entire cost of preparation and production of this Volume has been met
out of a subvention kindly placed at the disposal of the Institute
jointly by the Government of India (Ministry of Scientific
Research and Cultural Affairs) and the State of Bihar*

*Printed by Laxmibai Narayan Chaudhuri, at the Nirmaya Sagar Press,
26-28 Kolbhat Street, Bombay 2, and Published by Dr. P. L. Vaidya,
for the Director, Mithila Institute, Darbhanga, Bihar.*

अनुक्रमणिका ।

INTRODUCTION IN ENGLISH AND HINDI	...	पर
ABBREVIATIONS	...	xxvii
१ शोधितिलानुसंदेः	...	१
२ प्राप्तेश्वारा	...	२३
३ शोधितिलापित्प्रहः	...	३७
४ शोधितिलाप्रमादः	...	४८
५ संदर्भलक्षणम्	...	५०
६ आन्तिकारमिता	...	८८
७ वीर्यपारमिता	...	११८
८ ध्यानपारमिता	...	१३८
९ प्राणपारमिता	...	१४७
१० परिणामता	...	२८३
शथम् परिशिष्टम्—		
सुकृतस्त्री	...	२८९
द्वितीय परिशिष्टम्—		
टीकाकारोद्योगानां पदानां सूची	...	३०१
तीतीय परिशिष्टम्—		
अनिर्दिष्टथ-प्रथकर्तुनामकानां गदांशानां सूची	...	३०४
चतुर्थ परिशिष्टम्—		
आचार्य-प्रथ-शास्त्रादिसूची	...	३०४
पञ्चम परिशिष्टम्—		
टीकाकारनिर्दिष्टानां महावाननूशोदरणानां सूची	...	३०५

INTRODUCTION

1. THE TEXT

The bare text of Śāntideva's *Bodhicaryavatāra* (BCA) was first brought to the notice of scholars by the Russian Scholar Minayef in an edition published in the Russian Oriental Journal *Zapiski*, IV, 1889. It was based on three independent MSS. which were available in Russia to the editor. Two more MSS. of the bare text were subsequently noticed in the Bibliothèque Nationale, Paris, Devanāgari 78, and Burnouf 98. They were used by Louis de la Vallée Poussin, first in his edition in Roman script of the 9th chapter of the text as well as the text and commentary of Prajñākaramati's *Pañjikā* in his work: *Bouddhisme, Études et Matériaux* Vol. I, Bruxelles, Académie, and Luzac, London, 1898; he also published the text and *Pañjikā* in Devanāgari script of the first nine chapters, in the *Bibliotheca Indica*, Calcutta, 1902-14, (P in the margin), but the edition is still incomplete because the promised appendix containing missing portions of the text of Bodhicaryavatāra and the Tibetan Translation of *Pañjikā* as well as other useful and usual indexes which are characteristics of this author's editions of Buddhist works, have not yet seen the light of the day, and we do not expect them any longer.

When, therefore, it was decided to include the *Bodhicaryavatāra* and *Pañjikā* in the present series, I thought I should put the missing portions of the text at least in their proper place, but leave out completing the missing portion of the *Pañjikā* either in its Tibetan translation or in its Sanskrit restoration. I have, however, added the usual indexes of verses, of quotations in verse and prose in the commentary traced to their sources as far as possible upto date, and a list of Buddhist Sūtras from which extracts are taken as are required to make the edition complete and more useful to the reader. It was also decided to publish earlier a new edition of Śāntideva's *Sikṣasamuccaya* and give references to this new edition in the present work, which is now published as BST. No. 11.

The text of the *Pañjikā* on the first eight chapters is based on a single Ms. in Nepalese script, many folia of which are

missing. It ends with the 9th chapter, and does not contain commentary on the 10th chapter. For the 9th chapter which philosophically is very important, another Ms. in Maithili script was available and has been used by Poussin. As one Ms. of the work was found in Maithili script, I tried my best, since I came to Darbhanga, to find out by search either in the country-side or in the Raj Library, if a second Ms. in the same script could be traced in Mithila, but in vain. I am, therefore, bringing out a fresh edition of this important work, filling gaps in the text of *Bodhicaryāvatāra*, and adding useful indices. I have not attempted to give the Tibetan translation of Pañjikā on verses of the text where it was missing, because the text by itself is very lucid and simple, and stands in no need of a commentary, and also because a full text of the commentary is available on the 9th chapter where need of a commentary is felt most. In Appendix V, I have given references to Tibetan translations in Tanjur and Kanjur of those Mahāyāna texts cited in Pañjikā from "A Complete Catalogue of Tibetan Buddhist Canon" published by Tohoku Imperial University, Sendai, Japan, 1934, as in the case of similar texts cited in *Sikṣasamuccaya*. Some of the sūtras cited in *Sikṣasamuccaya* and *Pañjikā* are planned to be restored in Sanskrit and included in a volume entitled *Mahāyānasūtra-saṅgraha*, Vol. II in this Series.

A word about the commentary called *Pañjikā* of Prajñākaramati. It has been stated above that it is not available on the 10th chapter of the *Bodhicaryāvatāra*. In this connection Poussin remarks: "On the 10th chapter of the Avatāra, the authenticity of which is rather doubtful, there is no commentary by Prajñākaramati". Poussin seems to think that the authenticity of the 10th chapter of Bodhicaryāvatāra is doubtful or questionable because Prajñākaramati has not commented upon it. I think this assumption is not justified. In the first place, all independent Mss. (about 5 in number) of the text of *Bodhicaryāvatāra* contain this chapter; secondly, the contents of that chapter are mostly identical with, or have a close resemblance to the contents of the concluding chapter (19th) of *Sikṣasamuccaya*. This is sufficient to prove the common authorship of these works; and lastly the close of the subject-matter with the 9th chapter in Bodhicaryāvatāra looks rather abrupt and sudden. The Tibetan Translation of the 10th chapter is available.

Let us examine this question of Prajñākaramati's commentary more closely and a bit further. The text of the commentary on first eight chapters is available in a single Nepalese Ms. with a large number of folia missing. The Maithili Ms. which contains only the 9th chapter seems to be an independent Ms. and a work complete in itself. This commentary on the 9th chapter, both in Nepalese and Maithili Mss., has introductory invocatory stanzas, which, if it was merely a continuation of commentary on the first eight chapters, is unnecessary and out of place. My own conjecture, therefore, is that Prajñākaramati first wrote his commentary on the 9th, the most important chapter in *Bodhicaryāvatāra*, and also in need of interpretation, as references to pages 443 and 445 (in Poussin's edition) suggest. I, therefore, feel on sure grounds that Prajñākaramati first wrote his commentary on the 9th chapter, and added the same to first eight chapters at a later date. The 10th chapter has nothing important philosophically, and hence he ignored it altogether. I see, therefore, no justification for Poussin's view questioning the authenticity of the 10th chapter of the text on the ground that Prajñākaramati did not comment on it. On the contrary, there is evidence enough to prove its authenticity in the eyes and in the age of Prajñākaramati, as he refers (on page 37 of Poussin's edition and on page 18 of the present edition) to a verse of the 10th chapter prefaced by चक्षुति-

आकाशस्त्रियोदय यावत् जगतः स्मृतिः ।

तावस्त्रम् स्मृतिर्भूताजगतुःकावि विज्ञः ॥

[BCA 10.55]

There is a verse in the closing chapter of *Sikṣisamuccaya*:

यानवासासनिष्ठस्त्र निष्ठा लोचस्त्र संभवेत् ।

तावस्त्रासामि लोकार्थं इवेदं जानपुरःसरः ॥

[SS 19]

which corresponds with the contents of the above-cited verse but the wording is quite different, and hence चक्षुति cannot refer to *Sikṣisamuccaya*. I, therefore, see no reason to doubt the authenticity of the 10th chapter of this work which thus did form an integral chapter of *Bodhicaryāvatāra*.

The Bodhicaryāvatāra which is often called Bodhisattvacaryāvatāra in Tibetan, is found translated in Tanjur (T No. 8871) by Sarvajñadeva and revised by Dharmasribhadra and Sumati-kṛti. It is also rendered in Chinese. See Nanjo No. 1354. The

Pañjikā of Prajñākaramati is also found translated in Tanjur (T No. 3872) by Sumatikirti. This translation contains all the 10 chapters of Pañjikā, while the 9th chapter is also found as a separate book in Tanjur (T No. 3876). There is also a Tippaṇī called *Visṛṣayatāra* by Vibhūticandra, fragments of which are found in the original Sanskrit and in Tanjur (T No. 3880) and they were used by Poussin. An abridgement of the BCA, called *Pindartha* in thirty-six verses is prepared by Kamalśila and is found translated in Tanjur by Dipaiṅkaraśrījñāna. It appears that the book was very popular with the later writers on Buddhism. In addition, there are several other helps for the correct understanding of the text such as Kṛṣṇapa's *Duravabodhanirṇaya*, *Parinamamapañjikā* on 9th chapter only, *Vṛttipañjikā Saṅhakāri*, and Vairocana Dikṣita's Pañjikā. The existence in Tibetan of Prajñākaramati's commentary on 9th chapter as a separate work goes to prove my assumption that he wrote it first and added commentary on first eight chapters later and prefixed it to that on the 9th chapter.

The Bodhicaryāvataṭra is a very popular work among European scholars, perhaps for its devotional character which appealed to them most. It was translated into French by Poussin, Paris, 1912; and also by L. Finot, Paris, 1920; in English by L. D. Barnett, London, 1909; in German by R. Schmidt, Paderborn, 1923; and in Italian by G. Tucci, Torino, 1925. The late Dharmanand Kosambi translated it into Gujarati and Marathi, the former of which is published in Ahmedabad, and the latter is contemplated to be published by a Trust founded in Bombay to perpetuate his memory.

2 THE ACTHOS.

In my Introduction to *Sūkṣmaśāstra* (page viii) I have already spoken about Śāntideva, his age and his works. I need not repeat the same here.

About Prajñākaramati our knowledge is scanty. We know that he was a Buddhist monk well-versed in scriptures. He may have lived either in Nālandā or Vikramāśilā. He is positively later than 800 A. D. as he quotes from *Tatpuruṣaṅgraha* profusely. He may belong to the last quarter of the 8th or first quarter of 9th century.

The text of *Bodhicaryāvatāra* is divided into 10 chapters, containing over 900 stanzas. Bodhicaryāvatāra means an Introduction to the code of conduct leading to the attainment or realization of Bodhi, enlightenment or perfect knowledge, as is understood in Mahāyāna Buddhism. The work is written and interpreted, according to its commentator Prajñākaramati, in accordance with the tenets of the Mādhyamika School of Buddhists (मध्यमानीभाषाम्). Sāntideva in the text and Prajñākaramati in his commentary refer to other schools of Buddhist thought, viz., Sautrāntika, Vaibhāṣika and Yogācāra, as also non-Buddhist Schools of Sāṃkhya-Yoga, Naiyāyika-Vaiśeṣika and Upaniṣadists, and other minor schools of thought of his age, all this in the 9th chapter. The earlier eight chapters deal with the underlying theological current similar to Śikṣāsamuccaya. The first chapter speaks of the advantages of securing the seed of Bodhi or enlightenment; the second deals with the need of confessing sins and worship of the Buddhas; the third deals with merit and acceptance of some underlying concepts of Buddhism preliminary to acceptance of the faith; the fourth emphasises watchfulness to preserve and persevere in the ideas of Bodhicitta already attained; the fifth chapter speaks of the constant vigilance and recollection of what the person under training should do and what he should not do, and a constant reflection over the condition and behaviour of mind and body; the sixth chapter advocates forbearance or Kṣūṇipāramitā; the seventh of constant effort or Viryapāramitā, and the eighth of meditation or Dhyānapāramitā. The ninth chapter speaks of Prajñāpāramitā, the doctrine of void of all concepis, based upon or preceded by a critique of doctrines of other schools of thought including sub-schools of Buddhism which do not correctly understand it, and which is antagonistic to Kleśa, soiling of mind, which obscures right understanding :

कैवल्यार्थनिःप्रतिपत्तो हि शून्यता ।
सीरं सर्वज्ञताम् तो न भावद्विती कर्म् ॥

[BCA 9.55]

The last chapter winds up the subject, emphasizing the cult of Bodhisattvahood.

We may now compare the contents of the two known works of Sāntideva. The Śikṣāsamuccaya is a very short work in 27 kārikās followed by their brief exposition. The chief merit of this work is the wealth of quotations from the Mahāyāna

Buddhist works to illustrate the theological back-ground to the attainment of Bodhi. It is characterised by a "loquacious learnedness" as Winternitz calls it, while Bodhicaryāvatāra is a genuine piece of religious poetry rising to the loftiest flight of devotional fervour and inspired expression of the poet's feelings. The first eight chapters are theological in outlook, but the 9th chapter gives a philosophical exposition of the Mahāyāna doctrine from the point of view of the Mādhyamika School.

Poona,
1st December 1959 }

P. L. VAIDYA

प्रस्तावना ।

१ संहिता

शांतिदेव की रचना बोधिचर्यावतार (BOA) का मूल पाठ रूसी पौराणिक पत्रिका आपिस्कि—४ (१८८९) में रूसी पंडित मिनायेफ द्वारा प्रकाशित संस्करण में प्रथम बार निरानों के सामने उपस्थित किया गया । यह तीन अवग्राहकाओं पर आधारित था । ये मातृकाएँ संफादक को रूस से उपलब्ध हुईं । और दो मातृकाएँ बाद में विभिन्न ज्ञानेन्द्र पारिस में मिली—देवनामारी ७८ और वर्णुफ ९८ । हर्दि द ला बैग्री पूसे ने नवम अध्याय के रोमन लिपि के अपने संस्करण में तथा प्रशास्त्रमतिष्ठत पंजिका की संहिता और टीका में उन मातृकाओं से अपने प्रथ—Buddhisme, Etudes et Materiaux, Vol. I मुसेल्स, अकादमी, और लुशाफ, लंदन (१८९८) में काम किया है । पहले नी अध्यायों का मूलपाठ पंजिका के साथ उसने देवनामी लिपि में (विभिन्नओपिका इंडिका—कलकत्ता १९०२ -१४) प्रकाशित किया (हालिये में 'P' से उल्लिखित) । किन्तु यह संस्करण अब तक अद्भूत ही रहा है, क्यों कि वह प्रतिकृत परिचिक्ष, जिसमें ज्ञानिचर्यावतार के अनुपलब्ध अंश तथा पंजिका का तिन्हती अनुवाद समाविष्ट किये जानेवाले थे, तथा अन्य उपयुक्त साधारण अनुसूचियाँ, जो उसके बौद्धमंत्रों के संस्करणों की विशेषताएँ अक्सर रह करती हैं, अब तक अप्रकाशित रही हैं, और उनके प्रकाशन की आगे भी कोई संभावना नहीं नज़र आती ।

जब यह तथ छुआ कि प्रस्तुत अध्यात्मा में ज्ञानिचर्यावतार तथा पंजिका समाविष्ट की जाए, तब मैं यह सोचा कि संहिताके अब तक अनुपलब्ध अंशों को उनके अपने स्थान पर रख दूँ, किन्तु पंजिका के अनुपलब्ध अंशोंके उसके तिन्हती अनुवाद या संस्कृत पुनरवतार के लिए छोड़ दूँ । छन्दों की जनुसूची, टीका में उल्लिखित गथ और पथ उद्घटनों के मूल स्थानों के पर्यासंभव अध्यायवत् निर्देशों की अनुदूर्ची, उद्गत बौद्ध सूत्रों की सूची, तथा अन्य जानकारी जो कि किसी संस्करण को पूर्णता प्रदान करती है और पाठ्यक्रम के लिए अधिक लाभकारी है, मैंने प्रस्तुत संस्करण में समाविष्ट की है । शांतिदेव-ग्रन्थीत शिक्षासमुच्चय का नवा संस्करण इसके पछले प्रकाशित करना तथ किया गया ताकि इस नवे संस्करण का उल्लेख प्रस्तुत प्रकाशन में किया जा सके । प्रस्तुत प्रकाशन बौद्ध संस्कृत मंथमाला—क्रमांक ११ (BST No. 11) के रूप में प्रकाशित हो रहा है ।

पहले आठ अध्यायों पर पंजिका का मूल पाठ नेपाली लिपि में उपलब्ध एकाकी मातृका पर आधारित है, जिसके अनेक एक गायत्र हैं । नवम अध्याय की टीका ही उसका अंतिम अंश है, दसवें अध्याय पर टीका उसमें नहीं मिलती । नवम अध्याय के

लिए, जो कि दार्शनिक दृष्टि से अतीव महस्य रखता है, दूसरी हस्तलिपि भैयिली लिपि में उपलब्ध हुई है। पूर्वे ने उससे काम लिया है। चूंकि भैयिली लिपिमें एक मातृका मिल गयी थी, मैंने दरमंगा आनेपर राजभाषालघ्य में या कही जनपदमें अन्य हस्तलिपित प्रति प्राप्त करने की भर्त्सना कोशिश की, पर सफलता नहीं मिली। अतः मैं इस महस्तपूर्ण रचना का नया संस्करण बोधिचर्यावतार के अनुपलब्ध अंशों को जोड़कर, उपर्युक्त अनुसूचियों के साथ प्रकाशित करने जा रहा हूँ। यहाँ लोकोंकी पंजिका का तिम्बती अनुबाद नहीं मिला, वहाँ उसे पुनः श्रिष्ट करने की कोशिश भी नहीं की है। क्यों कि मृद्दसंहिता ही इनी सरल और सुन्दर है तो कि उसके लिए टीका की आवश्यकता महसूस नहीं होती, और इस लिए भी कि नवम अध्याय पर टीका की आवश्यकता है तो वहाँ वह पूर्णरूप से उपलब्ध है। पंजिका में उद्दृत महायान प्रयोग के तंत्र और कंत्र में जो तिम्बती अनुबाद (तिम्बती बौद्ध धर्म प्रयोग की सम्बन्धी सूची, टोहोकु इंपीरिअल युनिवर्सिटी, शोदृश, जापान १९३४) है उनकी तरफ मैंने अंगुलिनिर्देश किया है, जैसा कि शिक्षासमूहिय में उद्दृत इस प्रकार की रचनाओं के बारे में किया गया है। शिक्षासमूहिय तथा पंजिका में उद्दृत कलिपय नमूनों का पुनः संस्कृताकरण करके इस पाला के महायान-सूत्रसंग्रह, भाग-२ में समाविष्ट करने की आपेक्षना बन चुकी है।

प्रशाकरमतिप्रणीत पंजिका के विषय में कुछ कहना चाहिए। बोधिचर्यावतार के दसवें अध्याय पर टीका उसमें नहीं भिलती यह मैं पहले ही कह चुका हूँ। इस संबंध में पूर्वे का कहना है—“बवतार के दसवें अध्याय—जिसकी विश्वसनीयता संदेहास्थ नहीं—पर प्रशाकरमति द्वारा रचित टीका नहीं भिलती।” उसका मतव्य है कि नूँकि प्रशाकरमति दसवें अध्याय पर टीका नहीं लिखी है, इस लिए उस अध्यायकी विश्वसनीयता संदिग्ध या चिन्मय है। उसका यह मतव्य मेरी राय में उचित नहीं है। एक कारण यह है कि बोधिचर्यावतार की लगभग पाँच अलग अलग मालूकाओं में दसवें अध्याय विद्यमान है, और दूसरा कारण यह कि शिक्षासमूहिय के अंतिम (१९ वें) अध्याय की विषय सानमी से इसकी विषयसामग्री लगभग भिलती जुलती है या उससे अधिकांश में समानता रखती है। इन रचनाओं की एककर्तृकला सिद्ध करने में यह पर्याप्त प्रमाण हो सकता है। अंत में यह कहना है कि नवम अध्याय के अंत के साथ प्रयोग की समाप्ति अचानक सी लगती है। दसवें अध्याय का तिम्बती अनुबाद भी उपलब्ध है।

प्रशाकरमति की टीका की इस समस्या की हम जरा जारीकी से ज्यादा छानबीन करें। पहले आठ अध्यायों की टीका का पाठ एक ही नेपाली हस्तलिपि में विद्यमान है, जिसके बहुतसे पने गायब हैं। भैयिली हस्तलिपि जिसमें केवल नवम अध्याय पर टीका है। एक अलग ही मातृका दीर्घ पहरी है, और वह अपने में पूर्ण रचना मालूम

पढ़ती है, नेपाली तथा ऐपिली दोनों हस्तालिपियों में नवमाध्याय की यह टीका प्रास्ताविक बैद्यनापरक स्थेकों से मंडित है । यदि यह टीका पहले अध्यायों की टीका का केवल प्रस्ताव रहती, तो ये श्लोक अनावश्यक तथा व्यक्तिगत से लगते । अतः मेरा निजी अनुमान है कि प्रह्लादकरमतिने नवम अध्याय पर पहले टीका लिखी, क्योंकि वह विश्वय तथा अर्पणिर्धरण की दृष्टि से बोधिष्ठर्यावतार का सबसे महत्वपूर्ण अध्याय है । पूर्से के संस्करण के ४५३ तथा ४५५ में पृष्ठों पर के उल्लेखों से भी यही सूचित होता है । अतः ठीस प्रभाणों के आधार पर मेरी यह मान्यता है कि प्रह्लादकरमतिने पहले नवम अध्याय पर टीकारचना की और बाद में पहले आठ अध्यायों की टीका के साथ उसे जोड़ दिया । दार्शनिक दृष्टि से दसवें अध्याय में कुछ भी महत्वपूर्ण नहीं है, इस लिये उसने उसकी तरफ ध्यान नहीं दिया । बल एवं पूर्से की राय कि प्रह्लादकरमति की टीका के अभाव में दसवें अध्याय की विश्वसनीयता चिन्त्य है, मुझे नाय्यपूर्ण नज़र नहीं आती । उसके विरोध में काफी सबूत मिलता है कि वह अंश विद्यासयोग्य है, और तुद प्रह्लादकरमति की दृष्टि से भी । दसवें अध्याय का एक श्लोक वह 'यद् वश्यति' कहकर उद्भूत कर लेता है (देखिये—पूर्से पृ. ३७; प्रस्तुत संस्करण पृ. १८) ।

आकाशस्य स्थितिर्यावद् यावद् जगतः स्थितिः ।

तावन्मय स्थितिर्मूर्याङ्गादुःखानि निहतः ॥ (बोधि. १०५५)

शिक्षासमूच्य के अंतिम अध्याय में एक श्लोक है—

यावदाकाशनिष्ठस्य निष्ठा लोकस्य संभवेत् ।

नवमस्तात्यार्थि लोकार्थे कुर्वन् इत्युपरःस्तः ॥ (वि. स. १९)

यह श्लोक ऊपर उद्भूत श्लोकसे विविध में मिलता जुलता है, पर शब्दयोजना भिन्न है । अतः 'वश्यति' का अभिप्राय शिक्षासमूच्य से नहीं । इसलिए मुझे कोई कारण नहीं दीखता जिससे कि दसवें अध्याय की विश्वसनीयता पर संदेह किया जाय । यह अध्याय उस रचना का निजी अंश है ।

बोधिष्ठर्यावतार को तिन्मती में बोधिसत्प्राचर्यावतार कहते हैं । इसका अनुवाद तंजुर में (T. 3871) स्वीकृतेवने किया है, जिसका संस्कार धर्मशीघ्रद तथा धूमतिकीर्तिनामा किया है । चीनी भाषामें भी इसका तर्जुना हुआ है (देखिये—नंजिओ १३५५) । इस अनुवाद भी धूमतिकीर्तिनामा किया हुआ तंजुर में मिलता है । (T. 3872) । इस अनुवाद में पंजिका के दस दस अध्याय विश्वान हैं, और नवम अध्याय भी अन्वग रचना के रूप में तंजुर में उपलब्ध है (T. 3876) । विभूतिचंद्र—प्रणीत विश्वेषण्योतनी नामक एक टिप्पणी भी है, जिसके कई अंश मूल संस्कृत में तथा कई

तंजुर में पाये जाते हैं (T. 3880)। इसे ने इसका उपयोग किया है। बोधिचर्यावतार का संक्षिप्त रूप पिंडार्थ के नाम से छत्तीस छंदों में कमलशीलने बनाया है, जिसका अनुवाद तंजुर में दीर्घकरशीङ्गान द्वारा किया हुआ मिलता है। बौद्धधर्म के परवर्ती लेखकों में इस रचना का बढ़ा आदर दिलाई पड़ता है। ग्रंथ का टीक टीक वर्णनिर्धारित करने में और भी कार्तिपय सहायक रचनाएँ मिलती हैं:- कृष्णपक्षत दुर्वबोध-निर्णय, परिशमनपंडिका (केवल नवम जन्माय की टीका), विद्वतिपंजिकासंस्कार तथा बैरोचन दीक्षित कृत पंजिका। तिब्बती में प्रशाकरमति की नवमायाय पर टीका एक खत्रंत्र रचना के रूप में विद्यमान है, जिससे भेरा अनुमान कि उसने नवम अयाय पर पहले टीका किया, और भी एहसे आठ अयायों पर टीका लिख कर दोनों को इकट्ठा किया और भी परिपूर्ण हो जाता है।

यूरोपीय पंडितों में बोधिचर्यावतार बड़े समादर की बस्तु है, शायद इस लिए कि उसकी रससिस्ताने उन्हें अल्पिक प्रभावित किया है। इसे ने इसका अनुवाद केवल मायामें किया (पारिस १९१२), और एड. फिनो ने भी (पारिस १९२०)। पॉल. ही. बोर्नेटन इसका अनुवाद जंगेनी में किया (लंदन १९०९)। जर्मन अनुवाद आइ. शिमट्टने किया (पैरिस १९२१)। जी. हुड्डीन इतालियन भाषा में इसका तर्जुमा किया (तोरिनो १९२५)। बुद्धलोकवासी थी। धर्मानंद कोसंबी ने इसका अनुवाद गुजराती तथा भाराठी में किया है। गुजराती अनुवाद अहमदाबाद में प्रकाशित हुआ है। भाराठी अनुवाद बंबई में उनके स्मारकार्प स्थापित विद्यस्त निधि द्वारा प्रकाशन के मार्ग पर है।

२. रचयिता

शिक्षामहाव्य के वरपने संस्करण में (पृ. ३३) मैंने शांतिदेव, उसके काल तथा रचनाओं के बारे में लिखा ही है। उसे यहाँ दूहरानेकी आवश्यकता मैं महसूस नहीं करता। प्रशाकरमति के संबंध में हमारी जानकारी अल्पतम् है। हम इतना ही जानते हैं कि वह एक शास्त्रविशारद बौद्ध भिक्षु था। उसका निवासस्थान या तो नालंदा रहा था या बिक्रमशिला। उसका जीवनकाल निष्पत्त ही ८०० ई. के उपरांत है। क्यों कि 'तत्त्वसंप्रग्रह' से उसने प्रचुर उद्धरण लिये हैं; अतः वह आठवीं सदी के अंतिम चरण में या नींवी सदी के प्रथम चरण में रहा होग।

बोधिचर्यावतार की संहिता दस अयायों में विभक्त है। उनमें कुल मिलाकर ९०० से अधिक श्लोक हैं। महायात बौद्धपर्म में मान्य बोधि या पूर्णद्वान तक पहुँचने के लिए आचारविषयक नीतिनियमों का संग्रह बोधिचर्यावतार में निविष्ट है। प्रशाकरमति के अनुसार इस ग्रंथ की रचना तथा विवेचना बौद्धों के माध्यमिक संग्रहालय के सिद्धान्तों का अनुसरण करते हुए की गयी है (मध्यमनीतिभाजनम्)। संहिता में शांतिदेव तथा

पंजिका में प्रज्ञाकरणति सौन्नातिक, वैभाषिक, थोगचार आदि बौद्धर्म की शाखाओं का उल्लेख करते हैं, तथा सांख्य-योग, वैद्यायिक-वैशेषिक, वीष्णविष्णिविदिक और अन्य अचर दर्शनसंप्रदायों का नाम-निर्देश भी करते हैं । यह सब नवम अध्याय का विषय है । पहले आठ अध्यायों में विज्ञासमूह्य के समान ही धर्मविद्याविषयक अंतःप्रवाह को लेकर ही चर्चा की गयी है । प्रयत्नात्माव ने वैधिकीज प्राप्त कर लेने के लाभ का विवेचन है, दो द्वितीयाध्याय में पाप-स्त्रीकर तथा शुद्धों की पूजा वर्ती आवश्यकता का विवरण है । तीसरे अध्याय में धर्मदीक्षा से पूर्व आवश्यक आधारभूत तत्त्वों के अवलंब तथा मूल्य की चर्चा है । पूर्वार्जित वैधिकिता की विचारधारा की रक्षा तथा निरूप आचार के लिए आवश्यक जागरूकता पर वैष्ण अध्याय बल देता है । पाँचवे अध्याय में साधकके कर्तव्यकर्तव्य का निरैनन निरैनुग्रह तथा स्मरण, तथा मन और हस्तीर की अवस्था और आचार का संतु विचार ग्रन्तिप्राप्ति है । छठे अध्याय में क्षांतिपरमिता यानी सहनशक्ति का निरूपण है, तो सातवें में वीर्यपरमिता परिश्रमसातामा का । आठवें अध्याय का विषय है व्यानपारमिता । नवमाध्याय में प्रह्लापरमिता का विवेचन है, जो सभी संकल्पों की शून्यता का सिद्धान्त है । यह सिद्धान्त अन्य दर्शनसंप्रदायों की, जिनमें वौद्धों के अन्य खान धारणाओंले उपसंप्रदाय भी समिलित हैं, आलोचना से अनु-प्राप्ति है, और सम्यक् ज्ञान को तिरोहित करनेवाले द्वेष याने सनोमालिन्य का विरोधी है ।

क्षेदावेयाङ्गतिमःप्रतिपक्षो हि शून्यता ।

शीर्घं सर्वाङ्गताकामो न भावयति तो कपम् ॥ (वैधि. ९, ५१)

अंतिम अध्याय में वैधिकसम्भवता के सिद्धान्त पर बल देते हुए विषय का उपसंहार किया गया है :

शतिदेव की इन दो विष्यात रचनाओं की विषयसामग्री की तुलना अब हम करेंगे । शिक्षासमूह्य एक छोटी रचना है, जिसमें बेवल २७ कारिकाएँ हैं, जिनका संक्षिप्त विवेचन बाद में किया गया है । इस रचना की प्रमुख विशेषता यह है कि इसमें वैधि वीर्य अवाहि की धर्मविद्याविषयक पार्थभूमि का समर्थन करने के लिए महायान वौद्ध धर्मों से प्रचुर उद्धरण लिये गये हैं । विटरनिदृश इस विशेषता का वर्णन 'शम्दवहूल पांडिल' से करता है । पर वैधिकीयतार एक सक्ता धर्मप्रधान काव्य है, जो भक्तिभावना के पश्चोत्कर्ष तक पहुँच जाता है, और जो कवि के मार्गों की उत्सङ्गत अभियंजना है । पहले आठ अध्याय धर्मविद्यापरक हैं, तो नवमाध्याय माध्यमिक संप्रदाय के अनुसार महायान सिद्धान्तस्त्रयि का दर्शनिक विवेचन करता है ।

पुना,
१११२।१९५६

प. ल. वैद्य

ABBREVIATIONS

- AK (अ॒ अ॑) — *Avadāna-kalpaṭatā* of Kṣemendra, *Bibliotheca Indica* edition; our edition in BST Nos. 22-23.
- AS (अ॒ अ॑) — *Avadāna-Sataś* by J. S. Speyer, *Bibliotheca Buddhica* edition; our edition in BST No. 19.
- Āṣṭa (अ॒ अ॑) — *Āṣṭasahāsrikā Prajñāpāramitā*, ed. by Rajendralal Mitra.
- BC — *Budhīcarita* of Āśvaghosha, edns. by Cowell and Johnstone.
- BCA — *Buddhīcaryavatāra* of Śāntideva, with *Pañjikā* of Prajñākaramati, ed. by Poussin; bare text in Zapiski.
- BCP — *Buddhīcaryavatārapañjikā* of Prajñākaramati, ed. by Poussin.
- CP — *Cariyāpiṭaka*, PTS edition; also by B. C. Law.
- CS — *Cittahṛdaya* of Nagarjuna (I. *Nirupama*, II. *Lokuttara*, III. *Asaṅga*, and IV. *Paramārtha*)
- DA (दिव्या॑) — *Dityāvalī*, our edition in BST No 20; also Cowell and Neil's edition.
- DBh (दृ॒ घ॑) — *Databhūmikasūtra* ed. by Rahder.
- GM — *Gūḍī Mes*, ed. by N. Dutt.
- GV (गुण्ड॑) — *Guṇḍavyūhasūtra*, ed. by Suzuki and Idzumi, Kyoto, Japan, 1949.
- J (जा॑) — *Jātaka*, ed. by Fausböll.
- JM (जा॑ मा॑) — *Jātakamālā* of Arya Śūra, ed. by H. Kern, HOS; our edition in BST No. 21.
- KV (कार्य॑) — *Kārandharyāha*, BTS edition.
- LA (लंग॑) — *Lankāvatārasūtra*, ed. by B. Nanjio, Kyoto, Japan, 1923; reprint 1956.
- LV (ललित॑) — *Lalita-Vistara*, our edition in BST No. 1.
- MŚ (म॒ शा॑) — *Madhyamakasāstra* of Nagārjuna, our edition in BST No. 10.
- MV (म॒ ग॑) — *Madhyamakavṛtti* called *Praeannapūrṇā* of Candrakīrti, our edition in BST No. 10.
- MVastu (म॒ घ॑) — *Mahāvastu*, ed. by E. Senart.
- MVy (म॒ ए॑) — *Mahāvyūpatti* ed. by I. P. Minayeff, *Bibliotheca Buddhica*.

- PP—Prajñāpāramitā.
- RP (प्र.)—*Rasārapūloparipṛcchi*, ed. by L. Feer, Bibliotheca Buddhica.
- ŚŚ (संस्कृ.)—*Sītāśamuccaya* of Śantideva, ed. by Bendall in Bibliotheca Buddhica; our edition in BST No. 11.
- SA (संस्कृ.) *Sāṃvaraṇikā* of Asaṅga, ed. by S. Lévi.
- SN—*Saundarananda* of Asaṅgobha, edns. by H. P. Shastri and Johnstone.
- SR (संस्कृ.)—*Samādhirajyāñtra* ed. by N. Dutt, in GM; our edition in BST No. 2.
- SDP (संस्कृ.)—*Sudharmapuṇḍarīkaśāstra*, ed. by N. Dutt; also by Kern and Nanjio.
- SP (संस्कृ.)—*Suvṛṇṇaprabhāśārūpa*, ed. by B. Nanjio and H. Idzumi, Kyoto, Japan, 1931; also by J. Nobel.
- SV (संस्कृ.)—*Sukhdevayajña* ed. by Max Müller.
- T—Tibetan translation.
- T—(followed by number)—Tohoku Catalogue.
- TG (संस्कृ.)—*Tathāgatayuhyasañkuta* or *Guhyaśamadja*, GOS edn.
- TS (संस्कृ.)—*Tattvasaṃgraha* of Śāntarakṣita, GOS edition.
- TP—Taisho Tripitaka, Tokyo, 1924–1934.
- VCh (संस्कृ.)—*Vajracchedikā*, ed. by Max Müller.
- (N. B.—Most of the works mentioned above are planned to be included in the BUDDHIST SANSKRIT TEXTS Series). The list will be found at the end of the Volume.)
-

शान्तिदेवविरचितः

बोधि च या वतारः ।

प्रहारमतिविरचितया पविकाल्यव्याख्यया संविलितः ।

॥ ३५ नमो मुदाप ॥

१ शोधिचिच्छानुकूलसो नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

कुण्डनान् समुतार् सधर्मकायाम्

प्रणिपत्यावर्त्तोऽस्तिलंभ वन्यान् ।

सुगतात्मजसंवरावतारं

कर्ययिष्यामि देवागमं समाप्तात् ॥ १ ॥

P. I

^१.....अखिलोऽभ्य इन्द्रानिति कल्याणमित्रप्रभूतीनाम् । सुगतात्मजसंवरावतार- ^{१०}
मिति अधिवेयकथनम् । कर्ययिष्यामीति प्रयोजनाभिधानम् । संबन्धप्रतिपादनपदं तु न
विघ्ने, सामर्थ्यादेव तु स प्रतिपत्तिव्यः । यथागममिति स्वातन्त्र्यपरिहारपदम् । समाप्तादिति
पुनरुक्तापरिहारव्यवचनम् । इति समुदायार्थः । अववार्थस्तु उच्यते । सुगतानितिव्यत्र
गतशब्देन सर्वपृथग्जनेभ्यो भगवतां व्यवच्छेदं दृश्यति, तेषां संसारान्तर्गतत्वात्, मगवतां
तु संसारविनिर्गतत्वात् । सुशब्दस्तु प्रशस्तापर्यट्यावृत्सिविशिष्टं सुग-..... । तेनाम- ^{१५}
मर्य-प्रशस्ते यथा भवति एवं सम्बन्धप्रतिपदा क्लेशावरणप्रहाणं गताः सुगताः । अनेन
प्रहाणसंपत्तिकृष्ण । यदि वा । प्रशस्ते सर्ववर्धनेति: स्वात्मतात्मे गता अधिगता: सुगताः ।
अनेन अधिगतसंपूर्वपदशिष्टा । य[दि वा].....तीर्णिकजास्तुभ्यो भगवता
विशेषशोषणदर्शितो भवति । तेषामात्मादिभावामितिैशवशात् प्रशस्तगमनाभावात् । आत्मादीनां
च प्रमाणवाप्तिव्यात् । संसाराप्रतिपक्षात्म अप्रशस्तं भगवत् । अपुनराहृत्या वा ^{२०}
गताः, पुनर्जन्मनो रागादिना...हंकारमुदया अहंकारवीजस्य अविद्यायाः सर्वथा प्रहाणात्
सुगताः । अनेन ज्ञोतापक्षसङ्कृदागमित्रोपस्थित्योऽपि भगवतां विशेषो दर्शितः । तेषां
प्रशस्तगमेनेऽपि सर्ववोलप्रहाणात् पुनराहृतिसंभवात् । निःशेषं वा.....सर्ववासनाया
अपि कायवाग्नुद्दितैगुण्यलक्षणायाः स्वयमधिगतमार्गोकावपाटवस्य वा सर्वथा प्रहाणात्
सुगताः । एताकृता संपूर्णगमित्वं भगवतां प्रतिपादितम् । अनेनापि अनागामिक्षावक्याशेक- ^{२५}
भुद्देष्यो भगवताभ्याधारणगुणवारेदितम् । तेषां...कायवाग्नुद्दितैगुण्यस्य स्वाधि-
गतमार्गोक्त्याटवस्य च संभवात् । एवं च सुद्दत्यमशेषगुणसमसाधारणमपरयोगिमिः
सुगतशब्देन रूपापितम् । तानेवंभूतान् सुगतानादतः परमप्रसादेन प्रणिपत्तेति नमस्कृत्य

P. II

P. III

¹ This stanza is found in SS p. 3. ² SS reads समुक्तिलाङ्कनम्: for
यथागमं समाप्तात् ³ The first folio of the Pāñjikā is missing. ⁴ P प्रवासा-
र्थः against Ms. ⁵ Ms. र्वैर्पार्वत्य् for र्वैर्पत्य्.

सुगतामज्जंवरावतारं कथयिष्यामीति संबन्धः । किंमूतान् ! समुत्तानिति । मुत्ताक्ष मुनीना-
पिष्ठ लभ्यप्रमुदितादिभूमयो बोधिसत्त्वा एव गृह्णन्ते । तेषामेव अत्र अधिकृतत्वात् ।
तैः सह । अनेन विशेषणेन आर्यसंशेष्य नमस्कारोऽन्तर्मावितः । अपरं विशेषणमाह-
सर्थमकापानिति । सर्वापि द्विषु [को] भास्त्रान् स्वाभाविको धर्मकायः । स एव च अधिगम-
स्व भावो धर्मः । सद्गृहणो वा कायशब्दः, जनकायो बलकाय इति यथा । तेन प्रवचनस्यापि
प्रहणम् । तेन सह । अनेनापि धर्मत्वं नमस्कारोऽन्तर्मावितः इति । रत्नवेणमस्कारो-
ऽयमित्युक्तं भवति] ॥

२.५ ननु चुदाहर्मो धर्मत्वं आर्यसंव इति कमः । तद् किमिति चुदानन्तरमार्यसंवः,
तदनु धर्म इति व्यतिक्रमनिर्देशः ॥ सत्यम् । इह ऐक्यव्यवस्थारोपाद्, व्यतिक्रमनिर्देशो
१० वेदितव्यः । योजनानु सुगतान् सर्वधर्मकायान् भस्त्रान् प्रगिपत्य, इति अनुक्रमेणैव । च
कथित्व दोषः । अथवा । वोधिसत्त्वानामपि अधिगतधर्मसत्त्वादानुरूपेण धर्मकायो विचार
एव । वेष्यामपि सह धर्मकायेण नमस्करणं प्रतिपादनीयम् । तेऽपि हि समविगतवर्भत्या
सुगतानियताः सुगतप्रायाः । इति धर्मात् पूर्व निर्देशः । इति न किञ्चिदयुक्तम् ।
किमेतानेव ! नेत्याह—अविलम्ब वस्त्रानिति । अपरातपि समस्तान् वस्त्रानायान् आवायो-
१५ पाच्यायप्रसूतीनपि । आदरतः प्रणिपत्येति । इति पूर्वोर्धेन सुगतादीर्घां नमस्कृतिमन्तिष्ठाय
अपरावैन अभिवेद्यादीनि प्रतिपादयत्वाह—सुगतामज्जंवतादि । आत्मनो जाताः आत्मजाः ।
सुगतानामात्मजाः चिनपुत्राः, वोधिसत्त्वा इत्यर्थः । तेषां संवरावतारम् । संवरणं संक्षिप्ते
द्वा वनेनेति संवरण, वोधिसत्त्वप्रसूत्वकं वोधिसत्त्वशिक्षासमादानम् । तत्र यथावसरं
वश्यमः । तस्य अवतरणम् । अवतीर्थते तस्मिन् चा अनेनेत्यवतारो मार्गः, येन
२० वोधिसत्त्वप्रसूत्वातैः सुगतत्वमव्याप्ते । तं कथयिष्यामि प्रतिपादयिष्यामि । अनेन
प्रन्वेनेत्यर्थः । एषमेन प्रतिपादमानवाद् संवरावतारः अभिवेद्यमस्य, अवसमित्यानं
२५ संवरावतारस्य, इति अभिवानमिवेद्यलक्षणः संदर्भोऽप्यर्थात् कथितः । तत्कपरं च
अभिवानप्रयोजनम् । परमार्थतस्य अभिवेद्यस्त्रूप्युत्पत्तिरेद तत्प्रयोजनम् । अभिवेद्यस्य
पुनः श्रुतमप्यादिप्रवृत्तोत्पादनकर्मण सर्वावरणविगमाद् चुदावेव प्रयोजनमिति प्रयोजन-
३० निष्ठा । इदं च सुगतामज्जंवरावतारशन्दे एव अन्तर्मावितम् । मद्भन्नतर्मेवोक्तः ।
यदनुशस्त्रकर्मन च सूचयिष्यति ।

अद्युचिप्रसिमामिमां गृहीत्वा विनरक्षप्रतिमां करोत्वन्धर्मम् ।

[वोधिचर्चाप्रतार—१.१०]

इति संबन्धाभिवेद्यप्रयोजनानि प्रवृत्यान्तत्या प्रतिपादितानि । अन्यत्र अभिवेद्यादि-
३० शब्दाण्या प्रेक्षावतामत्र प्रवृत्तिर्न स्यत् । ननु त्वा लातङ्गेण कर्षितं करणं कर्ष-
प्रहीयन्तीत्याह—यथागमपिति । आगमाननक्षमेण । यथैत्र प्रवचने मगवद्विः प्रति-

परिदितः, तथा मयापि तदर्थानलित्वा प्रतिपादयितव्यः । अनेन आगमात् स्वातन्त्र्यं परिष्ठृण्डं भवति । उल्लङ्घिदं न भवतीर्थपूर्णः । प्रवचनार्थकाहनमपि च अवक्रतया अनेन आगमो दर्शितन् । इदमपि प्रवृत्त्यज्ञमेव । ननु यदि यथागमं कथयितव्यः, तर्हि आगमे एव तदभिलाखिणः प्रवर्त्तिष्ठन्ते, तत्किमनेनेवाह—समाप्तादिति । संक्षेपात् । यदि नाम आगमेऽपि करिष्यतः, तथापि तत्र अतिविस्तरेण नानासूत्रान्तेषु ५ प्रतिपादनात् । अहं तु पिण्डीकृत्ता संक्षेपेण कथयित्यामीति विशेषः । अनेन उनकलमिदं प्रवर्तीति परिहातम् । अद्यमपि च अप्रवृत्त्यज्ञतापरिहारः । तस्मात् प्रवृत्त्यज्ञादभिप्रेयादिकृतमसंगतं न भवति । तर्हि अणामवरयमपार्थकम् । तदपि ऐपोलभार्थर्थमिभीषमानं कथमपार्थकम् । अयमस्यामिप्रायः—सुग्रातादिप्रणामस्तमुद्भूतपृष्प्यसंग्रहसमाप्तान्तर्विचर्चतानाम्य प्रतनुपस्थुराङ्गतपापवृत्तेरुपशान्तविप्रस्य आनन्दार्थपरित्यमाहित्यवायते । समस्तासाधुजन- १० गतमार्गानुगमनमपि च अनेन आगमः प्रकाशितं भवेत् । इष्टदेशतादिनमस्तुतिश्वरणादालिकवस्तुभवतया श्रोतृप्रापात्मस्यै च गौरवमापादितं स्यात् । अत्र च सुग्रातवान्देन उद्भावितमग्रबृहणमाहास्यश्वरणात् तदभिलाखिणः तद्वार्जनप्रवणमानसाः सुग्रातसमजमवरावतारपरिहानाय यन्नवन्तः अस्मिन् प्रवर्त्तन्ते । इदमभिनेतदेवतादिप्रणामफलम् । एतेन इदमपि—येन यदभिमतमभिप्रेतं कर्तुम्, स तदेव करोतु नान्यतः । अन्यकरणे अप्रसुता- १५ मिभानमतिप्रसङ्गस्य स्यात् । तद्यमपि संवर्तनवस्त्रक्षये कृताभिप्रायः किमप्रस्तुतमिष्टदेवतादिप्रणामं करोति ! प्राणुलदोषद्वयप्रसङ्गादिति पद्मस्थले, तदपि निराङ्गतं भवति, तदुपयोगस्य वर्णितवात् नाप्रस्तुताभिप्रायान् । यद् प्रकृतोपयोगि तद्वक्तव्यं नान्यतः, इत्यनिप्रसङ्गे नास्तीति सर्वं सुखम् ॥

ननु आगमानलिरिकं संक्षेपेणाभिधीयमानमपि कथमर्थविशेषाथभावाद्विशेषेण २० प्रवृत्त्यज्ञतया कस्यचिद्वृपादेयं स्यात् ? तस्मादग्रमादधिकमपि किञ्चिदत्र वक्तव्यमित्याशाह—

ते हि^१ किञ्चिदपूर्वमत्र वाच्यं

न च संप्रथनकौशलं भवास्ति ।

अत एव न मे पर्वत्यचिन्ता

स्वमनो बोधयितुं छिन्मयेदम् ॥ २ ॥

नेव किञ्चिदपूर्वमपरमाग्रमादतिरिक्तमस्मिन् वक्तव्यमस्ति मम । वस्मादर्थे वा हिशब्दः । तर्हि तदधिकप्रमेयानभिधानेऽपि पदार्थवत्त्वविशेषे भवतीव्यति । तस्मादपि विशेषेण प्रवृत्तिः स्यादिति । अत्राह—न चेति । नापि संप्रथनमर्थपदविन्यासविशेषः, तत्र कौशलं नैपुष्प्यं ममास्ति । अक्षोरये वा चकारः । यत्वम्, कथमस्य परार्थोपयोगित्वा- २०

^१ P अभिमते for अभिमन् । ^२ This stanza is also found in SS p. 3. ^३ SS च for हि । ^४ SS परार्थिलः for विन्ता । ^५ SS भावयितुं । ^६ SS भावयित्याम् ।

१८

मिति । आह—अत प्रेषति । परप्रसंक्षिप्तसेव अभ्युपगच्छति । यस्माद्गूर्वं वकुं सम शक्ति-
नीतिः । नापि संभवनकौशलमस्ति । न च परार्थचिन्तापि । परार्थोपयुक्तमिदं भवतीति
विकल्पोऽपि मे नास्ति, तत्र शक्तिवैगुण्यात् । किमर्थं करणाय यत्त इति चेदाह—समन
इति । आध्यक्षितं सुगताभ्यजसंवरावताराम्याससेन अधिकाधिकं वासयितुं कृतं प्रणीतं
५ मया प्रकरणमिदम् । संवरावतारकथनं वा । अतीतकालनिर्देशः अन्तस्तस्त्वनिष्पन्नं (!)
मनसि निधायेति ॥

ननु नामार्थं मन्थप्रणयनं दृष्टम्, न च क्षयंकृतेनैव आमनि विशेषाधानम्,
तावतः संस्कारविशेषस्य प्रसोवामनि विशेषान्त्वादिति । अत्राह—

१९

मैत्र नाशदनेन याति वृद्धिं
कुशलं भाषयितुं प्रसादवेगः ।
अथ मत्समधातुरेव पद्ये-
दपरोऽप्येनमवोऽपि सार्थकोऽयम् ॥ ३ ॥

अनेन मन्थनं वा । कुशलं शुभमनस्कारं मावयितुमाराधयितुम् । इदि याति
प्रसादवेगः । उत्तरोत्तरवर्षमानस्य प्रसञ्जित्तसंतानस्य प्रवाहवाहितया प्रदृष्टिः । अनेन
१५ सार्थकारित्वमनुभवसिद्धमत्य निर्दीयति । परार्थकारित्वमपि लेशः संभवति इति
दर्शयनाह—अथ मत्समेत्यादि । अरेति प्रकारान्तरोपन्यासे । सार्थकारित्वमत्य ताशदनु-
भवसिद्धम् । यदि पुनर्मै समानप्रकृतिरेव कार्यदन्यः पद्येदीक्षेत, एनं मन्थमर्थं वा, अतोऽपि
परार्थोपयुक्तत्वादपि सार्थकः सप्रयोजनोऽयम् । परार्थोपयोगस्यापि कथंचित् संभवात् ।
२० अनेन श्लोकेन निरभिमानतामारमनो दर्शयति ॥

२०

इदानीं संवरावतारकथां भावयितुमुपेदातं रचयनाह—
क्षैणसंपदियं सुकुर्वभा
प्रतिलङ्घ्या पुरुषार्थसाधनी ।
यदि नात्र विचिन्त्यते हितं
पुनरप्येव समागमः कृतः ॥ ४ ॥

२५ ब्रह्मक्षणविनिर्मुक्त्य क्षणस्य संपत्तिः समग्रता । इयं सुकुर्वभा स्फुट दुःखेन लम्यत
इति कथंचिद्याप्या ।

महार्णवयुगच्छिद्रकूर्मप्रीचार्णोपमा ।

प्रतिलङ्घ्या प्राप्ता, सा च पुरुषार्थसाधनी । पुरुषस्य अर्थः अभ्युदयनिःअप्यसलक्षणः,
तस्य साधनी निष्पादनी । तदङ्गस्यात् तत्र समर्वेति यावत् । यदि च एवंभूतायामपि

१ This stanza is found in SS p. 4. २ SS यदि for अव. ३ This stanza is found in SS p. 4.

अस्या न हितं विचिन्त्यते, स्वपरम्पराभैऽनुः स्वर्गापवर्गसाधनं नोपादीयते, तदा पुनरपि भूयोऽपि एष तथागतोत्पादः श्रद्धाकृष्णविद्वान् मनुष्यभावः इत्यस्यं समागमः समावेशो मिलनमिति यावत् । क्षुतः कथम्? न कर्त्तव्यचिह्नविद्वति द्वृद्धुर्लभत्वात् । अक्षणावस्थायां धर्मग्रविचयस्य कर्तुमशक्यत्वात्, इत्यमिप्राप्यः । यथोक्तमार्यगण्डव्यूहसूत्रे आर्यजयोग्यायतन-विमोक्षे-

१३

द्वूर्लभा अद्वाक्षणविनिवृत्तिः । द्वूर्लभो मनुष्यभावप्रतिलभ्मः । द्वूर्लभा क्षणसंपद्विद्विदिः । द्वूर्लभो बुद्धोत्पादः । द्वूर्लभा अविकल्पनिदिव्यता । द्वूर्लभो बुद्धधर्मश्रवणः । द्वूर्लभं सत्पुरुषसमवधानम् । द्वूर्लभानि भूतकल्पतागमित्यापि । द्वूर्लभो भूतनयानुशासन्युपसंहारः । द्वूर्लभं सम्यग्जीवितं मनुष्यलोके इति ॥ [गण्डव्यूहसूत्र-११६.]

५

इदमेवाभिसंधायोक्तम्—

१०

मानुषं द्वूर्लभं लोके बुद्धोत्पादोऽतिद्वूर्लभः ।
ततोऽपि अद्वाक्षणाप्रतिपत्तिः स्फुद्वूर्लभा ॥
बोधी चित्तं हृष्टं सर्वसञ्चानामनुकम्पया ।
सर्वदुःखप्रशास्यर्थं द्वूर्लभानां परंपरा ॥ इति ॥

अक्षणाः पुनरिमे—

१४

नरकप्रेततिर्यक्तो भ्लेष्या दीर्घायुषोऽप्ताः ।
मिथ्याद्युद्धकान्तारे भूक्ताण्टविहाक्षणाः ॥ इति ।

तस्मादिदानीमेव उषोगः कर्त्तव्य इति ॥

सांप्रतं बोधिचित्तप्रहणाय तत्राभिलापनुपादपितुमनुशंसाम्बतारयन्नाह—

रात्री यथा भेषणनान्धकारे

१०

विषुन् ऋणं दशयति प्रकाशम् ।

११

बुद्धानुभावेन तथा कदाचि-

लोकस्य पुण्येषु मतिः क्षणं स्मात् ॥ ५ ॥

निशायां यथा जलदागमस्तमये भेषर्वेद्वुले तमसि सति सौदामनी क्षणलब्धात्रमालोकयति किंचिद्दृत्तुजातं प्रकाशयति । सैवेषमा अत्रापि इत्याह—बुद्धानुभावेनेत्यादि । बुद्धा २३ एव हि भगवन्तो हितसुखोपसंद्वाराय सदा भव्यामव्यतया सुर्वसर्वसंतानमवलोकयन्त-स्तिष्ठन्ति । यदा यत्र तेनोपायेन वस्ते यं भव्यं पश्यन्ति तदा तत्र तेनोपायेन तस्मै तमवित्तिष्ठन्ति । अभव्यावस्थायामुपेष्य विहरन्ति । इति तपागताभिष्ठानेन कर्त्तव्यचिह्नुर्लभोऽप्ताः कर्त्तव्यत् । लोकस्य जनस्य पुण्येषु हितसुखेषु तुशलेषु कर्मसु भुद्धिमुहूर्तमेकं भवेत् । तत्र तस्या अस्तिरत्वात् । अनादिसंसारे लोकेन अकुशलपृथक्स्यैव अस्यस्तत्वात् ॥ १०

यदि नाम एवम्, ततः किमित्याह —

न सामच्छुभं तु येत्सेय नित्यं
बलं तु पापस्य महसुधोरम् ।
तत्त्वीयते ज्ञेन शुभेन वेन
संबोधितिं यदि नाम न स्वान् ॥ ६ ॥

P 18

यत एवम्, तस्माच्छुभं पुर्यं दुर्बलं सामर्थ्यविकल्पेव, त्रिमुदुम्भेष्यायत्वात् अतिकृष्टम् । नित्यं सर्वकालम् । कथं तर्हि अतिशयकद् बलमस्तीत्याह—बलं त्विति । सामर्थ्यं पुनरकृत्यस्य महत्, मेव वनानवकासात्पश्यत्वात् । सुघोरमतिपर्यंकरं नरकादित्रिवदयकत्वात्, स्फुटुर्यथत्वाच् । भवतु नाम महद् सामर्थ्यमस्य, नपापि तदपेरेण बलवता पुण्येन १० ज्ञेयते, तथा च न काचित् क्षतिरिति, आह—तदित्यादि । तद् तादां महासामर्थ्यं जीयते अभिभूयते । अन्येन इतरेण । केन ! न केनापीरिषः । कुलः पुनरेवमुच्यते ? संबोधीत्वादि । सम्पर्कत्वेषौ बुद्धवे यज्ञित्वं सर्वमत्यसमुद्धरणाभिप्रायेण तप्रगम्यर्थमध्याशयेन मनसिकारः । तदेदि नाम न येद०, महासामर्थ्यं हि तदपेरेण महीयसा पराजीयते सूर्येण० एव निशानधक्षारः । न च संबोधितिवात् प्रतिष्ठो भृत्यानपरः संभवति । तस्मात् १५ तप्रतिमात्याय संबोधितिसेव उपादेयं नान्यदित्यमित्रायः ॥

इतोऽपि संबोधितिचमुणादेयमित्याह—

कल्पाननस्यान् प्रतिचिन्तयद्वि-
र्देहं मुनीद्विरितमेतदेव ।

यतः सुखेनैव सुखं प्रहृद्-

मुखावयत्प्रमिताकुर्मोवान् ॥ ७ ॥

P 19

एकोऽन्तरकल्पः कल्पः । विशालिन्दकल्पाः कल्पः । अशीतिरन्तरकल्पाः कल्पः । स च महाकल्प इत्यभिधीयते । तदेह भृत्याकल्पदेव प्राप्तिगम् । अनेकान् बहुत् प्राप्तमास्त्वयेणात्मातान् । प्रतिचिन्तयद्वि० तात्येण परियावरद्वि० । ददृश्यितम् । मुनीद्विः बुद्धेभगवद्विर्विधिसत्त्वानस्यायाम् । हितं सर्वार्दसाधनयोग्यम्, तद्विज्ञानत्वात् । यत्तदेव २५ संबोधितिमेव । कर्तुं पुनरित्येव हितमित्याह—यत इत्यादि । यस्मात् सुखं प्रहृदं प्रकर्पयत् बुद्धलक्षणम् । अप्रमितान् अप्रसेव्यान् । जनोधान् सत्त्वसग्रहान् । उन्मुख्यतिउत्तारयति संसारदुःखमहार्पित्वात् । तस्मादिदमेव हितम् ॥

अवदा । यस्मात् सुखं देवमनुष्यसंपत्तिलक्षणम् । प्रहृदं वृद्धि गतम् । अर्थात् संबोधितिरादेव । उन्मुख्यतिं अतिशयेन संपर्यति । सौकर्यादधिकतरं यद्वयति तद्विषयन् ३५ मुख्यते । यथा दग्धा वृथमुखावित्ता इति सौकर्यादधिकतरं दधि भूतमित्यर्थः ॥

यदि वा । यतः संवेधिचित्ताद् सुखं प्रदृढमिति योजनीयम् ॥

कथं प्रदृढमित्याह— सुखेनैतेति । न अकृच्छृणु । न शिरोलुभ्नादिना महता कठेन ।
तथा हि वोधिचित्तसंवादेव बोधिसत्त्वाऽग्नितपुष्पश्चान्संभासाद् प्रवर्धमानो देयमनुष्टसंपत्तीः
सुखमधिगच्छन् सखानेव अधिकतरं ताभिः संतर्पयतीति । पद्मस्थिति—

एवं सुखासुखं गच्छन् को विदेशेत्स्वेतनः ।

बोधिचित्तरथं प्राप्य सर्वेषां अमापहम् ॥ इति ॥

[बोधिचर्यावत्तार—१.३०]

ननु भगवतामपि गैत्रीबलादिजातकोष्ठ [जामकमाला-८] महदुर्भारे भ्रूयते ।
तत् कथं सुखेनैव सुखं प्रदृढमिति । नैव दोषः । यतः उत्पाद्यमेव परहितसुखाधायकं
दुखं खपरयोः । क्षपामाभिः । सुखमेव तादृशं दुखं परदुखदृशिनां धीमतामिति ॥१०
प्रतिपादयिष्यते ॥

असादपि सपरद्वित्तेत्याद्वोधिचित्तं न परिलाङ्घमेवेति दर्शयताह—

भयदुखशतानि तर्तुकामै—

रथि सख्यवसननानि हर्तुकाभिः ।

बहुसीख्यशतानि भोक्तुकामै—

न विमोक्ष्य हि सदैव बोधिचित्तम् ॥ ८ ॥

संसारदुखशतानि नरकादिगतिद्वायानामसाततेदिनानां शतानि अपर्यन्तसम्भू-
तर्तुकामैः परित्यक्तमिच्छद्विः आवकप्रलेकसुखगोत्रैः । न केवलमात्रीयानि, लोकानां
जात्यादिद्वायान्यपि हर्तुकामैरपेनेतुकामैर्यथिसत्त्वगोत्रैः । न फेन्वलं खपरदुखानि हर्तु-
कामैः, अपि च, बहूनि सुखान्येव सौख्यानि तेयां शतानि देवमनुष्ठोपयतिलभ्यानि अतु- २०
भवितुकामैः संसारसुखाभिलाषुकैपि । सदैव सर्वज्ञानं न विमोक्षमपरिस्यज्ञं बोधिचित्तम् ।
स्त्रीकर्तव्यभिलर्षः । अथवा संबोधिकात्मिणामेव विशेषणानि ॥

असादपि गुणविशेषाद्वोधिचित्तं प्राप्तमित्याह—

भवत्वारकवन्धनो वराकः

दुखानां सुत उच्यते भणेन ।

मनरामरलोकवन्धनीयो

भवति स्मोक्षित शब्द बोधिचित्ते ॥ ९ ॥

संसार एव वन्धनागामहम्, तत्र वन्धनं बन्धो रामादय एव यस्येति विमलः ।
तादृशो वराकस्तापसी सन् । उदिते शब्द बोधिचित्ते प्रथमतरं बोधिचित्तसंवरमहणसमये ।
सुगतानां सुत उच्यते, दुद्धपुत्र इवभिशीघ्रते । क्षणेन ताक्षण्येव । न केवलमेवमित्याह— ३०

सनराम्रेत्यादि । सह नरपैः प्रनुष्पदैर्वर्तन्ते के ज्ञानादयो लोकाः, तेषामपि कन्दनीयो
नमस्करणीयः स्तवनीयश्च भृत्यति स्म । स्मशब्देन अनीतज्ञानाद्बोधिचित्तोदयसमये
एव भूतः ॥

अस्मादपि गुणानुशंसदर्शनाद्बोधिचित्तप्रदणे यतः करणीय इत्याह—

२. १५ अशुचित्रिमामिमां गृहीत्वा

जिनरल्प्रतिमां करोत्यनर्थाम् ।

रसज्ञातमतीश वेधनीयं

सुदृढं गृह्णत बोधिचित्तसंहम् ॥ १० ॥

अभेष्यप्रतिमामिमां मनुष्यादिकलेवरस्यभावां तदातुकां तत्स्यभावाम् । तेन संवर्धिता-
१० मिल्यते । तां गृहीत्वा आदाय । विन एव रहम्, दुर्लभप्रतिक्रम्मादिगुणयोगात् ।
तस्य प्रतिमा करोति निष्पादयति चेऽधिचित्तम् । तथागतविग्रहं निर्वर्तीयतीर्थ्यः । किं-
मूताम् ! अनर्घाम् । न विद्यते अद्यो भूत्यं यस्याः । सर्वत्रैत्रातुकालिशायिगुणत्वाद् गुण-
पर्यन्तापरिहानात् । नयोक्ता ताम् । अत एव रसज्ञातं रसप्रकारम् । अनुशृद्धेष्वकालित्वा-
दतीव वेधनीयम् । कर्त्तरि अनीयः करणे वा । तत् तादृशम् । बोधिचित्तं संहा अस्य
१५ रसज्ञातस्य । बोधिचित्तापरव्यपदेशम् । सुदृढं गृह्णत यथा गृहीते पुनर्न चलति गृहीतेति
प्राप्ते गृहीतेति यथागमपाठात् । तस्माज्जिनरत्नमात्मानं कर्तुकामैवोऽधिचित्तमहारसः सुदृढं
पर्हीतव्यः । उक्तं च आर्याभैरेयविमोक्षे [गण्डब्यूहसूत्र-५०३]—

P. 17 तथाया कुलपुञ्ज अस्ति हाटकप्रभावतं नाम रसज्ञातम् । तस्यैकं एवं लोहपल्लमहसं
सुवर्णाकरोति । न च तद्रसपतं शक्यते तेन लोहपल्लमहसं पर्यदातुं लोहाकरुं वा ।
५० एत्येव एकः सर्वज्ञताचित्तोयादरसवादुः कुशलमूलपरिणामनाहानसंगृहीतः सर्वकर्मक्षेत्रा-
वरणलोहानि पर्यदाय सर्वधर्मान् सर्वज्ञतासुवर्णान् करोति । न च सर्वज्ञताचित्तोयादरस-
वादुः शक्यते सर्वकर्मक्षेत्रावरणलोहादिभिः पर्यदातुं तत्करुं वेति ॥

मवगतिषु निभूतिकामैवपि नात्र संशयो विपर्यासो वा कर्तव्यः इत्युपदर्शयन्नाह—

२५ सुप्तीक्ष्णितमप्रमेयवीभि-

र्धमूल्यं लगदेष्वसार्थशाहैः ।

गतिपत्तनविप्रवासमशीलः

सुदृढं गृह्णत बोधिचित्तरलभ् ॥ ११ ॥

गतय एव एत्तनानि पण्डद्व्यक्तयविकल्पनगताणि इह पत्तनानि । तद्वत् शुभ्राक्षुभ-
कमप्यद्व्यक्तयविकल्पनगताणि । तेषु यित्रासो विप्रवत्तनमेव वीतं स्वमावो
३० येषां ते तथोक्ताः । तेषां संबोधनम् । हे गतिपत्तनविप्रवासशीलाः, सुदृढं गृह्णत बोधि-
चित्तरलम् । बोधिचित्तांव रत्नं रसमिव । यथा चिन्तापणिमहारलं सर्वदसिद्धदुर्गति-

प्रशमनहेतुः, नथा हत्यपि बोधिचित्तरलम् । अयमभिप्रायः—वणिज एव सुखसंपत्ति-
लामार्पिनो यूयम् । अतः इदमेव महात्मन् महात्मनेण गृह्णत । कुतः ! ब्रह्मन्यमिति
हेतुपदमेतत् । यस्माद्वन्द्विभिर्द्वयं सर्वतिशयायि लौकिकलोकोत्संपत्तिनिदानभूतत्वात्,
तस्मादिदमेव प्राक्षमित्यर्थः । कथमिदं ज्ञायत इति चेदाह—सुपरीष्ठितमिति । मुष्टु मिम्मपितं
सम्यक् निर्णीतमित्यर्थः । कैरिल्लाह—अप्रमेयर्थमिति । अप्रमेया प्रमातुमशक्या धीर्घुद्दिर्घेऽन्वैतैः ॥
महाप्राह्णैः बुद्धलोपितसर्वैः । यजायता परीक्षार्थी स्तवलितमपि नास्ति इति सुपरीष्ठितमुच्यते ।
पुनरपि किमूदैः ॥ जगदेकसार्पादैः ॥ सार्पै नाशयनीलयण् । जगतामेक एव सर्वताहाः
कल्पावश्यवर्तिनो बुद्धा भगवन्तो बोधिसत्त्वात्, तैः । यथा खलु वणिजाः हिताहितप्राप्ति-
परिहारप्रोहितैर्यिणो श्वानवन्तक्ष सार्थवाहा नेतारो मशन्ति, इति न लब्धं निसंवादत्तमावत्ता,
तथा अवापीत्यमित्यर्थः । तस्मादिदमेव बोधिचित्तरनमन्वै सुहृदं आद्यमिति । एतच्च
तत्रैयोक्तम्—

तथा कुलपुत्र यात्रकन्दत्यैर्यै मण्डलप्रभया अवभासेते । अत्रान्तरे ये केचिद्दन-
धान्यरलजातरूपरजतपुष्पधूपगन्धमालायविलेपनपरिभोगः, ते सर्वे बाशिराजमहामणिरलत्य
मूल्यं न क्षम्ते, एवमेव यावद् त्रिष्णुषि अच्छु रस्वलङ्घनं धर्मवातुविषयमवभासयति । अप्रा-
न्तरे यानि कानिचित् सर्वदेवमनुष्टुप्सर्वसञ्चसर्वश्रावकप्रसेक्षुद्धकुशलमूलानि साक्षानानास-
वाणि सर्वाणि तानि बोधिचित्तोत्पादवशिराजमहामणिरलत्य मूल्यं न क्षम्ते ।
[गणद्व्यूहमूल—५००] इति ॥

इदमपरमसाधारणमतिशयवत् कल्पतरोरिव माहात्म्यमस्य उपदर्शयन्नाह—

कदलीव फलं विहाय यासि

श्वयमन्यन् कुशलं हि सर्वमेव ।

सहतं फलाति श्वयं न याति

प्रसवत्त्वेव हु बोधिचित्तसूक्ष्मः ॥ १२ ॥

कदली यथा फलमेकवारं दत्त्वा न पुनः फलति, तथा बोधिचित्तादन्यदपि कुशलं
सर्वमेव किञ्चिदेव विपाके परिपक्वे न पुनः फलदानसमर्थं भवति । तावैतावास्य परिश्वयात्,
विपाकस्य च अश्याहृततया पुनः फलात्मनामावात् । बोधिचित्तस्य पुनरयं विशेषः ॥
इत्याह—सततमित्यादि । सर्वकालं फलति देवमनुष्टुप्योपचिष्ठु सुखसंपत्तिप्रदानात्, क्षयं न
याति तदन्पुश्लत्वत्, स्थिरस्य मावत्वात् । प्रतिक्षणमनेकप्रकारैः शुभमेष्ट्रवाहैरापूर्यमाण-
त्वात् प्रसवसेवे तु बोधिचित्तवृक्षः, अविञ्छिन्नसुहृसंर्गात्प्रफलप्रसवनाव, उत्तरोत्तरमपरा-
परगुणविशेषजननाव । बोधिचित्तं कुश इव । उपमिते व्याप्तादिभिः [पा० २. १. ५६]
इति समाप्तः । यस्मादेवम्, तस्मादनुपरतमतिशयवसर्वसुखसंपदः प्राप्तुकामैः ग्रेषावद्भि-
रिदमेव मात्यम् । कथितं चैतद्यार्थक्षेत्रमतिनिर्देशे—

१ ईडी p. 88.
२ ओडि. २

तथा परि नाम भद्रन्त शारदीयुग्र महामूढपतिसोदकविन्दोनस्यन्तरा परिक्षयः पर्यादानं यावत् कल्पपर्यन्तः इति, एवमेव बोधिपरिणामितस्य कुशलमूलस्य नास्त्यन्तरा परिक्षयः पर्यादानं यावत् बोधिमण्डनियदनम् ॥ इति ॥

न केवलं सर्वाङ्गभस्त्रचयकारणम्, अकुशलपक्षशयहेतुरपि बोधिचित्तमिति
५ सार्थकोकेनाह—

कृत्वापि पापानि सुदारुणानि
वदाभ्यादुचरति क्षणेन ।
शूराक्षयेण भद्राभ्यानि

नाशीयते तत्कथमङ्गमस्त्वः ॥ १३ ॥

- १० बोधिचित्तमहणात्मूर्खं कृत्वापि पापानि अकुशलकर्माणि नरकादिषु दुःखदुःखदायक-
त्वात् सुदारुणानि अतिभयकराणि महान्ति वा यस्य बोधिचित्तस्याश्रयादाश्रयणात्
तदुपादनरक्षणवर्धनसेवनलक्षणात् उच्चरति निस्तरति । तत्सामर्थ्याभिभवेन अतिक्रापती-
ल्पर्यः । क्षणेन पक्षस्मिन्नेव क्षणे महतः पुष्पराशः गमुपार्बनात् । तदुपादनमात्रेण ।
कथमिलोचरति ॥ शूराक्षयेण भद्राभ्यानि वलयापुरुषाश्रयेण यता महापराधं कृत्वापि
१५ कृत्विदुचरति तदपराधफलानिर्मयो भवति, तथा प्रकृतेऽपि । तदेवमूलं बोधिचित्तं कथं
किमिति नाशीयते न सेव्यते ! अश्वसत्यैः प्रज्ञाविकलैर्मूलजनैरित्पर्यः । आश्रयणीयभव
तद्वेदिति भावः । इदमपि तत्रैवोक्तम्—

तथा कुल्युग्र शूरसंनिर्भतः पुरुषः सर्वशत्रुम्यो न विभेति, एवमेव बोधिचित्तो-
पादशूरसंनिक्षितो बोधिसत्यः सर्वदूषरितशत्रुम्यो न विभेतीति ॥

- २० अपरमपि बोधिचित्तादपाप्यशृण्यदृष्ट्यन्तमाह—

युगान्तकालानलबन्नमहान्ति

पापानि विनिर्दहति क्षणेन ।

- युगान्तकाले प्रलयसमये अनलो वह्निः सप्तसूर्योदयसमुद्भूतः यथा सर्वं कामधातुं
सप्तप्रथमप्यानं निर्दहति, निःशेषं दहति यथा भस्माणि नावशिष्यते, तद्वत् पापानि ।
२५ किंभूतानि ! महान्ति सुमेघप्रस्थानि महारौत्रवादिदुःखविपाकानि यद् बोधिचित्तं विनिर्दहति
तद्विपाकोपशातानिर्मूल्यति । क्षणेन नचिरेण । नाशीयते तत्कथमङ्गस्त्रैरिति संबन्धः
कार्यः ॥ एतदपि तत्रैवोक्तम्—कल्पोदाहाश्रिभूतं सर्वदृक्षतनिर्दहनतया । पातालमूलं सर्वा-
कुशलधर्मर्थ्यादानकरणतया इति ॥

- २५ ननु कृतकर्माविप्रणाशावादी भगवान्, तत् कथमिदमभिधीयते ? सत्यमुप्यते । बोधि-
चित्तप्रस्तुते प्रतिक्षणमाकाशाभातुत्यापेके यह्वा त्रिप्येऽन्तर्मूलतया लक्षणपलोपमन्यायेन
अप्रश्नायमानान्तर्, बलघता प्रतिपक्षेण अभिभूतवाचा, फलदानासमर्थं दर्शमेव तदित्य-
दोषः । यदि वा निरूपायाभिसंविना तदुक्तम्—नाशुकं क्षीयते कर्मेति । इदं तु सर्वपा-

¹ Not found in SS. ² SS p. 98.

निर्वल्लने महानुपायः । तथा हि—यदा बोधिसत्त्वः सर्वसत्त्वानाकाशाधातुव्यापिनः सर्व-
दुष्काश तस्मुकुलं सर्वसुखसंपन्नान् करिष्यामीलभ्याशयेन विचिन्तयति । पूर्वकृतं च पापं
चिदूषणासमुदाचारादिभिः क्षपयति, तदा बोधिचित्तवत्तगदेव तत्संताने पापस्य कः सद्ग्रावः,
येन चोदयावकाशः स्थानिति सर्वं निराकुलम् । एतावता यदुक्तम्—नज्जीवतेऽन्येन शुभेन
केन [१. ६.] इति, तदपि विश्वशीकृतम् । अन्ये मुहुः—अनियतजिपाकापेक्षणा सर्वमेत- ०
दुष्प्रते, निषत्विपाकस्य तु कर्मणः केनक्षिप्तियेद्गमशस्यादिस्त्राहः ॥

इत्यमपि बोधिचित्तमुपादेयमित्याह-

यस्यानुशासनमित्तानुवाच

मैत्रेयनाथः मुधनाय धीमान् ॥ १४ ॥

यस्य बोधिचित्तस्य अनुशासन् सामाविकान् गुणान् अमितान् अप्रभाणान् ।
मैत्रेयनाथः भगवानवितः । किमृतः ३ धीमान् बोधिसत्त्वः । उवाच उक्तवान् । मुधनाय
मुधनाय बोधिसत्त्वाय । तथा च आर्यगण्डन्यूहसुत्रे [बर्णितम्] ।

४ 23

बोधिचित्तं हि कुलगुच्छ वीजभूतं सर्वकुसुमर्याणाम् । क्षेत्रभूतं सर्वजगन्धुकर्षमविरो-
हणतया । भरिष्यभूतं सर्वलोकप्रतिशरणतया । यावत् पितृभूतं सर्वबोधिसत्त्वात्क्षणतया ।
पे०.... । वैश्रवणभूतं सर्वदारिद्रासहेदनतया । चिन्नामणिराजभूतं सर्वप्रसंसाधनतया । १४
भद्रघटभूतं सर्वाभिप्रायपरिगृहणतया । जप्तिभूतं छेषशत्रुविजयम् ॥ इत्यादि विलेपः ॥

नाश्रीयते तत् कथमहमत्त्वैः [१. १३] इति जग्रापि योजनीयम् ॥

इदानीं बोधिचित्तस्य प्रभेदं दर्शयन्नाह—

तद्वोधिचित्तं द्विविदं विज्ञातव्यं समाप्तता ।

बोधिप्रणिधिचित्तं च बोधिप्रस्तानमेव च ॥ १५ ॥

५ 20

तत् समनन्ताद्यदर्शितानुशास बोधिचित्तं द्विविदं द्विप्रकारं विज्ञातव्यं वेदितव्यम् ।
गोत्रमूर्यादिगतानेकप्रकारसंभवेऽपि कथं द्विविश्वित्याह—समाप्ततः । अपरप्रकारसंभवेऽपि
संधेयतः इदं द्विविधमुच्यते । द्विविधमपि कथम्? बोधिप्रणिधिचित्तमिलेकम्, बोधिप्रस्तान-
मिति द्वितीयम् । जोगौ प्रणिधिः, तदेव चित्तं तत्र च चित्तम् । चित्तस्तं प्रणिधानानुश्वले
भवति दानादिप्रवृत्तिकाङ्क्षं च, तत् प्रणिधिद्वित्तम् । तथाय—सर्वजगत्परिशाणाय मुद्दो १५
भवेयमिति प्रयमारं प्रार्थनाकारा चेतना । प्रस्थाने चित्तं प्रस्थानमेव वा चित्तम् । चित्तस्य
तत्त्वमावत्वात् । पूर्वकमनस्काराप्युरःसर्वेत यतः प्रदृष्टि मूर्वरद्विष्टपूर्वकं संभारेद्वा प्रवर्तते,
तत् प्रस्थानचित्तम् । इति उक्तकमेण द्वैविष्टम् । इयानेष्व भेदः इति एवकारेण प्रतिपाद-
यति । चकारद्वयं परस्परमसुच्यते । द्वयोरपि बोधिचित्तव्यं दर्शयति । तेन पूर्वकं बोधिचित्तं
न भवतीति शङ्खां निरस्यनि । शरुणामत्तेष्व आशोत्पादितस्यापि बोधिचित्तस्य बुद्धस्त्वेतत्त्वा- ३०
भिधानात् । तथा आर्यगण्डन्यूहे चोकमः—

५ 24

दुर्लभाः कुलपुत्र ते सत्त्वाः सत्त्वलोके ये अनुत्तरस्यां सम्यक्संबोधौ चित्तं प्राणिदधति ।
ततोऽपि दुर्लभतमाले सत्त्वाः ये अनुत्तरां सम्यक्संबोधिमनुप्रसिद्धाः । इनि ॥

इदानीमुक्तमेव प्रभेदमुदाहरणेन व्यक्तीकृत्वाह-

गन्तुकामस्य गन्तुञ्च यथा भेदः प्रतीयते ।

५ तथा भेदोऽनयोर्ज्ञेयो याथासंस्कैन परिष्ठैः ॥ १६ ॥

P १६
यथा कष्टित् पुरुषः अभिमतदेशप्राप्तये गन्तुकामः गत्वा भिप्रायाः, न तु पुनर्गच्छ-
लेव, अन्यः पुनर्स्तुतास्ये ग्रस्तिते गच्छस्वेव । यद्वद्या तयोर्भेदो विशेषः प्रतीयते अवग-
म्यते, तद्वत्या भेदो नामात्ममनयोर्ज्ञेयाणिधिप्रस्थानचेतनस्योर्ज्ञेयः अवयोद्वद्यः पण्डितैर्विच-
क्षणेः । कदम् ? याथासंस्कैन । स्वार्जेऽप्यग्न् । प्राकृतं प्रणिधिचित्तस्य निदर्शनं पश्चात्तनं
१० प्रस्थानचेततः इति संस्थार्यः ॥

तदेतत् प्रणिधिचित्तं प्रतिपत्तिविकल्पयि संसारे महाफलं भगवता वर्णितमित्याह—
बोधिप्रणिधिचित्तस्य संसारेऽपि फलं महत् ।

यदि नाम तत् प्रतिपत्तिविकल्पम्, तथापि हत्या आस्तां तावद् मुहूर्तम्, संसारेऽपि
देवमनुव्योपपत्तिखभावं सुखसंपत्तिलक्षणं फलं महत्, अन्यस्मात् कुशलाद् वृहत् । सन्ते
१५ फलतीत्यादिविशेषयणविशिष्टत्वात् । तथा चोकमार्यमेष्विमोक्षे [—गण्डब्लैसः—५०८]—
तथापि नाम कुलपुत्र भिन्नमपि वज्रहृं सर्वप्रतिविशिष्टं सुखर्णालंकारमभिभवति,
वज्रकनाम च न विजहाति, सर्वेषां च विनिर्वत्यति, एवमेव कुलपुत्र प्रतिपत्तिभिन्न-
मपि सर्वज्ञताचिच्छोत्तादवज्रतं सर्वध्वनकप्रसेकवृद्धगुणसुखर्णालंकारमभिभवति, बोधिचित्त-
नाम च न विजहाति, संसारदारिदं च विनिवेदयतीनि ॥

२० तस्माद् योऽपि पारमितात् सर्वेण सर्वै सर्वया शिक्षितुमसर्यः, तेनापि बोधिचित्त-
मुत्पादनीयम् । एवमुपायपरिग्रहेण महाफलत्वात् । यथोकमार्यपरार्हाजाग्रवादकस्तुते—

यस्मात् सं महाराज बहुकृत्यो बहुकरणीयः, अलहः सर्वेण सर्वै सर्वेषां सर्वदा
दानपारमितायां शिक्षितुम्, यावत् प्रहापारमितायां शिक्षितुम् । तस्मात्तर्हि त्वं महाराज
एवमेव संसेप्तिच्छन्दं श्रद्धां प्रार्थनां प्रणिधिं च, मच्छत्तयि तिष्ठन्तपि निष्पणोऽपि शया-
२५ नोऽपि जाप्रदपि भुज्ञामोऽपि पिबन्तपि, सततमभितमनुस्तर, मनसि कुरु, भावय । सर्वबुद्ध-
बोधिसत्त्वप्रस्त्रेकवृद्धार्यात्रावकपृथग्जनानामामनश्च जटीतानागतप्रत्युपनानि कुशलमूलानि
पिण्डयित्वा तुलयित्वा अनुमोदयत्वं जप्रया अनुमोदनया । अनुमोदय च सर्वमुद्दोधिसत्त्व-
प्रस्त्रेकवृद्धार्यात्रावकाणां पूजाकर्त्याणि निर्यातय । निर्यात्वं च सर्वसत्त्वसाधारणानि कुरु ।
ततः सर्वसत्त्वानां यावत्, एवंद्वात्रप्रतिलिम्बाय सर्वमुद्दर्शयपरिशूलणाय दिने दिने त्रैकाल्यमनु-
३० त्तरायां सम्यक्संबोधौ परिणामय । एवं खलु त्वं महाराज प्रतिपनः सन् राज्ये च कार-
यिष्यसि, राज्यकृत्त्वानि च न हापयिष्यसि, बोधिसंभरार्थं परिपूर्यिष्यसि ॥ इत्यादिक-

मुक्त्वा ह स खलु मुनस्वं महाराज सम्यक्संबोधिचिनकुशलम् लिपिकेन अनेककृत्यो देवेषु
उपपत्रोऽम् । अनेककृत्यो मनुष्येषु उपपत्रोऽम् । सर्वोमुच्च च देवमनुष्योपतिष्ठु आधिपत्यं
कारविषयमि । इति विद्वाः ॥

इति चर्याविकल्पेऽपि बोधिचित्ते नावमन्यना कार्या । तस्यापि अनन्तसंसारे
सुखप्रसन्ननात् । यद् उज्ञः प्रतिपत्तिसारं बोधिचित्तं तदतितरा विपुलफलमेवेति ॥
सिद्धमित्याह—

न व्यविच्छिन्नपुण्यत्वं यथा प्रस्थानवेनमः ॥ १७ ॥

न तु न पुनः । यथा प्रस्थानविचित्तत्वं अविच्छिन्नपुण्यत्वं निरन्तरगुभ्रप्रधाह-
वाहित्वम्, न तथा अस्येति भावः ॥

इदमेव अविच्छिन्नपुण्यत्वं दृच्छदेवेन प्रसाधयन्नाह—

यतःप्रसूत्यपर्यन्तस्वभातुप्रमोहणे ।

समाददाति तच्चित्ताननिवर्त्तेन चेतसा ॥ १८ ॥

तनःप्रभूति सुप्रसूतं प्रमत्तस्याप्यनेककृतः ।

अविच्छिन्नाः पुण्यधाराः प्रवर्तन्ते नभःसमाः ॥ १९ ॥

यतःप्रभूति यस्मादारम्य । न विषते पर्यन्तः इयसा अस्येति अपर्यन्तस्य आकाश- १८ १२५
धातुव्यापिनः तत्त्वधातोः । प्रमोहणे प्रमोहेऽसर्वदुःखोपशामनिमित्ते । समाददाति तच्चित्तम्,
सम्यक्संबोधिचित्तं समादाय अर्थते । कथम्! अनिवर्त्तेन चेतसा अप्रदृतिभृतेन मनसा ।
ततःप्रभूति तदादि इत्या । सुप्रस्त्य मिद्याकान्तविचित्तस्य प्रमत्तस्य विच्छिन्नविचित्तस्यापि ।
उभयव्यापि संबन्धते । उपलक्ष्यं चैतत् । गच्छतोऽपि तिष्ठतोऽपि नियम्णास्यापि भुज्ञानस्यापि
मूर्च्छायवस्थायापीत्यादि द्रष्टव्यम् । अनेककृति इति । प्रतिक्षणमनेकवारम् । अविच्छिन्नाः २०
पुण्यधाराः निरन्तरसंततयः शुभवेगाः प्रवर्तन्ते । नभःसमाः प्रतिक्षणमाकाशधातुप्रमाणाः ।
तस्मात् प्रतिपत्तिसारेण बोधिसत्त्वेन भवितव्यम् । आर्यसमाधिराजे चोक्तम्—

तस्मात् प्रतिपत्तिसारे भविष्यामि, इत्येवं कुमार शिक्षितव्यम् । तद् कल्य
हेतोः! प्रतिपत्तिसारत्वं कुमार न दुर्लभा भवति अनुशासा सम्यक्संबोधिरिति
[समाप्ति०-१०] ॥

अविच्छिन्नपुण्यत्वमस्य भगवत्तैतोऽपियुपदर्शयन्नाह—

इदं सुवादुपृष्ठाद्यां भोपपत्तिकमुक्तवान् ।

हीनापितृकिसत्त्वार्थं स्वयमेव नशागतः ॥ २० ॥

इदमेव अप्रमेयपुण्यत्वं स्वयमेव आत्मनैव तथागतो बुद्धो भगवानुकवान् कवित-
वान् । क! सुवादुपृष्ठाद्यां सुवादुपृष्ठानामि स्मै । कथम्! सोपपत्तिकं सयुक्तिकम् । ३०
किमर्थम्! हीनापितृकिसत्त्वार्थम् । हीने श्रावकप्रदेवेन अविमुक्तिः श्रद्धा छन्दो वा

येषां ते । ते सत्त्वास्य । तेष्य इदं तर्दव्यम् । तत् प्रयोजनमुद्दिश्यत्वम् । तथा हि—ये अनियतगोत्राक्षिरतरकालेन बहुतरसंभारोपार्जनभीता महायानाद्वितीं व्यावर्त्य लघुतरकालेन अत्यपतरसंभारसाथे भ्रान्तक्षरेकमुख्याने चिरमुत्पादयन्ति, तद्विवर्तनार्थं सगतानुग-
पत्तिमाह ॥

१० तामेषोपयासे वृत्तद्वयेन कथवचाह—

शिरःशुलानि सह्यानां नाशयामीति चिनावन् ।

अप्रमेयेण पुष्पेन गृह्णते स्त द्वितीयः ॥ २५ ॥

किमुताप्रतिमं शुल्मेऽकस्य जिहीर्पतः ।

अप्रमेयगुणं सह्यमेर्कं च द्विकीर्पतः ॥ २२ ॥

१० कलिपयजनानां मस्तकपीडां नाशयामि प्रोषण अगदेन वा, इत्येवं मनसि कुर्वन् ।
२३ अप्रमाणेन सुकृतेन असौ कल्पयणमित्रायो गृह्णतो द्रष्टव्यः । किं पुनरप्रमाणं संसारदुर्लभं प्रतिसत्त्वमप्रमाणस्य जगतो हर्तुमिच्छतः । अपि च तद्वल्लभपनीय सर्वसत्त्वान् सर्वयुग्म-
समक्षिणः कर्तुमिच्छनः किमप्रमेयं पुष्पं त भवति । इति विभक्तिविपरिशामेन योजनीयम् ।
अपि चित्तातः पुण्यधारा: किमुत तत्त्वं न वापत्तन्ते न भःसमा द्विः । तस्माद् यथा संभारकाहृत्य-
१५ साध्यं तु द्वयम्, यथा संभारत्वैपुष्पेऽपि प्रनिक्षणमिति हेतुविशेषादत्रैष महायाने महान् लाभः ।
अतो नास्मद्वितीयमध्यस्थाने कातरतया विनिवृत्तीयमिन्द्रियदर्शितं भवति । यद्यक्ष्यति—

क्षपयन्, पूर्वपापानि प्रतीच्छन्, पुण्यसागान् ।

बोधिचित्तबलादेव श्रावकंस्पैषि शीघ्रगः ॥

[बोधिचित्त ० ७. २९]

२० इति ॥

यस्त्रैवं सर्वसत्त्वानां हितमुखार्पयमुश्यते, स देवादिस्योऽन्यसाधारणगुणलात् प्रशस्य इत्युपदर्शीयमाह—

कस्य मातुः पितुर्यापि हितांश्चेयमीहृषी ।

देवतानामृषीणां वा ब्रह्मणां च भविष्यति ॥ २३ ॥

२५ कस्य सत्त्वस्य । मातुर्जनन्याः । कस्य पितुर्या जनकस्य । देवतानां सोमवर्णादी-
नाम् । ऋषीणां वा वसिष्ठगोतमादीनाम् । ब्रह्मणां वा वेदसाम् । हयमीहृषी हिताशंसा हितोपलंहारमिति । यादृशी समनन्तरं प्रतिशादिता बोधिचित्तस्य भविष्यति इति । आस्तां तावत् भूता भवति वा, भविष्यत्यापि नैव कस्याच्चिद्वैषिसंस्तवमन्तरेणान्यस्य ॥

कुतः पुनरेतदिल्लास—

३० तेषामेव च सत्त्वानां स्वार्थेऽप्येष मनोरथः ।

नोत्सञ्जपूर्वं स्वप्रेषिपि परार्थे संभवः कुतः ॥ २४ ॥

तेगं मात्रादीना स्वार्थेऽपि आत्मनः कृतेऽपि एव मनोरथः सर्वदुःखमपहर्तुम्, अप्रमाणयुग्मानाधातुं नोपन्नपूर्वः अभूतपूर्वः स्वमेऽपि । आसां तावज्ञाप्रदक्षस्यां बुद्धिपूर्वकसुत्पत्तिः । परार्थे कदाचिद्द्रुत्पत्तेत इत्याह—परार्थे संभवः कुतः । आत्मा हि बहुमोलोकत्य परस्मात् । तत्रैव चेन्नास्ति, परार्थे संमाधनापि कुतः ! अथवा । स्वमेऽपि परार्थे संभवः कुतः इति योग्यम् ॥

तदेवमसाधारणन्वं बोधिसत्त्वस्य प्रतिपाद्य उपसंहरनाह ॥

सत्त्वरत्नविशेषोऽयमपूर्वों जायते कथंम् ।

यत्परार्थासयोऽन्येषां न स्वार्थेऽन्युपजायते ॥ २५ ॥

एवमस्यद्वृत्कर्मकारिताया द्वूर्लभोत्पादात् सत्त्व एव रत्नविशेषः अपूर्वः अनुपलब्धपूर्वः । अयमिति यादशयुग्मोऽत्र कथितः । जायते कथम् । कथमित्यहुते । कस्मात् पुनरेव- १० मुष्यते ! आह—यत्परार्थेति । यस्य महामनः परार्थाशयः अन्येषां सर्वानामुक्तक्रमेण न स्वार्थेऽन्युपजायते इत्यस्मात् ॥

अत्र च अन्येऽपि बोधिचित्तानुर्वासां रूपादकस्य युग्मा बद्धव्याः । यथा आर्यगण्डहन्त्यै भगवता आर्यमैत्रेयेण सुधनमधिकृत उद्घाविताः । ते च अतिविस्तरेण शास्त्रकृता शिश्वाः- १५ समुच्चये दर्शिताश्च, तत्रैव अवधारयितव्याः ॥

पुनरपि बोधिचित्तानुर्वासां रूपेण सत्त्वसत्त्वस्याप्रमेयुप्यत्वमाह—

जगदानन्दवीजस्य जगाहुःस्वीपयस्य च ।

वित्तरत्नस्य यत्पुण्यं तत्कथं हि प्रमीयताम् ॥ २६ ॥

सर्वसत्त्वानां सर्वप्रामोदकारणस्य देवदिसर्वसंगचिनिदानभूतत्वात् । वित्तरत्नस्य बोधिचित्तस्य यत् पुण्यं तत् कथं हि प्रमीयताम्, केवल प्रकारेण नाम संस्पेयताम् । अति- २० शिपुलतया प्रमातुपशक्यत्वात् । एतद्वृक्तमार्यविरदत्तपरिष्टुक्षायाम्—

बोधिचित्ताद्वि यत्पुण्यं तत्त्वं रूपि भवेष्वदि ।

आकाशाधातुं संरूप्यं भूयश्चोत्तरि तद्वेत् ॥ इति ॥

यदि नाम सामान्येन निर्देशः, तथापि प्रस्तानचित्तस्येति ब्रह्मव्यम्, तस्यैव प्रकृतत्वात् । पुनरपि तस्यैव विशेषणमाह—जगाहुःस्वीपयस्य चेति । सर्वप्राणभूतां कायिक- २५ चैतसिक्षार्थाद्वृत्यनिर्वत्तनतया सर्वज्याधिकृतणमहागदखभावत्वात् । तदनेन अभ्युदयनिः- श्रेयसहेतुत्वं बोधिचित्तस्य प्रतिपादितं भवति । अतो युक्तमेव अस्य असंख्येयपुण्यव्याप्तिगुणं भवति ॥

कथं पुनरेवुक्तमित्याशङ्का प्रतिपादयनाह—

हिताशंसनमात्रेण नुदपूजा विशिष्यते ।

किं पुनः सर्वसत्त्वानां सर्वसौम्यार्थमुत्तमाम् ॥ २७ ॥

सर्वजगत्परित्राणाय बुद्धो भवेषभिसप्याशयेन आशंसनात् प्रार्थनात् केवलात् प्रति-
पत्तिविकलाद्बोधिचित्तादित्वर्थः । यत्पुण्यं भवति तद्बुद्धपूजामतिशेषे इत्यागमाङ्गवस्त्रेन
पुण्यस्कन्धप्रसवेद्देहुः । इति प्रथमस्य बोधिचित्तस्य माहात्म्यसुक्तम् । एतदपि तत्रैवोक्तम्—

गङ्गावावालिकसंस्थानि बुद्धक्षेत्राणि थो नरः ।

६ दधात्सद्गङ्गार्णानि लोकनांप्य एव हि ॥

यथैकः प्रालिलिर्मूला चित्ते बोधय नामयत् ।

इयं विदिष्यते पूजा यस्यान्तोऽपि न विचरते ॥ (५) ॥

किं पुनः सर्वदुःखितजनानां सर्वदुःखमपनीय सर्वमुख्यसंप्रनान् करियामीत्युच्योग-
करणादतिशयवद् पुण्यं न भवति ॥

१० ननु हिताहितप्राप्तिपरिहारयोः स्वयमेव सखा विचक्षणाः । तत् कुत्रोषमस्योपयोग
हिति इत्प्रतिवेन परिहरन्नाह—

P 34

दुःखमेवामित्यावन्ति दुःखनिःसरणाशया ।

मुन्मेच्छैव संमोहात् समुद्रं ग्रन्ति शमुद्रत् ॥ २८ ॥

यमेवां सुखरक्षाणां पीडितानामनेकशः ।

१५ तुमि सर्वमुखेः कुर्यात्सर्वाः पीडितिनन्ति च ॥ २९ ॥

नाशयत्परिसंमोहं साधुत्सेन समः कुनः ।

कुनो या ताटां मित्रं पुण्यं या ताटां कुनः ॥ ३० ॥

दुःखाभिःसरणामित्रायाः प्राणातिपातादिभिरकुशलैः कर्मभिः सुखादिदुःखप्रतीकार-
मित्रातः । दुःखमेव नरकादिप्रपातेदनास्तमायम् । अविधानन्ति तदभिमुखाः प्रवर्तन्ते ।
२० दुःखमेव प्रविशन्तीत्यर्थः । शलभा इव दीपशिखामिति । अत एव सुखेच्छैव सुखाभि-
लाशेणैव समुद्रं ग्रन्ति शमुद्रत् । आत्मसुखधातय कथमात्मनैव शत्रवो भवतीति चेत्,
संमोहाद् विषयेसवशात् हिताहितप्राप्तिपरिहारयोः पीडितानामावाद् ॥

अतो यः पुण्यात्मा अकारणवासलः तेजां विपर्यसानां सुखरक्षाणां सुखाभिमुखादु-
क्षाणां सर्वोज्ज्ञवस्तुतानां पीडितानां दुःखितानां । अनेकशः हिति अनेकैक्तुःस्वसंवैर्यसुखा
२५ वाधितानां तुमिमाप्यापनं सर्वमुखैः कुर्यात् कायिकचैतसिकैः । यदि वा । अनेकशः
अनेकप्रकारं तुमि सर्वमुखैः कुर्यात् इति योजनीयम् । न सुखरुमित्रां जनयति, कि
तर्हि सर्वाः पीडाः सम्भात् दुःखा वेदनाविच्छनति च शमयति च ॥

न केवलं दुःखप्रदानिन्ति सुखदूर्तिं च करोति, नाशयत्परिसंमोहम्, अपरिहान-
मपि निवर्तयति ।

P 35

३० अपथमिदमेप पन्या भयमत इत एत गात माऽऽसादम् ।

इति हेयोपादेयमार्गप्रकाशनात् । यथैवं पर्व्यसननिवर्तनपरतद्वो हितसुखविधानतत्परस्थ

सर्वभूतानाम् । साधुस्तेन समः कुतः, तेन महात्मना तुव्यः साधुः कुतः ! नैव कुत्थिदिवते अकारणपरमवस्तुत्वमावत्वात् । कुलो वा नादश्च मित्रम्, हितमुखोपसंहार-प्रब्लगमानसं परमविश्वासस्थानं तादृशं तस्मै मित्रम्, सुदृशं कुतः ? नैव संभवति । पुण्यं वा तादृशं कुतः ? एवं विहृतो वोधिसत्त्वस्य यत् पुण्यमुपजायते, तदपि न केनचिं-त्पुण्येन समानम् ॥

कुते यः प्रतिकृथीति सोऽपि लात्मवशस्ते ।

अव्यापारितसामुक्तु वोधिसत्त्वः किमुच्यताम् ॥ ३१ ॥

पूर्वं भयसंकटव्यसनेषु उपहृष्टमनेन इत्युपकृते सति प्रत्युषकारं करोति यः, सोऽपि नावत् प्रशस्यते लोकेन स्त्र॒यते सापुरयमिति । यः पुनरत्यापारितसामुः अनाप्यर्थितकल्प्याणोप-नेता वोधिसत्त्वः, किमुच्यता किमपरमभिवीप्ताम् ! तत्य ग्रन्थाना कर्तुमशक्येवर्थः ॥ १०

दृष्टव्यवहारयोर्यापि वोधिसत्त्वस्य पुण्यमाहात्म्यमुद्घावयनाह—

कृतिपथजनसत्त्वायकः

कुशालकृदित्यमिमूर्खते जनैः ।

ध्याणमशनकमात्रदाननेतः

सपरिमयं दिवसार्थवापनाम् ॥ ३२ ॥

परिमितसत्त्वानामाहारापानमात्रदानमैमादानगादिशम्, पुण्यकर्मा अयमिति पूज्यते सक्रियते जनैः सत्कर्मतैर्लोकैः । तदपि दानं क्षणम्, न मुक्त्वमहः, तदधै वा, अपि तु मुहूर्नभेकम् । अशनकमात्रदानतः इति । कुसितमशनमशनकम्, अप्रणीतं भोजनम्, तदेव केवलं तन्यात्रम्, तश्चिद्यज्ञनरहितम् । तत्य दानतः परित्वागतः । कर्षम् । सपरिमयम् । क्रियाविशेषणमेतत् । सतिरस्कारं नमस्काराहुरस्तम् । हठास्त्रवागारं प्रविशतः खट्चपेटा-२० दिना प्राहत्वेति यावत् । पुनः किमूतात् ! दिवसार्थवापनात् प्रहृदयोपस्तम्भनात् । मप्याहे मुक्त्वा सार्यं पुनराहरान्वेष्याणात् ॥

वोधिसत्त्वस्य पुनरेत्विष्ठीतं दानमिति प्रतिपादयनाह—

किमु निरवधिसत्त्वसंस्त्वया

निरश्विकालमनुग्रायक्षतः ।

गणनजनपरिक्षयाक्षयं

सकल्पमनोरथसंप्रपूरणम् ॥ ३३ ॥

न विषते अवधिरिपता । इष्यद्यः शतसहस्रलक्षकोटिसंहस्रेष्यो दात्यामि, ततः परं नेति न सत्त्वानां गणनया ददाति, कि तु निरवधिसत्त्वसंस्त्वया । नापि नियत-

^१ Ms. अपेक्षमपि for अपेक्ष्यापि which is confirmed by T. १ सत्त्वानां निष्ठ-
क्षेति हेमचन्द्रः ।

कालम्, अपि तु निरवधिकालम् । कल्पशतसहृष्टकोटिशतं यावदास्यामि, ततः परं
नेति साच्चिदं न द्रष्टव्यं । गगनेति । गगनमिदं जनाः । गगनजनाः । यथा आकाशमपर्यन्तं
तथा जनोऽपील्यतः । यदि वा । गगनं च जनास्थं ते गगनजनाः । तेऽनां परिक्षयः पर्यन्त-
दानम् । यावदाकाशाद्यानुर्यावद् सत्त्वा न परिनिर्वृत्ताः लावदधिकम् । यद्यक्षति—

५ आकाशस्य स्थितिर्यावद्यत्वद् जगतः स्थितिः ।

तत्त्वम् स्थितिभूयात्

इति ।

[बोधि० १०. ५५]

तत्त्वादक्षयम्, न विद्यते क्षयः पर्यन्तोऽस्येति छत्रा । अवगमित्यायः—गगन-
जनपरिक्षयापाधि यद्यानं तद्वस्तुतोऽश्यमेव, तेऽनां परिक्षयामात्रात् । नापि प्रतिनिधित्वं वस्तु,
१० अपि तु सकलमनोरथसंप्रभूरणम् । यथस्याभिमानं तद् सर्वमनवधमभिमापाहृष्टादनकरं परम-
प्रेमगौरवसत्कारप्रियवचनपुरुःसरं प्रगुरुदितमनसा अनुग्रहयन्त्रतो बोधिसत्त्वस्य किं पुनः पूज्या
न युज्यते । तत्यु सूतरं युज्यते इति योज्यम् । यद्युक्ते नारायणप्रिपृच्छागाम्—

P 25

न तद्वस्तु उपादातव्यं पर्यन्त् वस्तुनि नास्य ल्याणचित्तभुव्यते । न त्यागकुद्धिः
क्षमेत् । यावत् जयं ममात्ममावः सर्वसत्त्वेभ्य सत्सुषुः परिस्तकः, प्रागेव बाह्यानि वस्तुनि ।
१५ यस्य यस्य सूत्यस्य येन येन यद्यत् कार्यं धर्विष्यति, तस्यै तस्यै तत्त्वाद्यास्यामि । तत्संविद्यमानं
इत्तम् हस्तार्थिकेष्यो दास्यामि, यावद् शिरः शिरोपिक्षिम्यः परिक्षयामि, कः पुनर्वादो बाह्येषु
वस्तुपुः । यद्युत यन्वान्यजातस्यपरजातरलाभस्याह्यपरयज्ञवाहनमामनगरानिगमजनपदराज्य-
राष्ट्राजघानीपत्तनदासीदासकर्त्तरपौरुषेषुद्विद्विषयोद्भुते । इति विचारः ॥

एवं च गुणवत्समुद्दयस्यने परहितसुखविधानैकपरममहाब्रते बोधिसत्त्वे खात्य-
२० हितकामैः स्वचित्तं रक्षितव्यं अथवतः इन्द्र्यपदर्शयनाह—

इति सत्त्वपत्तौ जिनस्य पुत्रे

कलुषं स्वे इदये करोति यश्च ।

कलुषोदयसंस्त्वया स कल्पान्,

नरकेभ्यसर्तीति नाथ आह ॥ ३४ ॥

२५ इत्येकमुक्तऋग्मेण सद्वपतौ सर्वदा सुखदानपतौ जिनस्य पुत्रे सुगतस्य सुते ।
बोधिसत्त्वे इत्यर्थः । कलुषं पापवित्तं स्वे इदये आत्मचित्तसंलाने करोति उपादयति
दुरात्मायाः, स नरकेभ्यसर्तीति इति नाथो बुद्धो भगवानाह बृते । उपान्तर्घ्याद्युवासः
[पा० १. ४. ४८] इति कर्मवेदं प्राप्ते अधिकरणविवशा । कियद् यावत् कलुषोदय-
संस्त्वया कल्पान् । यावतः क्षणांस्तस्लाने कलुषचित्तसुख्यते, तावतः कल्पान् कलुष-

२० चित्तक्षणसंस्त्वान् नरकेषु निष्ठतीति भावः । यद्युक्ते प्रेषणननिर्विनष्यप्रातिष्ठार्यसूत्रे—

यावन्ति मञ्जुश्रीवेदिसत्त्वे बोधिसत्त्वस्थानिके प्रतिश्वचित्तानुपादयति अवमन्य-
नाचित्तानि वा, तत्त्वतः कल्पास्तेन संनाहः संनद्वयः—बहुतव्यं मया महानरकेषु इति ॥

ननु तथागस्त्वं दूष्टचित्तेन श्विरमुपादयतो न वीचौ चिन्तोपादनशृणसंख्यया
कल्पाद् अवस्थितिहका । न तथागतात् कश्चिदधिकतरः संभवति त्रैलोक्ये । तद् कथमिद-
मनिदूर्धटं नीयते ? स्त्रयम् । न वलु यथाभूतमस्मिन् नये चतुरत्त्वव्यवस्था । सर्वस्य ४
प्रवचनस्य नेतृनीतिर्थतया व्यवस्थापनात् । न हि कश्चित् तथागते सदेवकोऽपि लोको
दुश्चित्तमुपादयितुं क्षमते । अनल्पकल्पसंख्यया अन्यास्तेन सर्वसत्त्वेषु भैत्रचित्तस्य साली-
भावात्, नाम्य काये शब्दं क्रमतीति भैत्रचित्तस्यानुशंसकथनात् । न च कर्मप्रतिरिह
क्षमतो दर्शिता । कर्मविरणस्य बुद्धानां प्रहीणत्वात् । तस्मैद्वेष्यज्ञाभिसंविना तदूप-
दर्शितं न परमार्थेतः । बोधिसत्त्वापकारं हु बुद्धव्येष्वं सम्भूतेषात्मुपहृतं भवेत् । तथा च १०
स्त्रैदेवकस्य लोकस्य अर्थः उपहृतो भवेत् । यथापामिदमुक्तम् । परमार्थमिह भगवानेव
जानाति । इदमुक्तं च श्रेद्धानवलाधानावतारमुदासूत्रे—

P 40

यः कश्चिन्मञ्जुश्रीः कुलपुत्रो वा कुलदृहिता वा महानदीवालुकासमान् स्त्रपाद्
विनिपातेयेहात्, यथान्यः कुलपुत्रो वा कुलदृहिता वा महायानाविमुक्तस्य बोधिसत्त्वस्य
महासत्त्वस्य व्यापादविकल्पेविचित्तमुपाद आक्रोशयेत् परिभाषयेत्, अर्थं ततोऽसंख्येयतरं १५
पापं प्रविशति । तद् कलादेतोः । बोधिसत्त्वनिर्णाता हि बुद्धा भगवन्तः बुद्धिनिर्जाताश्च
स्त्रपा: सर्वसुखोपधानानि च सर्वदेवनिकायाश्च । बोधिसत्त्वमसत्कृतं सर्वबुद्धा असकृता
भवन्ति । बोधिसत्त्वं सकृत्य सर्वमुद्धाः सकृता भवन्ति । इत्यादि ॥

यत्य पुनस्तत्र प्रसन्नं चित्तमुपव्यते, तस्य कियत् पुण्यफलमुपजायते, इत्याह—

अथ यत्य मनः प्रसादमेति

प्रसादेत्तस्य ततोऽधिकं कल्पम् ।

महान् हि बलेन पौपकं

जिनपुत्रेषु शुभं त्वयत्वतः ॥ ३५ ॥

20

P 41

यस्य पुनः पुण्यामनो मनः प्रसादमुपव्याप्ति बोधिसत्त्वे, प्रसादेत्तस्य ततोऽधिकं
फलम्, तस्य प्रसन्नचित्तस्य प्रसवेदुःजायेत नतोऽधिकं फलं तस्मात्पूर्वकापफलाद् २५
बहुतरं पुण्यकर्मफलं चिपाकविदोपात् प्रसवेदुपव्यते । पदि वा । तत्सधिकविपाकफला-
धायकं कर्मव फलमुपव्यते । अधिकतरमुलजनकं कर्म उपजापते इति यावत् । उक्तं च
नियंतानियतावतारमुदासूत्रे—

सचेन्मञ्जुश्रीः दशम् दिक्षु सर्वलोकभागतुपु सर्वसत्त्वा उत्पाटिताश्च भवेयुः परिकल्प-

^१ P नवनीतार्थः for नेवनीतार्थः. ^२ SS p. 51. ^३ P वापकम् for वापकं against most of MSS. ^४ Minayef शुभम् कलतः for शुभे त्वयत्वतः. ^५ SS p. 52.

मुपादाय । अय कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा तेषां सर्वसत्त्वानां भैत्रचित्तस्त्रान्वक्षीणि
जनयेत् परिकल्पयमुपादाय । योऽन्यो वा मधुश्रीः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा महायाना-
विमुक्तं बोधिसूखं प्रसन्नचित्तः पश्येत्, अयं ततोऽसंख्येयतरं पुण्यं प्रसन्नति । इति ॥

तस्मादस्मिन् भवति पुण्यक्षेत्रे सुभवित्तमेव करणीयमात्रमेहः ॥

५ अपि च । इतोऽपि शुभचित्तसंवद् कर्तुमुचितम् । यस्मान्भवता ब्रह्मेव परमकृत्त्वेण
पापकं पापमेव पापकं कुलितवादा दुष्कृतं कर्म बोधिसूखेषु क्रियते, तेषां सकलकाय-
वाद्यानः प्रचारस्य प्रभादजनकत्वात् । बोधिचित्तप्रभावाच्च न बोधिसूखे उक्त्यचिदपकार-
निरुद्युपचते । एतदुक्तमार्थमेहश्रीविमोक्षे ।

P 42

तथा कुलपुत्र चिन्तामणिरकराजमुकुटाववदानां महानागराहां नास्ति परोपकम-
१० मयम्, एवमेव बोधिचित्तमहाकृत्त्वाच्चिन्तामणिरकराजमुकुटाववदानां बोधिसूखानां नास्ति
दुर्गम्यपायपोपकमभ्यम् । इति ॥

अतः किमर्यमनर्थोपार्जनं कठुकफलं तेषु प्रयत्नः प्रारम्भते । अत एव शुभं
त्वयतः, संप्रहवस्त्वादिभिः सर्वसच्च हितसुखकर्मकारित्वात् परिसुद्धकर्मकारित्वा, क्वचिदपि
स्त्रविलिताभावाच्च । अग्रयवत् एव द्रष्टव्यप्रसादप्रामोषमुपजायते तेषु । अतः कुशां पुन-
१५ रथत एव प्रस्यते ॥

साप्रतमुपादितबोधिचित्तेषु अतिशयवता आनन्दा मनःप्रसादमाविकृतं शाश-
कारस्तान् नमस्यन्नाह—

तेषां शरीराणि नमस्करोमि
यत्रोदितं सद्वरचित्तरलम् ।

५०

मत्रापकारोऽपि सुखानुबन्धी

मुख्याकरांस्तान् शरणं प्रयामि ॥ ३६ ॥

तेषां पुरुषकृत्त्वाणां शरीराणि आमभावान् नमस्करोमि प्रणिपत्य वन्दे । यत्र येषु
(येषां !) संतानेषु लदितमुत्पन्नं तदुकानुशंसं वरचित्तरलम् । चित्तमेव रत्नं चिन्तामणि-
सदशाम् । वरं श्रेष्ठं सर्वदारिद्रियदुःखापादारित्वात् । तद तद्रचित्तरत्नं चेति विग्रहः । तदिति
२५ चित्तं वा । इयं च अविकरुणायाशरस्य मृकृतिः । अपरमाप्य तद्विशेषगमाह—यप्रापकारोऽर्थात् ।

P 43

येषु परमकृत्याणहृदयेषु बोधिसूखेषु अपकारोऽपि परामवोऽपि कृतः तत्कर्तुः सुखानुबन्धी
परंपरया सुखमावहतीति । अयमभिप्रायः—तत्रापकारः कर्तुमशक्यः । संभवं वा कर्षचित्
तदपकारमेव निमित्तं वृत्ता प्रहृतानां दुष्टाभिप्रायाणां पुनः केनचिन्निमित्तेन तत्प्रसादसमु-
त्पादनात् । तत्र अपकारो निवाणे सुखमनुबन्धाति । तथा मैत्रीवलजातके [जातक-
३८ माला—८] पञ्चकानधिकृत्योक्तम् । बोधिसूखप्रणिधानादा अपकारोऽपि सुखानुबन्धी-
त्युभ्यते । यद्यक्ष्यति—

अभ्यास्यास्थन्ति मां ये च ये चान्येऽप्यपकारिणः ।

उत्प्रासकास्तथान्येऽपि सर्वे स्मुदोधिभागिनः ॥ इति ।

[श्लोव ०-३. १६]

अष्टवा । अत्रापकारोऽपि वेदामपकारोऽपि महाकलणाथ्याशयात् प्रियपुत्रेण कृत
इव दुःखेतुरपि सुखमेव जनयति, यथा क्षमन्तिपरिच्छेदे [६. १०६-१०७] कथ-
पित्यामः । एवं सर्वपा सुखेतुत्वात् सुखार्थिनां रक्षाकर इव रक्षार्थिनामाश्रयणीया वोधिसल्ला
स्तुपदर्शयति । सुखाकरांस्तान् शरणं प्रयामि । सुखत्य जापतोः सर्वसुखेकप्रभवावात् । तान्
उक्तकल्पेण अपकारोऽपि सुखदेवन् । शरणं प्रयामि । ते मम चाणं भवन्तु इति गावः ॥

इति प्रज्ञाकरमतिविरचितायां वोधिचर्यावत्परपञ्चिकायां

वोधिचित्तानुशंसाविवरणं नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

१०

२ पापदेशना नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

१५

संप्रतमेव शणसंपासमागमं दुर्लभमधिगम्य विदितबोधिचित्तानुशंसः बोधिचित्त-
प्रहणार्थं शुद्धबोधिसत्त्वानामुद्दीक्षस्य वन्दनशूजनशाश्वगमनपापदेशनापुण्यानुमोदनशुद्धार्थे-
षणायाचनाबोधिपरिणामनो च कुर्वन्नाश्व—

६

तद्विशरल्लभणाय सम्यक्
पूजां करोम्येष तथागतानाम् ।
सद्भरत्स्तस्य च निर्मलस्य
शुद्धामजानां च गुणोदधीनाम् ॥ १ ॥

१६

तस्य समनन्तरप्रतिपादितानुशंसस्य विशरल्लत्य प्रहणाय शीकाराय । तद्विपाद-
१० वितुमितर्थः । तथागतानां शुद्धानां मगवतां पूजां करोमि । एतोऽभिमते बोधिचित्तमाह-
कोऽयमामानं निर्दश्यते । अयं शुद्धरत्स्तस्य निर्देशः । सद्भरत्स्तस्य चैति आगमाधिगम-
१५ लक्षणस्य । निर्मलस्येति त्रिकल्पणतया त्रिकोटिशुद्धस्य प्रकृतिप्रभासरत्य च । सर्वदा
सर्वमलानामस्थानत्यात्, छेषानामागान्तुकवात्, समस्तमलापहरणपटुत्वात् । अयं च
धर्मरत्स्तस्य निर्देशः । तद्वामजानां च हुद्धशुद्धानाम् । गुणोदधीनां गुणरत्स्तस्मुद्धामाम्
२० आयोज्येकितपञ्चुदोषामृतीनाम् । अयं तु संशरल्लस्य निर्देशः । इत्यादौ सनत्रयपूजा-
विधिः । पूजां करोमीति सर्वत्र संचर्वनीयम् । सम्यग्निं पूजाया एव विशेषणम् । सम्य-
गविष्टीतं यथा भवति । तीव्रचित्तप्रसादेन वा प्रहणस्य वा विशेषणम् । सम्यग्महणाय
२५ अतिशयप्रसन्नचित्तेन न परागुरोधादिना । यथा गृहीतं न पुनर्ज्ञश्यति हति ॥

पूजार्थं कथयत्ताह—

३०

यावन्ति पुण्याणि फलानि चैव
भैषज्यजातानि च यानि सन्ति ।
रत्नानि यावन्ति च सन्ति लोके
जलानि च स्तर्ज्ञमतोरमाणि ॥ २ ॥

यत् परिमाणमेवामिति यावन्ति निरवशेषाणि । पुण्याणि फलानि चैव । आकाश-
२५ धातुप्रसरावर्धीनि सर्वार्थपीमानि अपरिमहणिः । आदाय शुद्धशा मुनिपुण्यवेष्यो निर्यात-
पायेष सपुत्रकेष्यः [२-६] इति सर्वत्र पूर्णेषु योजनीयम् । भैषज्यजातानि जीवव-
प्रकाराः । स्तर्ज्ञमतोरमाणीनि रत्नानामपि विशेषणम् ॥

३५

महीधरा रत्नमयास्तथान्ये
वनप्रदेशाध विवेकरम्याः ।
लताः सपुण्याभरणोऽज्वलीश्व-
शुद्धार्थं चे स्तर्ज्ञमतोरमाणाः ॥ ३ ॥

३०

देवादिलोकेषु च गन्धशूपाः
कल्पद्रुमा रत्नमयाम् दृशाः ।
सरांसि चास्मोहृष्टभूषणानि
हंससंक्षनात्यन्तमनोहराणि ॥ ४ ॥

महीधराः पर्वताः । रुद्रमया रुद्रसभावाः । विवेकरम्या इति विवेकोपरम्या ५
मनोहराः । विवेकाकुरुक्ला इति यावत् । तुमुष्यामरणोज्जवलाखेति शोभन्तुमुष्याप्येत्तमरणानि
मरणानि तैरुज्जवला अतिथाजिष्ठावः । संफलनद्रशाखाः इति सन्ति च शोभनानि
वर्णगान्धरससंपत्तानि तानि फलानि चेति तैरन्त्रा अवनता मूर्मिलाम इव शाला येषां ते
कल्पद्रुमाः कल्पद्रुक्षाः । अभ्योहृष्टभूषणानि पद्मान्येव भूषणाति येषां तानि तथा ।
हंससंक्षनात्यन्तमनोहराणि हंसानां स्वैरु हतैरुद्रन्तमनोहराणि रमणीयानि तानि ३०
तथा ॥

अकृष्णजापानि च शस्यजाता-
न्यन्यानि वा पूज्यविभूषणानि ।
आकाशधारातुप्रसरावधीनि
सर्वाप्यपीडान्यपरिप्रहाणि ॥ ५ ॥

P. 43

15

अकृष्णान्येव हलबिलेखनमन्तरेरणैव जातानि प्रादुर्भूतानि । शस्यजापानि वीहि-
विशेषाः । अन्यानि वा पूज्यविभूषणानि पूज्यानामारात्यार्णा विभूषणानि शोभकराणि ।
अन्यानि अपराणि आकाशधारातुप्रसरावधीनि आकाशधाराते: प्रसरोज्जकाशः विसारो वा,
तावदवधीनि तत्पर्यन्तानि । सर्वाप्यपीडानि उक्तानि उक्तसद्वाणि अपरिमहाणि अमणानि
न केनचित् लीकृतानीत्यर्थः ॥

30

आदाय दुर्दशा मुनिपुंगवेभ्यो
निर्यात्तद्याम्येष सपुत्रकेभ्यः ।
गृह्णन्तु तन्मे वरदक्षिणीया
महाकृष्ण भास्मनुकम्पयानाः ॥ ६ ॥

आदाय दुर्दशा गृहीत्वा मनोविज्ञानेत । मुनिपुंगवेभ्यो मुनिहृषभेभ्यो निर्यात्तद्यामि ४५
प्रयच्छामि । सपुत्रकेभ्यः सद्विदिसत्यगणेभ्यः । गृह्णन्तु तन्मे लीकृतन्तु तदेतत् सर्व
भास्म द्रुजोपेहात्रकस्तु । वरदक्षिणीया अनुकरदक्षिणापात्राणि दुर्दशोविसत्त्वाः । महाकृष्णः
सर्वसत्त्वहितमुखविधानैकमनसः । मो दीनद्रुक्षितसत्त्वमनुकम्पयानाः करुणायमानाः ।
भास्मनुग्रहायेति यावत् ॥

स्यादेतत्-कि मुनरेवं मनोमयपूजामात्रं विधीयते यावता तत्तद्वस्तु मनोहरं साक्षात् ५०
देव कस्मान्नोपनीयते इत्याहाङ्काशः-

P. 44

अपुष्ट्यवानसि महादरिद्रः
पूजार्थमन्यन्मम नास्ति किञ्चित् ।
अतो ममार्थय परार्थचिता
गृह्णन्तु नाथा इदमात्मशक्त्या ॥ ७ ॥

- ८ अकृतपुण्योऽस्मि, अत एव महादरिद्रः । पुण्ये सर्वोपकरणसंपत्तिभिर्भवति । तद-
भाशात् पूजार्थमन्यद्गुपकरणं मम नास्ति किञ्चित् । अतो ममार्थय मम पुण्यकामतया भग-
वत्स्व परार्थचिता: परश्चित्सुखाभिलापिणो महाकामणिकत्वात् । अतो गृह्णन्तु नाथा इदमुर्त्तं
पूजोपकरणं ममा निर्यातितम् । ध्रामशक्त्येति ख्यातमर्थेन ॥
- जयं पुनरात्मभावो ममायत्तोऽस्मि । तं निर्यातवामीत्याह—

- १० ददामि चात्मानमहं जिनेष्यः
सर्वेण सर्वं च तदात्मजेष्यः ।
परिप्रहं मे कुरुतद्रसत्त्वा
युज्ञासु दासत्वमुर्त्तेषि भक्त्या ॥ ८ ॥

- ११ आत्मानं च प्रपञ्चमि जिनेष्यः । सर्वेण सर्वं च सर्वप्रकारेण । आत्मसीकारं परि-
१५ त्यज्य तदात्मजेष्योऽपि । मां प्रतिगृहीत न रहृष्टभाः । युज्ञासु दासर्वं दासमावं सीकरोमि ।
न जीविकादिलोभात्, अपि तु भक्त्या परमार्थेण । श्रद्धाविलेन चेतसेत्यर्थः ॥

ननु कः पुनरक्ष गुणोऽस्तीत्याह—

- परिमहेणासि भवन्तुतेन
निर्भीर्भिवे सत्त्वद्वितं करोमि ।
पूर्वं च पापं समतिक्रमामि
नान्यच्च पापं प्रकृतोमि सूक्ष्मः ॥ ९ ॥

- १२ भवन्तुतेन सुभार्दियेन महाद्रथेण विगतभयः तंसरे लोकाना हितमयं संपादयामि ।
महदाग्रेऽपि नाकुशलकर्मनृतस्य साहितकरणेऽपि सामर्थ्यमसीत्याह—पूर्वं चेत्सादि ।
१५ पूर्वमपतिहानात् इतमकुशलर्थं तमतिकर्मामि, विद्युणासमुद्दाचरादिभिर्निर्हरामि । समति-
१५ क्रामसीक्षुले समतिक्रमामीत्युक्तं शास्त्रद्वयवहोरेषनादरात्, अर्थप्रतिशरणताधातुप्रधानस्यात् ।
अपरं च पापं न पुनः करोमि । आयत्या पुनरकरणसंवरं निदेषे ॥

१६ इति सर्वमात्मनिर्यातनाप्रसृतिगृहोपहारं निर्यात्य पुनर्विशेषेण पूजा विधातुमाह—

- १७ रत्नोऽज्ज्वलतम्भमनोपेषु
मुक्तमयोऽसासिचितानकेषु ।
१८ स्वच्छोऽज्ज्वलकाटिरुक्तिमेषु
सुगन्धिषु स्नानगृहेषु तेषु ॥ १० ॥

रसैनिनीलादिभिरुच्चलाः प्रभासरा ये स्तम्भाः तैर्मोहराः कमनीयाः । तेषु
स्तानगृहेषु स्तानं करोम्यति [२.११] योग्यम् । पुनः किंभूतेषु ! मुक्तामया सौकिक-
रचनालिचिता उद्ग्रासिनः उद्ग्रासरा: विताना इव वितानवाः देषु ते तथा, तेषु । स्तम्भाः
स्तुर्मिळा, उच्चला दीप्तिमन्तः, स्फटिकलयेम स्फाटिका, कुष्ठिमाः भूमिरचनाविदेशा देषु,
तेषु । स्तुर्मिळा कृष्णागुरुन्तनांदेषु पितामितेषु । स्तानाम गृहाः तेषु ॥ ६

सनोक्तगन्योदाक्षयुध्यमीः

कुर्मेष्महारत्तमयेनेकैः ।

स्तानं करोम्येष तथागतानं

तद्वात्मजानां च सर्वीतिवायम् ॥ ११ ॥

उदकं च पुष्पाणि च मनोङ्गम्बानि च तानि । तैः पूर्णाः कुम्भा घटाः, तैः ॥ १०
महारक्षमयैः महान्ति दैदूर्या(दी)नि च रक्षानि च तानि, तत्त्वमात्रैः । अनेकैः शतसहस्र-
कोटिभिः । सर्वीतशार्वं सह मनोहरगीतनृतमुरजादिवायैः ॥

प्रधूपितैर्भौतमठैरतुल्यै-

वर्णेष्य तेषां तनुसुम्पद्यामि ।

ततः सुरक्षानि सुवृष्टिवानि

ददामि तेष्यो वरचीवराणि ॥ १२ ॥

१५ P. ११

प्रधूपितैरुप्रसृतिधौपैः । धौतमसैः प्रक्षालितकलमयैः । निर्मलैरित्यर्थः । अतुल्य-
रप्रतिसमैः । वर्णेदुर्कृतैः । तेषां तथागतानां नदात्मजानां च । तनु शरीरम् । उन्मुखामि
संमार्जयामि । नदत्तस्तमादुम्पर्णणानन्तरम् । सुरक्षानि शोभनरागैः सुषु वा रक्षानि । शोभन-
धूपेन धूपितानि । ददामि तेष्यो जिनेन्यः । वरचीवराणि अनुत्तराम्याच्छादनानि ॥ २०

दिव्यैर्मुदुक्षणविचित्रशोभै-

वर्णैररक्तकारवरेष्य तैर्षैः ।

समन्तभद्राजितमसुधोष-

लोकेष्वरादीनपि मण्डयामि ॥ १३ ॥

दिव्यैर्दिविभैर्देवाहैः । शृदनि च सुकुमारस्पर्शानि, ऋस्पानि च सूल्पाणि ॥ २१
निनिजा नानावर्णकृता शोभा येषां तैर्षैः । अलङ्कारवरेष्य विभूषणप्रधानैः । तैर्षैरिति सुकृ-
कर्त्तककेयूरहारनुपुरादिभिः । समन्तभद्राजितमसुधोषलोकेष्वरादीनपि खेविसज्जान्, मण्डयामि
अलङ्करोमि ॥

सर्वत्रिसाहस्रदिसारिगन्धै-

र्ग्न्योत्तमैस्ताननुलेपयामि ।

सूत्तमसून्मृष्टसुधीतहेम-

प्रभोज्जलान्, सर्वमुनीन्द्रकायान् ॥ १४ ॥

२१

P. १२

सहस्रं चतुर्दीपिकानां तथा चन्द्रसूर्येष्वरणो प्रस्तेकं कामदेवानां व्रायलोकानां च । साहस्रश्चलिको मतः । स एव सहस्रगुणिवे द्विसाहस्रः । तस्याहस्रं त्रिसाहस्रः । शत-कोटि: चतुर्दीपिकानामिलर्थः । एवं सर्वास्तु दिश्मु लोकभाग्यनन्तोऽपर्यन्तस्य । सर्वक्रिसाह-साणि: । विस्तु शीर्षे येषां ते तथा । तथाविशा गन्धा: परिमला वेशा ते तथा । तैर्गन्धोऽचम्पयकर्कदमहरिचलनादिभिः । तात् मुनीन्द्रकायाननुलेपयामि समालभे । किञ्चूतान् ॥ सूतसं पुटपाकदिना परिशेषितान्तर्मलम् । सून्मुण्डे रोषाणादिमणिसंमार्जितम् । सूधोते शाराम्ललवणादिप्रक्षालितवहिमलम् । तथामूतं च तद्देष चेति । तस्य प्रभा, शुतिरित्यर्थः । तद्वदुज्ज्वलान् शुतिमतः । एतच्च यथालोकप्रसिद्धितः कपितम् । न तु तथागतकाय-शोमाया लौकिके किंचिदृपयानमद्दिति ॥

१० साप्रतं मात्यूजामुपक्षिपति—

मान्दारवेन्दीवरमलिकवरीः

सर्वैः सुगन्धैः कुमुमैर्मनोहैः ।

अभ्यर्चयाभ्यर्च्यतमान् मुनीन्द्रान्

स्त्रभिश्च संख्यानमनोरोमाभिः ॥ १५ ॥

१५ मान्दारवं देवेषु पुष्पतिरोमः । इन्दीवरमुत्तलम् । मण्डिका वार्षिकी । पतन्त्रमुखैः सर्वैः शोभनग्नैः पुष्पर्मोहारिभिः पूर्यतमान् मुनीन्द्रान् घूजयामि । स्त्रभिश्च मालाभिश्च प्रथन-रचनाविशेषकमनीयाभिः ॥

भूपशूजामाह—

स्त्रीवस्तुरुदृश्यमनोरयेत्त्र

तात् भूपमेष्येष्वपशूपयामि ।

२० स्त्रीता मांसलाः । स्युतन्तस्य दिग्नन्तव्यापितः बडुलग्नधोद्वारिणो वा । तादशा गन्धा येषां भूपमेष्वानां ते तथा, तैः । भूपा मेष्वा इव अभ्यरतलावलम्बित्वाः । उपमितं व्याघादिभिः [पा० २.१.२६] इति समाप्तः । भूपानां वा मेष्वाः, तैः, गेषवदुद्धर्छद्विरित्यर्थः । तानिति मुनीन्द्रान् उपघूपयामि ॥

२५ नैवेषपूजामाह—

भोज्येत्त्र खालेविदिवेत्त्र ऐयै-

स्त्रेभ्यो निवेदयं च निवेदयामि ॥ १६ ॥

भोज्यं यन्मुखमापूर्य भुञ्यते । खालं यत् कवलशः । छेयं धृतपूरादि । ऐयं यत् पीयते एव पानकादि । एमिश्रिविवैर्नानाप्रकारोपसंस्कृतैः । तेभ्यो मुनीन्द्रेभ्यो नियेषं च ३० निवेदयामि ॥

दीपपूजामाह—

रलप्रदीपांश्च निवेदयामि

सुषर्णरघेषु निविष्टपश्चीन ।

गम्योपलिप्रेषु च कुहिमेषु
किमामि पुष्पशक्तान् मनोङ्गान् ॥ १७ ॥

रत्नमयाः प्रदीपाः तान् । निविष्ठा पञ्चिर्मालं येषां ते तथा । केति १ सुवर्णपचेषु ।
सापेश्वरेऽपि गमकत्वाद् समासः । गन्धोपलिप्रेषु चन्दनकुङ्कुमादिगच्छैक्षितेषु ॥

प्रलभ्यमुखामणिहारशोभा-
नाभास्वरान् विक्षुपुस्वप्तहनांस्ताम् ।
विमानमेघान् सुविगीतरस्यान्
भैरवीमयेऽपि निवेदयामि ॥ १८ ॥

प्रलभ्यमुखामणिहाराः शोभा येषां तान् विमानमेघान् विमानसमूहान् आलोक-
कारिणः सर्वेदिकृशोभाकरान् ॥ १९ ॥

सुवर्णदण्डैः कमलीयरूपैः
संसस्तमुक्तानि समुच्छितानि ।
प्रधारथाम्बेष महामुक्तीनां
रत्नातपवाण्यनिश्चेभनानि ॥ २० ॥

कनकमयदण्डैः कन्तिमसंस्थानैः । मुक्तालक्षिताति रत्नमयानि छजाणि ॥ २१ ॥
समुच्छितानीति उदिष्टितानि ॥

इदानी पूजोपहारमुपसंहरनाह —

अतः परं प्रतिष्ठनां पूजामेषा भन्तेत्तमाः ।
सर्वसंसारितेषाऽथ सर्वसन्त्वप्रहर्षणाः ॥ २० ॥

इतः प्रसूति एते पूजामेषा भया निर्यातिताः, अत्ये वा देवादिभिरुपनीताः कल्पे २५
वा कल्पावशेषं वा प्रतिष्ठनाम् प्रकर्त्तव्यस्तिस्ता मवन्तु । दर्पसंगीतिमेषाऽथ दर्शणं
मुरजादिवादानि । संगीतयः समेत गीतयः । समुदायगीतानीर्वर्णः । अववा । संगीतकानि
दृशागीतवादितानि समुदितान्युच्यन्ते । तेषां भवाः अनेकसमुदायाः । ते च सर्वसत्त्वशह-
र्षणाः सर्वसत्त्वानां प्रमोदकारिणः, न उन्नरशक्यश्चवणाः । प्रतिष्ठनामिति संबन्धः ॥

सामान्येनाभिसंशिष्य सहर्मादिषु पूजामाह —

सर्वसद्भरलेषु भेदेषु प्रतिमामु च ।
पुष्परत्नादिवर्याऽथ प्रवर्तनां निरन्तरम् ॥ २१ ॥

इदं शङ्खावचनात्मकेषु सर्वसद्भरलेषु । रत्नमिव रत्नं वस्तुतस्यालेककारित्वाद्,
परमनिर्द्वित्तिहेतुत्वाच । स्त्रेषु भगवत्तैर्षेषु । प्रतिमामु चेति तु द्वयोधिसत्त्वाक्षिप्तहप्रति-
कृतिषु । पुष्पकृष्णो रत्नवृष्टयश्च । आदिशब्दावन्दनचूर्णवलादिवर्णः । निरन्तरमिति ३०
आसंसारमनवस्थितम् ॥

१५४

अनुसरपूजामतिदिशानाह—

मञ्चुघोपप्रभूतयः पूजयन्ति यथा जिनान् ।

तथा तथागताभाषाव सपुत्रान् पूजयाम्यहम् ॥ २२ ॥

मञ्चुघोपसमन्तभद्राजितलोकनाथप्रमुखा दशभूमीष्वरा बोधिसत्त्वाः यथा येन अन्यान् शयेन तथागतान् पूजयन्ति, तथा तेन अधिमोक्षेण अहमपि तथागतान् सह गुरुैः बोधिसत्त्वगणैः पूजयामि ॥

स्तुतिपूजानाह—

स्वराङ्गसागरैः स्तौरैः स्तौरैः चाहं गुणोदधीन ।

स्तुतिसंगीतिमेषाच्च संभवस्त्वेष्वनन्यथा ॥ २३ ॥

१० खरा: सप्त गान्धारादयः । तेवमङ्गानि प्रभेदाः कामोदादयः । तेषां सागरवदति बाहून्यात् सागराः, तैः स्तौरैः । स्तुतय एव संगीतयः, स्तुतीनां वा संगीतयः समुद्रायाः । तासां मेषाः संभवन्तु उपतिष्ठन्ताम् । एषु बुद्धवेषिकस्तेषु । अनन्यथा अविपरीता यथा मयोपक्लियतास्तर्वैवर्यम् ॥

बुद्धधर्मसंषरलेषु प्रणामपूजानाह—

१५ सर्वक्षेत्राणुसंख्येऽप यजामैः प्रणामाम्यहम् ।

सर्वज्यज्यगतान् बुद्धान् सहधर्मगोक्तमान् ॥ २४ ॥

१७

यावन्ति दशसु दिष्टु बुद्धक्षेत्राणि, तेषु यावल्लोऽणवः, तत्संख्यैः प्रणामैः । सर्वज्यज्यगतानिति बल्तीतप्रत्युपत्पानागतान् तथागतान् । किभूतान् ! सहधर्मगणोक्तमान् गणानामुत्तमोऽप्यभूतो बोधिसत्त्वगणः । धर्मश्च गणोत्तमश्च ताम्यां सह ॥

२० तथागतस्तपेषु प्रणाममाह—

सर्वचेत्यानि बन्देऽहं बोधिसत्त्वाश्रयांलक्षा ।

नमः करोन्मुपाष्ट्यायानभिवन्यान् यतीलाद्या ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वतिर्यग्प्रस्तनासु दिशासु विदिशासु च । साशीराशीरेषु स्तपेषु प्रणामाम्यह-
निर्मर्यः । बोधिसत्त्वाश्रयानपीति जातकवदानजन्मादिस्तानानि । अभिवन्यानिति इदान्
२५ बन्दनार्हान् । तदनेन बूद्धावदनाविधिकः ॥

वर्य च पूजाविविष्टिमयराजे कथितः । यथोक्तम्-स्वलजा रक्षपत्ताः । जलजा रक्षपत्ताः । स्वलजजलजानि रक्षानि दशदिग्रात्मतितानि । अममान्यपरिप्रहणि । देवानी-
स्तुतम् । अनया च दिशा सर्वक्षेत्राणि सर्वरसायतानि सर्वस्तिलानि । अनवद्यानि आमष्टलानि (!) सर्वकाश्चनमष्टलानि । विष्टुषु वा लोकधातुषु परमरसस्पर्शसंपत्ता
३० भूर्पर्षटका अस्तुलजा । अहृष्टोता: शालयः । सर्वोक्तुकुर्विष्टु च परिष्टुदेषु च लोकधातुषु
ये रमणीयाः परिमोगाः ॥

१८

यथा आर्यरैमेष्व चाह—

स यतीमानि स्त्रान्तेषु उदाराणि दूजोपस्थानानि शणोति, तान्याशयतस्तीतिणा-

१ SS p. 153. २ SS p. 153.

थाशेन मुहूर्बोधिसत्त्वम्: परिणामयति । तथा स विविधानि पूजोपस्थानान्वयनु-
विचिन्तयति हति ॥

संप्रते तदप्यशरणगमनपूर्वके पापदेशनामाह—

बुद्धं गच्छामि शरणं यथवा वोधिमण्डतः ।
बम् गच्छामि शरणं वोधिमण्डतं नय ॥ २६ ॥

त्राणार्थं शरणार्थम् । गमतं तदशापरिष्ठलनम् । यो हि यं शरणं गच्छति, स
तदाक्षानातिक्रमतीति भावः । वोधिमण्डत इति । मण्डशब्दोदये सारवनम्, छृतमण्ड इति
यथा । तथा च सति वोधिमण्डतं यावत् । यावत् भम्यक्षत्वं विधि नाधिगच्छामि इतर्थः ॥

विक्षापयति मंचुद्वान् भर्वदिष्टु व्यवस्थितान् ।

महाकाळपित्रांशापि लोधिसत्त्वान् छुताङ्गलिः ॥ २७ ॥

विक्षापयति भित्तेनेन मुहूर्बोधिसत्त्वानामग्रगतमात्मानां व्याख्या अध्याशेषैतद्वालभ्य-
मित्युपदर्शितम् । छुताङ्गलिः वित्तिकायनिक्षिहका । अङ्गलिः करद्वयेन संमुटे छुतेलर्थः ॥

अनादिमति संसारे जन्मन्यवैष्य वा पुनः ।

यन्मया पशुना पापं कृतं कारित्समेव वा ॥ २८ ॥

यात्मुमोदितं विक्षिदात्मधाताय भोहतः ।

तदत्यं देशयामि पश्चात्तापेन तापितः ॥ २९ ॥

अनादिमतीति पूर्वजन्मपरंपरासु । जन्मन्यवैति अस्मिन्नपि जन्मनि, न केवल
पूर्वत्र । पशुनेति मोहयुक्तामासनो दर्शयति । त्रिविदं कर्म कायवाक्यनोभिस्त्रान् छुतम् ।
विभिरपि कारित्समिति । शब्दनोम्यामनुमोदितमित्यापि । आत्मधातायेति तद्यापकर्मपत्तलस्य
मम आत्मन्येव विपाकाद् । तदत्ययमिति तदापत्तिम् । देशयामि ग्रकाशयामि उत्तानीकरोमि, न ३०
प्रच्छादयामि । पश्चात्तापेनेति अकुशलक्षणेण नरकादौ दुःखविपाकक्षयणात् ॥

अधुना देशयामि पश्चात्तापेन तापितः ।

रत्नत्रयेऽपकारो वा गातपिशु पा यथा ।

गुरुष्वन्येषु वा क्षेपात् कायवाचुद्धिभिः छुतः ॥ ३० ॥

रत्नत्रये हति अनुत्तरणुष्मोत्ते । मातेवादिना उपकारिष्टेन । तत्रापकारात्य विस्तार- ३१
तीव्रद्वृत्तिविपाकवत् ॥

अनेकदोषद्वयेन सद्या पापेन नावकः ।

यत्कृतं दाक्षं पापं तत्सर्वं देशयाम्यहम् ॥ ३१ ॥

अनेकदोषद्वयेनेति रागादिक्षेशद्वयेन, न खतद्वेष्टर्थः ॥

³¹ After st. 31, the MSS. read the following stanza as st. 32:

करे च विसराम्यस्त्राजिलोद्देशोऽस्मि नायकः ।

गा घृते घृत्युर्बिद्युर्दश्यती वापसंचये ॥ ३२ ॥

This stanza is omitted in Ms. M of Minayef's edition, as also in Tibetan translation. It looks to repeat the contents of st. 31, and therefore may be an interpolation.

पापकर्मणि संवेगमाह—

कथं च निःसराम्यस्मात् परित्रायत मत्वरम् ।

कथं केन प्रकोरेण । असादद्वयमात् । सत्वरं दीप्तम् । केयं त्वरा भवत इत्याह—
मा ममाश्रीणशापस्य भरणं शीघ्रमेष्यनि ॥ ३३ ॥

^५ यावत् पापक्षयं न करोमि, तावन्मम मृत्युभविष्यति न । अन्यथा दुर्गति-
गमनमयात् ॥

ननु च अफ्रतपापपरिक्षयस्य भवतो मूलोः कोऽतकाश इत्याह—

कृताकृतापरीक्षेऽयं मृत्युर्विश्वमधातकः ।

स्वस्वास्त्रत्वैरिवभास्य आकस्मिकमहाशनिः ॥ ३४ ॥

^{१०} इदं कृतमिदमकृतं तावदिति न परीक्षये मृत्युः । विश्वम्यो विश्वासः । तेन धातकः ।
नापि नीरोगोऽहं युवा बलयकायो वेति विश्वसनीयम् । कुतः ! आकस्मिकमहाशनिरिति
अचिन्तितावज्ञपातसहस्राः ॥

यदेव गायाद् भयम्, किमर्य तर्हि तद् कृतमिस्याह—

त्रियाप्रियनिमित्तेन पापं कृतमनेकधा ।

^{१५} सर्वमृत्युज्य गन्तव्यमिति न ज्ञातमीदाशम् ॥ ३५ ॥

प्रिय आत्मा आत्मीयस्थ, अप्रियस्त्रदप्यकारी । प्रियस्य हितमुखमप्रियस्य च
तद्विरीतिमिष्ठना कृतं पापमनेकधा प्राणातिपातादत्तादानादिभेदेनानेकप्रकारम् । ननु
सर्वमेतत्तज्जिरेण परिस्य गन्तव्यम्, तद् किमिति निरर्थकं पापमुपचीयते इत्याह—
सर्वमिस्यादि । सर्वे प्रियमप्रियं वा उत्सृज्य विहाय गन्तव्यम् । एतत्तु न मया मुखेन
^{२०} परिभावितम् ॥

अंप्रिया न भविष्यन्ति प्रियो मे न भविष्यन्ति ।

अहं च न भविष्यामि सर्वं च न भविष्यति ॥ ३६ ॥

किमिदानी परिशिष्टमवित्यितपित्याह—

तत्तत्स्परणां यादि यद्यद्वस्तुभूयते ।

^{२५} स्वमानुभूतपत्सर्वं गतं न पुनरीक्ष्यते ॥ ३७ ॥

यद्यद्विति द्युग्धेदुर्द्युग्धेनुर्बा । अतुभूयते संबेदते । कथं पुनरेवमित्याह—
स्वमानुभूतवदिति । यथा स्वमावस्यायामुपन्दवं विनष्टं न पुनरीक्ष्यते, तत्र स्परणमात्रमेव
अवशिष्यते ॥

तथा अन्यदपि सर्वे प्रियादिसंगतमस्यिरपस्यित्वा जन्मनीयुपर्दर्शयत्याह—

^{३०} इहैव निष्कृतस्त्रावद्रता नैके प्रियाप्रियाः ।

त्रिमित्तेन तु चतारं तत्त्वित्वं घोरमप्रतः ॥ ३८ ॥

¹ There is no commentary on this stanza by Prajnakarmanati.
All MSS. however give it and it is also found in Tibetan.

तिष्ठतः आसीनस्यैव मम पश्यतः । गता अनित्यतया प्रसिनाः । यथेवं तदैर्य
कृतं पापमपि तैः सह यात्यीत्याह—तज्जिमित्तमित्यादि । तेषां प्रियादीना लिपितं तदैर्य
यम्भूतं पापं तप्युनरभृत् एव स्थितं मे । तन्या सह यात्यीत्यर्थः ॥

१५

नन्देवं पश्यत्तमपि कर्यं मूर्खितोऽस्तीत्याह

एषमाणान्तुकोऽस्तीति न मया प्रत्यवेक्षितम् ।

६

मोहानुनश्विद्वेष्यैः कृतं पापमनेकधा ॥ ३९ ॥

नाहं कथ्यचित् परितः, न मे कञ्चित्, इत्येवं न मया प्रत्यवेक्षितं विचारितम् ।
तेन कारणेन । अनुनय आत्मः आधनि आत्मीये च । विद्वाः प्रतिष्ठाः । तत् प्रतिकूल-
माचरति ॥

चिरतरमतिर्दीर्घायुगो भवतः का भरणाशङ्का ! तत् किमेवं विभेदीत्याह—

१०

रात्रिंदिवमित्तिशामसायुगो वर्तते व्ययः ।

आयस्य चागमो नास्ति न मरिष्यामि किं व्यहम् ॥ ४० ॥

अहमिति शम् । आयुगो वर्धते व्ययः, आयुःसंसकारः क्षीयन्ते । अविश्वामिति
क्षणमपि न व्ययविच्छिन्निचिरस्ति । आगमनानागमः अनुप्रवेशः । स च आयस्य उपचयस्य
लेशतोऽपि न संभिष्ठते । तदहमेवं किं तु न मरिष्यामि ? अपि तु चिरमपि स्थित्वा जीविते ॥
मरणपर्यवसानमिति ॥

स्यादेतत् । यतिमितं कृतं पापं तेऽपि न नरकादितु तत्कलद्वाःखानुभवकाले संविभ-
भागिनो भविष्यन्ति । तत् किमिति कातरभावमस्वलभ्यसे इत्याह । आस्तां तावत्परलोके—

११

इह शश्यागतेनापि बन्धुभ्येऽपि लिप्तुता ।

मर्यैवेकेन सोढव्या मर्मच्छेदादिवेदना ॥ ४१ ॥

११

इह अस्मिन्नेव मे मरणान्तिकादिदुःखाधारायां स्वजनपरिज्ञनमस्यगतेनापि ।
मर्मच्छेदादिवेदनेति पिपासाग्रस्तापादिदुःखं मर्यैवेकेन सोढव्यम् । न तत्र अतीयानपि
भागोऽप्यस्य संभवति ॥

किं तु नरकादाविलाह—

यमदूतैर्गृहीतस्य कुतो बन्धुः कुतः सुहृत् ।

१२

पुण्यमेकं तदा त्राणं मया तत्त्वं न सेवितम् ॥ ४२ ॥

कालदूतैर्गृहीतस्य अधिष्ठितस्य गलपाशेन बद्रस्य भुद्वैराकोञ्चमानस्य अटवी-
कान्ताग्रहनकष्टकविषमशिलाशकैर्वितुयमानचरणस्य असहायस्य कर्मानुभवभूमि नीय-
मानस्य । कुतो बन्धुः कुतः सुहृत् इति न तत्र केचित् सहायाज्ञाणं संभवति ।
पुण्यमेकं तदा त्राणं स्यात् । मया तत्त्वं न सेवितम्, तत्त्वं पुण्यं त्राणमूर्तं मया
नोपार्जितम् ॥

पुनरपि पापात् संवेगमाह—

अनित्यजीवितासङ्कादिदं भयमजानता ।

प्रमत्तेन मया नाथा वहु पापसुपार्जितम् ॥ ४३ ॥

वशायिति जीविते । आसङ्कादाप्रहात् । इदमागमि नरकादिदुःखमयमजानता

५ अपश्यता । प्रमत्तेनेति यौवनकृपवनाधिष्ठित्यग्दिमद्मत्तेन ॥

कि पुनरेवं संवेगवद्वलो भवानिलाह-

अङ्गच्छेदार्थमात्रय नीयमानो विशुष्यति ।

पिपासितो दीनदृष्टिरन्यद्वेष्टते जगत् ॥ ४४ ॥

अत्यत्परिदं कत्चरणादिष्ठेदनं दुःखं नरकदुःखात् । तथापि तत्रेयमस्या

१० भवति । विशुष्यति सर्वामिना शोषमुपयाति । पिपासितस्तुष्यातः । दीनदृष्टिरिति कृपण-
दृष्टिः । अन्यदेवेति विपरीतम् ॥

नरकतुःखस्यातिशयमाह—

कि पुनर्भैरवाकारैर्यमद्वैरधिक्तः ।

महात्रासंवरमलः पुरीयत्सर्वविष्टिः ॥ ४५ ॥

१५ कातृहृष्टिपातेऽन्न त्राणान्वेषी चकुर्दिशम् ।

भैरवाकारैरिति भयकरत्वैः । अधिष्ठितः आम्बाकृतः । महात्रासनज्वरसेन

P ५० भक्ते गृहीतः । पुरीपुच्चारः, तस्योऽस्मां निर्गिमः, तेन देष्टितो विलिप्तः । कातृरिति
दीनैः । चकुर्दिशं त्राणान्वेषी । कथमित्याह

को मे महाभयादस्मात्साधुष्यायं भैविष्यति ॥ ४६ ॥

२० सांखुरकारणवस्तुलः । त्राणं परिजातम् ।

त्राणशून्या दिशो दृष्टा पुनः संमोहमागतः ।

तदाहुं कि करिष्यामि उत्सिन् खाने महाभये ॥ ४७ ॥

एवमपि पश्च कुत्रिचिदपि त्राणं न पश्यति, तदा त्राणामवात् पुनः संमोहमागतः ।

२५ तदा तस्मिन् काले कि करिष्यामि ! सर्वक्रियासु असमर्थः सन् । तस्मिन् स्थाने
प्रतापनादिनरकभूमौ ॥

तस्मादिदानीमेव प्रतीकारातुशानं युक्तमित्याह -

अर्थेव शरणं यामि जगन्नाथान् महाबलान् ।

जगद्रक्षार्थमुद्युध्यन् सर्वत्रासहयन् जिनान् ॥ ४८ ॥

३० जगतान् नाथान् सर्वाशासनार्थित्यान्मूलान् नाथकान् । महाबलानिति सर्वत्रा-
प्रतिहनसामर्थ्यन् । जगद्रक्षार्थमुद्युक्तानिति सर्वसत्त्वपरित्राणार्थमुद्युक्तान् । एवमपि

¹ Some MSS. of the text used by Minayef read तुःस्ति for पापम्; T supports पापम्. ² Minayef reads करिष्यति against MSS. and T.

प्राणानाश्रित भयोपशामो न स्यात्, तदा कि शरणगमनेनेत्यत्राह-सर्वत्रासहूरानिति
सर्वव्यसनापहर्तुन् ॥

धर्मसंवदशरणगमनमाह—

तैश्चाप्यविगतं धर्मं संसारभयनाशनम् ।

शरणं याभि भवेन बोधिसत्त्वगणं तथा ॥ ५९ ॥

P 66

तैबुद्धेर्भगवद्गिः । अविगतं ज्ञाशाक्षतम् । धर्मं निर्वाणमिल्लर्षः । संसारमयनाशनं
सर्वहेशप्रतिपक्षलात् । भवेनेति परमप्रसादेन न मायाशाक्षण विचिकित्सया था ।
बोधिसत्त्वगणमिति संघम् । तथेति भावेन ॥

इदानीं पशाप्रधानं बोधिसत्त्वेभ्य आत्मनिर्यातनं कुर्वन्नाह—

समन्तभद्रायात्मानं ददामि भयविहृतः ।

10

पुनश्च मञ्चुधोषाय इदाम्यात्मानमात्मना ॥ ५० ॥

P 67

समन्तभद्राय बोधिसत्त्वाय । आत्मानं ददामि निर्यातथामि । भयविहृते नरकादि-
भयव्याकुलः । पुनश्च मञ्चुधोषाय मञ्चुनाथाय । आत्मनेति न परंप्रेरणया । स्वयमेव
प्रसन्ननिति इलर्षः ॥

तं चादलोकितं नर्यं कृपाम्याकुलचारिणम् ।

11

विरौम्यार्तवं भीतः स मां रक्षतु पापिनम् ॥ ५१ ॥

P 68

आर्याविलोकितेष्वरम् । कृपया व्याकुलं चरितं शीलमस्येति कृपाव्याकुलचारिणमिति
तस्यैव विशेषणम् । विरौमि आर्तवं खलोमि । आर्तवमिति विशेषणम् । द्रुखदीन-
कातरस्वरम् । भीतः चर्सः पापकर्मफलतः । स भगवानव्योक्तिः मां रक्षतु पापिनं
कृतपापं मां ग्रायताम् ॥

20

आर्यमाकाशगम्भै च द्वितिमभै च भाष्टतः ।

P 67

सर्वन् महाकृपांश्रापि प्राणान्वेषी विरौम्याहम् ॥ ५२ ॥

आर्यमाकाशगम्भै च बोधिसत्त्वम् । द्वितिमभै च बोधिसत्त्वम् । द्वितीमिति परेण
संबन्धः । सर्वन् महाकृपांश्रापि, येऽपि त नामप्रहवेनोदाहताः, तानपि परमकारुणिकान्
परदुर्भावद्वितिः ॥

31

यं हृष्टप च संत्रसाः पलायन्ते चतुर्दिशप् ।

यमदूतादयो दुष्टास्तं नमस्यामि विशिष्टम् ॥ ५३ ॥

यस्य दर्शनमात्रेण यमदूतादयः । आदिशम्बदादन्वेऽपि यक्षराक्षसादयो दुष्टा भीताः
सन्तः फलायन्ते, दूरमपगच्छन्ति । तं नमस्यामि नमस्करोमि । विशिष्टमिति वक्त्रमस्यास्तीति
वक्त्रगणि बोधिसत्त्वम् । तदनेन शरणगमनादिना पापक्षर्यात्माश्रयबलमुपदर्शितम् । यदुक्तं 20
चतुर्दिशकस्त्रे—

तत्राश्रमवलं बुद्धपर्मसंबशरणगमनमनुसृष्टेवेभित्तिता च । स चलकर्त्तानिष्ठयेण न
शक्यते पापेनाभिभवितुम् । इति ॥

पुनरन्यथावशंकां निराकर्त्तामाह—

अतीतं सुष्मद्वचनं सांप्रतं भयदर्शनात् ।

३ शरणं यामि वो भीतो भयं नाशयत श्रुतम् ॥ ५४ ॥

३ ५५

आतिक्रम्य सुष्मदाज्ञाम् । सप्तप्रतिष्ठानीम् । भयदर्शनात्, तदतिक्रमे यस्मादनिष्ट-
फलसंभयदर्शनात्, वो गुणान् शरणं यामि भीतः अनिष्टफलादुन्त्रसः । तसाम्युनरन्यथा-
शक्ता न कर्त्तव्या । अतो भयं नाशयत, पूर्वकृतपापाद् भयानयनथत । हुतं दीप्तम् ।
ममेत्यप्याहार्यम् ॥

१० नहु एवयापि कः प्रस्तेष्यति व्यद्वचनादित्याशङ्क्य पुनरवार्ये दृढतामाह—

इत्यरब्याधिनोडपि वैश्वाक्यं न लङ्घयेत् ।

किमु व्याधिसैर्प्रस्तुभर्तुर्मिश्रहुत्तरैः ॥ ५५ ॥

इत्यरो गवरो नक्षरोऽचिरस्यायीर्वदः । लघुर्वा । स चामौ व्याधिश्वेति, तस्मद्
भयेन । वैश्वाक्यं न लङ्घयेत् वैश्वोपदेशं नातिक्रमेत् । मा अयं व्याधिर्मां वृद्धिमुणगाढेत् ।
२५ किमु कि पुनः । व्याधिश्वर्त्तर्पस्तो लङ्घयेत् । चतुर्मिश्वतुरुत्तरैश्विति चतुर्मिश्वैश्वतुर्मिः शैत-
रिस्वर्दः । शत्रमकालगृह्यनाम्, एकं कालमरणमिलेकोत्तरं शब्दं मृत्यूनाम् । ते च प्रस्तेकं
वातयित्तस्तेष्महृताः तत्संनिपातकृताश्वेति चतुरुत्तराणि चत्वारि शतानि भवन्ति । इति
कारणभेदाकार्यमेदः, कार्यभेदाच्च कारणभेदव्यवस्था ॥

नहु तथापि किमत्र भयकारणं यज्ञाद्वीक्षामाह—

२० एकेनापि यनः सर्वे जम्बुद्वीपताना नराः ।

नशयन्ति येषां भैषज्यं सर्वविष्णु न लभ्यते ॥ ५६ ॥

३ ५६

एकेनापि व्याधिना कुपिनेन यस्मात्तर्वें जम्बुद्वीपगता नराः प्राणिनो नश्यति
मियन्ते । अन्यद् । येषां व्याधीनां गैफल्यं श्रीप्रधं विकित्सार्थं कचिदपि न प्राप्यते ।
अत्र काशिराजपूर्वकानात्क्षम्यनेवम् । तद्यवात्प्रयत्ने—योषित्ययो चरञ्जित्येव भगवानतीते-
३५ उच्चन्ति पद्मे नाम काशिराजो वसूत् । तस्मिन् समये सर्वे जम्बुद्वीपका मनुष्या महता
रोगेण विकलीभूता ज्ञियन्ते च । तेरिदमाद्वीचित्तात्—अद्यमेव अस्माकं श्वामी राजा
परमकारणिकः प्रतीकार्त्तं विधास्यतीति अस्यैव आत्मदुःखं निवेदयामः । ते च एवमध्यर्थे
मिलित्वा, भो महाराज, भवति त्वामिति परमहितैश्विति संविद्यमानेऽपि इत्यमल्लाकमवस्था,
इति तस्मिन् राजनि द्रुत्वामानिष्टत्वन्तः । स च राजा कारुणापरवशाशङ्क्यः तेषां द्रुत्स-
४० मसहमानः शीघ्रमीमां गोगपीडामपनवयत इति वैश्वानाङ्गापयामास । तेऽपि तथेति प्रतिक्रुत्स-

विकिसुशाश्वाणि व्यवलोक्य सप्तोदोहितमस्यमासादन्यद् भैषज्यमलभमानाः तथैव राहुः
प्रत्युक्तवन्तः । इति विस्तुरः । इदमेव जातकं भवोपलक्षणं दर्शितम् ॥

तत्र सर्वज्ञवैशास्य सर्वदेश्यमहारिणः ।

चाक्ष्यमुल्लक्ष्यामीनि धिह मामतन्तमोहितम् ॥ ५७ ॥

कायिकमानसिकानेकशःगोदारिणः । आव्यानं उगुप्तते । धिह मामतन्तमोहित- ६ P 70
मिति । एवं जानन्तपि यदि तथागताङ्गाया वैमुख्यमासेवे, तदा मम मोहस्य पर्यन्तो नास्ति ।
कुत्सनीयोऽस्मीर्थः ॥

कि पुनरेवमिसाह—

अत्यप्रसन्नलिङ्गामि प्रपातेऽवितरेष्यपि ।

किमु योजनसाहस्रे प्रपाते दीर्घकालिके ॥ ५८ ॥

10

पर्वतादिप्रपातेषु अत्यपरंरेषु यत्रात्मभङ्गमात्रं मरणमात्रं वा हुःसं स्थाद् । किमु
योजनसाहस्रे इति । योजनसहस्रं परिमाणमस्य [पा० ५. १. २७] इत्यण् । अनेक-
योजनसाहस्रपरिमाणे अवीच्यादिकप्रपाते इत्यर्थः । दीर्घकालिक इति यत्रान्तरकल्पादिभि-
रयुषः क्षयः ॥

सचो मरणमद्दृष्टे किमकाष्ठे क्षतरतया सुखातिकां खहासात्याह—

15

अत्रैव मरणं नैति न मुख्ये मे मुखातिका ।

अवश्यमेति सा वेळा न भविष्याम्बद्धं यदा ॥ ५९ ॥

अवश्यमिति निष्क्रितमेतत् ॥

तथापि भयमयुक्तमिसाह—

अभयं केन मे दत्तं निःसरिष्यामि वा कथम् ।

90

अवश्यं न भविष्यामि कल्पान्ते सुखित्वं मनः ॥ ६० ॥

25

अभयं मा भैरविति केन सत्पुरुषेण मम दत्तं येन निर्भयो विहरिष्यामीति भावः । P 71
यदि वा निःसरणोपायोऽपि यदि भवेत्, तथापि भयमयुक्तम् । तदपि नास्ति । निःसरि-
ष्यामि वा कथं ततो दुःसात् । अवश्यं न भविष्यामीति । सर्वजीवितं मरणपर्यवसान-
मित्युक्तं भगवता ॥

इत्यमपि न युक्ता मे सुखातिकेसाह—

पूर्वानुभूतनष्टभ्यः कि मे सारमवस्थितम् ।

येषु मे ऽनिनिविष्टेन गुरुणां लहितं वचः ॥ ६१ ॥

अभिनिविष्टेने आसकेन । गुरुणामिति गुद्वोभिसत्त्वकल्पाणमित्राणाम् ॥

30

तस्मादिदमहारिणं भम मनसि कर्तुमुच्चितमित्याह—

जीवलोकमिमं त्यक्त्वा वन्धून् परिचितांस्तथा ।

एकाकी क्षापि यासामि कि मे सर्वेः प्रियाप्रियैः ॥ ६२ ॥

जीवलोक सच्चलोकम्, इमं मनुष्यादिसभागतालक्षणम् । एकाकीलसहायः ।
कापीष्मनिश्चितस्थानम् ॥

इयमेव तु मे चिन्ना युक्ता रात्रिंदिवं तदा ।

अशुभाज्ञियतं तुःस्तं निःसरेयं ततः कथम् ॥ ६३ ॥

१७३

६ अशुभादित अकुशलात् कर्मणः । तत इत्यशुभात् ॥

सांप्रतं कृतकर्मफलसंबन्धनिश्चयो महातामानिवेशन पुनरत्यपदेशनामारभत इत्याह—
मया बालेन मूढेन यत्किञ्चित्यापमाचितम् ।

प्रकृत्या यज्ञ सावधं प्रकृत्यावश्यमेव च ॥ ६४ ॥

तत्सर्वं देशयाम्येष नाथानामाश्रतः स्थितः ।

१०

७ छताङ्गलिर्दुःखमीतः प्रणिपत्य पुनः पुनः ॥ ६५ ॥

अदयमत्ययत्वेन प्रतिगृह्णन्तु नायकाः ।

बालेनेति अजानता । मृदेनेति भोवान्वेन । यत्किञ्चिदिति कायेन वाचा मनसा
वा । प्रकृतिसावधं प्राणातिपातादिदशाकुशलस्यभावम् । प्रकृतिसावधं यद् भगवता
गृहीतसंवराणामेव प्रद्वस्तमकालभोजनादिरूपम् । देशयामीति वाग्विज्ञिसुत्यापयति ।
१५ छताङ्गलिरिति कायशिङ्गतिः । प्रणिपत्य पुनःपुनरिति अतिशयविचित्सस्वेगमुपदर्शयति ।
अति यत्स्वनेन नरकादिषु इति अत्ययः, अशुभं कर्म । तमत्ययत्वेन दोषत्वेन प्रतिगृह्णन्तु
जानन्तु पश्यन्तु विदन्तु व्यक्तीकृतं गया । अनावरणचित्तेन, न प्रच्छादना अत्र ममाक्षीति
भावः ॥

पुनः स्तलितशङ्कामपाकर्तुं पुनरकरणसंवरं कुर्वन्नाह—न भद्रकमिसादि ।

१०

८ ने भद्रकमिदं नाथा न कर्तव्यं पुनर्मेया ॥ ६६ ॥

यदार्थकान्तं विहप्रशस्तं न भवति तदभद्रकं गर्हितम् अनार्थं कर्मेत्युच्यते । तदष्ट-
प्रश्नति जानता पश्यता बुद्धिरूपके संचिन्त्य पुनर्स्या न कर्तव्यम् । आयत्यां पुनरकरण-
संवरमाप्त्वे इत्यर्थः । एतच्च निस्कन्धप्रवर्तनप्रसादे [बोधि. भ.९८—९९] व्यक्तीकरिष्यते ॥

इति प्राहाकरमतिविरचितायां बोधिचर्यावतारपञ्चिकायां

१५

पापदेशना नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

— * —

३ बोधिचितपरिग्रहो नाम तृतीयः परिष्क्रेदः ।

अनुमा पापदेशनानन्तरं पुण्यानुमोदनानाह—

P 74

अपायदुःखविज्ञाम् सर्वसत्त्वैः कृतं हुभय ।

अनुमोदे भ्रमोदेन मुखं विष्वन्तु दुःखिणाः ॥ १ ॥

तरकादिगती दुःखमनुभवन्तो हि परिश्रान्ताः पुकृतविषेकमधिगम्य प्रतिलब्धमुखा ५

चित्राम्यन्ति कियकालम् । अनुमोदे प्रसादेन इति संप्रहर्षयामि प्रसन्नचित्तः । अनुमोदनापि

चित्रिधा—मनसा कायेन वाचा च । तत्र प्रसन्नचित्तः संप्रहर्षयति मनसा, कायेन

रोमहर्षिषुपातगात्रकल्पदिकमनुभवन्, वाचा च संप्रहर्षयतेनः तथाविधोमव वाचमुक्तारयन्,

सामु फूलं भ्रष्टकं कृतमिति । मुखं विष्वन्तु दुःखिणा इति यदर्थं तैस्त्वर्कम् कृतम्, तदपि

तेषां समृद्धयु इति भावः ॥ १०

लौकिकं कर्मानुमोद लोकेतरमनुमोदमानः प्राह—

संसारदुःखनिर्मासमनुमोदे शरीरिणाम् ।

बोधिसत्त्वत्वनुद्वयमनुमोदे च तायिनाम् ॥ २ ॥

दुःखनिर्मोक्षमिति आवक्योऽपि ग्रस्येत्कुम्भदोषिर्वा । चित्तं च तदर्थमुखादितं

तयोर्यते । तदा बोधित्यमपि तद्वाहः । शरीरिणामिति प्राणिनाम् । बोधिसत्त्वत्वनुद्वयमिति १०

बोधिसत्त्वं भगवतां हेत्वस्याम्, भुवरं फलावस्यामिति । तायिनामिति सायिगत्तमार्ग-

देशकानाम् । यदुक्तम्—तायः सदृशमार्गेत्तिः इति । तद्विवेते येषामिति । अथवा—तायः

संतानार्थः आसंसारमप्यतिष्ठितनिर्बाणतयावस्यायिनाम् ॥

बोधिसत्त्वानां पुण्यानुमोदनां कुर्वन्नाद—

चित्तोत्पादसमुद्दांशं सर्वमन्त्वमुखावहान् ।

१०

सर्वमन्त्वहिताधानानाननुमोदे च शासिनाम् ॥ ३ ॥

चित्तोत्पादः प्रतिक्षणभाविनोऽपर्यन्तागाधनया समुद्रा इव समुद्राः तान् ।

P 75

किमूलान् ! सर्वमन्त्वमुखावहान् सर्वमन्त्वानां सुम्बद्यहन्तीति तद्वेकनिभ्रस्तभावानिर्वर्षः ।

सर्वमन्त्वहिताधानानिति हितविधापकान् । शासिनामिति शासनं शासः बुद्धत्वोपायाम्यासु;

तदर्थलादुपचारात् । तद्विषये येषामिति शासिनो ज्ञेयस्त्वा । तदुक्तम्—

११

उपायाभ्यासं एवायं तदर्थार्थासनं मनम् । इति ॥

अथवा—शासितुं शीर्णं येषामिति शासिनः । बोधिसत्त्वा हि दानादिभिः संप्रह-

वस्तुभिः सञ्चान् संगृह्य सन्मार्गेऽवतारयन्ति ॥

एतावता अनुमोदना कथिता । अन्येषां कपयनाह—

सर्वासु दिष्टु मनुद्वान् प्रायर्यामि कृताङ्गलिः ।

१२

धर्मप्रदीपं कुर्वन्तु मोहादुःखप्रपालिनाम् ॥ ४ ॥

¹ For भ्रमोदेन Com. reads भ्रमेदेन which is the reading found in all MSS.

धर्मप्रदीयं कुर्वन्ति अज्ञानतमोहृतानां सम्भानां मार्गमार्गविशेषरिज्ञानविकलानां
धर्मदेशनान्मकमालोके कुर्वन्तु ॥

एतात्वता अध्येताणा कथिता । याचनामुपर्दर्शयनाह—

निर्वातुकामांश जिनान् याचयामि कृताङ्गुलिः ।

कल्पयननन्तांस्तिष्ठन्तु मा भूदन्धमिदं अग्रस् ॥ ५ ॥

६ कृतकृत्यतया परिनिर्बाणं गन्तुभूमसः । अपर्यन्तकल्पान् स्थितये याचयामि । मा
२ ८ मूदन्धमिति पूर्ववन्मार्गज्ञाननिश्चेतनं मा भूत् । अनेनापि याचना प्रोक्ता ॥

याचनाननन्तरमिदानी परिणामनामाह—

एवं सर्वमिदं कृत्वा यन्मयासादिनं शुभम् ।

१० तेन स्यां सर्वसत्त्वानां सर्वदुःखप्रशान्तिकृत् ॥ ६ ॥

एवमुक्तमेण सर्वमिदं पूजापापदेशनापुण्यानुमोदनादि कृत्वा विधाय यन्मया
आसादितं प्रातं शुभं सुहृतं तेन शुभेन स्यां भवेयं सर्वसत्त्वानां समलप्राणभूतां सर्वदुःख-
प्रशान्तिकृदिति निःशोष्यव्यसनप्रशामनसमर्थो भवेयम् ॥

इति सामान्येन परिणामय उन्नतिशेषेणाह—

१५ मूलानानामसि भेषज्य भवेयं वैश्व एव च ।

तदुपस्थायक्रेत्रव याक्षोगापुनर्भवः ॥ ७ ॥

तेनेति सर्वत्र यथायोगं संबन्धनीयम् । मूलानानामिति व्याख्यातिरितानाम् ।

भैषज्यमिति औपरम् । दैषविकित्तकः । तदुपस्थायकः तस्य ग्रन्थानस्य परिचारकः ।

रोगापुनर्भव इति यावद् व्याख्यनिवृत्तिः स्यात् ॥

२ ७८ १० शुस्तिप्रयासात्वयां हृत्यान्तरपानप्रवर्षणैः ।

दुर्भिक्षान्तरकल्पेषु भवेयं पानमोजनम् ॥ ८ ॥

कृद शुभक्षा । पिपासा तृष्णा । तयोर्ब्रह्मया, तास्यां वा व्यथा । तां हन्या
निवर्तेयम् । अनपानप्रवर्षणैः प्रश्नचाहारपानसंपादनैः । दुर्भिक्षान्तरकल्पेष्टिति—

कल्पस्य शक्तरोगाभ्यां दुर्भिक्षेण च निर्गमः । इति ॥

२५ तत्र दशर्वायुषिः प्रजायामन्तरकल्पपर्यन्ते दुर्भिक्षेण संवर्तः प्रादुर्भवति वर्तन् सह,
मासान् सह, दिवसानापि सौत्र । यदुक्तम्—

कल्पस्य शक्तरोगाभ्यां दुर्भिक्षेण निर्निर्गमः ।

दिवसान् सह मासांस्य वर्षांक्रेत्र यथाक्रतम् ॥ इति ॥

तत्र अक्षणानामावादन्यमासात्विभक्षणमेव आहारः । तदपि केचिदलममाना
३० आहारवैकल्प्यात् चित्यन्ते । तत्र भवेयं पानमोजनम् ॥

विद्रिणां च मस्त्वानां निधिः स्थामहमव्ययः ।

नानोपकरणाकारैकपतिष्ठेयमप्रतः ॥ ९ ॥

दरिद्राणामिति धनविकलानाम् । अक्षय हति जाङ्गुष्यमाणथनोऽपि यो न क्षीयते । नानोपकरणाकारैरिति शयनासनवसनमोदनाभरणविवेपनप्रसूति यचदभिलयन्ति सत्त्वा; तैत्तैरूपकरणविदेपाकारैः अहमेव उपतिष्ठेयं प्रत्युपस्थितो भवेयन् । तेषां दरिद्राणां सत्त्वानामप्रतः पुरतः । हाँ च परिणामनमार्थव्यञ्जजम् त्रे विस्तेरेण प्रतिपादितम् । तत्रेदमुक्तम्—

स तानि कुशलमूलानि परिणामयन् एवं परिणामयति—अनेनाहं कुशलमूलेन सर्वसत्त्वानां लयं भवेयं सर्वदुःखस्त्वन्धनिविरतनतया । सर्वसत्त्वानां प्राणं भवेयं सर्वदेश-परिमोचनतया । सर्वसत्त्वानां शरणं भवेयं सर्वभयादक्षणतया । सर्वसत्त्वानां गतिभवेयं सर्वभूम्यनुगमनतया । सर्वसत्त्वानां परायणं भवेयमत्यन्तगोमक्षेमव्यनिलःभन्तया । सर्वसत्त्वानामालोके भवेयं वितिमित्तानसंदर्शनतया । सर्वसत्त्वानामुल्का भवेयमविद्यात्मोन्धकर- १० विनिविरतनतया । इत्यादि विस्तरः । इदमुक्तवा पुनरिदमाह—तत्राच्याशयतः परिणामयनि न वचनमात्रेण । ततोद्ग्रन्थितः परिणामयति । इच्छितः परिणामयति । प्रसन्नन्वितः परिणामयति । प्रसुदितचित्तः छिन्नचित्तः परिणामयति । मैत्रचित्तः प्रेमचित्तोऽनुप्रहचित्तो हितचित्तः सुखचित्तः परिणामयति । इति विस्तरः ॥

इदानीमात्रमभावादिपरित्यागं कुर्वन्नाह—

आत्मभावावस्थां भोगान् सर्वश्वर्गतं शुभम् ।

निरपेक्षस्यजाग्रेयं सर्वसत्त्वार्थमिद्यते ॥ १० ॥

आत्मभावानिति सर्वगतिष्युत्पत्तिषु सर्वकारान् । निरपेक्षः सर्वप्रकारेण निरासक्त-
रस्यैः । स्यामि उत्सुज्जामि । ददामीलर्प्यः । भोगानिति उपमोग्यवस्तुनि हप्ताजरथ-
प्रासादाधायश्वक्वन्दनशक्ताभरणकन्यादीनि । सर्वत्रयवगतं शुभमिति सर्वत्रैधातुकसंगृहीतं २०
पुण्यानेषुखस्वभावम् । यदि वा दानशीलादिप्रसूतं भावनामयं च । त्रयवगतम् अतीतानामत-
प्राप्युपलक्षम् । त्वादेतत्—अनागतव्य असत्स्वभावस्य कोऽप्यमुत्सांगो नाम ! सत्यम् । किं तु
तस्मैभवकाले तप्रासङ्गनिवारणार्थमेवमुच्यन्ते, इदानीमेव तत्परिसाग्रात्, आशयस्य विशुद्धि-
वर्धनार्थं च । एतदेवाह—निरपेक्ष इति । तदिपाकस्य स्वार्थेऽनपेक्षः । किमर्भेवमसुशीघ्रयते
इत्याह—सर्वसत्त्वार्थमिद्यते इति । सर्वसत्त्वानां त्रैशतुकर्त्तानामभ्युदयनिःत्रेयसत्त्वशङ्खार्थ- २५
निष्पत्तये । अतीतानामतशुभोत्साम्नु आर्याक्षेयमतित्त्रेष्टमिहितः । यदृक्म्—

कुशलानां च चित्तचैतसिकानामनुस्मृतिः, अनुत्सूत्य च वेदिक्षितपरिणामना, इद-
मतीतकौशल्यम् । या अनागतानां कुशलमूलानां निष्पत्तिरेवामुल्तीकर्मसमन्वाहाः, ये ये
उत्पत्त्यन्ते कुशलमित्तोत्पादाः, ताननुत्तरायां सम्यक्संबोधौ परिणामयिष्यानि । इदमनागत-
कौशल्यम् । इति विस्तरः । सर्वत्वागविभुक्तिं परिदूर्ये परित्यागचित्तेभगात् तेन कायप्रयोगेण
उत्सूक्ष्मर्थपरिप्रहः । सर्वपरिमहमूलाङ्गुडःखादिमुक्तो मुक्त इत्युप्यते । इति विस्तरः ॥

ननु च आत्मार्थमपि क्रिकिदक्षितुमुचितमिति मात्सर्ये निराकुर्वन्नाह—
सर्वत्यागश्च निर्वाणं निर्वाणार्थं च मे मनः ।
त्वस्तब्दं चेन्मया सर्वं वरं सरस्येषु दीयताम् ॥ ११ ॥

११

सर्वेषां साक्षात्त्वात्मभावार्थानां निर्वाणं गोक्षः । तदर्थं च मे मनः, तदर्थं च मम
३ चित्तम् । अकल्प्य वेदिति । निर्वाणसमये यदि सर्वत्यागमभावादि अवश्यं परिख्यज्य यात्वयं
मया, तदा वरं सर्वेषु दीयताम्, किमनेन मात्सर्येषु तु ना विघ्नेनेति भावः ॥

तस्मादिदभिहानुरूपमित्याह

यथामुखीकृतश्चात्मा मयायं सर्वदेहिनाम् ।

यथाकामंगमकारितायां नियुक्ते मयायमात्मा काव्यः । सर्वदेहिनो सर्वसत्त्वानां हृते ।

१० एतदेव दर्शयन्नाह—

ब्रह्मनु निन्दन्तु या नित्यमाकिरन्तु च पांसुभिः ॥ १२ ॥

क्रीडन्तु मम कायेन हसन्तु विलसन्तु च ।

दत्तस्तेभ्यो मया कायच्छ्रित्यश किं ममानया ॥ १३ ॥

कारयन्तु च कर्मणि यानि तेषां मुखावहम् ।

१५ दण्डादिभिलाङ्गन्तु या, अवर्णवैर्डुर्गुप्तन्तु, आकिरन्तु च पांसुभिः, धूलिभिर्व-
किरन्तु । दत्तस्तेभ्यो मया काय इति, सर्वः सर्वेण मया तेषां परिष्ककः, किं मम
समविषयमचिन्तया ! कारयन्तु कर्माणीति अनवश्यानि । एतदेवाह—

अनर्थः कस्यचिन्मा भून्मामालम्ब्य कदाचन ॥ १४ ॥

अनिष्टं कस्यचिद्वागिनो मा भूत्, मामाश्रित्य कदाचन, हइ परत्र या ॥

येषां कुद्धाप्रसन्ना या मामालम्ब्य मर्तिभवेत् ।

तेषां स एष हेतुः स्याजित्यं सर्वार्थेसिद्धये ॥ १५ ॥

येषां कुद्धा येषामप्रसन्ना या मर्तिभित्तं भवेत्, तेषां कुद्धाप्रसन्नमतीनां स एव हेतुः
स्याद्, कुद्धा अप्रसन्ना मर्तिरेव । पुंसवं तु तच्छम्भस्य हेतुसमानाधिकरणतया । सर्वार्थ-
सिद्धय इति आन्मपराम्युदयनिःश्रेयसनिप्यतये ॥

१६

अन्याद्यास्यन्ति भां दे च ये चान्येऽप्यपकारिणः ।

उत्प्रासकालयान्येऽपि सर्वे सुवर्णेभिरागिनः ॥ १६ ॥

अन्याद्यास्यन्ति इति मिष्यागोपितदोषेण दूषयिष्यन्ति । अन्येऽपि ये कायिकं
मानसिकं वा अपकारं करिष्यन्ति । उत्प्रासका इति उपहासकाः विडम्भकारिणो वा । तथा
अन्येऽपि उदासीनाः प्रसन्नाश्च । सर्वे भवेत्तुर्दद्वल्याभिनः ॥

१७

अनाथानामहं नाथः सार्थवाह्वा यायिनाम् ।

पारेष्मूनां च नौभूतः सेतुः संक्रम एष च ॥ १७ ॥

अनाथानामिति सांनाय्यान्वेषिणाम् । सार्थवाहक्यं यायिनामिति सार्थमुख्यो मार्ग-
प्रपन्नानाम् । पोरेस्त्रनामिति नषादीनां पारिमकूलं गन्तुकामानाम् ॥

P 84

दीपार्थिनामहं दीपः शश्या शश्यार्थिनामहम् ।

दासार्थिनामहं दासो भवेयं सबदिहिनाम् ॥ १८ ॥

दीपार्थिनामिति अनथकारावस्थितानाम् । शश्यार्थिनामिति शयनाभिलापिणाम् । *
दासार्थिनामिति उपस्थानार्थं ये शूलकर्मकरादीनिष्ठनिः ॥

चिन्तामणिभद्रघटः सिद्धिविद्या महीपथिः ।

भवेयं कल्पवृक्षश्च कामवेतुभ्य देविनाम् ॥ १९ ॥

चिन्तामणिरिति चिन्तितफलदाता राजविदेशः । भद्रघट इति यथद्रस्तु अभिलयित-
भमितं संधाय अस्मिन् इस्तं प्रक्षिपेत्, तस्वै संपत्तेते । सिद्धिविद्येति सिद्धमङ्गः, यथत्वम् ॥
तथा क्रियते, तत्स्वै सिद्ध्यति । महीपथिरिति यदेकैत्र सर्वोपद्रवपीडाप्रशमनहेतुः ।
कल्पवृक्षश्चेति कल्पितार्थसंपादको दृक्षविदेशः । कामधेयुक्तेन या वाच्छ्रुतदोद्दं द्रुष्टते ॥

पृथिव्यादीनि भूतानि निःशेषाकाशवासिनाम् ।

सत्त्वानामप्रमेयाणां यथाभोगान्वयनेकधा ॥ २० ॥

एवमाकाशनिषुल्य सत्त्वयातोर्त्तेकधा ।

भवेयगुप्तजीवोऽहं यावत्सर्वे न निर्वृताः ॥ २१ ॥

15

P 85

पृथिव्यादीनिति पृथिवी वसुंधरा । आदिवान्द्रादापस्त्रोजो वायुरिति चन्द्रारि महा-
भूतानि । तानि यथा शयनाशनसत्पर्वतमूल्याद्याभारतया, तथा यानावगाहनादिहेतुतया ।
एवमन्त्रापि योज्यम् । अनन्ताकाशधातुन्यायेनामदंस्यातो सञ्चालनं परिभोगमुपयान्ति,
एवमेव अहमपि सर्वसत्त्वानामनेकप्रकारेण उपभोग्यो भवेयम् । यावत्सर्वे न निर्वृता इति ॥
यावत् सर्वे न संसारदुखनिर्मुकाः ॥

तस्मादेवामात्मभावादीनामुल्पर्णः कार्यो वोर्यर्थिना । एतच्च दानमतिविस्तरेण शिक्षा-
समुच्चये प्रदर्शितम् । तथाथ तत्रैव बोधिसंस्प्रान्तिमोक्षे कथितम्—

पुनरपरं शारिपुत्रं बोधिसत्त्वं सर्ववर्त्मेषु परकीपंस्त्रामुत्पादयनि, न कंचिद्भाव-
मुपादते । तत्कल्य हेतोः १ उपादानं हि भयमिति ।

इदमुक्तवा तत्रैव पुनरिदमुक्तम्—

तथा चित्तशराः खलु पुनः शारिपुत्रं बोधिसत्त्वं भवन्ति । यावत् खहस्तपरिल्यागी
भवति, पादपरिल्यागी नासपरिल्यागी शीर्षपरिल्यागी अङ्गप्रत्यक्षपरिल्यागी, यावत्
सर्वखपरिल्यागीति ॥

एवं नारायणपरिष्ठायामप्यभिहितम्—

30

न तदस्तु उपादातव्यं यस्मिन् बहुनि नात्य लागच्चित्तमुख्येत, न ल्यागबुद्धिः क्रमेत,

१ SS pp. 14-15. २ SS pp. 14-15.
बोधि १

P 85

इति यावत्, अपि तु खलु पुनः कुलपुत्र बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन एवं चित्तमुग्धादयितव्यम्—अयं ममामभावः सर्वसत्त्वेष्य उत्सृष्टः परित्यक्तः, प्राणेव वाक्षानि वस्तुनि । इति विस्तरः ॥

तथा और्याक्षयमतिमन्त्रेऽपि देशितम्—

अयं मया कायः सर्वसत्त्वानां किंकरणीयेषु क्षमितव्यः । तथा इमानि चत्वारि
५ महाभूतानि पृथिवीप्रातुरञ्जनातुसेजोघातुर्विधुप्रातुर्थ नानामुखैः नानापर्यायैः नानारम्भणैः
नानोपकरणैः नानापरिभोगैः सत्त्वानामुपमोर्गं गच्छन्ति, एवमेव अहमिमं चतुर्मुहामूलतस्मुच्छूयं
कायं नानामुखैः नानापर्यायैः नानारम्भणैः नानोपकरणैः नानापरिभोगैर्विस्तरेण सर्वसत्त्वाना-
मुपजीव्यं करिष्यामीति विस्तरः ॥

तद्वितीरेत्यारम्भ [२.१] सर्वमिदं पूर्वकं बोधिचित्तसंवरप्रहणाय प्रयोगो वेदितव्यः ।
१० तदेवं पूजादि विधाय आत्मभावादिदानमुत्सृष्ट्य प्रतिपन्नबोधिचित्तानुशंसः क्षणसंपदं
परमदुर्लभामनेव श्रद्धामूलं दृढमुपस्थाप्य सत्त्वानान्नाशानपरायणान् करुणायमानः खलुख-
निरपेक्षः परदुःखदुःखी तस्मुद्दरणाशायाभिप्रायो बुद्धत्वमेव तदुपायं समुत्पद्यन् तत्र
वद्धसंनाहः—

१' ४७

यदात्मनः परेषां च भयं दुःखं च न प्रियम् ।

१५

तदात्मनः को विशेषो यस्तं रक्षामि नेतरम् ॥ इति ।

[शिक्षा, स. कारिका—१]

तेन आत्मनः सत्त्वधातोष्ठ—

दुःखानं कर्तुकामेन मुखानां गन्तुमिष्टता ।

श्रद्धामूलं दृढीकृत्य बोधौ कार्या मर्तिद्वा ॥ इति ॥

२०

[शिक्षा, स. कारिका—२]

सम्पन्नसंबोधिचित्तमुपादयितुपुण्कस्ते—

यथा गृहीतं सुगतैर्बोधिचित्तं पुरावनेः ।

ते बोधिसत्त्वशिक्षायामानुपूर्वा यथा स्थिताः ॥ २२ ॥

येनादयेन सर्वसत्त्वाना सर्वदुःखप्रहणार्थम् । यदि वा यथा गृहीतं तदेव भगवन्तो
२५ जानन्ति । बोधिचित्तमिति बोधिर्बुद्धत्वं सर्वावरणप्रहणात् सर्वधर्मनिःस्वभावताधिगमः ।

पृथक्ष सप्रच्छयं प्रहापरिच्छेदे वद्यामः । तत्र चित्तमध्याशयेन तत्त्वासये मनसिकारः—नुदो
भवेयं सर्वसत्त्वहितमुखसंपादनायेत्यर्थः ॥ इति पृथिवीं बोधिचित्तोत्पादं प्रतिपाद शिक्षा-
संवरप्रहणं प्रतिपादयनाह—ते बोधिसत्त्वशिक्षा यदुपादितबोधिचित्तेन
बोधिसत्त्वेन सदा कर्त्तव्यम्, ततेवर्णः । आनुपूर्वाति बैतु.....

१३४

१ SS p. 16. २ The commentary on the remaining portion of chapter III upto st. 45 of chapter IV is lost on missing folios.

तद्बुद्ध्याद्यास्येष वोधिवित्तं जगद्दिते ।
 तद्वदेष च ताः विष्णाः शिक्षित्यमि वशकम् ॥ २३ ॥

एवं गृहीत्वा मतिमान् वोधिवित्तं प्रसादतः ।
 पुनः पृष्ठस्य पुष्ट्यर्थं वित्तमेवं प्रहर्वयेत् ॥ २४ ॥

अथ भे नफलं अन्म सुलब्धो मानुषो भवः ।
 अथ सुद्धुकुले जातो बुद्धुत्रोऽस्मि सांप्रतम् ॥ २५ ॥

तथाधुना मया कार्यं स्वकुलोचितकारिणाम् ।
 निर्भलस्य कुलस्याद्य कलहौ न भवेत्याद् ॥ २६ ॥

अन्यः संकारकूटेभ्यो यथा इवमवासुयान् ।
 तथा कथंचिद्विष्येतद् वोधिवित्तं ममोदितम् ॥ २७ ॥

जगन्मृत्युविनाशाय आत्मेतद्वासायनम् ।
 जगद्वारित्यशमनं निधानमिदमक्षयम् ॥ २८ ॥

जगद्वारिधप्रशमनं भेषञ्चिदमुत्तमम् ।
 भवाध्वभ्यमणश्चान्तं जगद्विभ्रामपादपः ॥ २९ ॥

दुर्गत्युत्तरणे सेतुः सामान्यः लवयायिनाम् ।
 जगद्विशेषोपशमनं उदितवित्तचन्द्रमाः ॥ ३० ॥

जगद्वानविमिरप्रोत्सारणमहारविः ।
 सद्वर्मक्षीरमथनाज्ञवीतं समुत्थितम् ॥ ३१ ॥

सुखभोगमुभुक्तिस्य वा उनसर्वस्य भवाध्वचारिणः ।
 सुखसञ्चमितं स्युपस्थितं सकलाभ्यागतमत्त्वतर्पणम् ॥ ३२ ॥

जगदद्य निमित्तं मया सुगतत्वेन सुखेन चान्तरा ।
 पुरवः सखु रार्थतायिनामस्मिन्मन्दन्तु सुरासुराद्यः ॥ ३३ ॥

इति प्रवाकरमनिविरचितायां वोधिचर्यायतारपश्चिकायां
 वोधिवित्तपरिप्रहो नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥

४ बोधिचित्ताप्रमादो नाम चतुर्थः परिच्छेदः ।

५ एवं गृहीत्वा सुहृदं बोधिचित्तं जिनात्मजः ।
 शिक्षाननिक्रमे यज्ञं कुर्यान्नित्यमतनित्रितः ॥ १ ॥
 सदसा यत्समारब्धं सम्यग् यद्विचारितय् ।
 तत्र कुर्यान्न वेत्येवं प्रतिज्ञायापि युक्तप्ते ॥ २ ॥
 विचारितं तु यद्युभैर्भाषाद्वैष्य तत्सुवैः ।
 मयापि च यथाशक्ति तत्र किं परिलम्ब्यते ॥ ३ ॥
 यत्रि चैवं प्रतिज्ञाय साधयेयं न कर्मणा ।
 एतां सर्वां विसंवाद्य का गतिर्में भविष्यति ॥ ४ ॥
 १० मनसा चिन्तयित्वापि यो न दशात्पुनर्नरः ।
 स प्रेतो भवतीत्युक्तमल्पमात्रेऽपि वरहुनि ॥ ५ ॥
 किमुतानुकारं सौम्यमुद्देश्य भावतः ।
 जगत्सर्वं विसंवाद्य का गतिर्में भविष्यति ॥ ६ ॥
 वेति सर्वज्ञ एतेतामचित्त्यां कर्मणो गतिष्ठ ।
 यद्विचित्तस्तदागेऽपि नोचयत्येव तां नरान् ॥ ७ ॥
 १५ बोधिसत्त्वस्य तेऽनेकं सर्वापतिर्णीयसी ।
 यस्मादापश्चान्तोऽस्ती सर्वसत्त्वार्थानिकृत ॥ ८ ॥
 योऽप्यन्यः क्षणमध्यस्य पुण्यविभ्रं करिष्यति ।
 तत्त्वं दुर्गतिपर्यन्ते नास्ति सत्त्वार्थासिनः ॥ ९ ॥
 २० एकस्यापि हि मन्त्रस्य हितं दृत्वा हतो भवेत् ।
 अशेषादाशाशपयन्तवासिनां किमु देहिनाम् ॥ १० ॥
 एवमापनिवडतो बोधिचित्तस्त्वेन च ।
 देहायमानः संसारे भूमिशासी चिरायते ॥ ११ ॥
 तस्मादाशाप्रतिज्ञानं साधनीयं भयादरात् ।
 २५ नाय चेत्क्रियते यज्ञस्तलेनास्मि तलं गतः ॥ १२ ॥
 अप्रमेशा गता दुद्धाः सर्वसत्त्वगवेषकाः ।
 नैवामहं स्वद्वेषेण चिकित्सागोचरं गतः ॥ १३ ॥
 ३० अश्यापि चेत्तथैव सां यद्यैवादं पुनः पुनः ।
 दुर्गतिप्राप्तिमरणच्छेदभेदाद्याशाप्रयाम् ॥ १४ ॥
 कषा दथागतेऽत्यादं श्रद्धा जातुप्यमेव च ।
 कुरुक्षाभ्यासयोग्यत्वमेवं स्तप्येऽपि दुर्लभम् ॥ १५ ॥

आरोग्यं विवसं वेदं समक्तं लिङ्गद्रवम् ।

आयुःकृणं विसंवादि कायोपाचित्कोपमः ॥ १६ ॥

न हीष्टपैर्वारितैर्मातुर्यं लभ्यते पुनः ।

अङ्गभ्यमाने मातुर्ये पापमेव कुलः शुभम् ॥ १७ ॥

यदा कुशलयोग्योऽपि कुशलं न करोम्यहम् ।

अपायदुःखैः संमूढः किं करिष्याम्यहं सदा ॥ १८ ॥

अकुर्वतश्च कुशलं पारं चाप्युपचिन्वतः ।

हतः सुगतिशब्दोऽपि कल्पकोटिवैरपि ॥ १९ ॥

अत एवाह अग्रावन्—मातुर्यमतिदुर्लभम् ।

महार्णवयुगच्छ्रद्धर्मश्रीशर्पिणेष्पमम् ॥ २० ॥

एकक्षणकृतात् पापादवीचौ कस्यमास्यते ।

अनाविकालोपचित्वात् पापात् का सुगतौ कथा ॥ २१ ॥

न च तन्मात्रमेवत्तौ वेदपित्वा विमुच्यते ।

हस्तान्तर्देवत्यत्रये पापमन्यत् प्रसूयते ॥ २२ ॥

नातः परा वज्रनालिं न च भोहोऽस्त्वतः परः ।

यदीरक्षणं क्षयं प्राप्य नाभ्रस्तं कुशलं मया ॥ २३ ॥

यसि वैवं विमुच्यामि पुनः सीदामि मीहितः ।

शोचिष्यामि चिरं भूयो यमदूतैः प्रचोदितः ॥ २४ ॥

चिरं घस्त्यति मे कायं नारकाप्तिः सुदुःखः ।

पश्चात्तापानलक्षितं चिरं घास्यत्यशिष्यतम् ॥ २५ ॥

कथंचिदिपि संप्राप्तो हितभूमि सुदुर्लभम् ।

जानप्रपि च नीयेऽहं पानेव तरकारं पुनः ॥ २६ ॥

अत्र मे चेतना नालिं मर्जिरिद विमोक्षितः ।

न जाने केत शुष्मामि कोऽव्रान्तर्मस रिक्षितः ॥ २७ ॥

हस्ताशास्त्रिरहिनास्त्रुधादेषादिशब्दः ।

न शूरा न च ते प्राक्काः कथं दासीक्षेऽस्मि तैः ॥ २८ ॥

मवितावसिता एव ब्रह्मि मानेव सुखितः ।

तत्राप्यहं न कुपामि धिगस्तानस्मिष्युताम् ॥ २९ ॥

सर्वे देवा मनुष्यात् यदि स्वर्यम ऋत्रवः ।

तेऽपि नावीचिकं वर्हि समुदानयितुं क्षमाः ॥ ३० ॥

- मेरेपि यदा मङ्गाम भस्माप्युपलभ्यते ।
क्षणात् क्षिपन्ति मां तत्र बलिनः क्षेत्रशक्तवः ॥ ३१ ॥
- न हि सर्वान्वशत्रूणां दीर्घमायुरपीटकम् ।
अनाद्यन्तं महादीर्घं यम्यम क्षेत्रैरिणाम् ॥ ३२ ॥
- सर्वे हिताय कल्पते आनुकूल्येन सेविताः ।
सेव्यमानास्त्वमी छेषाः सुतरां दुःखाकारकाः ॥ ३३ ॥
- इति संततदीर्घैरिषु व्यसनौघप्रसवैरहेतुपु ।
इत्ये निवसत्यु लिर्यं मम संसारतः कर्वं भवेत् ॥ ३४ ॥
- भवत्त्वारकपालका इमे नरकादिव्यपि वज्यधातकाः ।
मतिवेदमनि लोभपञ्चारे यदि तिष्ठन्ति कुतः सुखं मम ॥ ३५ ॥
- तस्मात् वाददहमत्र भुं शिपामि
यावद्ध शत्रव इमे निहताः समस्तम् ।
स्वस्येऽपि वायरपकारिणि बद्धरोगा
मानोन्नतालमनिहत्य न यान्ति निद्राम् ॥ ३६ ॥
- प्रकृतिमरणदुःखितान्वकारात् । रणशिरसि प्रसर्म निहत्युमुपाः ।
अगणितशतशक्तिवानदुःखा न विमुखतामुपयान्तसाधयित्वा ॥ ३७ ॥
- किमुत सततसर्वदुःखादेत्यूरु प्रकृतिरिपुनुभुयतस्म ।
भवति मम विचादैन्यमय इयसनशतोरपि केन हेतुना वै ॥ ३८ ॥
- अकारणेनैष रिपुक्षतामि गत्रेष्वलंकारवद्दुद्दृश्यि ।
महार्थसिद्धै तु समुद्यतस्य दुःखानि कस्यान्मम बाधकानि ॥ ३९ ॥
- स्वजीविकामात्रिनिबद्धचित्ताः केवर्तचण्डालकृपीवलाशाः ।
शीतातपादिव्यतनं महन्ते वज्रदिवार्थं न कर्वं सहजम् ॥ ४० ॥
- दशविग्नयोमपर्यन्तं जगत्कुशविमोक्षणे ।
प्रतिक्षाय मदात्मापि न क्षेषेभ्यो विमोक्षिवः ॥ ४१ ॥
- आत्मप्रमाणमङ्गान्ता त्रुदभुमात्तकहृदा ।
अनिवर्ती भविष्यामि तस्मात्क्षेत्रवेष सदा ॥ ४२ ॥
- अत्र यदी भविष्यामि बद्धवैद्यत्र विमद्दी ।
अन्यत्र तद्विधाक्षेत्रात् क्षेत्रातानुवन्धनः ॥ ४३ ॥
- गल्पत्वस्थाणि मे कामं शिरः पततु नाम मे ।
न त्वेवावनति यामि सर्वथा क्षेत्रैरिणाम् ॥ ४४ ॥
- निर्वासितस्यापि तु नाम शब्देशान्वरे स्थानपरिप्रहः स्थात् ।
यतः पुनः संसृतशक्तिरेति न क्षेत्रशत्रोर्गतिरीटवी तु ॥ ४५ ॥

॥ ५ नाय, न तु क्लेशशत्रोः । न सत्य इतरशक्तुवस्तमाचारो दृश्यते । कुलः पुनरेव-
मित्तुशा लभ्यत इवाह—

P 89

कासो शायामम्भनःखो निरलः
स्थित्वा यस्मिन् भद्रधार्य यतेन ।
नोद्योगो मे केवलं मन्दखुदेः
क्लेशः प्रहाराद्विसाध्या वराकाः ॥ ४६ ॥

मम चिचान्निर्वासितः असौ क्लेशरिपुः कुञ्ज गत्वा अवस्थानं कुर्यात्, यत्रावस्थिति
कृत्वा मम वधाय यतेन ! नैव तत्स्वानमुत्परयामि, निर्मलितस्य पुनरहत्यानायोगादिति
भावः । अहमेव तु केवलमनुसारी, अपदुषुद्विप्रचरत्यात् । क्लेशः पुनरिमे निर्मलत्वात्
परमार्थतस्वदर्दीनमात्रप्रेहेयास्तपस्तिनः ॥

10

एतदेव प्रसाधयत्वाह—

न क्लेशा विषयेषु नेत्रियणे नायनतराले स्थिता
नातोऽन्यत्र कुह स्थिता: पुनरसी ममन्वि कृत्वा जगत् ।

P 90

मनोऽहादिविषयदर्शनेऽपि केवलचित्संबृतेन्द्रियाणां हेशानुपत्तेः परमाणुशो विचारेऽपि
तत्रादर्शनात् । न विषयेषु, नापि चक्षुरादीन्द्रियगणे पूर्ववत्, धर्मचित्साधवस्यायाप्रिमिद्य- 15
सद्वादेऽप्यनुपलब्धेः । नापि विषयेन्द्रिययोरन्तराले मये तिष्ठन्ति, दृश्यानामनुपलन्धते ।
न च एतेभ्योऽन्यस्मिन् स्थाने क्लिदवस्थिता निर्विताः । अतो निर्मलत्वा तत्त्वशत्या
आगम्नुका एव, अभूतपरिक्तमात्रप्रसूतत्वात् । तथा भूता अपि जगदशेषं ममन्वि । तथा
च किमप्र समुचितमस्ति ? आह—

मायैवेयमतो विमुक्त इद्यं त्रासं भजत्वेत्यमं

90

प्रक्षार्थं किमकाण्ड एव नरकेष्वत्सानमायाप्तसे ॥ ४७ ॥

यथा हि माया हस्त्याकारतया तदाकाराशून्यपि मङ्गौषधप्रभावदिदंप्रत्ययतया
मन्त्रेण तत्त्वहितापि प्रतिभासते, तथा अमी अपि क्लेशा विषयोसनिमित्ता अपेनिशोमसिं-
कारसमुद्रूता इदंप्रतीत्यतामात्रतो निष्ठास्या एव ग्राकाशन्ते । अतो विजहीहि इद्य त्रासं
क्लेशम्यः । के नाम अमी कराकाः परमार्थतो विचार्यमाणाः । अतो भजत्व उष्मम्, 25
उत्साहं कुरुत्व प्रक्षार्थं तत्त्वविचित्रयाधिगमाय । किमकाण्ड एव निष्प्रयोजनमेव नरकेषु
संघातादिपु क्लेशवशगतया आत्मानमात्राधसे, पीडयति ।

P 91

इदानी प्राकृतमर्थमशेषमुपसंहरत्वाह—

एवं विनिश्चित्वं करोमि यत्तं

यथोक्तशिक्षाप्रसिपन्निहेतोः ।

30

वैद्योपदेशाच्छत्वः कुतोऽस्ति

प्रैषज्यसाध्यस्य निगमयत्वम् ॥ ४८ ॥

एवं समनन्तरसकलपरिच्छेदप्रतिपादितमपै विनिष्ठिल दीक्षा अनन्तरमाया-
सभावतां वा, करोमि यत्तम् । किमर्थम् ! ययोक्तशिक्षाप्रतिपिण्डितोः, यथोक्तशिक्षा बोधि-
सत्त्वस्य तेषु तेषु सूत्रान्तेषु या: करणीयतया प्रतिपादिता:, इव वा वाऽप्ते संक्षेपेण तत्र
तत्रोपदर्शिताः, तासां शिक्षणार्थम् ॥

५ उत्तानि च भगवता भूत्वान्तेषु बोधिसत्त्वशिक्षापदानि । यथोक्तम्यार्थलग्नेषु—

कथं च कुरुतु बोधिसत्त्वो बोधिसत्त्वशिक्षासंवरसंहृतो भवति । इह बोधिसत्त्व
एवं विचारायति— न आत्मोक्तसंवरमात्रकेण मया शक्यमनुसारा सम्बन्धत्वे यमभिस्त्रोद्दृष्टः ।

६ किं तर्हि यानीमानि तथागतेन तेषु तेषु सूत्रान्तेषु बोधिसत्त्वसमुदाचारा बोधिसत्त्वशिक्षा-
पदानि प्राहरानि, तेषु मया शिक्षितत्त्वम् । इति वित्तरः ॥

१० तस्मादसद्विदेन मन्द्युद्दिना

दुर्विद्धेषो विस्तरोक्त्वाद् बोधिसत्त्वस्य संवरः ।

ततः किं युक्तम् ?

मर्मस्थानान्तरो विदावेनानापत्तिको भवेत् ।

[शिशा. स. कारिका-३]

१५ कलमानि च तानि मर्मस्थानानि ! यद्गुत—

आत्मभावस्य भोगानां ऋष्यसूत्रेः शुभस्य च ।

उत्तराः सर्वसत्त्वम्यस्तदक्षाण्डुदिवर्धनम् ॥

[शिशा. स. कारिका-४]

इत्युक्तम् । एष बोधिसत्त्वसंग्रहो यत्र बोधिसत्त्वानामस्यासविश्रामेऽपि आपत्तयो
अव्यवस्थाप्यन्ते । यथोक्तं बोधिसत्त्वप्रातिमोक्तसूत्रे—

यो बोधिसत्त्वं भार्गः परिगृहीतः सर्वसत्त्वानां हृते दुखश्चयामी, सचेष्टोभिसत्त्वस्य
ते मार्गं परिगृह्याचरित्यत्य अपि कल्पकोटरत्यदेन एकं सुखचित्तसुख्येत, अन्तशो
निष्पत्तिनमपि, तत्र बोधिसत्त्वेन एवं चित्तसुखादवित्यत्प्रम्—सर्वसत्त्वानामासाधिकं परिगृह्य
एतदापि त्रै बहु यन्त्रिदार्थिति ॥

२५ अत एवाह—ैवोपदेशादिति । यथा ईदोपदेशमकुर्वाणस्य भैवज्यसायां करणीयं
यस्य भैवज्यं वा साम्यस्य रोगिणः कुतोऽस्ति निरामयवं नीरोगता ॥ तथा सर्वज्ञमहाविदो-
पदिष्ठशिक्षाप्रतिपत्तिमकुर्वतः कुतो निरामयवं कर्मज्ञेशोपजनितजात्यादिदुःखमहाभया-
दिसुक्तिः ॥

२६ तैदेवं समात्तसंवरस्य सामान्यमापत्तिलक्षणमुच्यते येन आपत्तिलक्षणेन युक्तं वस्तु
स्य अपत्तिप्रतिपत्तिलक्षणवृत्तिः । न च आपत्तिप्रतिपत्तिलक्षणवृत्तिः । न संमुच्चेत् ।

बोधिसत्त्वः सर्वसत्त्वानां वर्तमानानागतमर्वदुःखदीर्घनस्योपशमाय वर्तमानानागतसर्वमुख-
सौम्पनस्योपादाय च निःशाश्वतः कायवाहूमनःप्राक्तमः प्रपञ्चं न करोति, तद्वल्पयसामी

नान्वेषते, तदन्तरायप्रतीकाराय न धटते, अन्यदृसदौर्क्षिण्यं वहन्तुःखदौर्मनस्यप्रतीकारमूर्तं नोत्पादयनि, महार्थसिद्धूर्थं वा अव्यहानि न करोति, क्षणमप्युपेक्षते, सापत्तिको भवति । संक्षेपतो जापत्तिः स्त्रशक्तयविपर्येषु कार्येषु, तत्र निष्कलतया विक्षाप्रव्याप्त्यभावात् । प्रकृतिसावश्यतया वा अन्यद् गृह्णत एव । यत्र तु स्त्रशक्तयगोचरेऽपि योगसामर्थ्यादापत्तिः स्यात्, तत्र चिन्त्यम्, सामान्यपापदेशनान्तर्भिवात्तो मुक्तिः । एतत् समाप्ततो बोधिसत्त्वशिक्षाशारीरम् । विस्तुतस्तु अप्रमेयकल्पर्यवसाननिर्देश्यम् ॥

१०६

अथवा संक्षेपतो द्वे बोधिसत्त्वस्यापत्ती । स्याशक्तया पुकायुक्तमसमीक्षयत्वते, न निवर्तते उपेक्षते वा, सापत्तिको भवति । निल्प्य वर्णाहमतिक्षमति अन्तश्चष्टुष्टालदसेनापि चोदितः, सापत्तिको भवति । यः पुनरेतदस्यासार्थं व्युत्पादमिष्टति, तेन शिक्षास्तमुच्चये तावचर्यामुखमात्रशिक्षणार्थमियोगः कर्णीयः, शिक्षणारम्भस्येव महाफलव्याप्तात् । १० यदोपबर्गितं प्रशान्तविनि क्षयप्रातिहार्यमुत्रे --

इति बोधिसत्त्वशिक्षा समाप्तो यदोपदेशतः कथितेति ॥

इति प्रशाकरमतिविरचितायां बोधिचर्यावतारपञ्चिकायां
बोधिचित्ताप्रमादचतुर्थः परिच्छेदः ॥

५ संप्रजन्यरक्षणं नाम पञ्चमः परिच्छेदः ।

P 85

एवमात्मभावादीनामुख्यं रक्षां च प्रतिपाद्य पुनर्विस्तरेण रक्षाशोधनवर्धनानि प्रतिपादयितुमुपकर्ते । उपादितवोधित्वेन हि बोधिसत्त्वेन उत्सृष्ट्यापि चात्मभावस्य रक्षाशोधनवर्धनानि कार्याणि । यस्मात्—

६ परिभोगाय सत्त्वानाम्यत्मभावादि दीप्ते ।

अरक्षिते कुलो भोगः किं दत्तं यन्न भुश्यते ॥

तस्यासाच्चोपमोगार्थमात्मभावादि पालयेत् ।

कल्याणमित्रानुसर्गात्म्यत्राणां च सदेक्षणात् ॥

[शिक्षा स. कारिका—५-६]

१० तत्त्वं आत्मभावादिपरिच्छेदं शिक्षारक्षणादेव स्यात् । अन्यथा नरकादिविनिपातगमनात्, तत्र स्यात् । अत इदमभिधीयते—

११ शिक्षां रक्षितुकामेन चित्तं रक्ष्यं प्रयत्नतः ।

न शिक्षा रक्षितुं दाक्ष्या चलं चिन्तमरक्षता ॥ १ ॥

P 86

शिक्षयते उपादीयने गृहीतसंबरणेनेति विहिनेतु करणीयता, प्रतिपिद्धेष्वकरणं १२ शिक्षा, तो रक्षितुं परिपालयितुं कामेन इच्छता बोधिसत्त्वेन आत्मचित्तं रक्षितव्यं प्रयत्नतः इति करयिष्यमाणात् । अथ शिक्षारक्षणाधिकारे किमिति चित्तं रक्षयत इच्छाह—न शिक्षेति । अन्यथा द्विषेव रक्षितुमशक्या चलमनायस्ते चित्तमरक्षता । चित्तस्य चलतायां शिक्षायाः सैर्यायोगात् ॥

इतोऽपि चित्तमेव रक्षणीयमित्याह—

अद्वान्ता मत्तमातङ्गा न कुर्वन्तीह तां व्यथाम् ।

१०

करोति यामीन्द्यादौ मुक्तवित्तमतङ्गजः ॥ २ ॥

अपरिकार्मिता मत्तवरयाणा न जनयन्ति तां पीडामिहलोके । परलोके अर्थादौ या करोति स्वच्छन्तयावस्थितं चित्तमेव मतङ्गज एव । तपागताङ्गाङ्गेन कर्थचिद् वद्वीक्षियमाणात् ॥

तस्यापर्तीकरणे गुणमाह—

१४

वद्वेचित्तमातङ्गः स्मृतिरक्ष्या समन्ततः ।

भयमस्तंगनं भवेत् कृत्वा कस्याणमागतम् ॥ ३ ॥

यदि बदः कर्थचिद् भवेत् । स्मृतिर्वस्त्यमाणलक्षणा । सैव रक्षुर्बन्धनोपायवात् ।

समन्ततः सर्वधा अस्मयके प्रचारनिरोधात् । तदा भयमस्तंगतं प्रस्तुमितं सर्वमशेषम् ।

P 97

सर्वं कल्याणमस्युद्यनिःश्रेयसलक्षणम् । आगतं संप्राप्तम् । देवत्वेद् इष्टो निष्पन्नाः १५ शालय इति यथा ॥

नगु वहवक्ष मृगच्यालादयोऽस्युपद्रवकारिणः सन्ति, तेभ्यः कर्वं चित्तस्य उडी-
करणाद् भयं न भविष्यतीत्याह—

ध्याघाः सिंहा गजा ऋषाः अपाः सर्वे च शब्दवाः ।

सर्वे नरकपालाद्य द्वाकिम्यो राक्षसादात्या ॥ ४ ॥

सर्वे बद्धा भवन्ते चित्तस्यकर्त्तव्यं बन्धनात् ।

चित्तस्यकर्त्तव्यं दमनात्, सर्वे दान्ता भवन्ति च ॥ ५ ॥

मुखोधम् ॥

कृतः पुनरेवमिणाह—

यस्माद्यानि सर्वाणि तुःस्यान्यप्रमिलानि च ।

चित्तादेव भवन्तीति कथितं तत्त्वादिता ॥ ६ ॥

सर्वे होते कर्मशेषपरशादनिष्टदायका भवन्ति । कर्मं च चित्तमेव । चेतेवा कर्मेति
वचनात् । वाक्यायर्क्षमणोरपि चित्तमेव समुच्चापकम् । तदन्तरेण तयोरनुत्पत्तेः । ऐतेविद्या
कर्मेति वचनात् । तस्माद् सर्वमिणि कर्मनिर्मितमेव । तद्य चित्तान्यत् । तदाह—

कर्मजं लोकं चेत्तित्यं चेतना तन्मृतं च तत् ।

चेतना मानसं कर्म तज्जे वाक्यायकर्मणी ॥ इति ॥

[अधि. कोष - ४. १]

न च अनपकात्तरचित्तस्य केचिदपकारिणो नाम । यस्मात्—

निष्ठृतपापविद्यास्य नास्ति लोके भव्यं द्विषः ।

मुखहर्षनिर्न तत्यास्ति यस्य चित्तं वदो क्षितम् ॥

अत इदमुक्तम्—

चित्तस्य दमनं साधु चित्तं दान्तं मुखावहम् । इति ।

[घमण्ड—२५]

तत्त्वादी भगवान् वस्तुतत्त्वकर्त्तव्यशीलन्वात् । तेतदं तत्त्वं कथितं प्रकाशितम्—सर्वे
चित्तप्रसूतमिति । अतः सर्वत्र चित्तमेव प्रधानम् ॥

इत्थमेवैतत्त्वान्यथा इति प्रसाधयनाह—

शशाणि केन नरके चटिवानि प्रयत्नतः ।

तत्त्वायः कुहिम् केन कुतो जाहाऽन्न नाः स्त्रियः ॥ ७ ॥

५५

नरकपालानां कुन्तासिमुसलादीनि, जसिपत्रवनसमुद्भूतानि वा केन कुलानि ३ न
तत्र कथित्वा कर्त्तव्यस्ति ईश्वरादि; तत्कर्त्तव्यस्य अन्यत्र निषिद्धवात्, इहापि निषेद्यवान-

१ Cf. MV, XVII 2. चेतना चेतिवा च कर्मोक्तं परमविदा. २ Cf. BCA.
IX, 119-126.

१ २९ लात् । तप्तलोहमयी च भूमिः केन बटिता ? ताथ लियः कुतः कारणसामग्रीतो जाताः, याः पारदारिकैः शाल्मलीवृक्षस्य अधस्तादूपरि च दृश्यन्ते ! स च शाल्मलीर्वा ! अतो नान्यत् कारणमप्र चित्तादुपकर्मनीयम् । यदुक्तम्—

सत्त्वलोकमेव भाजनलोकं चित्तमेव रचयस्तिवित्रम् ।

६ कर्मजं हि जगदुक्तमरोगं कर्म चित्तमवधूय च नास्ति ॥ इति ॥

[मण्डपकाण्डितात्—६.८९]

तस्माद्वित्तमेवात्र कारणं नान्यदिस्यत आह—

पापचित्तसमुद्भूतं नतत्सर्वं जग्यो मुनिः ।

तस्मात् कवित्वं त्रैलोक्ये चिचादन्यो भयानकः ॥ ८ ॥

१० पापकर्मोपस्थूतं चित्तमेव लेयां कारणं भगवान् कथितवाद् । नाएवं किञ्चित् ।

यत् एवम्, तस्मात् त्रिव्यागति पापचित्तादपरः कविदू भयोर्हेतुरक्षित । तस्माद्वित्तमेव वशीकर्तव्यम् । यदुक्तमार्थरैक्षमेव—

चित्ताद्वृग्माः सर्वधर्माः । चित्ते परिक्षाते सर्वधर्माः परिक्षाता भवन्ति ॥

वपि च—

१५ चित्तेन नीयते लोकवित्तं चित्तं न पश्यति ।

चित्तेन धीयते कर्म तुमं वा यदि वाचुभग् ॥

चित्तं भग्ने अलातवद् । चित्तं विभग्ने तरंगवद् । चित्तं दहते दवाग्निवद् । चित्तं

रोहयते (हरते) महाम्बुद्वद् । इति च ॥

१००

एवं व्युपरीक्षमाणक्षिते सूपस्तिस्मृतिविहरति, न च चित्तस्य वदां गच्छति ।

२० अपि तु चित्तमेवास्य वदां गच्छति । चित्तेनास्य वर्दीभूतेन सर्वे धर्माः वशीभवन्तीति ॥

स्यादेतद्—दानपारमितादिषु कषमिव चित्तं प्रधानम् । सा हि सर्वसत्त्वानां दारिद्र्यापनयनलक्षणेऽसाह—

अद्विदिं जगद्वृत्या दानपारमिता यदि ।

जगद्विद्रममयापि सा कर्त्तुं पूर्वायिनाम् ॥ ९ ॥

२५ दारिद्र्यं हि नाम साक्षवस्तुत्वभोगत्वमुक्ष्याच चित्तकार्यात्मम् उपकरणैकत्वं वा ।

तदपनीय जगतो यदि दानपारमितापरिशुरिभेवतीत्युप्यते, तदा सा कर्त्तुम् । न कर्त्तव्यिदपि पूर्वायिना पूर्वमभिसंवृद्धानां भगवतां पुर्यते । कुतः ! जगद्विद्रममयापि, नाशापि यत्वज्ञात्वादिवमुग्रशास्याति ॥

१ Cf. SS p. 68 ; Cf. Dharmapada, 1. २ Cf.—सहा—चित्तेन धीयते कर्म भग्नसा च विदीक्षते—१.१६.

यदेव नेष्टते, कर्त्तव्याह—

फलेन भद्रं सर्वस्त्वागचिसाज्ज्ञेऽस्मिले ।

दानपारमिना प्रोक्ता नस्मदत्ता चित्तमेव तु ॥ १० ॥

सर्वस्तं बाद्याप्यात्मिकं सर्वं वस्तु दानं दानफलं च सर्वसत्त्वेष्यः परिस्त्रजते- १०१
अप्यासेन प्रकर्त्तगमनाद् यदा अपगतसात्सर्वमलं निरासामृतया चित्तमुपचरते, तदा दानपार- ५
मिता निष्पत्तेतुष्टते । तस्मात् सा चित्तमेव, नन्या दानपारमिता ॥

शीलपारमिता तु सुतरां चित्तमेवेतत् वाह—

मत्त्वादयः क भीयन्ति मारवेचं शतो न तात् ।

लब्धे विरतिचित्ते तु शीलपारमिता भवता ॥ ११ ॥

प्राणातिपातादिसर्वविवरतिचित्तमेत्र हि शीलम्, न पुनस्तदाश्रयभूतवाह्यविषय- १०२
निवृत्तिस्व भावम् । यदि पुनर्जधादिविषयवस्तुभावेन तद्वायामाच्छीलं त्वात्, तदा ते
मत्त्वादयः क भीयन्ति यत्र तेषां दर्शने न स्यात्? अन्यथा तद्वायुपकर्म शीलं न स्यात् ।
न चैवम् । तसातेषु विषयानेष्वपि लब्धे विरतिचित्ते निवृत्तिमनसिकारे शीलपारमिता
मला संभव्य तत्त्वभावविदाम् । तस्मात् सा चित्तमेव ॥

शानिपारमितापि न चित्ताद्विक्षेत्राह—

किञ्चतो मारविद्यामि दुर्जनान् गगनोपमान् ।

मारिते शोषकिते तु मारिताः सर्वज्ञवः ॥ १२ ॥

परापकारादिसंभवेऽपि चित्तस्याकोपनता क्षान्तिः । अन्यथा यदि सर्वशब्दाणां १०३
तद्विनिपातनेन वैरिर्यातनं कृतवतः केनपिद्वैराभावाद्गुपशान्तपरित्य न कश्चिदपकारी
स्यात् । इति मर्यणं शान्तिः । तदा पत्तदशन्यानुप्रान्तम् । शत्रयो हि गगनसमत्वादपर्यन्ताः । १०४
तेषां मारणमवाक्षयम् । तस्मात् शोषकितिवृत्तिचित्तमेव तेषामुपायेन मारणमिव, तद्वात्-
पकारस्यागणनात्, जन्मनस्तरवैरासंभवात् मारितप्रायाते ॥

अत्र अशब्द्यतायामप्युपायेन प्रवृत्तौ दृष्टनोपदर्शनेन शक्यनामाह—

भूर्भु आदयितुं सर्वां कुलशर्मं मविष्यति ।

उपानश्चर्ममात्रेण छन्ना भवति गेदिनी ॥ १३ ॥

कष्टकाण्पश्चातरक्षणार्थं पृथ्वी छादयितुमुचिता । न चैतच्छक्यम्, तात्रतर्क्षणो-
अपावात्, भवेऽपि छादनस्याक्षयवात् । उपायेन युनः शक्यम् । उपानहस्तर्क्षणा केवलेन
सर्वा भूमिस्त्रादिता भवति ॥

दृष्टान्तोत्तमर्थं प्रकृते योजयनाह—

बाह्या भावा मया तद्वच्छक्या वारयितुं न हि ।

स्वचित्तं वारयिष्यामि किं भवन्वैर्निकारिनैः ॥ १४ ॥

शब्दप्रमृष्टयो भावा मया वाऽयितुमशक्याः । तदृद् मंदिनीचर्मच्छादनवद् अपकार-
क्रियायाः । अतः स्वचित्तमेव शक्तये वारयिष्यति । अन्तराणस्वार्थपर्यक्त्वात्, स्वचित्त-
वारणादेव तत्सिद्धः । तस्मात् सा चित्तमेव ॥

P 103

वीर्यपारमिता तु कुशलोदसाहस्रभावा अतिविस्पष्टं चित्तमेवेत्याह—

० सहायि वरक्षस्तीराभ्यां मन्दवृत्तेन तत्कलम् ।
पत्पटोरेककस्यापि चित्तस्य ब्रह्मतादिकम् ॥ १५ ॥

वचनकायसहितस्यापि चित्तस्य कुशलपाप्ने भन्दप्रचारस्य न तादृशं कलमुपजाप्ते,
यद्यां प्यानदिविषये पदुग्रहचेरेकाकिञ्चोऽपि चित्तस्य कलं कलभूयादिकम् । तस्मात्
सा चित्तमेव ॥

१० ज्यानं हु चित्तेकास्रतालक्षणं चित्तादन्यथा ब्रह्मशक्यमित्याह—
ज्येष्ठास्तपासि सर्वाणि दीर्घकालकृतान्वयाः ।
अन्यद्वितीयं सन्देन शूर्यवेद्याह सर्वविश् ॥ १६ ॥

मङ्गाद्यावर्तनलक्षणा वचनव्यापारा जपाः । तपासि च इन्द्रियदमनलक्षणाः
कायिकाः । तानि अतिवृहुकालमाभ्यस्तान्यपि अन्यत्र सूक्ष्मचित्तेन मिद्याकुपहतचित्तेन वा ।
१० समानपाटविकल्पेनेवर्थः । वृ॒षेव निष्कलमेव, असर्पिण्यापत्त्वात्, अभिमतार्थेऽनुप-
योगादा । एत्रोऽप्यपुत्र एव, पुत्रकार्यकलणाशया । इत्याह मागथान् सर्वज्ञः । तस्माद्
ज्ञानपारमितापि चित्तमेव ॥

B 104

२० प्रकाः तु निर्विवादा चित्तमेवेत्याह—
दुःखं हनुं सुखं शामुं ते भ्रमन्ति मुखान्तरे ।
मैदेतदुर्भसर्वस्तु चित्तं गुमं न भावितम् ॥ १७ ॥

पञ्चगतिसंसाराजालादितुःखं प्रहातुं तद्वाहणे निर्वाणसुमुद्धिगन्तुं ते सत्त्वा सुधा
निर्वाणका एव भ्रमन्ति अप्यरे कर्त्त्वापुष्यमिव निष्कलं संसारे । यदनुष्ठितं कविदपि न
लग्नमिति तदेवमितीयतं पञ्चामितेनशिरोऽुच्चनादिवितम् । के पुनरेवं भ्रमन्ति ॥ यैः
संसारभयमीठाः । मुखार्थमित्य धर्मसर्वस्तु मर्त्त्वानीकिकल्पोत्तरकर्मनिदानमूलं चित्तं
२५ बालानाम्पोचरस्वभावतया शुश्रं न भावितं तत्त्वचित्ततया मुनः उनः स्त्रीकृतम् ।
तस्मादियमतितां चित्तमेव । यदोपवर्गितमार्थैषण्डन्यौ—

स्वचित्ताभिष्टानं सर्वबोधिसत्त्वचर्चाः । स्वचित्ताभिष्टानं सर्वसत्त्वपरिपक्विनयः ।
पेयालं । तस्य भम कुलपुत्र एवं भद्रनि-स्वचित्तमेवोपस्त्वपरिषतव्यं सर्वकुशाळमूलैः ।
स्वचित्तमेव परिस्थन्दयितव्यं धर्मेभ्यः । स्वचित्तमेव परिशोधितव्यमावरणीयपर्मेष्यः ।
३० स्वादेसमेव हृषीकर्तव्यं वीर्येण । इत्यादि ॥

¹ This stanza seems to be a quotation from विष्णवस्त्रिक. २ SS p. 60.

इति चित्तस्वभावता सर्वत्र प्रतिपाद्य उपसंहरताह—

तस्मात्स्वधिष्ठितं चित्तं मया कार्यं सुरक्षितम् ।

चित्तस्वावतं मुक्त्वा वदुभिः किं मम ग्रन्थैः ॥ १८ ॥

P. 106

एवमुत्पादितबोधिचित्तेन शिक्षारक्षणे यज्ञवता मनसि कर्तव्यम्—स्वधिष्ठितं सूख्या
सुरक्षितं संप्रजन्येन वश्यमाणरीत्या मया स्वचित्तं कर्तव्यं तदेकामग्रान्तेन । अत्रैव सर्वेषां
मन्तर्मावाद् । अतश्चित्तरक्षणमेव प्रधानं त्रितम् । तदिहाय किमन्वैवेतेन्द्रुभिरपि मम प्रयो-
जनम् । एव किञ्चित् । तदिहितत्य निष्पालत्वाद् । एतावती चेयं दोधिस्वधिष्ठिता यद्यता
चित्तपरिकर्म । एतन्मूलवाद् सर्वसत्त्वार्थीनाम् । तथा धैर्यसंगीतिसूत्रे कीर्तितम्—

मतिविक्रमवोधिसत्य आह—योज्ञे धर्मे धर्मे इत्युच्यते, नायं धर्मे देशाभ्यो न प्रदेश-
स्थोऽन्यत्र स्वचित्ताधीनो धर्मः । तस्मान्या खात्यर्चं स्वारधितं स्वधिष्ठितं सुपरिजितं
सुसम्यारन्यं सुनिगृहीतं कर्तव्यम् । तस्मस्य हेतोः । यत्र चित्तं तत्र गुणदोषाः । तद्वैधि-
सत्त्वे दोषेष्यधिष्ठितं निषार्थं गुणेषु प्रवर्तयति । तद्वृच्यते—चित्ताधीनो धर्मः, धर्माधीना
वोधिरिति ॥

एवं चित्तायत्ता सर्वत्र निष्पित्त विचट्टतायामुदाहरणमाह—

यथा चपलमध्यस्यो रक्षति ब्रह्ममादरात् ।

एवं दुर्जनमध्यस्यो रक्षेदित्तत्वं सदा ॥ १९ ॥

P. 106

16

असाहितजनमध्ये पुनरुपधातभयान्तद्रत्तमनसा यथा त्रयं रक्षति कश्चिदप्रमत्तः,
एवं तथा शिक्षारक्षणाकामः अकारणैविचालजनमध्ये संवसन् तत्परधित्तं वणनिक रक्षेत्
सर्वकालम् ॥

यथाप्रसिद्धित इदमुदाहरणम् । न तु पुनर्मनागपि सादृश्यमस्तीत्याह—

व्रणदुःखलवादीनो रक्षामि ब्रह्ममादरात् ।

संचातरवैताघाताद्वान्तित्वित्तत्वं न किम् ॥ २० ॥

20

एग्नमात्रं दुःखं दुःखलवो ब्रगङ्कृतः । तस्माद्वान्तो रक्षामि त्रणम् । प्रकृतानुरोद्धे
रक्षतीति पाठो शुक्लः । आदरात् लातारोणं । संघातनगकप्रभवादनेकर्यसहकानुभूयमान-
दुःखात् पर्वताघातास्वर्तो व्याप्तिप्रदारात् भीतः चित्तत्रयं न किं रक्षेदिति प्रकृतेन संवन्धः । २३
यदि वा । अहं तु किं न रक्षाधीति परिणामेन योजनीयम् । अथवा । एवमुत्पादितबोधिचित्तेन
मनसा चिन्तयितन्यमिलत्वार्थते । तदा रक्षाधीति ॥

कः पुनरेवं सति गुणः स्यादित्याह—

अनेन हि विद्यारेण विहरन् दुर्जनेष्वरि ।

प्रमदाजनमध्येऽपि यस्तिर्थरो न व्याप्तयते ॥ २१ ॥

P. 107

यस्मादेवं मनसिकारेण विचरण वनिताजनमध्येऽपि प्रासादपृष्ठे अवमनिकार्योऽतिशयेन कामरागेषु । तेनदमुक्तं वित्तिर्हारं इति । अस्मिन् गतसिकारे निष्प्रसविच्छः । न खण्डवते शिक्षारस्त्रणमनसिकारात् लुकलति ॥

पुनरेवं कर्णीयमित्यत्रार्थे दृढनिविशेषां दर्शयन्नाह—

४ आमा नश्यन्तु मे कामं सत्कारा कायजीयितम् ।

नश्यत्वन्यथा कुशलं मा तु चित्तं कदाचन ॥ २२ ॥

धीश्रपिण्डपाताद्यो नश्यन्तु, विलयं यान्तु मम कामं यथेष्टम् । सत्कारो गौरवेण आसनदानपादवन्दनादिषुज्ञा । कायो जीवितं च सर्वमेतत्नश्यतु । अन्यदपि यास्मिकचित् मुख्यामीमनस्त्रयिभित्तं तदपि नश्यतु । कुशलं पुनरेवं चित्तं मा कारिमिष्टिपि काले १२ नद्युक्तिः ॥

अत्र पुनरादभूत्यादयितुं शाशकार आह—

चित्तं रक्षितुकामानां भैष्यं कियतेऽङ्गालिः ।

स्मृतिं च संप्रज्ञन्यं च सर्वयन्नेन रक्षते ॥ २३ ॥

वङ्गालि कृत्वा प्राप्त्यामि । किमन्दृ! स्मृतिं च संप्रज्ञन्यं च । न केवलां

P 108 १५ स्मृतिम्, नापि केवलं संप्रज्ञन्यमिति परस्परापेक्षया चकारद्वयम् । तत्र स्मृतिरार्थस्यूड-सुत्रेऽभिष्ठिता—

यथा स्मृत्या सर्वेषानां प्रादुर्भावे न भवति । यथा स्मृत्या सर्वमारकमेणामवतारं न ददाति । यथा स्मृत्या उत्पत्ते कुमारेण वा न पतति । यथा स्मृत्या दौवारिकाभूतया सर्वेषामुकुरालानां चित्तचैनसिकानां घर्षणामवकाशं न ददाति, हयमुच्यते सम्बन्धस्मृतिरिति ॥

३० संक्षेपतः पुनरियं स्मृतिर्दृष्ट्यते-विहितप्रतिष्ठियेष्यशायोगं स्मरणं स्मृतिः । यचाह—स्मृतिरालम्बनासंप्रमोष इति ॥

संप्रज्ञन्यं तु प्रैत्रापारमितायामुक्तम्—

चरेष्वार्थाति प्रजानाति । स्थितः लितोऽस्मीति प्रजानाति । निष्पण्णो निष्पण्णो-

इस्मीति प्रजानाति । शयनः शयितोऽस्मीति प्रजानाति । यथा यथात्य क्रयः स्थितो ४५ भवति तथा तर्येन प्रजानाति । पेयालं । सोऽतिकामन् वा प्रतिकामन् वा संप्रज्ञनचारी भवति । आलोकिते विलोक्तिर्संभिसिते प्रसारिते संवादीपटपात्रचीवरपारणे अशिते पीते खादिते निद्राकृमप्रतिर्बनोदने आगते गते स्थिते निष्पण्णे सुसे जागरिते भायिते दृष्टीमाये ग्रातिसंलयने संप्रज्ञनचारी भवतीति ॥

इदमेव चक्ष्यति—

४० एतदेव समादेत संप्रज्ञन्यत्वं लक्षणम् ।

यन्कायचिचार्यवक्षयाः प्रस्वेक्षा सुहर्दुः ॥ इति ॥

[बोधि. ५. १०८]

कः पुनरनयोर्ज्यतिरेके दोषः, येवैने यत्तेन रक्षणीये कपिते इत्याह—
व्याध्याकुलो नरो यद्यश्च क्षमः सर्वकर्मसु ।
तथाद्यां विकलं चित्तं न क्षमं सर्वकर्मसु ॥ २४ ॥

रोगोपहसुसामयों यथा मुरुः सर्वकर्मसु गमनभोजनादिषु अकर्मणो भवति,
तथा स्मृतिसंशयान्याम्यां चिकित्सा सर्वकर्मसु व्याधनाद्यवनादिलक्षणेषु ॥ ५

अनयोः समुदायामध्ये दोषमुक्तावा प्रलेकमध्ये कथयितुमाह
असंप्रवान्यचित्तस्य क्षुतचिन्तितभावितम् ।
सच्छिद्वकुम्भजलवप्त्र स्मृतावदतिष्ठते ॥ २५ ॥

त विषये रसप्रबन्धं यस्मिस्तदसंप्रज्ञन्यम् । तचित्तं यस्य तस्य । श्रुतचित्तमावना-
म्यप्रद्वापरिनिष्ठितं वस्तु न स्मरणमधिबस्ति । तन्मूलं च सर्वं कल्पाणम् । किंतिः ? १०
यथा सच्छिद्वकुम्भे मुखनिष्ठितमुक्तमधस्ताद्वक्षणि नावतिष्ठते ॥

इदमपरं तद्वितिरेके दूषणमाह—
अनेके श्रुतवन्नोऽपि आद्वा यज्ञपर अपि ।
असंप्रज्ञन्यदोषेण भवन्त्यापत्तिक्रमलाः ॥ २६ ॥

बहवोऽपि वद्युभूताः तथा श्रद्धावन्तो यज्ञपराः शिक्षायामादरकारिणः असंप्रज्ञन्य- १३
दोषेण आपत्तिकलुषिता भवन्ति कायचित्प्रचापाप्रस्वयेक्षणात् ॥

अपरमपि तद्वितीये दूषणमाह—
असंप्रज्ञन्यचौरेष स्मृतिमोपानुसारिणः ।

उपचित्यापि पुण्यानि सुपिता यानि दुर्गतिम् ॥ २७ ॥

असंप्रज्ञन्यमेव संप्रज्ञन्याभावः क्लेशाभ्वास्थौराः कुशलघ्नापहरणात् । तेन स्मृतिः २०
मोपानुसारिणा रक्षणालभूतायाः स्मृतेः प्रमोगमभावमनुसूत्य सुपिता विलुप्तकुशलघ्नाः
सन्तः उपचित्यापि पुण्यानि, कुशलघ्नानां संचरं कुशलापि, दुर्गतिपरायणा भवन्ति ॥

कुतः पुनरेवमिति उक्तमेवाप्य सप्तयनाह—
कुशलत्वकर्त्तरसंघोऽयमवतारगवेषकः ।

प्राप्यावतारं मुण्डाति हन्ति स्मृतिर्जीवितम् ॥ २८ ॥

तस्कर्ताश्वौराः तेषां संघातः अवतारगवेषकः पिशाचवद्यतारमाग्निश्च । क्षिद्रा-
न्वेषणतत्पर इत्यर्थः । प्राप्यावतारं प्रदेशमार्गमासाध भुण्डाति । ततो हन्ति शोभनगतये
जीवितप्रतिलभ्ये कुशलपादेयामावात् ॥

स्मृतिपरिकल्पाधुना प्राह—
तस्मात्स्मृतिर्मनोऽहारामापनेया कदाचन ।

गतापि प्रस्तुपस्त्याप्या संस्तुत्यापायिकी व्ययाम् ॥ २९ ॥

यतः स्मृतेरभावे दृष्टगमेवं स्यात्, तसादिदमन्न दोषं पश्यता स्मृतिगलबम्ना-
संप्रमोदवलभूणा मनोद्वारात् न नोगृहप्रवेशमार्गात् नापनेया नापार्था । सदा अवस्थापयि-
तव्येत्यर्थः । अथ कदाचित् प्रमादतत्त्वोऽगच्छेत्, तदा गतापि पुनर्भिर्स्वोपस्थाप्य
तत्रैवारोपयितव्या । कथम्? संस्मृत्य भनसि निधाय आपायिकी भरकादिदुर्गतिव्यवाहम् ॥

११२ तत्र द्वादशेमाः स्मृतयो निष्कलस्पन्दवर्जनार्थं तथागताङ्गानतिक्रमानुपालनविपाक-
गौरवस्मृतिप्रभूतयः दिक्षासमुच्चये प्रदर्शिताः; तत्र एव विषेकतात्रधार्याः ॥

साधि स्मृतिस्तीवादगतास्मुत्पथे । आदरोऽपि शमधमाहात्म्यमवगम्य आतोपेन
जायने । एतच्च यथावस्तुं वक्ष्यामः ॥

केषाचित् पुनरन्व्यापि स्मृतिरुपयने । तदुपदर्शयन्नाह—

१० उपाध्यायानुशासन्या भीत्याप्यादरकारिणाम् ।

घन्यानां गुरुसंवामात्सुकरं जायसे स्मृतिः ॥ ३० ॥

आचार्योपाध्यायसंनिधी तदन्यतमाराध्यत्राचारिसंनिधी वा संवसतो तदनु-
शासन्या, भीत्या तद्वेनापि आदरः कार्येषु सर्वभावेनाभिमुख्यम्, अवज्ञाप्रतिपक्षो धर्मः ।

११३ तत्कारिणां यन्नवतां सुकृतिनां तदनुशासनी हितादित्विविप्रतिषेवनियममनुगृह्णतामकुच्छैव
स्मृतिरुपयते ॥

इत्यमपि विहरन् स्मृतिमनसिकारवद्गुलविहारी भवतीति कारिकाद्येन दर्शयन्नाह—
बुद्धाश्च बोधिसञ्चाश्च सर्वत्राच्याहतेष्वाणाः ।

सर्वमेयाभ्रनस्तेषां तेषामस्मि पुरः स्थितः ॥ ३१ ॥

इति च्यात्वा तथा निष्ठेत् ब्रपादरम्भान्वितः ।

२५ बुद्धानुम्नूतिरव्येवं भवेत्सत्यं सुदृशुदुः ॥ ३२ ॥

सर्वदा बुद्धोभिसञ्चानां समस्तवस्तुविषयाप्रतिहतव्यानकृपाणां सर्वमेव वस्तुजातं
पुरोऽवस्थितमेव । अहमपि तेषां पुरोऽवस्थित एव, सर्ववस्तुवत् । इति भनसि निधाय
तर्तुं च संयतात्मा तिष्ठेत् । श्रपादरभ्यान्वितः । अप्रतिरूपे कर्मणि त्रपा लजा । शिक्षाया-
मादरः, तदतिक्रमे भयम् । बुद्धोभिसञ्चेष्वय त्रा त्रपादयः । एवं सति अपरोऽपि विशेषः

४५ स्यादिस्याह—दुर्देव्यादि । तदेवं विहरतस्तस्य प्रतिष्ठानमकामत एन बुद्धानुस्मृतिः स्यात् ॥

संप्रजन्यस्य उत्पत्तिस्मैर्योः स्मृतिरेव कारणमिति कथयन्नाह—

संप्रजन्यं तदायाति न च यत्वागानं पुनः ।

स्मृतिर्यदा मनोद्वारे रक्षार्थमवतिष्ठते ॥ ३३ ॥

यदा स्मृतिर्मनोगृहद्वारि क्लेशतस्करसंवातानुप्रवेशनिवारिणी दैवारिकवद्वस्थिता
३० भवति, तदा संप्रजन्यमयङ्गत एवोत्पथे, उत्पन्नं च सद् विषीभवति ॥

एवं तावदनयोरन्यव्यनिरेकाम्यां गुणदोषावभित्ताय जनर्थविवर्जनार्थं निष्कलस्पन्द-
वर्जनमाह—

पूर्वं तावदिदं चितं सदोपस्थाप्यमीदशम् ।

लिरिन्द्रियेणेव मया स्वातच्यं काष्ठपत्सदा ॥ ३४ ॥

प्रथमं तावद् इदं चित्तमिलव्याप्तमनि चिन्तयति—सर्वकाळमीदशमुक्तमयुक्तमय-
स्यापथितव्यम् । ततः परं निष्कलस्यन्दर्भवर्जनं व्यप्रगतकरणग्रामेणेव निष्कलस्यादिविषय-
प्रहणसर्वविकल्पोपसंहारात् मया स्वातव्यम् । किंमेव ! काष्ठवद्, चक्षुरादिव्यापाश्चन्त्यत्त्वात् ॥ ६

इदमेव व्यनक्ति—

निष्कला नेत्रविक्षेपा न कर्तव्यः कदाचन ।

निध्यायन्तीष्ठ सततं कर्त्तव्यं दृष्टिरघोगता ॥ ३५ ॥

ईपन्मुकुलितपश्चयुग्माग्ना नासाप्रतिनिवेशिना युग्मात्रव्यवलोकिनी वा कर्त्तव्यं दृष्टिः ॥

प्रथमार्थिभणः संतताम्यासेन क्षेत्रस्य एतिहार्यमाह—

दृष्टिविशामहेतोस्तु दिशः पश्येत्कदाचन ।

आभासमात्रं दृढ़ा च स्वागतार्थं विठोक्तेषु ॥ ३६ ॥

दृष्टिचित्तपरित्यागय कर्त्तव्यित् कर्त्तव्यित् दिशो व्यवलोकयेत् । अथ
कर्त्तव्यित् कर्त्तव्यित् तस्मीपमागच्छेत्, तदा तस्य प्रतिष्ठायामात्रं विदिता स्वागतवादेन
संतोषणार्थं विलोकयेत् । अन्यथा तत्र तत्य अवव्यासेन अकुशलं प्रसवेत् ॥

मार्गोऽपि तथादर्थेष्टु उपवासपरिहारार्थमाह—

मार्गादी भयदोषार्थं भुः पश्येत्तुर्दिशम् ।

स्थितो विश्रन्य वीक्षेत परावृत्यैव इक्षतः ॥ ३७ ॥

भयेत्तु चौरादिप्रतिपत्त्यर्थं चतुर्दिशमिति कमेण । अन्यथा आत्मभावस्य रक्षा कृता
न स्वात् । सर्वदाव्यवलोकनं तु किमपार्णमीद्वयोपकातपरिहारार्थं स्थिता कर्तव्यम् ॥ २०
पृष्ठतो व्यवलोकनं परावृत्य पश्यन्मुखीभूय ॥

असमाधानत्वं च रक्षणायाह—

सरेदपसरेहापि पुरः पश्यन्निरूप्य च ।

एवं सर्वास्ववस्थामु कार्यं भुद्धा समाचरेत् ॥ ३८ ॥

सरेषुरुः । अपसरेयक्षात् । प्रपातामुपवाहं निरीश्य च । एतमित्युक्तमगदिशा ॥ 25
स्वपरहितप्रयोजनमवगम्य प्रतिपत्तिसारो भवेत् ॥

इदानीं संप्रज्ञन्वकारिता शिश्यायितुमाह—

कायेनैवमवस्थेयमित्याक्षिप्य क्रियां पुनः ।

कर्यं कायः स्थित इति द्रष्टव्यं पुनरन्तरा ॥ ३९ ॥

चतुर्णामीर्यापधानामन्यतमस्मिन्नीर्यापये । कायेनैवमिति स्थितेन निष्पणेन या ३० P 116
अवस्थेयमिति । तदनन्तरं स्वाभ्यायादिक्रियामारम्य पुनरन्तराते व्यवलोकितव्यं कर्त्तव्यः
स्थित इति तस्मिन्नेवेर्यापये, उत भिन्ने ईर्यापये । भिन्ने पुनः पूर्ववद्वस्थाप्यः ॥

कायप्रत्येक्षामभिधाय चित्तप्रत्येक्षामाह—

निरुप्यः सर्वयज्ञेन चित्तमन्तद्विपस्था ।

धर्मचिन्मामहास्मभे यथा बद्धो न मुच्यते ॥ ४० ॥

धर्मस्य स्वपरहितलक्षणस्य चिन्नैष महास्मभे ब्रन्धनायतीकरणहेतुत्वात् ॥

१० तस्मिन् बद्धोऽपि पुनः पुनर्निरुपणीय इत्याह—

कुञ्ज मे वर्तत इति प्रत्यवेक्षयं सथा मनः ।

समाधानं चुरं नैव क्षणमयुत्स्नेधया ॥ ४१ ॥

कुञ्ज पुनर्निदं मनो मम चर्नते, पूर्वमित्रालभ्यने अन्यत्र वा गतम् । गतमधगम्य ततो निरस्य तैत्रैव योजयितव्यम् । स्वरम्भाहितायामुकेश्वरीयम् । इति शमश्वरुमेकामपि १० शृणु यथा न परिव्यजति तथा धारयितव्यम् । एतापता शीलं हि समाधिसंवर्तीमधिष्ठुतं भवति । यथोक्तं चन्द्रप्रदीपस्मै—

P 117

शिंप्रं समाधिं लभते निरङ्गाणं

विशुद्धशीलस्थिमि आनुशंसा: ॥ इति ।

[समाधि. २७.६]

१५ अतोऽवगम्यते—ये केचित् समाधिहेतुवः प्रयोगाः, ते शीलेन्तुगता इति । तस्यात् समाध्यर्थिना स्मृतिसंब्रजन्यस्त्रिलेन भवितव्यम् । तथा शीलार्थिनापि समाधी यज्ञः कार्य इति ॥

समाधानपरित्यागावकाशमाह—

भयोत्सवादिसंबन्धे यथाशक्तो यथामुखम् ।

२०

दानकाले तु शीलस्य यस्मादुक्तमुपेक्षणम् ॥ ४२ ॥

अस्मिदाहादि भयम् । तथा रक्तप्रज्ञादिकृत उत्सवः । समन्वितरः सत्त्वार्थादिर्षा । तसंभवे यदि स्थातुमासाक्तः, तदा कामचार इत्यनुकूलम् । सापत्तिको न भवतीलर्थः । कुतः पुनरयमनियमो लभ्यत इत्याह—दानेत्यादि । शीलं यद्यपि दानाद्यकृष्टम्, तथापि अवरशिक्षायां शिक्षमागस्य तदनन्तरमेव उत्तरशिक्षावस्थितस्य अभ्यासपाठया- २५ भावात् कर्यचित् तावत्कालं ततो निर्वर्तमानस्यापि नापत्तिः । दानस्यासि कालो न शीलस्य । अत एषोक्तम्—यथशक्त इति । एतावन्मात्रेणदमुदाहरणम् । यथोक्तम्—तत्रैकत्यां शिक्षायां निष्पादमानायामशक्तस्य इतरशिक्षानम्यासादनापत्तिः । आर्याक्षुर्यमतिस्मृते- ३० इप्येवमवोचत्—

P 118

दानकाले शीलोपसंदाहरस्योपेक्षा । इति । न चातः शिपिलेन भवितव्यम् ॥

३०

यत्र कुशल्पक्षसंचरेऽपि कर्वित् समाधानविधातः स्यात्, ततोपादेयमित्याह—

यद् इद्युक्तुमारम्भं ततोऽन्यम् विक्षितदेत् ।

तदेव तायज्ञिप्याद्यं सद्गतेनान्तरात्मना ॥ ४३ ॥

स्वयमेव तु शुक्लसगमान्यां कल्प्याणभित्रवचनाद्वा यशस्वलमवधार्य यत्किञ्चित्कर्म
कर्तुमारब्धं व्यानाध्ययनादिकम्, प्रथमतस्तदेव तावनिष्टिं नेयं तश्चेत्सा, न
पुनस्तदनिष्टनमेव परिस्थ्यं परमारम्भणीयम् ॥

किं पुनरेवं स्वादिदि न स्यादित्याह—

एवं हि सुकुरं सर्वमन्यथा नोभये भवेत् ।

असंप्रज्ञन्यक्षेत्रोऽपि दृष्टिं चैव गमिष्यति ॥ ४४ ॥

यस्मदेवमनुतिष्ठतः सर्वं सुलिङ्गं कृतं स्यात् । तद्विषयेये पुनर्दुःखिएमुभयं पूर्वं
चात्म पश्यत् स्वीकृतं च स्यात् । चलमवृत्तेरसंप्रज्ञन्यं स्यात् । भ्रवेत् वृद्धिः स्यात् ॥

इत्यमपि निष्कलं वर्जयेदित्याह—

नानाविवप्रलापेण वर्तमानेष्वनेकवा ।

कौतूहलेषु सर्वेषु हन्यादौत्सुक्यमागतम् ॥ ४५ ॥

असेकप्रकारेऽसंबद्धभिभानेऽपरोपाधिकं प्रवर्तमाने आक्षर्यवस्तुषु च समस्तेषु
स्वयमपि तत्कियाणां दर्शनश्रवणाय वाकूचित्तरत्य तारतम्यं निवारयेत् ॥

अपरमपि निष्कलवर्जनाय प्रातिमोऽपोरिष्टमाचरेत् इत्याह—

स्वर्मर्वनदृष्टेष्वरेखाद्यफलमागतम् ।

स्मृत्वा तथागतीं शिश्रां भीत्यक्षक्षणमुत्सजेत् ॥ ४६ ॥

भूमिकलकादिषु नखदण्डादिना रेखाकर्त्तयग्नेखनादि निष्प्रयोजनमागतमापतितं
विवर्जयेत् भगवतः अत्र निष्प्रयोजनसेति संस्मृत्य, तदतिक्रमविधाकफलभयात् । तद्व्युत्थिति
न तथ कालपरित्यमं मुर्मित् ॥

संकेशसमुदाचरे संप्रज्ञन्यकारिता यदेत्यादिभिः सतभिः लोकैः दिक्षयितुमाह— २०

यदा चलितुकामः स्याद्गुकामोऽपि वा भवेत् ।

स्वचित्तं प्रत्येक्ष्यादौ कुर्यादैर्येण तुक्षिमत् ॥ ४७ ॥

प्रथमत एव स्वचित्तं निरुप्य । उक्तम् (!) असंक्षिप्तवस्याणां करणीयमुक्तम् ॥

एतदेव दर्शयति—

अनुनीतं प्रसिद्धं यदा पदयेत्स्वकं भवतः ।

न कर्त्तव्यं न वक्तव्यं स्यात्तद्यं कामुकवचशा ॥ ४८ ॥

रक्तं द्विष्टं वा स्वचित्तं यदा पदयेत्, तदा हस्तपदादिचलनमात्रमपि न कर्त्तव्यम्,
नापि वक्तव्योदीरणम् । अन्यथा तदुक्षयापिते कायवाचिष्टसी अपि संहिते स्यात्म् । अतो
वाहिरिन्द्रव्यापारनिकलताद्युपसंहितं स्वात्म्यं कामुकवचदा । मर्क्षन्यापारविरहाचिर्बीपसा:
सर्वघर्मा इति मनसि निधाय ॥

¹ Minayef reads : तद्व्युत्थाद्वैत उत्सजेत्.

अपरमाह —

उद्धतं सोपहासं वा यदा मानमदान्वितम् ।

सोव्यासानिशयं वकं वक्षकं च मनो भवेत् ॥ ४९ ॥

P 121

उद्धतमिति । सहस्रीदश्रवणप्रभादादपि उद्धतम् । विशेषबद्गुटमिल्यर्थः । सोपहासं ४ वाग्विहेठनारम्भकम्, तथा दुक्तं वा । मानविक्षितस्योन्नतिः । मदः स्वर्मे (?) विचल्यामि- निवेशः । ताम्यामन्वितं तस्यप्रयुक्तम् । उत्प्रासः कायिकी विहेठना, तेन सहोक्तम् । वकं कुटिलं शटं वा । वक्षकं प्रतारकं भायावि वा । यदि मनो भवेत्, स्थानव्यं काष्ठक्तदेवति [५.५०] संख्यः ॥

यदात्पोत्कर्त्त्वजापासं परपंसनमेव वा ।

10

साधिक्षेपं संसंरस्यं स्वातन्त्र्यं काष्ठवत्तदा ॥ ५० ॥

आन्दोकर्त्तरणं स्वगुणातिशयप्रकाशनम् । तदाभासं तत्प्रतिभासं तदिकस्यात् । परपंसने परनिग्रहः दोषाविकरणं वा, तद्युक्तम् । अधिक्षेपः परस्य वचनतिरस्कारः । संरम्भः सदाकलित्तिशादनिमित्तचित्तप्रदोषः । उभयत्र सह तेन वर्तत इति विग्रहः । एवं यदा पश्येद्यकं मनः, स्यातन्त्र्यं काष्ठवत् तदेति सामान्योक्तमिहंसव्यते ॥

15

लाभसक्तारकीर्त्तर्थं परिवारर्थं वा पुनः ।

उपस्थानार्थं मे चित्तं तस्मातिष्ठामि काष्ठवत् ॥ ५१ ॥

P 122

कीर्तिर्थशः । परिवारः दासीदासकर्मकरादिः । उपस्थानं पादधावनमर्दनादि । एभिरर्थं तदभिलाप्य मम विचारम् । तस्मातिष्ठामि काष्ठवत् ॥

परार्थरूपं स्वार्थर्थं परिष्कारमेव वा ।

50

वक्षुमिष्टुले मे चित्तं तस्मातिष्ठामि काष्ठवत् ॥ ५२ ॥

परार्थरूपं परार्थविमुखम् । स्वार्थर्थं स्वार्थभिन्निविष्टम् । परिषद् शिष्यान्तेवासि- प्रस्तुतिजनसमाजः । तदभिलाप्य तत्परिवारर्थं ॥

असहिष्य्वलसं भीनं प्रगल्मं मुखरं तथा ।

स्वपक्षाभिनिविष्टं च तस्मातिष्ठामि काष्ठवत् ॥ ५३ ॥

55

असहिष्यु असहनशीलम् । अल्सं क्रियासु वर्कर्मप्यम् । कुसीदमिल्यर्थः । भीतं कायजीवितर्भाश भयेत्पुम्यो वा । प्रगल्मं धृष्टम् । मुखरं दूर्वचस्कम्, मुकायुक्तमनपेक्ष्य अभिधायकं वा । स्वपक्षे शिष्यान्तेवासिद्वातिसलोहितादौ अभिनिविष्टं पक्षपतातिशयवत् ॥

सांप्रतं प्रतीकारनिर्देशमाह —

एवं संछिद्मालोक्य निष्कल्पारम्भं वा मनः ।

30

निगृहीयाद् हठं शूः प्रतिपक्षेण तस्तथा ॥ ५४ ॥

P 123

उपदर्शितक्षेण मंडिष्टं संहेशासंप्रयुक्तं निष्कल्पव्यापारं वा ज्ञात्वा सचित्तं सर्वप्रकृति- निरेतेन प्रभावमन्दनां विधाय निगृहीयादभिभवेत् । हठं यथा पुनरपि समुदाचारधर्मकं

न भवति । क्लेशादिसंप्राप्ते विजयाय कृतपरिकरः शूरो बोधिसत्त्वः । प्रतिपक्षेण यो यस्मिन् प्रतिपक्षं उक्तः यथा रागादावशुभादि, तेन तदिपरीतविधानेनेत्यर्थः । सदा सर्वकालम्, यदा यदा संहितं प्रतीयते । उपरपियुद्धायां गृहिणं बोधिसत्त्वमविकृत्योक्तम् ॥

तेन सुरभैरेयमष्टप्रमादस्थानात् प्रतिवितेन भवितव्यम्, अमर्तेन अनुन्मत्तेन अचरपलेन अचालेन अभान्तेन अमुक्तरेण अनुन्मत्तेन उपस्थितस्यृतिनासंप्रजन्येन । इति ॥ ५

अत्रैव च प्रवर्जितं बोधिसत्त्वमविकृत्योक्तम् — स्मृति संप्रजन्यस्याविक्षेपः । इति ॥

तथा आर्यतैषागतगुणम् दर्शितम् ॥

न खलु पुनः कुलपुत्रं बोधिसत्त्वस्य वाग् रक्ता वा दुष्टा वा पूढ़ा वा हिंदा वा क्षणव्याकरणी वा सपक्षोक्तर्यणवचना वा परपक्षनिमहवचना वा आभवणीनुनयवचना वा परबर्णप्रतिधातवचना वा प्रतिज्ञोत्तारणवचना वा आभिमानिकव्याकरणवचना । ऐति ॥ १०

P 126

एवं निष्कलस्पन्दवर्जनेन अनर्थादात्मभावस्य रक्षा प्रतिपादिना भवति । तस्मान्यथा शीलमुस्तितेन अप्रकल्पेन अशिषिलेन भवितव्यमिति ॥

एतद्वा समाहितवित्तस्य सिद्ध्यते । अत इदं शमथमाहात्म्यमवगम्य तात्पर्येण मावधितव्यम् । अनेन तीव्र आदरो भवति शिक्षासु । तेनापि स्मृतिरूपतिष्ठते । उपस्थितस्यृतिर्निष्कलं वर्जयति । तस्य अनर्थं न संभवन्ति । तस्मादायभावं रक्षितुकामेन ॥
स्मृतिष्कूलमन्विष्य नित्यमुपस्थितस्यृतिना भवितव्यम् । एतदेवाह—

तत्रायभावे का रक्षा यद्वर्षिवर्जनम् ।

केन तद्विषयते सर्व निष्कलस्पन्दवर्जनात् ॥

एतस्मिष्येसदा स्मृतिस्तीवादराङ्गेत् ।

आदरः शममाहात्म्यं ज्ञात्वातापेन जापते ॥ इति ।

१०

[विक्षा. स. कारिका-७-८]

शमथमाहात्म्यं तु यथावसरमिहैव कपयिष्यते ॥

अद्यमत्र पिण्डार्थः अनर्थविवर्जनार्थमपवारपित्तव्यं इति वृत्तवित्तेनोपदर्शीपत्राह—

मुनिवितं सुप्रसन्नं धीरं सादर्पौरवम् ।

सलग्नं समयं शान्तं पराराधनवत्तरम् ॥ ५५ ॥

११

परस्परविहृद्धभिर्बलेष्याभिरत्मेवितम् ।

क्लेशोत्पादाविदं द्वैतवैषामिति द्वयान्वितम् ॥ ५६ ॥

आत्ममस्ववशं नित्यमनवदेषु वस्तुपु ।

निर्माणमिव निर्माणं धारयाम्येष मानसम् ॥ ५७ ॥

P 126

मुनिष्ठितं संदेहविपर्याससहितम् । मुप्रसन्नं सदा ग्रीतिसौमनस्यहुलम् । धीर-
मचञ्चलम् । आदरः कथिन एव । गीर्व आराद्येतु चित्तस्य नवता । ताम्यां सह वर्तते । सलज्जं
पूर्ववत् । सभये स्वलित् मालोक्य] भीतम् । शान्तं संयोन्दियम् । सत्त्वराधनयक्षवत् ॥

यदेकस्य हृचित्रनकं तदन्वस्य विपरीतम् । अन्योन्यविरुद्धाभिः पृथग्जनेष्ठाभिः
३ रखेदितप्रविप्रतिसारि । कथम् । दयान्वितम् । हेतुपदमेतत् । कुतः १ यस्मात् छेषोष्यादान
खातश्चादित्येतत् परस्परविरुद्धचरितमेता वालानाभिति भवति ॥

आत्मसत्त्ववशं स्वपरायनं सर्वकालम् । किं भूवेत्र २ न । अनवेष्यु वस्तुशु उमय-
साक्षणश्चेष्यु । किंवत् ३ निर्विषयमिति निर्वितद् । विगतमानं मानसं धारयाभि । एषोऽहमिति
बोधिसत्त्वे भनसि निवेशयेत् ॥

१० अस्मादपि संकेतगमनसिक्ताराच्छित्तस्यानर्थकिर्बन्देन रक्षा विषयतव्येत्याह —

P 127

विषयत्पाते क्षणवर्त स्तूत्वा इस्त्वा सुहुमुहुः ।
धारयामीदशं चित्तमप्रकस्यं सुमेहतत् ॥ ५८ ॥

अतिचिरेण कालेन लम्घम् उक्तं क्षणवर्तं स्मरणेन चेतसि हत्वा पुनः पुनरन्तरं
स्थिरीकरोमि ईश्वरमुक्तस्वभावम् । अद्रकम्यं कम्पयितुमशक्यं कामादिविर्कपवनैः
१५ एकतराजवत् ॥

एवमेताभ्यां शीलसमाधिभ्यामन्योम्यसंबर्थकाभ्यां चित्तकर्मपरिनिष्पत्तिः । तस्मादन-
स्थितमेतत् चित्तपरिकर्मेव बोधिसत्त्वशिक्षा हति । तेन यदुक्तम् —

चित्तरक्षात्रां मुक्तवा बहुभिः किं मम दैः ।

[खोचि. ५. १८]

३० इति, तत् परिनिष्टिम् ॥

पुनस्तदेकान्तमवधारयितुं कायप्रत्यवेक्षामाह —

गृह्णामिषसंगृदेः कृत्यनाम इतस्ततः ।

न करोत्यन्याम कायः कस्माद्व प्रतिक्रियाम् ॥ ५९ ॥

P 128

कायस्य सर्वेषां कचिददिष्य व्यापारो नास्ति, सामन्यपि सामर्थ्याभावात् । अन्यथा
२५ चित्तरहितो पृतस्य कायः । गृह्णादिभिर्विप्रद्वयमान इतस्ततः प्रतिकारमात्मक्षणार्थे किमिति
३ करोतीति पृच्छति सर्वसामर्थ्यविकल्पवत् । अत एव चित्तपरिकर्मेव साम्यम् । तस्मिन्
परिकर्मिते कायस्य अवलम्बन एव परिकर्मसिद्धेः, तत्परताङ्गवात्स्येषुक्तं भवति ॥

एवं सर्वशानुपयोगिनि काये सामेक्षतां निरस्यनाह —

रहसीमं मतः कस्मादात्मीकृत्य समुच्छ्रवम् ।

३०

स्वत्त्वेत्पुरुयोवायं देनात्र दव को व्यवः ॥ ६० ॥

हे मनः, अनास्त्रकोेव आस्त्रतेन स्तीकृत्य मांसास्त्रिपुङ्गं कायसंहकं कस्माकारणात्
तं रक्षसि ! किमेवमिति चेत्, भवतो यदि भिन्न एवायं कायः, तेन अत्यापचये तत्र
किमपश्चीयते ?

पूर्वमेव चिरं स्तीकृत इति चेदाह—

न स्तीकृतोऽपि हे मूढ काष्ठपुश्चलकं शुचिम् ।

अभेषधितं यज्ञं कस्माद्रक्षसि पूतिकम् ॥ ६१ ॥

हे मृद, मोहनिजुन्मितमेतद् भवतः । शुचि पवित्रम् । अयं च वशुचिः । इद-
मेवाह—अभेष्येति । पूतिकं शतनधर्मकम् ॥

स्यादेतत्—किमन्यस्मिन्नस्त्रापि दोषं उच्यते इत्यत्राह—

इमं चर्मपुटं तायत्त्वबुद्धयैव शृथकुरु ।

अस्थिपञ्चारतो मांसं प्रकाशलेण मोचनय ॥ ६२ ॥

अस्थीन्यपि पृथकृत्वा पश्य मञ्चानमन्ततः ।

किमत्र सारमस्तीति स्त्रयमेव विचारय ॥ ६३ ॥

चर्मयं पुटम् । स्त्रयमितिशेषेण पृथग् तुह सकायादप्यसारय । अस्थिपञ्चाराद्
यद्वात् प्रकाशकेन शक्तेण मांसुकर्तनेन । तदेनन्तरमस्थीन्यपि ल्लण्डवा: पृथग् भिन्नानि ।
कृत्वा मञ्चानं पश्य अवश्येत्य । यदि अन्तरं कायः चतुर्मुहाभूतिकः मातापित्रशुचिकल्ल-
संभूतः दुखमयः कृतप्रश्वेति विक्षरेण प्रतिपौदियिष्यतीति किमत्र सारमस्ति विहप्रशास्य
न्यायं वा, इत्यामौव विचारय ॥

एवमन्विष्य यज्ञेन न दृष्टं सारमत्र ते ।

अशुना वद कस्यात्त्वं कायमच्यापि रक्षसि ॥ ६४ ॥

एवं कथितमयेन । साधूकमिति चेत्, अशुना वद कस्यात् त्वमधापि सर्वगुण-
विकल्पमपि कायं रक्षसि ! एवं विद्वानपि ॥

तथापि अस्ति किञ्चिदत्रोपादेष्मिति चेदाह—

न शादितव्यमशुचि त्वया पेयं न शोणितम् ।

नामाणि चूर्णितव्यानि किं कायेन करिष्यसि ॥ ६५ ॥

यदस्ति, न तदुपसुक्तमिति संक्षेपार्थः । अतः किमत्रुपयोगिना कायेन करिष्यसि ?
अत्र आसन्नो न युक्त इत्यर्थः ॥

अन्यप्रयोजनाभावादित्रेष्वेतितमुपदयामः इत्याह—

युक्तं गृभशृगालादेराहारार्थं तु रक्षितुम् ।

कैमोपकरणं त्वेतन्मनुष्याणां शरीरकम् ॥ ६६ ॥

¹ See BCA. IX. 58-59; 79-88. ² Meaning of रक्षयते तन्मतुः; T रक्षय-
त्वं तेतन्मतुः.

यस्मात् कर्मणि केनचिद् सहकारिभावेनोपयुज्यते इति रक्षते ॥
तथापि नात्राभिनिवेशः कार्यं इत्याह—

एवं ते रक्षत्वाणि भूत्युराच्छिद्य लिर्देवः ।

कायं दास्यति गृह्णेत्यनदा त्वं किं करिष्यसि ॥ ६७ ॥

- १० आच्छिदेति बलात् । मनो गृहीत्वा निष्ठौषो भूत्युक्त्य कायं गृह्णेत्यो दास्यति,
तदापि न विकल्पितिकारो भविष्यति हस्तिभ्रातायः ॥
स्थादेतत्—यथापि एवम्, तथापि भक्ताज्ञादनमात्रेणापि परिपालनीय इत्याह—

२ १३१

न स्मास्तीति भूत्याय न वक्षानि ग्रदीयते ।

कायो यास्यति खादित्वा कर्मात्मां कुरुते व्ययम् ॥ ६८ ॥

- ११ यदि नाम भूत्यकर्मकरणं तथापि तत्रानवस्थायिस्तभवे विचक्षणो ज्ञात्वैव प्रवर्तते,
एवं प्रकृतेऽपि तदर्थिणि केनाभिग्रायेण हे मनः, त्वं कुरुते व्ययमुपकरणोपक्षयम् ।
तत् किं सर्वैव निरवकाशोऽयं कर्तव्यः ॥ ६९ ॥

इत्यात्मै वेतनं तस्मात्स्वार्थं कुरु मनोऽवृत्तुना ।

न हि वैतनिकोपानं सर्वं तस्मै प्रदीपते ॥ ६९ ॥

- १२ वेतनं कर्मभूयम् । नात्रन्यात्रं दद्वा अस्मै गच्छत्तरीयाय, कर्मोपकरणात्,
स्वप्रयोजनमनुविधेय हे मनः । अनेनैवोपार्जितं कस्मादस्मै न दीपते इति चेत्, न हि
यस्मात् याक्षिचिद् कर्मकलेणोपातं सर्वं तस्मै कर्मकराय प्रदीपते इति न्यायोऽप्सि ॥
तस्मादेवमुपत्ताःभास्त्रं दद्वा—

काये नौबुद्धिमाधाय गत्वागमननिश्चयात् ।

- १३ यथाकामात्मां कायं कुरु सन्त्वार्थसिद्धये ॥ ७० ॥

२ १३२

काये नौबुद्धि कृत्वा प्रदृष्टिनिष्ठित्वेतोः इच्छायतं कायं कुरु सन्त्वार्थादुक्तानाय
निष्पत्तये वा । हे मनः इति प्रकृतमभिसंबन्ध्ये ॥

इति कायप्रत्यवेक्षणा तत्त्वभावमुपयोगं च विचार्य परिनिखित्कायप्रयोजन-
मुपसंहरत्वाह—

- १४ एवं वशीकृतस्वात्मा नित्यं सिद्धमुखो भवेत् ।

त्वं जेद् भूकृतिसंकोचं पूर्वभावी वगत्सुहृत् ॥ ७१ ॥

उक्तनीत्या आयचीकृतः आत्मा चित्तकायदक्षणः । सर्वदा प्रसन्नपदनो भवेत् ।
भूत्याटसंकोचं च प्रसादहनिकरं त्वं जेद् । पूर्वमेव असंचोदित एव परेण स्वागतादि-
वादैः संतोषणशीलो भवेत् । सर्वसत्त्वानाभकारणवान्यवध्य ॥

- १५ इत्यपि शिक्षा अनर्थवर्जनाय कार्येण्याह—

सक्षम्भूत्यातं सहस्रा न पीठादीन् विनिश्चिपेत् ।

नास्पत्तलयेत्कपाटं च स्वाङ्गःशब्दरुचिः सदा ॥ ७२ ॥

सहसा वरितमेव निष्प्रयोजनं हस्तदण्डादिना कपाठं च नाकप्रेत्येत् । संक्षेपतः
निःशब्दभिरतिभवेद् ॥

कः एवं सति गुणः स्यादित्याह—

वक्तो विशालघोरम् निःशब्दो निष्प्रत्यरन् ।

प्राप्नोत्यभिमतं कायंमेवं नितं यतिष्ठरेत् ॥ ७३ ॥

एते सर्वे निःशब्दा अनुद्रुताक्ष विहरन्तो विविष्टितमपै लभन्ते । व्रतिनामि सैव
समाधानकण्टकगरिहरेण विहर्त्तुव्यम् ॥

इत्यापि शिक्षितव्यमित्याह—

परचोदनदशाणामनवीटोपकारिणाम् ।

प्रतीच्छेष्ठिरमा वाक्यं मर्वशिष्यः सदा भवेत् ॥ ७४ ॥

१०

कौकृत्यविमोदनावाचादानुशासनीसमर्थानो विनादिकोविदानाम् अप्राप्यितहितैषिणां
हितविधायकं वचनं भृत्या गृहीयाद् । न तेषु खचिच्च दूषयितव्यम्, नाप्यमानना
कार्येति भावः । सर्वसंखेषु गुणोरवधिया समाचरितव्यमिति सर्वं सर्वेभ्यः शिक्षेत् ॥

ईर्ष्यामलमध्यालनामाह—

मुभापितेषु सर्वेषु सामुकारुदीरयेत् ।

पुण्यकारिणमालोक्य तुत्यमिः संप्रदृष्टयेत् ॥ ७५ ॥

११

परकीयगुणवर्धनवचनेषु तत्परितोपाय साक्षु साक्षु, भद्रकमिदम्, इनि शब्दमव्या-
शयेनोक्तारयेत् । कुशलकर्मकारिणमपि दृष्टा साक्षु दृष्टम्, धन्यो भवान् सुकृतकर्मकारी,
इत्यादिभिः स्तुतिवचनैः प्रोत्साहयेत् ॥

लप्ननाशाह— निरस्यनाह—

परोक्षं च गुणान् दूषादनुवृत्य तोषतः ।

स्वर्वेण भाष्यमाणे च भावयेत्तदुप्रकल्पाय ॥ ७६ ॥

१०

२ १३४

परगुणान् समूलानपि परोक्षं दूषान् समक्षम् । अन्यथा लप्नान् कषित्यन्तेत् ।
परेण तु तत्समशमन्वयं गुणे भाष्यमाणे तदनुवादकलया समक्षमपि दृष्टात् । अन्यथा
नात्य दृचिरत्रैति भवना खचिच्च द्रव्ययेत् परः । संगुणे युनः केन विद् गुणपक्षपातिना २०
प्रसन्नेन समर्थं परोक्षं च कीर्त्यमाने वित्तस्योलतिं निवारयन्तास्तैव गुणभिवायकस्य गुणानु-
रागिता मनसि कुर्याद् ॥

परगुणामर्थाणं वारयनाह—

सर्वारम्भा हि तुष्टयर्थाः सा विसैरपि दुर्लभा ।

मोक्षे तुष्टिसुखं तस्मात्परमहृतेर्गुणैः ॥ ७७ ॥

११

सर्वेषां दीनमध्योक्तानां सस्थानान् । सर्वे वा उपक्रमाः दुर्लभप्रिहारेण तुष्टिर्णः । सर्वांगमपरिग्रहेण तुष्टिरेवोपादपितव्येतर्यः । सा च तुष्टिर्णविस्तीरयि दुर्लभाः स्याद्वा न वेति । इह उनरपवापिद्वेष्टिवता कस्मयपरिहारेण इति भवता भोक्ष्ये अनुभविष्यामि संतोषमुखम् अन्यथनिष्पादितैर्दुर्लभपतामितम् । न हि प्रियमुत्तमुरक्षमाद्युक्ता । इति ५ भावनया परगुणश्रवणाङ्कितकार्क्षपमकुर्यात् ॥

अत्रैवोपचर्यमाह—

P 136

न चाश्च ये व्ययः क्षितिरत्र च महत्सुखम् ।

अस्मितिदुःखं द्वैरस्तु महदुःखं परत्र च ॥ ७८ ॥

१० नैव अस्मिन्नैर्ये प्रदृशितमतो भम्भ इहलोके वा उपहायलोकोऽपि संभवति । तपत्वयः पुनर्विषयत एतेति दर्शयति—परत्र च महत्सुखं परगुणामिनन्दनात् । एवमक्षियमाणे पुनरपचयो इत्यते, उभयलोकेऽपि दुःखं परगुणास्थिनात् ॥

तस्माद् सर्वकल्पमपतितिगेन इयमुचिता कर्मकारिता हिक्षणीयेत्याह—

विश्वस्तविन्यत्यादं विश्वस्त्रार्थं भनोरमम् ।

क्षुतिसौख्यं हृषामूलं मृदुमन्दस्तरं वदेत् ॥ ७९ ॥

११ सर्वार्थविनिर्मुक्तलाद्विवस्तम् । आनुष्ठार्या व्यवस्थितपदम् । असंदिग्धार्थम् । मनःप्रहृदानकर्त्य । श्रवणाप्याशकम् । करणात्सन्दिव्यन्दमूर्ते न रामादिनिदानम् । मृदुस्वरमकर्षकवचनम् । मन्दस्तरं यात्रता अनिना प्रतिपादयत् प्रतीतिः स्यात्, न ततो न्यूने नालिरिकमुदीरयन् ॥

क्षुत्तु पश्येत्सदा सर्वांश्चक्षुषा संप्रिवसिव ।

१० एवानेव समाधित्य दुद्वत्वं मे भविष्यति ॥ ८० ॥

P 138

अवक्रमकुटिलं परमप्रीतिरसभावनतेन चक्षुषा तृष्णित इव शीतलजलं परमाहाइकरं

संप्रिवक्षिव सत्त्वान् व्यवलोकयन् । न रक्तेन न दुष्टेन मुग्धेन । परमोपकारका शेते । कुतः १ यस्मादेतत्वं सत्त्वान् समाधारं दुर्लभतामें दुद्वत्वं मे भविष्यति उत्पत्त्यते । एवं च विष्वरन् अथत्वेऽपि सत्त्वाप्तसमयो भवतेवत् । यदुक्तम्—

१५ सर्वत्राचपलो मन्दनितिरिघ्याभिमायणात् ।

आकर्जयेत्तनं भव्यमादेयश्चापि जायते ॥ धृतिः ।

[शिक्षा. स. कारिका—१०]

१६ ऐतदेव च बोधिसत्त्वस्य कृत्यं यदुत सत्त्वावर्जनं नाम । यथा भैरवसीतिसुरे आर्यप्रियदर्शनेन बोधिसत्त्वेन परिदीपितम्—

१७ तथा तथा भगवन् बोधिसत्त्वेन प्रतिपतत्वं यस्तद्वद्वनेन सत्त्वाः प्रसीदेयुः । तत्क्षमाद्येतोः ३ न भगवन् बोधिसत्त्वस्यान्यत् करणीयपस्ति अन्यत्र सत्त्वावर्जनात् । सत्त्वपरिपाक एवेत्यं भगवन् बोधिसत्त्वस्य धर्मसंगीतिरिति ॥

एतमकिमयमाणे को दोष इति चेत्—

अनादेयं तु ते श्वेतः परिभूय जिनाकुरम् ।

भूम्यक्षेत्रं यथा वहि पञ्चत नरकादिषु ॥ इति ।

[शिक्षा. स. कारिका-११]

तस्यात् सत्त्वाराधनमेव वैधिसत्त्वस्य कर्म उपकारिष्ठेऽप्रसाधारणं पुण्यप्रसूति- ५ १४७
देतुरिति ॥

तत्प्रसरेन अन्यदपि दर्शयताह—

सातत्याभिनिवेशोत्थं प्रतिपश्चोत्थमेव च ।

गुणोपकारिष्ठेत्रं च दुःखिते च महच्छुभम् ॥ ८१ ॥

समादानेन कियमणम् । अभिनिवेशोत्थं तीव्रप्रसादजनितम् । प्रतिपश्चोत्थं छेषा- १०
प्रतिपक्षशन्यतादिधावनप्रसूतम् । गुणक्षेत्रं युद्धवैधिसत्त्वादि । उपकारिष्ठेत्रं साताभितादि ।
दुःखिता ग्लानादयः । एतेषु सत्यमपि कृतप्रमेयशुभृतुष्टुप्यजायते ॥

इदमपि वैधिसत्त्वनाम्यसनीयमित्याह—

वक्षु च तथानसंपन्नः स्वयंकारी सदा भवेत् ।

नावकाशः प्रवातव्यः कस्यचित्सर्वकर्मयु ॥ ८२ ॥

दृष्टः सर्वत्र पदुप्रचारः । उत्थानसंपन्नः कौसीधायनयनाद् वीर्यसमन्वयागतः । अत
एव स्वयमेव सर्वं करणीयम्, न परायेक्षा कविदपि कर्मणि कार्या । इदमेव नावकाश
इत्यादिना दर्शयति ॥

पारमिता भवादेऽप्यविवर्जनायानुदृद्यकारितामाह—

उत्तरोत्तरतः भेद्या दानयारमितादयः ।

नेतरार्थं यजेच्छेष्टामन्यत्राचारसेतुतः ॥ ८३ ॥

उपर्युपरितः । दानाद्यूलं श्रेष्ठम्, शीलात् शान्तिरित्यादयः । अतोऽवरपारमिता-
हेतोरुत्तरं न लजेत् । तर्दिरोधेन न सेषेतेति मात्रः । किं सर्वथा ? नेत्राद्-अन्यत्रेति ।
वैधिसत्त्वानां य आचारः विकारान्वरलक्षणः । स एव कुशलज्ञवरक्षणाय सेतुबन्धो विहितः,
तस्मादन्यत्र ते विहाय । स यथा न भिद्धते इतर्यः ॥

तस्माद्यंभासुपादित्युना कठणापरत्वेण सर्वं करणीयमुक्तमित्याह—

एवं बुद्ध्यं परार्थेषु भवेत्सततमुत्तियः ।

निविद्यमप्यनुशाते कृपालोर्यदर्शिनः ॥ ८४ ॥

एवमनुत्तरं ज्ञात्वा सत्त्वाना हितसुसविधानाय नित्यमारव्यवीर्यो भवेत् । प्रति-
विद्यार्थे प्रवृत्ती कार्यं न सापत्तिक इति चेत्, न । कवित्रिविद्यमपि सत्त्वार्थविशेषं प्रज्ञा- ३०

P 139 चक्षुषा पश्यतः करणीयतया अनुज्ञानं भगवतः । समिःसरणं च भगवतः शासनम् । तत्त्वापि न सर्वत्वं, अपि तु कृपालोऽकृपाकर्त्त्रप्रवृत्तितया तत्पतञ्जल्य पदार्थकर्त्तसत्यं स्वप्रयोजनविमुखस्य । इति प्रह्लादकृष्णान्यामुद्गृहपरार्थेऽपायकुञ्जलस्य प्रवर्तमानस्य नापत्तिः । अत्र च उपालिपिएच्छायामपत्त्वनापत्तिविभागे वेदितव्यः । तथा उपाय-० कौशल्यसूत्रे ज्योतिष्कसाणवकाशिकारे ॥

३३ रक्षात्मभावस्य भैरव्यवसनादिमिः ।

[शिक्षा. स. कारिका-१३]

इतेतत् प्रतिपादयितुमाह—

विनिपातगतानायप्रतस्थान् संविभव्य च ।

१० मुञ्जीव मध्यमां मात्रां विच्चीवरवहिस्त्वजेत् ॥ ८५ ॥

P 140 मैवप्यसनादिभिरामभावो हि परिपलनीयः परायोपशेषित्वात् । यथोक्तं प्राकृ-
तेत्र द्वितीये भैरव्यं सततमैषम्यं ग्लानप्रसायभैरव्यं च । तत्र सततभैरव्य-
मोदनादि । तदयै रिष्टदाय गोचरे चतता ग्रामप्रवर्ते यथोक्तशिक्षायां स्मृतिशाधाय चरित-
व्यम् । ततो लक्ष्यात् रिष्टदायात् चतुर्थभागविभजात् विनिपातगताननाभवतस्थान्
१५ संविभागितः कुर्यात् । एकं प्रबल्ङ्गं विनिपातिनाम् । द्वितीयमनाधानाम् । तुरीयं स्त्रह-
चारिण्यं दला चतुर्थमासना परिमुञ्जीत । स परिमुञ्जानो न इः परिमुञ्ज अस्तः ।
अगृह्यः, अन्यथवसितः, अन्यत्र यश्चेवात्म कायत्वं विष्टये यापनायै । मध्यमो मात्राम् ।
तथा च परिमुञ्जे यथा नातिसंलिखितो भवनि, नातिगुरुकायोऽपि विद्वाच्छब्दे भवति । तेन ते
२० पिण्डपातं परिमुञ्जे कुशलपञ्चामिसुलेन भवितव्यम् । इति आर्यरक्षमेष्वरभिहितम् ।
आर्यरक्षराशावपि—

P 141 परिमुञ्जता च एवं मनसिक्षार उत्पादयितव्यः—सन्ति अस्मिन् काये अर्शातिकृमि-
कुलसहक्षाणि, तानि अनेनैवेजसा सुखं विहन्तु । इदानीं चैषामामित्येण संदृढं करि-
प्यामि । बोधिप्राप्तं तु उर्ध्वमेण संप्रहृ करिष्यामि । इति विस्तरः ॥

२५ पुनर्नैवैयोक्तम्—

द्वयोरहृ कादयप श्रद्धादेयमनुजानामि । कतम्योद्दयोः ॥ युक्तस्य मुक्तस्य च । इति ॥
अनया दिशा सर्वप्रिभोगाः हस्तार्थमयिष्टानव्याः । अन्यथा-
आत्मतृष्णोपभोगात् छिद्यापत्तिः प्रजापते ॥ इति ॥

[शिक्षा. स. कारिका-१३]

यथोक्तं चन्द्रप्रदीपसूत्रे—

ते भोजनं स्तादूरसं प्रणीतं

लभ्या च भुक्तानि अद्युक्तयोगाः ।

तेषां स आहारु व्याय श्रोति

यथ इहितिपोतान निसा अधौतकाः ॥

[=सुमाधि. १. २९.]

विस्तरेण चैतच्छिक्षासमुच्चये इष्टव्यम् ॥

म्लानपौष्ट्रये तु यामिकं साप्ताद्विकं मावजीत्रिकमिति त्रिविष्टम् । एतत्र भिस्तुविनये
प्रनिषादितं तत्रैवावधार्यम् ॥

वसनादिभिरामरक्षामाह—त्रिचीवन्वहिस्त्वज्ञेत् । इति । सचेदाग्र्य कश्चिद् बोधि- १०
सत्त्वं पात्रचीवरं याचेत्, तेन अतिल्यागो न कर्तव्यः । किं तु यत्तदनुक्तात्
मगवता—त्रिचीवरं अमणकलेषः, ततोऽतिरिक्तं च यद्वेद्, लक्ष्यवर्णिने, नान्यथा ।
उक्तं च बोधिस्त्वप्रतिमोक्षे—सचेत्युनः कश्चिद्ग्राम्य पात्रं च चीवरं वा याचेत्, सचेत्-
स्त्वयातिरिक्तं भवेद् बुद्धानुद्भावात्त्रिचीवरात्, यथापरित्यक्तं दातव्यम् । सचेत्युनस्त्वय उक्तं
त्रिचीवरं भवेद् यत्रिक्षिल्य त्रिवा चर्यावासः, तत्र परित्यक्ष्यम् । तत्कल्पादेतोः ११
हि त्रिचीवरमुक्तं तथागतेन । सचेच्छारिषु च बोधिस्त्वलिचीवरं परित्यक्ष्य याचनगुरुको
भवेत्, न तेन अस्येच्छाता आसेत्रिता भवेत् । इति ॥

अतिल्यागं निवेदयन् पुनरामरक्षामुपदर्शयन्नाह—

सद्गर्मसेवकं कायमितरार्थं न वीढयेत् ।

एवमेव हि सत्त्वान्तमाशामाग्ने प्रपूर्येत् ॥ ८६ ॥

सर्वा सत्पुरपाणां बोधिसत्त्वानां धर्मः । लौकिकलोकोत्तरपरहितसुखसिधानम् ।
तस्मेवकं कायम् अस्यार्थनिमित्तं न वीढयेत् । अन्यथा महतोऽर्काशेहान्तिः स्यात् । अत
एव पूर्वस्मिन् हेतुपदमेतद् । तुलः पुनरेवम् । यस्मादनेत्रव सुकूपारोपक्षेण संवर्धमानः
शीघ्रमेव सत्त्वानां हितसुसंपादनसमर्थो भवति ॥

यत् एवं तस्मात्—

स्यजेन जीवितं वस्माद्युद्धे करुणाशये ।

तुल्याशये तु तस्याज्यमित्यं न परिहीयते ॥ ८७ ॥

खशरीरिशरोदानादि न कर्तव्यमिति निषिद्धम् । कदा ? अद्युद्धे भित्रामित्रेतर-
सर्वव्यसनिजनसाधारणप्रवृत्ते कृपाचित्ते । अत्यासन्धेन हि वीर्येण त्वपरहितवर्यस्य वाधा
स्यात् । समप्रवृत्ते पुनराशये खपरामनोऽतिरिक्ते वा न निषिद्धने । यदुक्ष्यम्—तथा १०
खपरबोधिष्ठमुक्ताधन्तरायकरौ त्यागाल्यागो न कार्यौ । अधिकसत्त्वार्थको तुल्यशक्तेवा

बोधिसत्त्वस्य अधिकतुल्यकुशलान्नरायकरौ सागालागी न कार्यवित्ति सिंहं भवति ।
इदमेत्र च संघात्य बोधिसत्त्वप्राप्तिमोक्षेऽभिहितम्—यस्तु खलु पुनः शारिषुत्र अभिनिष्कान्त-
गृहावासो बोधिसत्त्वो बोध्यद्वैरभिषुक्तः, तेन कर्त्ता दानं दातस्यम्, कर्तरं दानं दातस्यम्,
किंप्रद्वयं दानं दातस्यम् । ऐयाहं । धर्मदात्यकेन भवितव्यम् । यथा शारिषुत्र गृही-

P 144

४ बोधिसत्त्वो गङ्गानदीत्रालिकासमाने बुद्धेश्वराणि सर्वरत्नपरिपूर्णानि तथागतेभ्योऽर्हद्वयः
सम्प्रसन्तुद्देश्यो दानं दधात्, यथा शारिषुत्र अवत्यार्थापनो वीधिसत्त्वः पक्षां
चतुर्पदिकां गायां प्रकादयेत्, अयमेव ततो बहुतं पुष्टं प्रसवति । न शारिषुत्र
तथागतेन प्रब्रजितस्य आभिपदानमनुजातम् । पेपाळं । यस्य पुनः शारिषुत्र पात्रागतः
पात्रपर्याप्तो लाभो भवेद्वार्षिको धर्मलभ्यः, तेन साधारणभाजिना भवितव्यं सार्वं

१० सकलस्थारिभिरिति ॥

तत्रैवाह—यस्तु खलु पुनः शारिषुत्र अभिनिष्कान्तगृहावासो बोधिसत्त्वः, तेन धर्मे
आसेवितव्यः । तत्र तेनाभियुक्तेन भवितव्यमिति । अन्यथा हि एकसत्त्वार्थसंभवाय महतः
सत्त्वराशेस्त्वस्य च सत्त्वस्य बोधिसत्त्वाशयपत्रिकर्मन्तश्यानभृतोऽर्थस्य हानिः कृता स्यादिति ॥

अनेनोपायकीश्वरेन विहरन् न बोधिसारात्मरिभवते । अन्यमभिग्रायः—दत्तः

P 145 १५ धर्मेव अनेन आद्यभावः स्वर्वसत्त्वम्यः । केवलमकालपरिमोगाशयपरिक्षणीयः । अतो न
मात्सर्वस्याशकाशः । नापि प्रतिद्वातार्थद्वयानिरिति । यदुस्तम्—

मैयज्ञवृक्षस्य सुरदर्शनस्य

मूलादिमोग्यत्वं दैत्रै बीजम् ।

दत्त्वापि संरक्षयमकालभोगात्

संसुद्दैयप्यत्वेत्सौरैन् ॥ इति ॥

सत्त्वाशयपरस्परादप्याद्यमा रक्षितव्य इत्याह—

धर्मं निर्गोरते स्वस्ये न शिरोवेष्टिते वदेत् ।

सच्छत्रशृण्डमन्त्रे च नाशुणिष्ठतमस्तके ॥ ८८ ॥

देवमनुप्यपूजितो हि भगवतो धर्मः । ततोऽवस्थायन्ति देवतादयो गौरवमर्कुर्वते

३० धर्मप्रकाशनाद् । निर्गिर्व चैतद्वगवता इति तद्राजानिकमे स्वपचिको भवेत् । न वशादि-
वद्विशरसि । सहजान्देन विष्वपि संत्रयः । तपोचरीपादिना पिहितरीपे । प्रखेकं स्वस्य
इति संबन्धनीपम् । ग्लामे पुनरनापरिः । उपलङ्घणं चैतत् । न खितेन सुप्ताय
निष्पणाय वा, न निष्पणेन द्वस्ताय, न चानासनेन निष्पणाय । नोदयपायेना
मार्गायायिने, न ओगायिने पृष्ठायामिना, नाप्यलंकरयुक्ताय । इत्यादयोऽपि दृष्टव्या इति ॥

P 146

३० इदम्प्रयनर्थविवर्जनाय मूलापत्तिकाशयगकरणीयमित्याह—

गम्भीरोद्धारमलयेत् न खीयु पुरां विना ।

गम्भीरो दुर्मेधसामगाधत्वात् । उदारक्ष प्रकार्पिक्तवात् । तादृशं च धर्ममल्लेषु
असंस्कृतबुद्धिषु हीनापित्तिक्तिषु वा न बद्रिति प्रकृतेन संबन्धः । न मातृप्राप्तस्य एकाकी
रहोगतो धर्मं बदेत् । बद्धं सापत्तिको भवति । न दोषः पुरुषो यदि स्थात् ॥

हीनोलक्षेषु धर्मेषु समं गौरत्वमाचरेत् ॥ ८९ ॥

आवक्यानभापितं पु वा महायानभापितेषु वा धर्मेषु तु त्वं चित्तप्रसादादिकं १
कुर्यात् । अन्यथा सद्वर्मप्रतिशेषेः स्थात् ॥

नोदारचमपात्रं च हीने धर्मे नियोजयेत् ।

न चाचारं परित्यज्य सूक्ष्मस्त्रः प्रलोभयेत् ॥ ९० ॥

गम्भीरोदारधर्ममाजनं च सूक्ष्मं नियितशैर्हात्मा न आवक्यानादिधर्मेष्वततरयेत् । १४७
न च आचारं शिक्षासंबंधकरणीयत्वं मुक्तवा भूत्रान्तादिप्रोत्तेनैव तत्र शुद्धिर्भविष्यति इति १०
धर्मकारं प्रमाचयेत् । आह चाच—पुनरपोज्ञश्चो तत्कृते दृष्टः अपरिपापितेषु सत्त्वेषु
विशासो बोधिसत्त्वस्वलितम् । अभाजनीभूषेषु उदारबुद्धधर्मप्रकाशना बोधिसत्त्वस्वलितम् ।
उदारापित्तिक्तेषु सत्त्वेषु हीनयानप्रकाशना बोधिसत्त्वस्वलितमिति ॥

आर्यसर्वधर्मैपुल्यसंप्रहे नूक्षोऽप्यनर्थं उक्तः—सूक्ष्मं हि नव्याशीः सद्वर्मप्रतिशेषपक्षी-
वरणम् । यो हि क्षिद्यन्त्यवृत्तीः तथागतभापिते धर्मे कर्मिक्षित् शोभनसंक्षेपे इति ११
क्षिद्योभनसंहारम्, स सद्वर्मप्रतिशिष्पति । तेन सद्वर्मप्रतिशेषां तथागतोऽप्याल्यातो
भवति, संबोध्यपादितो भवति, य एवं बदेति—इदं शुद्धिमिदमसुक्तम् । इति विलापः ॥

आप्यकाशगर्भसूत्रे च मूलपतिप्रस्तावे चोक्तम्—पुनरपरमादिकर्मिको बोधिसत्त्वः
केषाचिदेव वक्ष्यति—किं योः प्रातिमोक्षयिनयेन ! शीलेन शुरक्षितेन रीत्व लमनुचरायां
सम्यक्संबोधी चित्तसुत्पादयत्वं । महायानं पठ । यत्ते किंचित् कायवाङ्मनोभिः १२
क्षेत्रप्रस्तावादकुशलं कर्म समुदानीतम्, तेन ते शुद्धिर्भविष्यत्वाविपाकम्, यावद्यथा पूर्वोक्तम् ।
इत्यादिकर्मेकस्य बोधिसत्त्वस्य तृनीया मूलपतिरिति ॥

अतः इदमपि प्रातिमोक्षयिनिर्द नासरणीयमित्याह—

दन्तकाष्ठस्य खेदस्य विसर्जनसपाद्युतम् ।

नेष्टुं जले स्वले भोग्ये भूत्रादेशापि गर्हितम् ॥ ९१ ॥

खेदस्य लेपणो विसर्जनसपाद्युतं न कुर्यात् । जले स्वले भोग्ये उपभोग्ये शूलपुरी-
पादेरपि कुत्सितम् । अत्रापि देवताचरव्यानादपुर्णं प्रसवेत् ॥

शूलपूर्ण न मुक्त्वा भश्वलं प्रसुतानम् ।

प्रसुत्वपादं नासीत न चाहृ भद्रैस्त्वभूम् ॥ ९२ ॥

मुखं पूरितं छूत्वा भृहत्क्वलमहगता । सशब्दं शूक्रतुनिकादिशब्देन । [प्रसुतानं] १०
दूरं विदारितमुखम् । प्रसुत्वपादं भूम्याश्वलसपादं खट्टाचारोहणे सति नासीत । द्वापयि
बाहू सममेकस्मिन् काले न मर्देयेत् । ऋष्वर्दने न दोषः । सति प्रख्येते ॥

तैकथान्दक्षिया कुर्याणानं शयनमासनम् ।

एकया अद्वितीया अन्यक्षिया । गृहिप्रवज्जितयोरिदग्निह साभारणमिलन्यप्रदृष्टाम् ।
न कुर्याणानादि । संक्षेपेण संकल्प्य दर्शयन्नाह—

लोकाप्रसादकं सर्वं हृषा पृष्ठा च दर्जयेत् ॥ ९३ ॥

६ लोकानां पत् प्रसादजनकं न भवति, तत् सर्वं हृषा शाखे व्यवहारे वा । पृष्ठा
विज्ञान् । वर्जयेद् । अनेनैतदर्थां भवति—इष्टपि यद्वाधाकरमेवविवेत् तदर्जयेत् आपत्ति-
भवतीति । यदृक् म्—

रक्षेषु जिनेनोक्तेन संक्षेपसंश्वरः ।

येनाप्रसादः सत्त्वानां तद्वेन परिस्तेत् ॥ इति ॥

१० [शिल्पा. स. कारिका—१२]

P 100

यथोह—कतमे च ते बोधिसत्त्वसमुदाचाराः । यावदिद्व बोधिसत्त्वो नाथः स्थाने
विद्वति, नाकाले । नाकाले भाणी भवति । नाकालङ्को भवति । नादेशङ्को भवति ।
यतोनिदानमस्यान्तिकं सत्त्वा अप्रसादं प्रतिसंखेदयेयुः । स र्वासत्त्वातुरुक्षया वामनष्ठ
बोधिसंभारपरिपूरणार्थं सम्पर्यार्थाणपो भवति, मृदुभाणी मन्दमाणी असंर्गवद्वुलः प्रविनेका-
१० मिमुखः सुप्रसन्नमुखः इति ॥

न बोधिसत्त्वेन अवमन्यना क्वचिदपि कर्तव्येभ्याह—

नाहृस्या कार्येत्किञ्चिद्विज्ञेन तु सादरम् ।

समर्थेनैव हृषेन मार्गमध्येवमादिशेन् ॥ ९४ ॥

एकया अहृन्या तर्जन्यादिक्या न किञ्चिदुपदर्शयेत्, अपि तु समर्थेनैव समप्रेषैव
२० हृषेन । दक्षिणेन न वामेन । मार्गमध्यि कर्तव्येत् । आक्षां तावस्तीर्त्य वस्तु ॥

लोकाप्रसादनिवारणायाह—

न बाहूत्सेपकं कंचिच्छङ्क्येदल्पसंभवे ।

अच्छटादि तु कर्तव्यमन्यका स्यादसंहृतः ॥ ९५ ॥

न मुजमुस्तिष्य कंचिदाहयेत्, अत्यप्रयोजनतारतम्ये । महति पुनरदोषः ।

P 101

२३ अच्छटादिशब्दं तु कुर्यात् । लदकरणेऽस्माहितचारितायामसंहृतः स्यात् । एतावता
बौद्धसपरिहारोऽपि दर्शितो भवति ॥

स हि शब्दां परिकल्पयेदेवं परिकल्पयेदित्युपर्दीयन्नाह—

नाथनिर्वाणशारण्यावच्छर्पीडेत्प्रितवा विशा ।

संप्रजानंहसूत्यानः प्राग्वद्यन्यं लियोगतः ॥ ९६ ॥

३० भगवतो महानिर्वाणशारण्यामित्र शब्दा परिकल्पयेत् । अभिभत्या दिशा शिरो
विधाय, दक्षिणेन पार्वेन, पादस्योपरि पादमाधाय, दक्षिणं बाहूमुपचानं हृत्वा, वामं च

प्रसार्य जडोपरि निरेश्य, चीवैः सुसंबृहतकायाः, स्पृतः, संप्रजातानः, उत्थानसंही, आलोकसंही, शयितः, नाचित्कमिश्रावष्टुपः । न च निद्रासुखमालादयेत्, न च पार्श्वसुखम् अन्यथ यावदेवैता महाभूतानां भित्तये पापनयै इति । लगूषानः इधिमेनो-
त्तिष्ठेत् । न तु जूऽभिक्ता गात्रमोटनं कुरुत्ताल्पस्योपहितक्षिरेण । एते अथ एव सर्वेष्यः पूर्वेष्यः ॥

^{P 162}
इदमपरमभिसंक्षिप्य कथयताह—

आचारो बोधिमस्त्वानामप्रभेय उद्धारनः ।

चित्तशोधनमाचारं नियतं तावदाचरेत् ॥ १७ ॥

आचारः शिक्षणीयम् । अप्रभेयः असंख्येयः बोधिसत्त्वप्रातिमोक्षादिषु प्रदर्शितः ।
तत्संप्रहरूपं प्रथमनः चित्तशोधनमेव आचारमाचरेत् । नियतवद्यतया ॥

¹⁰
सामान्यापतिशोधनायाह—

रात्रिदिवं च त्रिस्कन्धं त्रिष्काळं च प्रवर्तयेत् ।

शेषापत्तिशमस्तेन बोधिचित्तजिनमयात् ॥ १८ ॥

त्रिष्काळो रात्रेः । त्रिष्काळो दिवसत्य । त्रिस्कन्धः त्रयाणां स्कन्धानां पापदेशाना-
पुष्यानुमोदनानेबोधिपरिणामनानां समाहारः । त्रिस्कन्धं प्रवर्तयेत् । शेषा मूलाया अन्याः ।
अथवा, संचित्य कृता या: प्रतिकृताः ताम्योद्ययाः स्मृतिसंप्रभोषेण असंप्रजातना वा १८
कृताः । तासां प्रशमः प्रतिकरणं तेन त्रिस्कन्धपरिवर्तनेन बोधिचित्तस्य जिनानां च
भगवतां समाश्रयणात् ॥

एतेन विद्यूषाणासमुदाचारादयो दर्शिता भवन्ति ॥

तत्र पापदोधनं चतुर्भिर्भक्तमूले देशितम्—

^{P 153}
चतुर्भिर्भित्रेय धर्मैः समन्वागतो बोधिसत्यो महासत्त्वः कृतोपचितं पापमभिभवति । १०
कतमैषतुर्भिर्भित्रेय धर्मैः ! यदुत विद्यूषाणासमुदाचारेण, प्रतिपक्षसमुदाचारेण, प्रस्वापत्तिवेन, आश्रय-
वलेन च । तत्र विद्यूषाणासमुदाचाराः अकुशलं कर्म कृत्वा विप्रतिसारत्त्वाल्पस्विगईणा
पापदेशान, तदनुष्ठानं तस्मसुदाचाराः । तत्र प्रतिपक्षसमुदाचारः अकुशलप्रतिपक्षः कुशलम्,
तस्मसुदाचारः, कृत्वाप्यकुशलं कर्म कृशले कर्मण्यस्यन्तमभियोगः । तत्र प्रस्वापत्तिवलं
संवरतस्मादानादकरणसंवरत्ताभः । तत्राश्रयवलं बुद्धवर्मतंघशशरणगमनम्, अनुसृष्ट-
त्वोभिवित्ता च । ई वलवर्त्तनिश्चयेण न शक्यते पापेनाभिसवितुम् । एवमित्रेय
चतुर्भिर्भित्रेयैः समन्वागतो बोधिसत्यो महासत्त्वः कृतोपचितं पापमभिभवतीति ॥

विशेषत्तु बोधिसत्त्वापत्तीनां गुरुणां लक्षीनां च देशाना और्योपलिपिरपृच्छापा-
मुलाः । ताः शिक्षासमुच्चये द्रष्टव्याः ॥

²⁰
सर्वापत्तयो बोधिसत्येन पञ्चविशतां गुद्धानां भगवताभन्तिके रात्रिदिवभेकाकिना
देशादितत्त्वाः । तत्रेय देशाना—अहमेवंनामा बुद्धं शरणं गच्छाशील्यारन्यं यावत् संवै शरणं
गच्छामि, नमः शाश्वत्यमुनये तपागतायार्हते सम्यक्संबृद्धाय । नमो वज्रप्रमदिने हस्यारन्यं यावत्—

उग्रेणि सर्वान् शरणं हनुमाङ्गुष्ठिः ।

इति विस्तरमुक्तवाऽ—इति हि शारिषुक्र वोधिसत्त्वेन इमान् पश्चत्रितो बुद्धान् प्रमुखान् कृता सर्वतयमतातुगातैर्भनसिकारैः पापविद्वुद्दिः कार्या । तत्यैव पापविद्वुद्दस्य त एव बुद्धा भगवन्नो मुखान्युपदर्शयन्ति । पेणालं । न तत् शक्यं सर्वशावकप्रत्येकबुद्ध-
६ निकायैरापत्तिकौहस्तथानं विशेषयितुं पदोधिसत्त्वेणा बुद्धानां भगवतां नामधेयज्ञारण-परिकीर्तनेन रात्रिदिवं त्रिस्कन्धकर्थमर्पयायप्रवतनेन आपत्तिकौहस्त्वाभिःसरति, समाधि च प्रतिलभते ॥

एतस्ताकस्येन शिक्षासमुच्चये वेदितव्यम् ॥

१५३

उक्तो विद्युणासमुद्दत्तचारः । प्रतिपक्षसमुदाचारप्रसापत्तिवले अपि विस्तरेण १० दिक्षासमुच्चयादेव द्रुष्टव्यं । आर्थेन्द्रेयविनेशेषं तु वोधिचित्तेन पापविद्वुद्दिहका । तचोक्तमेव प्राक् । किनात्रयात् पापविद्वुद्दी सूक्तरिक्षाबद्वान्मुदाहार्पणं ।

ये बुद्धं शरणं यान्ति न सै गच्छन्ति दृष्टिम् ।

प्रह्यय मानुदान् कायान् दिव्यान् कायांहुमन्ति ते ॥

एवं धर्मं संवेद चाधिकृत्य पाठः । अनन्ताक्षयकलमुक्तम् ॥

१६

पुनरनियमेन दर्शयताह—

या अवस्थाः प्रपेत्रेत् स्वयं परवत्तोऽपि वा ।

तास्त्वस्यासु वा शिक्षाः शिक्षेता एव यत्ततः ॥ ९९ ॥

स्वयमामना परायतो वा सत्त्वार्थक्षियाया प्रवृत्तः ॥

किं पुनरेवमनियमेनाभिधीयत इत्याह—

२०

न हि तद्विद्यते किंचिद्यद्य शिक्षदं जिनात्मजैः ।

न तदस्ति न यत्पुण्यमेवं विद्यतः सतः ॥ १०० ॥

यस्मात् सर्वकारं सर्वतस्त्वमविगम्य सर्वेषां वित्तसुखविभासार्थमुद्दिर्द्विर्द्व-
ष्टृतैः न तदस्ति किंचित्, यत्र विशितव्यम् । अन्यथा सर्वकारः सर्वतस्त्वानासर्थः कर्तु-
२० मशक्यः । पुण्यसंभारेऽपि एवं विचरतोऽपर्यन्तं एव स्वात् ॥

१५४

इयमपि शिक्षापदमुदा अवधारयित्वेत्याह—

पारंपर्येण साभादा सत्त्वार्थं जन्म्यत् चरेत् ।

मत्त्वानामेव चर्याय सर्वं बोधाय नामयेत् ॥ १०१ ॥

अन्ततः स्वयमाहारादिक्षिया परप्रेरणया अपरापरदूप्रेरणया वा, साक्षात् स्वयमेव
आभिषदानादिना वा, यत् सत्त्वाना वित्तसुखद्विरुद्धं भवति, तत्र कुर्याद् कारयेद्वा । न चैत-
२० देव जेवलम् । किंचित् सत्त्वानामेव संसारदूत्पत्तितानां ततो तिःस्त्रणाय सर्वे कुशलगूल-
मनुत्तरायां सम्यक्संबोधै परिणामयेत् ॥

एतावता क्लोकद्वयेन पुण्यहस्तिपदर्शिता भवति ॥

यदुकं कल्याणमित्रानुशर्गादिति [शिशा. स. का.रिका - ६] तदाह—
सदा कल्याणमित्रं च जीवितार्थेऽपि न लज्जेन् ।
बोधिसत्त्वत्वधरं महायानार्थकोविदम् ॥ १०३ ॥

कल्याणकर्मणि अन्युदयनिःप्रेपसप्राप्तिलक्षणे मित्रमाधारणो वन्धुः, तद् काय-
जीवितिप्रणाशमयमीतोऽपि न लज्जेत् । कल्याणमित्रानुशासाक्ष प्रक्षापामित्रायामार्थीए- ४
साहस्रिकायाः [कष्ट. व०] सदाप्रलितपरिवर्तादेवित्याः । चतुर्थस्मिन्द्वैच्युक्तम्—
कल्याणमित्रं मिक्षवो बोधिसत्त्वेन महासप्तसंवेद यावजीवं न लक्षक्यमयि जीविताहेतोरिति ।
अपरिलिप्यस्य कल्याणमित्रव्य लक्षणमाह—बोधिसत्त्वशिष्यासंबोधे व्यवस्थितम् । महायानार्थ-
पञ्चमम् । एताहारो स्फुर्वृभम् ॥

कल्याणमित्रस्य पर्युपासनपरिज्ञानार्थमाह—

10

श्रीसंभवविमोक्षात् शिखेष्यतु स्पर्शनम् ।

श्रीसंभवविमोक्षात् आर्यगण्डन्यूहपरिवर्तात् कल्याणमित्रपर्युपासनं शिखेत् जानी-
यात् । योक्तामार्यगण्डन्यूहे आर्याश्रीसंभवेन—कल्याणमित्रसंखारिताः कुलपुत्र बोधिसत्त्वा व
पदनिति दुर्गतिषु । यावत्—संचोदकाः कल्याणमित्रा अकरणीयानाम् । संनिवारकाः
प्रमादस्मानात् । निकोहसंविताः संसात्पुरात् । तस्माचार्हि कुलपुत्र एवमनसिकाराप्रति- १०
प्रस्तवेन कल्याणमित्राण्युपसंक्षिप्तव्यानि । पृथिवीसमचित्तेन सर्वभारोद्दृशनापरित्सनतया ।
वक्षसमचित्तेन अभेदाशयतया । चक्रवालसमचित्तेन सर्वदृशासंप्रेषेधनतया । लोकदाससम-
चित्तेन सर्वकर्मसमादानाणिषुगुप्तसनतया । रजोदृशसमचित्तेन मानाभिमानविवर्जनतया ।
यानसमचित्तेन गुरुमारनिर्वाहनतया । अचालसमचित्तेन अकृघ्ननतया । नौसमचित्तेन
गमनागमनापरित्सनतया । सुपुत्रसदृशेन कल्याणमित्रसुखवीक्षणतया । जायनि च ते २०
कुलपुत्र आहुरसंहोत्यादयित्याच कल्याणमित्रेषु च वैष्णवान्ना, अनुशासनीषु भैषज्यसंज्ञा,
प्रतिपतिषु व्याधिनिर्वातनसंज्ञा । आमनि च ते कुलपुत्र भीष्मसंहोत्यादयित्याच, कल्याण-
मित्रेषु शरसंज्ञा, अनुशासनीषु प्रहरणसंज्ञा, प्रतिपतिषु दानुनिर्वातनसंज्ञा ॥

यदुकं सूत्राणां च सदेश्वाणादिति [शिशा. स. का.—६], तदूपदर्शयितुमाह—

एताहालयं बुद्धोक्तं श्रेयं सूत्रान्तवाचनात् ॥ १०४ ॥

१४

एतदिह शाश्वत प्रतिपादितम्, अन्यथादिह नौकम् । दुदेव भगवता बोधिसत्त्वानां
करणीयतया निर्दिष्टम्, तजानासूत्रान्तार्थपरिचयाद् वैदित्यम् ॥

१०५

एतदेव दर्शयति—

शिशा: सूत्रेषु दृश्यन्ते तस्मात्सूत्राणि वाचयेत् ।

शिशा बोधिसत्त्वानां हेयोपादेयलक्षणाः । सूत्रेषु महायानसूत्रान्तेषु तत्त्वमेवादिषु । १०६
यत् एवं तस्मात् । इदं तु निशेयनिर्देशमाह—

आकाशशुर्गभेदसंवेदं च मूलाधारीर्णिरुपवयेत् ॥ १०४ ॥

आर्याकौशलगमसत्रे क्षत्रियस्य मूर्खभिपत्तस्य पञ्च भूलापत्तयो निर्दिष्टाः । तथा सामान्येन एका भूलापत्तिः । तथा आदिकर्मिकत्वं बोधिसत्यस्य अष्टौ भूलापत्तय इति । तथा च तत्रोक्तम्-पञ्च कुलमुत्रं क्षत्रियस्य मूर्खभिपत्तस्य भूलापत्तयः नामिर्भूलापत्तिभिः
१00 क्षत्रियो मूर्खभिपत्तिः सर्वाणि पूर्वावरोपितानि कुशलभूलानि होवति । वस्तुपतिः ॥
पराजितः सर्वदेवमनुव्यसुवेष्यः अपायगमी भवति । कतमाः पञ्च ३ वा कुलमुत्रं क्षत्रियो
मूर्खभिपत्तिः सौषिङ्कं वस्तु अपहरति साधिकं वा चारुदीशसंवे निर्णीतिं वा, स्थयं वा
अपहरति हारयति वा । इयं प्रथमा भूलापत्तिः । एवं विवानभापितवर्मप्रतिक्षेपाद् द्वितीया ।
प्रवर्जितस्य शीलवते दुःशीलस्य वा यज्ञपायापृष्ठणात्, गृहस्करणात्, कायप्रहारात्,
चारकं प्रक्षेपात्, जीवितवियोजनादा तृतीया । पश्चानन्तर्येष्यन्यतमकरणाभ्युर्धी । निष्पा-
१0 हेऽपि, दशाकुशलम् र्भिपत्तसमादानात्, परसमादापनादा पञ्चमीति ॥

तथा ग्राममेदादिकरणात् सर्वेषां साधारणी चैवा । तत्रोक्तम्-

१61 आदिकर्मिकाणां महायानसंप्रसिद्धानां कुलमुत्राणां कुलदुहिताणां च अष्टौ भूलापत्तयः,
याभिर्भूलापत्तिभिः सर्वलिता आदिकर्मिका महायानसंप्रसिद्धानां सर्वाणि पूर्वावरोपितानीक्षादि
पूर्ववत् । कतमा अष्टौ ! वे सत्त्वाः पूर्वदुर्शितहेतुनाः अस्मिन् द्विष्टे पञ्चकायाथे लोके
उत्पन्नाः, ते इत्यकुशलगृहाः । यावद्, तेषामिदं परमं गम्भीरं शून्यताप्रतिसंथुं कं सूक्ष्मान्तं
यावद्विस्तरेणाम्बतः स्मारयन्ति प्रकाशयन्ति । ते हि अदृशं श्रावा वालपृष्ठगजाः शून्यन्त उच्च-
स्थन्ति, यावद् विवर्तयन्ति अनुचरायाः सम्यक्संवेषेभिक्षितम्, श्रावकयाने वित्तं प्रणिदधति ।
एष आदिकर्मिकस्य बोधिसत्यस्य भूलापत्तिः प्रथमा, यदा भूलापत्तया इत्यादि पूर्ववत् ।
तस्माद्विषिसंवेषनं परसत्त्वानां पशुपृष्ठानामाशयानुशयां प्रथमे ज्ञावा यथाशयानां सत्त्वाना-
१80 मनुष्येण धर्मदेशना कर्त्तव्येति । सोपायाः सम्यक्संवेषेभिक्षिवर्त्ती हीनयाने परस्य
चित्तसुपादयतो द्वितीया । प्रतिमोक्षविकासंवरं विहाय पशुयाने चित्तोपादाद्विषेण
तत्पठनेन चात्म शुद्धिप्रकाशनात् तृतीया । श्रावकादिशयनस्य तापलस्य गोपननिदा-
प्रकाशनात्, महायाने सर्वदुद्धिप्रकाशनात्, परेषां तद्वचनकरणाभ्युर्धी । कीर्तिलाभादि-
हेतोः महायानपठनादिता, तथा तद्वचनयात् परेषां कुशानिन्दादिमाणात्, आत्मो-
१90 लक्षणात्, उत्तरमनुव्यधमोगमात् पञ्चमी । पाठमोक्षे गम्भीरधर्मेभिक्षिवर्त्ताकाशनात्,
परेषां तथैव समादापनात् पष्टी । क्षत्रियस्य पुरोहितामात्रचच्छालैर्ये भिक्षु दण्डित
वर्षदण्डेन साधिकं सौषिङ्कं वा चारुदीशसाधिकं वा दद्यमपूर्वं तेष्य एवोपनाभयन्ति ।
ते च क्षत्रिया उमयेऽपि भूलापत्तिमारणाते । इयं सप्तमी ! धर्माधर्मविवादनाभ्युर्धी शिशा-
प्रणयनात्, तन्मूलवचारनिपत्तानां सत्कारात्, प्रह्लाणिकानामुपमोगपरिमोगाप्यन्यत्र परिणाम-
२0 नात् उमयेऽपि भूलापत्तिमारणाते । इयमहमी ॥

आसां च भूलापत्तीनां मुखप्रहणादं शास्त्रकारोपदर्शिताः संस्कृकारिका उच्चन्ते—

रात्रयस्वहरणादापत्ताराजिका भवा ।

सद्गमेत्य प्रतिक्षेपाद् द्वितीया मुनिनोदिता ॥

दुःर्शीलत्यापि वा गिक्षोः कापयस्तेन्यताहनात् ।
 चारके वा विलिक्षेपादप्रवाजनेन च ॥
 पञ्चानन्तर्यकरणात्मित्यादृष्टिर्हेण च ।
 प्रामादिभेदनाद्वापि मूलापत्तिर्जिनोदिता ॥
 शून्यतायाथ कथनास्त्वेष्वकृत्युद्दिषु ।
 दुदत्प्रसिद्धानां तु संजोक्षेविनिवर्तनात् ॥
 प्रालिपोक्तं परिस्यात्य महायाने नियोजनात् ।
 शिष्ययानं न राणादिप्रद्वाणायेति वा प्रदात् ॥
 परेषां ग्रहणद्वापि पुनः स्वगुणकाशनात् ।
 परसंसनतो लाभस्त्वकारस्तोकहेतुना ॥
 गम्भीरश्वान्तिकोऽस्मीति निष्पैत्र कथनापुनः ।
 दण्डापयेद्वा श्रमणान् दद्याहु शरणप्रयात् ॥
 गृहीयातीयमानं वा शमधत्याजनात्युनः ।
 प्रतिसंलीनभोगं च खात्यायिषु निवेदनात् ॥
 मूला आपत्यो हीता महानरकहेतवः ।
 आर्यस्याकाशगर्भस्य स्वमेदेश्वरः पुरात्मितैः ॥
 बोधिचित्तपरिस्यागमाचकायाप्रदानतः ।
 तीव्रमात्मर्थलोमाम्यां कोषाद्वा सत्त्वताहनात् ॥
 प्रसादमानो यलेन सत्त्वेषु न तितिक्षते ।
 देशात्परानुद्देश्या वा सद्गमीभासवर्णनात् ॥ इति ॥

10

15

20

तस्मैव सूत्रे समुद्भूतमासामुक्तम् ॥
 शिशासमुच्चयेऽपि बोधिसत्यानां करणीयमुपदिष्टमिति तदपि निरूपणीयमित्याह—
 शिशासमुच्चयेऽवदयं द्रष्टव्येभ्युः पुनः पुनः ।
 विस्तरेण सदाचारो यस्मात्तत्र प्रदर्शितः ॥ १०५ ॥

२४

शिशासमुच्चयेऽपि स्वयमेभिरेव कुतः । अवश्यं नियमेन । द्रष्टव्यः पुनः पुनरसङ्गतः ।
 अन्यसनीय इति भावः । कुतः । यस्मात् सती बोधिसत्यानाम् । आचरणमाचार इतिवर्ते-
 व्यता । तत्र शिशासमुच्चये । विस्तरेण प्रबन्धेन । प्रदर्शितः विस्तृष्टीङ्गत्य प्रकाशितः, तस्मात् ॥
 यदि तस्मान्यसेऽशक्तिः, तदा—

संक्षेपेणायत्वा तावपद्येत्सूत्रसमुच्चयम् ।

नानासूत्रैकदेशानां वा समुच्चयमेभिरेव कृतं संक्षेपेण पर्यन्ते, व्यवलोकयेत् मन्त्रो- 30
 र्घतो वा । अत्रापि पूर्वकमेव प्रयोजनम् । यदि वा —

¹ Minayef. इष्टव्येषु for इष्टव्येभ्युः

आर्यनागार्जुनावद्वं द्वितीयं च प्रयत्नतः ॥ १०६ ॥

आर्यनागार्जुनपद्दिनिर्विद्वं द्वितीयं शिक्षासमुच्चयं स्त्रसमुच्चयं च पश्येत् प्रयत्नतः
आदृतः । यदिह न इत्यते, तत् तत्र इत्यते इति भावः ॥

नियमेन शिक्षादर्शनेऽपि साकल्पेन सर्वेषामुपयोगमाह—

P 166

८

यतो निवार्यते यत्र यदेव च नियुज्यते ।

तत्त्वोक्तित्तरभार्यं शिक्षां द्वा समाचरेत् ॥ १०७ ॥

यतो हेयादकरणीयानिवार्यते, न करणीयमेतदिति प्रतिपित्यते । यत्र शिक्षासमुच्चये
स्त्रसमुच्चये वा । यदेव कर्म कर्तव्यतया नियुज्यते निधीयते, तत् प्रसिद्धं विहितं वा ।
लोकानां चित्तमाशयः तत्य रक्षार्थम्, तत्यथा विकोपितं न स्यात् । शिक्षा द्वा शिक्षा-
१० समुच्चयादितु । प्रतिपादं समाचरेत्, यत्र यथा युज्यते, तत्र तथा व्यवहारेत् । अन्यथा
अर्थसंमुद्दत्यवहारस्य आपत्तिकम्भलता त्वात् ॥

एतावता आत्मभावस्य शुद्धिराहयता । यदाह—

आत्मभावस्य का शुद्धिः पापक्षेशविशेषधनम् ।

संसुद्धोक्त्यनुसारेण यन्नाभावे त्वपायगः ॥ इति ॥

९

[शिक्षा. स. कारिका—१९]

यदूकम्—सदा स्मृतिसंप्रजन्यचारिणा भवितव्यमिति, ततः रक्षते: स्वनान्नैव स्वरूपं
प्रतीतम् । संप्रजन्यत्य तु न ज्ञायते कीर्तशमिति, तत्स्वरूपप्रतिपत्तये प्राह—

एतदेव समासेन संप्रजन्यस्य लक्षणम् ।

यत्कायचित्तावस्थायाः प्रत्यवेशा मुहुर्मुहुः ॥ १०८ ॥

P 166

१०

यत्कायावस्थायाः चित्तावस्थायात् सर्वेर्यापयेत् प्रत्यवेशा निरूपणं सर्वत्रां यथा
प्रतिपादितं प्राक् ॥

सर्वमेतदुक्तशिक्षाकौशलं कर्मणा निष्पादयेत्वयं न वचनमात्रेणेति नियमयितुमाह—

कायेनैव पठिष्यामि वानपाठेन तु किं भवेत् ।

चिकित्सापाठमात्रेण रोगिणः किं भविष्यति ॥ १०९ ॥

११

मनःपूर्वगमत्वात् कायव्यापारस्य, सोऽप्यतेनैव प्रतिपादितः । प्रतिपत्ता सर्व
संपादयिष्यामि, न तु शब्दमात्रविषयाणा निष्पत्तिरक्षयादिति बोधिसत्त्वेन यतितव्यम् । कर्तव्यमिति है
वैशक्षणशास्त्राभ्ययनमात्रेण तत्कायामुकुर्वतो व्याधिग्रस्तस्य किं फलं निष्पत्यते । तावन्मात्रेण
रोगस्य तस्यात्मिनिहृतेः । न किंविदिति भावः । तस्मात् सर्वमेतत् निष्पादयि-
तव्यमिति ॥

१२

इति प्रज्ञाकरमतिविरचितायाः बोधिचर्यावतारपञ्चिकायाः

संप्रजन्यक्षणं नाम पञ्चमः परिष्ठेदः ॥

६ ज्ञानिपारमिता नाम षष्ठः परिच्छेदः ।

तदेवं बहुधा शीलविशुद्धि प्रतिपाद्य आत्मभाषादीनां रक्षा हुद्धि प्रतिपाद्य शुभ- P 167
विशुद्धि प्रतिपाद्यतम्, यज्ञोत्तम्— ।

क्षमेत श्रुतमेषेत संत्रयेत वनं ततः ।

समाधानाय मुज्ज्येत भावयेदशुभादिकम् ॥

[शिष्या. स. कारिका— २०]

इत्येतच अभिधातुमुपक्रमते सर्वमित्यादिना—

सर्वमेतत्सुवरितं दानं सुगतपूजनम् ।

कृतं कल्पसहस्रैर्यत्प्रतिष्ठः प्रतिइन्त तद् ॥ १ ॥

सर्वमेतदिति शीलसंवरसमादानप्रमूतम् । सुवरितं कुशलं कर्म । दानं त्रिविभूम् ॥ १०
सामान्येन सुगतपूजनमपि ग्रिविभूम् । कृतम् उपार्जितमनेतैः कल्पसहस्रैर्यत् तद् सर्वं प्रतिष्ठः
सत्त्वविद्वेषः प्रतिइन्ति निर्देहति वहिलव इति तृणसंघतम् ॥

ओर्यमसु श्रीविकीर्तिम् चाह—प्रतिष्ठः प्रतिष्ठ इति मञ्जुष्ठीः कल्पस्तोपचितं
कुशलं प्रतिइन्ति, तेनोत्तमे प्रतिष्ठ इति ॥

ओर्यसर्वास्तिवादिना पठयते—प्रथम भिक्षु एतं भिष्टुं केशनखस्त्रपे सर्वाङ्गेन 16
प्रणिपत्य चित्तमभिप्रसादयन्तम् । एवं मदन्त । अमेन भिक्षुवो भिष्टुणा यावती शूभिरा-
कान्ता, अधश्तुरशीतियोजनसहस्राणि, यावत् काञ्चनवज्रमण्डलान्तरे यावन्यो द्वालिकाः,
तावन्यनेन भिष्टुणा चक्रतीर्तिसहस्राणि परिभोक्तव्याणि । यावत् । अषायुष्मानुपाणि-
र्धेन भगवास्तेनाङ्गान्ति प्रणम्य भगवन्तमेतद्वेचत्—यद्युक्तं भगवता अस्य भिक्षोरेव महानिति
कुशलमूलानि । कुत्रेमानि भगवन् कुशलानि ततुत्वं परिष्कृयं पर्वदानं गच्छन्ति ॥ नान्- 30
मुपाले एवं क्षतिमुपहृति च समनुपश्यमि यथा साक्षाचारी सब्लोचारिणोऽन्तिके द्रुष्टिचित्त-
मुत्पादयति । तत्रोपाले इमानि महानिति कुशलमूलानि ततुत्वं परिष्कृयं पर्वदानं गच्छन्ति ।
तस्मात्तदृष्टिं उपाले एवं दिक्षितव्यं यद्यग्नस्यूणायामपि चित्तं च ग्रन्थयिष्यामः, प्रागेव
सविज्ञानके काये इति ॥

अत एवाह—

न च द्वेषसम्बं दापं न च क्षान्तिसम्बं तपः ।

तस्मात्प्राप्तं प्रथमेन भावयेद्विर्विनेतैः ॥ २ ॥

न च द्वेषेण समं पापमशुभं पुण्यमभिमवहेतुरङ्गि । न च क्षान्ता तितिश्चया समं
तुत्यं तपः । सुमहात्परिशमसाध्यत्वात् सुकृतम् । यतं एवम्, तस्मात् क्षान्ति क्षयां
सर्वतात्पर्येण भावयेदभ्यसेत् । त्रिविधेनानाभ्यकारैरपायैर्वद्यमाणैः ॥

P 169

२५

दृष्टमेऽप्यहम् दोषान् वृत्तप्रयेणोपदर्शयनाह—

मनः शमं न गृह्णाति न श्रीसिसुखमभुते ।
न निदां न धूति याति देष्वल्लये हृदि शिते ॥ ३ ॥
पूजयत्वर्थमानैर्यान् येऽपि चैनं समाभिकाः ।
तेऽप्येनं हन्तुमिष्ठन्ति स्वामिनं देष्वदुर्भगम् ॥ ४ ॥
सुहृदोऽप्युदिजन्तेऽसाद् दद्वाति न च सेव्यते ।
संक्षेपाभास्ति तस्किञ्चिन् क्रोधनो येन सुखितः ॥ ५ ॥

P 110

शमं प्रशामं न गृह्णाति नाश्वयते । अनुपशान्त एव सदा देशानलप्रज्ञलितवात् । न
प्रीतिसूखं सीमनस्यमुखमभुते आप्नोनि, तेनवाकान्तवात् । न निदा न धूति विलम्बुते
१० लभते कायचित्संतापकारणिं देष्वल्लये हृदयनिवासिनि । इत्यति सत्कारोति लामसक्तरैर्यान् ।
येऽपि चातुर्जीविनः, एवं द्वैरिणं स्वामिनभपर्कर्तुमिष्ठन्ति । किमिति ? देष्वदुर्भगम् अग्नियमिति
हन्तुपदभेतत् । सुहृदो भित्तायपि उद्विजन्ते उत्त्रसन्ति असाद् देविणः । दानोन्मुहोऽपि
भूत्यवैर्यं सेव्यते नोपास्यते । किं वहना ? इदमिह संतुष्टेणावधार्यताम्—नाहिं तदूपशम-
कारणं किञ्चिद्येन कोष्ठनः सुखं लभते ॥

१५ विच्छय वर्कशावस्था द्वेषः । तस्योद्भृत्युत्तिस्तु ओधः, यद्वशात् दण्डादिग्रहणं
क्रियते । इति अनयोर्भेदैऽपि द्वैरोरपि परिहर्तव्यतया अभेदेनैव निर्देशः ॥

एवमिह दृष्टमेऽपि देष्वदोषानवगम्य नन्परित्यागाय यत्क्रता भवितव्यमित्याह—

एथमादीनि दुःखानि करोतीत्यरिसंक्षया ।

यः कोधं हन्ति निर्बन्धात् स सुखीह परत्र च ॥ ६ ॥

P 171 २० एवं योक्तप्रवारेण दुःखानि जनयति यस्मात्, तस्माद् यः सुकृतात्मा निर्बन्धात्,
गटाभिनिवेशात् । अपन्धवीर्यं इत्यर्थः । स सुखी इहलोके परलोके च ॥

इदानी देयोपत्राताय तत्कारणमुपाहन्तु व्यवसंगं कुर्वन्नाह—

अनिष्टकरणाजातमिष्टस्य च विश्वातनात् ।

दौर्येनस्याद्यनं प्राप्य द्वेषो हृसो निहन्ति माम् ॥ ७ ॥

२५ यस्माद्विघातयिष्यात्यि तस्याद्यनमहं रिषोः ।

आत्मार्थीयमहप्रमृते इष्टानिष्टे । आत्मार्थीययोः सुखसाधनमिष्टम्, तद्विपरीतमनिष्टम्,
इति कल्पनाहृतमेवेतत् । न तु परमार्थतः किञ्चिद्विष्टमनिष्टं चा संभवति । तस्मान्मिथ्या-
भिनिवेशात्मासानावशात् अनिष्टस्य करणात्, इस्य चोपहननाद् दर्मनन्तं मानसं दुःखमुप-
जायते, तस्मात् तत्कारणिं तद्विरोधिनि या हृष्य उत्पत्तते । इति दौर्येनस्यमेव बलद्वृहोजनं

लब्धसामर्थ्यः सन् द्वेषो निहन्ति माम् इति निश्चिक लत्पुष्टिकरणं च हनिष्ठामि प्रथमतः । तस्मिन् हते मुख्यमेन । तत्य हननात्, समूलघातं इतत्य पुनरुत्थानायेगात् ॥
ननु कोऽयमलर्थमभिनेत्रेषो भवत इत्याह—

यस्यात् मद्वधादन्तकुलमस्यास्ति वैरिणः ॥ ८ ॥

यस्यात् मम वर्षे त्रिहाय रथविद्विगपरं न किञ्चिद् देष्पत्य वैरिणः करणीयमस्ति ॥ ९ ॥ P 172

एवं देष्पदोपात् विभाष्य सर्वेषामेन तदिपश्चमूला क्षान्तिसुपादयेत् । तत्र क्षान्ति-
विविधा धर्मसंगीतेसूत्रेऽभिहिता । तथाप्य—दुःखाधिकासनाक्षान्तिः, धर्मविधानक्षान्तिः,
परापकारमर्णक्षान्तिः । तत्र तावदुःखाधिकासनाक्षान्तिमधिकृत्याह—

अत्यनेत्रागमेनापि न शोभ्या मुदिता भया ।

दौर्मनस्येऽपि नास्तीष्टुं कुशलं त्वयहीयते ॥ ९ ॥

10

दुःखाधिकासनाक्षान्तिविपक्षः अनिद्यागमप्राप्तदुःखमीष्टा, इष्टविधातप्राप्तश्च सुखा-
भिष्ठः । ताच्यो दौर्मनस्यम् । ततो देषो लीनविचित्ता वा । अत एवाह चन्द्रैवदीपसूत्रे—
सुखेऽनभिष्ठः, दुःखेऽवैमुख्यम् । इति । रहेष्प्रसूत्रेऽप्युक्तम्—य हमे आध्यात्मिकाः
शोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासाः, तान् भ्रामते अधिकासयतीति ॥

अतो यदि नाम मम यिराश्चिवति, तथापि न शोभ्या न विकोप्यितव्या मुदिता ॥ १० ॥ P 173
मया । मुदिता हि दौर्मनस्यप्रतिपक्षः । दुःखाधिकासेऽपि प्रसुदितचित्तस्य दौर्मनस्यानवकाशात्,
इति दौर्मनस्यनिरासाय मुदिता यजेन रक्षितव्या । कुतः ॥ दौर्मनस्येऽपि हते इष्टविधाते सति
नास्तीष्टुं नाभिष्ठितं सेत्यति । अयं तु विशेषः त्यात्—कुशलं पुनरुपद्वन्यते ॥

मुदिता च और्याक्षयमनिद्येऽवर्णिता—तत्र कतमा मुदिता ॥ या चुद्धधर्माणामतु-
स्मरणात् प्रीतिः प्रसदः प्रामोदं चित्तस्यानवलीनता अनवभूयता अपरितर्जिता, सर्वकाम-
रतीनामपर्यणात्, सर्वधर्मरतीनां प्रतिष्ठानम्, चित्तस्य प्रामोदम्, कायत्यौद्दित्यम्, चुद्धः
संप्रहर्यन्म्, मनस उम्भुषः, तथागतकायाभिनन्दनरतिः । इति विस्तरः ॥

किं चेदमविचारयतो दौर्मनस्यमुत्पत्तेन इत्याह.

यद्यल्लेव प्रतीकारो दौर्मनस्येन तत्र किम् ।

अथ नालिं प्रतीकारो दौर्मनस्येन सत्र किम् ॥ १० ॥

25

यदि च इष्टविधातनिर्वदनाय अनिष्टोप्यनिषेपत्रतिरेधया च प्रतीकारः उपायानात्-
मस्ति, तदा दौर्मनस्येन तत्र किम् ॥ तदेव अनुशीलयताम् । अथ नालिं, तदापि दौर्मनस्येन
तत्र किम् ॥ न किञ्चित् प्रयोजनम् । उपायाभावात् सर्वशा गतमेतत् । इति विचार्य
दौर्मनस्यनिष्ठतनमेव वरम् ॥

P 171

अन्यासाद् दुःखमवाभक्तं भवतीति प्रसादयितुमुपक्रमते—

दुःखं न्यक्करपाहयमयश्चेत्यनीप्यितपृष्ठम् ।

प्रियाणामात्मनो वापि शत्रोघ्नेतद्विपर्ययात् ॥ ११ ॥

20

दुःखं कायिकं मानसिकं चेति द्विविधम् । तत्र कायिकं दण्डादिभातजम् । मानसिकं न्यक्तादिनिप्रितम् । तत्र न्यक्तारे विकारः । पारुष्यं मरीष्यहनवचनम् । अयशस्व अकीर्तिः वैगुण्यप्रकाशनम् । इस्तेतत्सर्वमनिलप्रितम् । यदि परेषां सिंवं ननु ! तदर्थमाह—प्रियाणाम् । आर्थीयवेन ये सीकृताः, ग्रेवस्थानं तेषामात्मनक्ष । दुःखादिकारकत्य
६ पुनः शत्रोरेतद्विपर्यात् । तस्य दुःखादिकमभीष्टेत ॥

तत्र दुःखसहिष्णुता तात्रकिराकर्तुमाह—

कर्त्यनिष्ठयते सौकृत्यं दुःखं स्थितमयतः ।

दुःखेनैव च निःसारः चेतस्तस्माद् दृढीभव ॥ १२ ॥

P 176

१० महता प्रयत्नेन कुशलपक्षमुपमेव्य कदाचित् कर्त्तिष्ठित् मुदुर्लभं संसारे साक्षवं
१० सुखं लभ्यते । दुःखं तु सर्वदा सूलमम्, अयशसिद्धानाद्, इति तदन्यासो न दुःखरः,
सर्वदा परिचित्तवात् । किं च । संसारनिःसरणोपायोऽपि दुःखमेव । तथापि पार्षेयरूपतया
तत्प्रियम्हो युक्त एव । यत एवम्, तस्मात् हे चित्त, दुःखानुभवनाथ दृढीभव, मा
कातरतामात्रयस्त ॥

अपि च । इदं दुःखं महार्थसाधकत्वात् सोदूमुचितम्, इति मनसि कर्तव्यम्,
१५ इत्याह—

दुर्गापुत्रकर्णीटा दाहच्छेशादिवेदनाम् ।

सूक्ष्मा सहन्ते सुकृत्यर्थमाहं कस्तात् ऋतरः ॥ १३ ॥

P 176

१५ दुर्गापुत्रकाः चर्णीसुताः । महानश्मीसमयादिदु त्रिरात्रमेकाहं वा उपोष्य गात्रदाह-
च्छेदनभेदनं कुर्यन्तो दुःखां वेदनं निष्कलेभ्वादुभवन्ति । तथा कर्णाटदेशादिसमुद्भूता
२० दाक्षिणात्या उपरिनामलिङ्गमात्राभिमानतः परस्परं स्पर्धमाना अनेकाभिः कारणाभिदुःख-
मनुभवन्तो जीवितभयुत्सुक्यन्ति । अहं तु खपरात्मजोः परमदुर्लभमुद्भवसाधनाय कृतोरसाहः
दुःखैः कलात् कारणात् कातरीभवामि ।

स्यादेतत्—अत्यल्पदुःखं कर्त्यचित्सोदुं शक्यते । कर्त्यचरणशिरश्छेदनादिदुःखं नरकादि-
दुःखं वा मुक्त्यर्थं कर्त्य तु सोऽव्यमित्यप्राह—

१६

न किञ्चिदृशि तद्वस्तु यदभ्यासस्य दुष्करम् ।

तस्मान्मदुव्ययाभ्यासात् सोऽव्ययोऽपि यहाव्यया ॥ १४ ॥

१६ शास्त्राभ्यासकलादि कौशलादि मुदुमभ्यात्तिमात्रदुःखानुभवनादि वा वस्तु न तद्विषये
किञ्चित् यदभ्यासगोचरो न भवति । सर्वमेव अभ्यासादामसाकृत्य शक्यत इति भाषः ।
१७ यस्मात् तस्मात् अत्यल्पतरादिव्ययाभ्यासासामरकादिमहाव्ययापि सोदुं [शक्यते] ।
१८ यथोक्तम्—तत्र अत्यदुःखाभ्यासर्वकं काङ्कष्टराम्यासः सिद्ध्यति । यथा च अभ्यासवशात्

सत्त्वानां दुःखमुखसंबोधा, तथा सर्वदृश्योत्पादेत् शुखसंज्ञाप्रत्युपस्थानाभ्यासात् शुखसंज्ञाप्रत्युपतिष्ठते । एवं निष्पन्दफलं च सर्वर्थमुखाकान्तं नाम समाधिं प्रतिलभते । उक्तं हि पीतोपुष्टसमागमे —

अस्मि भगवन् सर्वर्थमुखाकान्तो नाम समाधिः, यस्य समाधेः प्रतिलभ्मादूबोधिसरसः सर्वारम्भणवस्तुपु शुखामेव वेदनां वेदपते न दुःखात्, न दुःखमुखात् । तस्य च वैरिकिमपि वेदनां कार्यमाणस्य सुखसंज्ञैश्च प्रशुपस्थिता भवति । मातुषीमपि करणा कार्यमाणस्य, इत्येष्वपि छिथमानेषु पादेष्वपि कर्णेष्वपि नासास्त्वपि, शुखसंज्ञैव प्रशुपस्थिता भवति । वैतरपि ताऽन्यमानस्य अर्थवेत्रैरपि कशामित्पि ताऽन्यमानस्य सुखसंज्ञा प्रवर्तते । बन्धनानांत्रयापि प्रश्निमाणस्य, तेलपाचिकां वा किम्प्रमाणस्य, उभ्युकुटिकां वा कुञ्चमानस्य, तदव्याप्तिकां वा विष्यमानस्य, तेलप्राप्तिकां वा आदीप्रमानस्य वावत् कार्यपणच्छेदिकां १० द्विथमानस्य पिष्टाचनिकां वा पाच्यमानस्य, हस्तिभिर्वा मर्दमानस्य सुखसंज्ञैव प्रवर्तते ॥

इति विस्तरः ॥

स्यादेतैतद् यदि प्रथमते एव मृदुव्यथाप्यासः स्यात् । यत्रता स पूर्व नालीनि ।

अत्राह—

उदंशदेवशमशक्त्युतिपासादिवेदनाम् ।

महत्कृष्णविदुःखं च किमनर्थं न पश्यसि ॥ १५ ॥

उदंशादिकृतदृशमनर्थं किं न पश्यसि ? तदप्यनसिदं मृदुव्यथाप्यासनिपित्तमस्येव हति भावः ॥

पुनरन्यथा स्वचित्तं द्रढयितुमाह —

शीतोष्णवृष्टिवाताघ्याप्यापिवन्धनतादैतः ।

सौकृमार्यं न कर्त्तव्यमन्यथा वर्षते व्यथा ॥ १६ ॥

शुक्रमास्तरचित्तस्य हि दुःखमतितरां वाधकं भवति, दुःखेऽपि द्रढचित्तस्य चिपर्ययः ॥

ननु द्रढीकरणेऽपि चित्तस्य दुःखमसहायेति । अत्राह—

केचित्स्वशोणितं दृष्टा विक्रमन्ते विशेषतः ।

परशोणितमप्येके दृष्टा मूर्खाँ व्रजन्ति यत् ॥ १७ ॥

तविज्ञस्य द्रढत्वेन कातरत्वेन चागतम् ।

दुःखदुर्योधनस्तस्माद्वेदभिभवेद्व्यथाम् ॥ १८ ॥

न व्यद्ध द्रढचित्तस्य किविदशस्य नाम । तथाहि—केचिद्विपुरुषाः संभ्रामभूमैः शोणितमपि पश्यन्तेऽपिकतरं शैर्यमाभजन्ते । केचित्पुनः कातरचित्तसंततयः परस्पर-

P 179

दशीमादपि मरणान्तिकं दुःखमनुभवन्ति । एतदुभयमपि चित्तस्य इतेरतरास्यासविपर्ययात् । इति मत्वा दुःखद्वयोर्धनो नाभिगम्यो भवेत्, दुःखेभ्यकम्प्यत्वात् । ततोऽभिभवेद् व्यथाम्, न पुनरुत्तयाभिभूयते ॥

इत्यमप्यभिभवेद् व्यथामिलाह—

८

दुःखेऽपि तेव चित्तस्य प्रसादं शोभयेद् तु उपः ।
संप्राप्तो हि सह क्षेत्रेण्युदं च सुलभा व्यथा ॥ १९ ॥

प्रसादं शूर्वोक्तं नावसादयेहिचक्षणः । कुतः ! यस्मात् छेषशाश्रुमिः सह संप्राप्तोऽप्यमारब्धः । संप्राप्ते च व्यथा नाम न भवेदिति दुर्लभम्, व्यथा तु सुलभैव ॥

ननु तथापि दुष्करमिदमतीव दृश्यते इति । अत्राह—

१०

उत्तरसारादिव्यावात् ये प्रतीक्ष्यन्तो जयम्भवीय ।
ते ते विजयिनः शूराः शेषात्तु मृतमारकाः ॥ २० ॥

P 180

अभिमुखमभिभवन्तः शत्रुम् । तद्ग्रहारान् वक्षःस्पलेन प्रतीक्ष्यन्तो ये जयन्ति सम्मेरिष्टून्, ते ते शरपुरुषाः परतिपुर्वजयादिह लव्यविजयाः प्रश्यत्यन्ते । ये पुनरन्ये छलग्रहारादिभिर्मिमवन्ति शत्रुम्, ते च अकिञ्चिकरतया पृतमारका तुगुप्तनीया एव शूरः ॥

१५

इतोऽपि गुणदर्शनादुःखमधिवासायितव्यमिलाह—

गुणोऽपरब्धं दुःखस्य यत्संवेगान्मदच्युतिः ।
संसारिषु च काङ्क्ष्यं पापाद्वीतिर्जिने स्वृद्धा ॥ २१ ॥

अपमपरः शुभेतुरुण्यो दुःखस्यात्य संवेधिमार्गानुकूलः, यदुःखस्य समावेशो मनसि संवेग उपजायते । तस्माच्च पौर्णव्रतनादिकृतस्य मदस्य षुनिर्भूतो जायते, संमारिषु च २० संसारदुःखपीडितेषु कठणाचित्तम्, पापस्य फलमिदमिति मत्वा पापाद् भयमकरणचित्तं च, तुदे च भगवति स्वृद्धा मक्तिः श्रद्धा चित्तप्रसादश्च । भगवानेव हि दुःखस्यगमिनं मार्गमुपदिष्टवानिति ॥

परप्रस्योत्तेष्वदुःखधिवासनाय परामृशनाह—

पित्तादिजु न मे कोपो महातुःकङ्कणेष्वपि ।

२५

मचेतनेषु किं कोपः सेऽपि प्रत्यक्षोपिताः ॥ २२ ॥

P 181

पित्तादिरोपत्रयात्मकमेव शरीरम् । ते च तथाविधाहरवैहारवैयुग्याद् विषमावस्थां प्राप्ता व्याधीन्, जनयन्तः सर्वदुःखेतेषो भवन्ति । तपापि न तेषु मम कोपः, अचेतनावात् । न ते संचिन्त्य दुःखदायकाः, किं तर्हि स्वकरणसामर्थीयलेन प्रकोपमुपापनाः । यदेवम्, सचेतनेषु किं कोपः ? किं न स्यादिति चेत्, तेऽपि पूर्वकर्मापराधात् स्वकारणसामर्थी-३० प्रकोपिता दुःखदायका भवन्ति । इति पित्तादिवत् नेत्रपि न युज्यते मम कोषः ॥

उग्रयत्रापि समानं कारणावीनवभित्युपदर्शयत्ताह—

अनिष्ट्यमाणमध्येतच्छूलमुत्पत्ते यथा ।

अनिष्ट्यमाणोऽपि बलाकोष उत्पत्ते तथा ॥ २३ ॥

सप्रत्ययोपजनितसामध्येन्नः पित्तादिस्योऽनभिप्रतमपि शूलमवश्यमुपष्टते यथा,
तथा स्वहेतुभपरिणामाभिगतशक्तिस्यो दीर्घनस्यादिस्यः क्रोध उत्पत्ते, इति साधारणमनयो-
हेतुप्रत्ययाभीनसम् ॥

अथ स्वात्-उक्तमत्र सञ्चेतनाः संचिन्त्य तथाविधानिष्ठकारिणः, न तु पुनरितरे
तपेत्ताह—

कुप्यार्थीति न संचिन्त्य कुप्यति स्वेच्छया जनः ।

उत्पत्त्य इत्यभिप्रेत्य क्रोध उत्पत्ते न च ॥ २४ ॥

तप्रत्ययसामर्थीमन्तरेण कुप्यार्थीत्येवं सुर्द्वार्द्वकं संचिन्त्य न जनः स्वैरं प्रकुप्यति ।
क्रोधोऽपि उत्पत्त्य इत्यभिसंबाय स्वातह्येण नैषोव्यधने ॥

तप्तादिदमेवात्र प्रमाणसिद्धभित्याह—

ये केविदपराधात्य पापाति विविधाति च ।

सर्वं तप्रत्ययवलाभ् स्वतन्त्रं तु न विगते ॥ २५ ॥

इदंप्रत्ययतामात्रसमुपस्थितस्यात् सर्वमित्यम् । न तु स्वातक्यप्रवृत्तं किञ्चिदपि विश्वते ॥

न च प्रत्ययसामर्थ्या जनयार्थीति चेतना ।

न चापि जनिनस्यालित जनितोऽस्तीति चेतना ॥ २६ ॥

प्रत्ययसामृद्धपि न स्वकार्यं जनयन्ती संचिन्त्य जनयति । सा हि स्वहेतुपरिणामोप-
निधिधर्मतया तथाविधं कार्यं जनयति न तु संचिन्त्य । न चापि जनितस्य कार्यस्यापि ^{२०}
अनया सामृद्ध्या जनितोऽस्तीति चेतना मनसिकारोऽस्ति । तस्मालिर्व्यापारतया सर्वधर्माणाम्,
अस्मिन् सति इदं भवति, अस्योपादादिदमुपष्टते, इति इदंप्रत्ययतामात्रभिरं जगत्, नात्र
कथितस्तद्वः संमतवि । हेतुप्रत्ययाभीनवात्सर्वधर्माणाम् ॥

स्यादेतत्-अस्येव स्वतन्त्रं यथा साम्यानां प्रधानसाम्ना च, नैयायिकाना-
माकाशादपः । तत् किमुप्यते न किञ्चिद्स्वतप्त्वमिह विश्वते, इत्याशङ्खाह—

यत्प्रधानं किलाभीष्टं यत्तदात्मेति कल्पितम् ।

तदेव हि भवार्थीति न संचिन्त्योपजायते ॥ २७ ॥

यत्प्रधावतां सखरजसामसां साम्यादत्या प्रकृतिः प्रधानमित्यभिमतम् । किलेति
प्रमाणासंगतमेतदित्यहन्ति प्रकाशयति । यद्यपि तदस्तु किञ्चिदात्मेति कल्पितमध्यवसितं
प्रमाणासुगतमेव । आह—यस्मातदेव स्वयमेव तदपरकारणामाराद् भवामि समुत्पद इति ^{२१}
नभिसंघाय जायते ॥

कुतः ! यस्मात्—

अनुत्पन्नं हि तनास्ति क इच्छेद्वितुं तदा ।

तद् प्रधानदि प्रागस्तदेव । असत्य वन्ध्याद्युतादेशिव का भवित्युत्पत्तुमिच्छा भवेत् । अय नासदूत्पद्यते विचित्, क्षेवलमन्यतावस्थातो व्यक्तावस्थायां परिणामात्रम् । ५ यदेवम्, परिणामोऽपि कथमसमुत्पद्यते व्यक्तावस्था वा । परिणामत्य व्यक्तावस्थामात्र तस्यावत्ते तस्यापुष्टिप्रसङ्गः । अतिरेके संबन्धामात्रः । संबन्धकल्पनायां च अनवस्था । परतो विस्तरेण प्रधानं निराकरिष्यते [९. १२७-१३८] ॥

२ १४

स्यादेतत्—आन्मन्यमदोप एव । न हि तस्य वण्मुण्डादिमिच्छामः । सर्वदा निलस्यावतया अनुप्तन्ते एवासीं । मयतु नाम एवम् । तथापि सर्वया खरनिषाणकल्प १० एवासीं, उत्पादाभावात् । ततो नात्रापि निवेदते—

अनुप्तन्नं हि तनास्ति क इच्छेद्वितुं तदा । इति ।

भवेऽपि वा नाम्य स्वामन्यमिपि प्रभुत्यमस्ति । प्रह्लादपनामितमेव हि विषयमपि स भुद्धेः । तदा च विषयोपभोगायाकृ तद्वोक्तृत्यमस्य नासीत्, पश्चाद्युत्पन्नं च तस्यावतमेव । अन्यथा तस्य भोक्तृत्वायोगात् । तदृप्तादे च तस्यापुष्टाद इति कथं नामन उत्पाद १५ इष्यत इति । तदेवं पुनः

अनुप्तन्नं हि तनास्ति क इच्छेद्वितुं तदा ।

इत्यायातम् ॥

अपरमपि दृष्टिमत्राह—

विषयव्यापृतत्वात् निरोद्धुमपि नेहते ॥ २८ ॥

२० यदृप्तसौ प्रधानोपहितविषयोपभोगाय प्रवर्तते इतीष्यते, तदा प्रागप्रवृत्तस्य पश्चात्प्रवृत्तिर्न शुज्यते । अथ कर्पचित् प्रवर्तते, तदापि विषये व्यापृतस्य निवृत्तिर्न साकृ । एतदेवाह—निरोद्धुमपि नेहते । विषयोपभोगात्रिवर्तितुमपि नोसहवे, तदा तस्य तस्यावत्यात्, तस्य च निलतया अनिवृत्तेः । निवृत्तौ या अनिलत्वप्रसङ्गात् । नैयायिकादीनामामनो व्यपदेशो निलत्वात् ॥

२५ विशेषमपि तस्याह—

नित्यो इच्छेतनश्चात्मा ऋयोमद्वृत्तमक्षियः ।

अचेतन्यं सात्प्यादिह विदोः । अन्यत्र सभाजता । तत्र नित्यः पूर्वापरकाल्योरेक-स्वभावः । अचेतनश्च अचित्स्वभावः । जड इसर्थः । अन्यचैतन्ययोगातेतत्यते । व्योमवद् व्यापी । अत एव स्फुरं व्यक्तमक्षियः । यदाह—

३० अन्ये पुनरिहात्मानमिच्छादीनां समाश्रयम् ।

स्तोऽचिद्वृपमिच्छन्ति निलं सर्वगतं तथा ॥

शुभाशुभानां कर्तारं कर्मणां तपत्तलस्य च ।
मोक्षारं चेतनायोगास्तेतनं न स्वरूपतः ॥

[तत्त्वसंशेष—४७६—७२]

तथा च अकिञ्चित्कर एवासी, किञ्चिदपि कार्येऽनुपयोगात् । अथ अपरसहकर्ति-
प्रस्थपत्तुनिधी निर्विकरस्यापि तत्प्र किया [म्यु] प्राप्यते । यद्गुरुम्—
ज्ञानयन्नादिसंवन्धः कर्तृत्वं तत्प्र भण्यते । इति ।

विज्ञाप्त—

प्रत्ययान्तरसङ्गेऽपि निर्विकारस्य का किया ॥ २९ ॥

ज्ञानयन्नादिप्रत्ययान्तरसंपर्केऽपि निस्यत्वानिर्विकारस्य पूर्वसम्भादप्रभुन्त्यामनः
का किया । नैव किया मुम्पते ॥

10

यः पूर्वशब्द कियाकाले क्रियायास्तेत कि कृतम् ।

तत्प्र कियेति संबन्धे करतरत्तिक्रियन्तम् ॥ ३० ॥

P 188

यथा पूर्वक्रियाकाले तथा कियाकालेऽपि यः, तेन कारकस्यमात्रविकालेन क्रियायाः
कि कृतम्, ऐन प्रत्ययान्तरसङ्गे तत्प्र किया व्यवस्थाप्येत । अपि च । उभयसंबन्धाभावाद्
तत्प्र आमनः कियेत्यमिति संबन्धे करतरत्तदन्तिमित्तम् ! नैवास्ति किञ्चित् ॥

15

विस्तेरण चामनो निराकरित्यमाणवात् [९. ५८—६०] इत्यरस्य च [९.
११९—१२६], न स्वतङ्गः किञ्चिदपि संभवति । पूर्वप्रत्यक्षत्वं सर्वत्र प्रसाप्योपर्द्वाराह—

एवं परवर्त्तं सर्वं यद्गङ्गं सोऽपि चावशः ।

निर्माणवदचेष्टेषु भावेचेवं कु कुर्याते ॥ ३१ ॥

एषमुक्तनयेन परवर्त्तं परायत्तं सर्वं वाक्याभ्यात्मिकं वस्तुजातम् । तदृशं यद्गङ्गे^१
तदपरायत्तं मविष्यनीति चेत्, न । यद्गङ्गं सोऽपि चावशः ल्लहेतुप्रतङ्गः । एवं स हेतुरपि
स्वेतोरित्यनादिसंसारपरं प्रत्ययो न स्वविता किञ्चिदपि संभवति । अतो निर्व्यापारः
सर्ववर्थमी इति । कः कर्त्त्वे द्विष्टति परमार्थतः येवापराधिनि क्षयित्, कल्पचिदपराधे तत्प्र
देषो युक्तः । इदमेवाह—निर्माणवद् सर्वव्यापारकल्पनानिगमात्, अचेष्टेषु निरीहेषु सर्ववर्थेषु
एवं सर्वां कुर्याताम् । न मुम्पते मेवाकालां किञ्चिदपि कोप इति भावः ॥

25

स्यादेतत्—एवं हि एकं समर्थयतो हितीये विष्वट्टे इत्याशङ्कयनाह—

वारणापि न मुक्तैवं कः कि वारयतीति चेत् ।

समर्थित्यायनैव वारणापि निवर्तनमपि निर्माणवदचेष्टु भावेषु न युक्ता । एवमिति
यदा किञ्चिदपि स्वतङ्गं न दृश्यते, सर्वं प्रत्ययसामन्त्री प्रतीक्ष आयते, सदा वारणापि न

P 187

1 Minayef reads निर्माणवद्, but one of the MSS. used by him reads निर्माणवद् which is supported by Tibetan translation. The Com. also reads निर्माणवद्. Compare 5.57 for our reading.

युक्ता । यदि वा—मैवम्, तथापि कर्यं न युक्ता ! को वास्यति, स्वतः कर्ता कि निषेधं
खन्दप्रवृत्तं वास्यतीति चेद् । अथमधिग्रामः—न हि समानेऽपि न्याये क्वचित् प्रवृत्तिः
कवितिश्चिर्युग्मते । एकत्र निवृत्तौ सर्ववैव निवृतिर्युक्ता, न तु कवितेव, न्यायस्य
सामान्यावाद् । तस्मायुक्तमेतद्—वारणा न युक्तेति ॥

५ यथेवं मन्यसे, अत्रोत्तरमाह—

P 138

युक्ता प्रतीत्या यस्माहुः खल्लोपरतिर्मता ॥ ३२ ॥

युक्ता वारणा, कुतः ? प्रतीत्यता, हर्द प्रतीत्येदमुपचते इति प्रतीत्यसमुद्भवता
यस्मादस्ति निर्व्यापोरेष्वपि भावेत्यु, अतो वारणा युक्ता, ततो न न्यायात् । एतदुक्तं
भवति—यद्यपि निर्व्यापाराः सर्वधर्माः, तथापि प्रतीत्यसमुद्यादवशात् पास्ताक्यमुपदर्शितम्—
१० एवं परवशं सर्वम् [६. ३१] इत्यादिवचनात् । ततः अविज्ञादिप्रस्तरबलादुत्तरोत्तरः
कार्यप्रवाहः संस्कारादिरूपः प्रवर्तते, पूर्ववृत्तिवृत्ते निवृत्तते । पतञ्च उत्तरश्च [३. ४५]
विक्षरेण प्रतिपादयिष्यते । तस्माहुः यस्य उत्तरस्य उपरतिर्वित्तिरभिमता । अतो द्वेषादि-
पापमध्युचित्वारणा संगच्छते । तां प्रतीत्यं तथापिष्वमनुपदयनिःश्रेयसस्त्वावं फलमुपचते ॥

सांप्रतं प्रहृतमेव योजयनाह—

१५

तस्मादमित्रं सित्रे वा द्वाष्ट्यन्दायकारिणम् ।

ईद्यशः प्रत्यक्ष अस्मेत्येवं मत्ता युक्ती भवेत् ॥ ३३ ॥

यस्मात् प्रतीत्यतं सर्वम्, तस्मादमित्रेतरं [अमित्रमित्रं च] अपकारिणं प्रतीत्य
मुखमेवात्मनीयम् । कुतः ? ईद्यश अपकारकरणशीलहेतवः अस्य अमित्रस्य इतरस्य वा,
इति एवं निष्क्रियं दुखी भवेत्, दीर्घनियं न कुर्वीत ॥

२०

कि च । दुःखोपनिपातैत्वं चित्ताशेषेऽपि न दुःखस्य निवृतिरस्तीत्युपदर्शयनाह—

P 139

यति मुखेष्वद्यस्य सिद्धिः सर्वैषामेष देहिनाम् ।

न भवेत्कस्यनिहृत्यं न दुःखं कविदिष्ठते ॥ ३४ ॥

न हि अत्मेष्वामात्रेण अनभित्तं निवृत्तते, अग्रिमतं चोपतिष्ठते हेतुमन्तरेण ।
तथापि सति न भवेत् कस्यचित् स्वस्य दुःखम् । किमिति ! न दुःखमात्राः काव्य-
२५ दिष्ठति । स्वसुखाभिलापिण एव हि सर्वतत्त्वाः ॥

दुःखाधिकासनक्षतिमभिधाय इदानी परापराणक्षान्तिमुपदर्शयनाह—

प्रमादादात्मनात्मानं चापन्ते कृष्टकाविभिः ।

भक्तच्छेदादिभिः कोपाहुपशुयादिलिप्साया ॥ ३५ ॥

३०

उद्गन्धनप्रपातैश्च विषापद्यादिभक्तैः ।

निष्प्रति केविद्वात्मनानपुण्याचरणेत च ॥ ३६ ॥

र्यद्यं क्षेष्ववैयवाद् ब्रह्मात्मानमपि प्रियम् ।

तदैवां परकार्येतु ररिहारः कर्यं भवेत् ॥ ३७ ॥

असमीयितकारिता प्रमादः । स्वयमेव स्वकान्तं कण्ठकलाणुकठलुपागाणशर्करादिभि-
र्झीर्गमणेत्रु कर्मप्रवृत्ताः कण्ठकास्तरणशयनदिभिर्वा वाधन्ते । तथा भोजनपानपरिहारा-
दिभिः । किमिति ! कोपाद् अगच्छपरदारथनादि लक्ष्यमिच्छन्ते वा ॥

P 190

उद्भवनमूर्खलम्बनम् । प्रपातः प्रपतनं पर्वतादेः । जलाङ्गिप्रवेशादिभिः, विधा-
पथादिभक्षणैः, अलाहारातिपानादिभिः, निष्पत्ति मारयन्ति केचिन्मोहयुरुषा आत्मनं ।
स्वकायम् । परवधादिभिः, अपुण्याचरणेन च । परवधाभिप्रायाः संप्राप्तादिव्यकुशल-
कियया च ॥

यदैवुक्तक्षमेण लेशनश्यत्वात् लेशपरतश्चत्वात् पते सत्या अत्मानमयि प्रियं वद्धुभं
प्रन्ति पीडयन्ति, तदा एवां परकायेषु परश्चात्रेषु अपकारत्वितिः कर्त्तव्यात् ।

इत्थं च कृपापात्रमेवैते, न द्वेषस्थानमित्याह—

10

क्षेत्रोन्मनीकृतेष्वेषु प्रवृत्तेष्वात्मथातने ।

न केवलं दया नास्ति क्रोध उत्पयते कथम् ॥ ३८ ॥

पिशाचैविष प्रस्तेषु पृथु अपकारकारिषु उक्तनयेन प्रवृत्तेषु आत्मवान्ते परपकार-
द्वारेण वा न केवलं न तावत् कृपा नास्ति, औदासीन्यमयि साधूनां तत्रातुकम् । हेष
उत्पयते कथं कृपास्यानेभिति विपर्ययो महान् ॥

15

प्रदमयि स्वचितं निवारयेदिव्याह—

P 191

यदि स्वभावो बालानां परोपद्रवकारिता ।

तेषु कोपो न युक्तो मे यथास्त्री दहनात्मके ॥ ३९ ॥

तदा हि विकल्पदूषकम् । बालानां पृथुजनानां यदि एतादृशा एव स्वभावः परोप-
द्रवकारिता नाम, तदा न वल्लु स्वभावाः पर्यनुयोगमर्हन्ति-किमिति परापकारं कुर्वन्ति २०
ते ! इति परिभाष्य तेषु द्वेषो न युक्तो मे । तथाया अस्त्री दहनस्वभावे दाहकरणात् ।
अन्यथा तदभावे तत्स्वभावताहनिप्रसङ्गात् ॥

त्रितीयं विकल्पमधिकृत्याह—

अथ दोषोऽप्यमागन्तुः सर्वाः प्रकृतिपेशाणाः ।

तथाप्ययुक्तक्षलोपः कटुधूमे यथाम्बरे ॥ ४० ॥

25

अथ दोषोऽप्यमागन्तुः अन्य एव न तत्स्वभावमूलः । सत्याः पुनः प्रकृतिप्रभा-
स्तरचित्तसंतानतया ऐशला अकुटिलस्वभावाः । दोषो हि दुष्टस्वभावाः, ने तत्स्वभावाः
सत्याः । तथापि अयुक्तस्तेषु सत्येषु पेशादस्यभावेषु कोपः । कस्मिन्निव ? कटुधूमे
यथा इव अन्यरे । न हि कटुता नाम निर्मलस्याकाशस्य स्वभावः, अपि तु धूमस्य । अतथ
तदोषेण धूम एव दोषो युज्यते, नाकारो प्रकृतिपरिशुद्धे । तस्माद्दोषेवं कोपो युज्यते ३०
न सत्येषु ॥

१११

अपि च । यदेव हि प्रधानं दुःखकारणम्, तत्र युक्तो भवेत् कोपो नाप्रधाने
इत्याह—

मुख्यं दण्डाविकं हित्या भ्रेके यथि कुप्यते ।

द्वेषेण प्रेरितः सोऽपि द्वेषे द्वेषोऽस्तु मे शरम् ॥ ४१ ॥

५ काये हि दण्डप्रदृशराद्मावितनित्यं दुःखं समुत्पयते । ततो दण्ड एव मुख्ये
दुःखकारणमिति तज्ज्वलं कोपो युक्तः । अथ परप्रेतिलभ्य दण्डस्य कोपोः । तेन प्रेतक एव
द्वेष्यो भवति । एवं तर्हि द्वेषेण सोऽपि दण्डप्रेरकः प्रेरित इति द्वेषे द्वेषो मम युक्तो न भ्रेके ॥

अपि च । नादसं किञ्चिद्दूषप्रमुच्यते सुखं वा दुःखं वा । इति विचित्यं परापकाऽपि
न तत्र चिष्ठे प्रशूपयेदित्याह—

१६ मयापि पूर्वं सत्स्वानामीदृश्येव श्यधा हृतम् ।

तस्माम्भे युक्तमेवैतस्त्वेषोऽपद्रव्यकारिणः ॥ ४२ ॥

पूर्वं जन्मान्तरे मयापि सत्स्वानामेवत्रिपैन पीडा हृता यस्यात्, क्षणपरिशोधनन्यादेन
उचितमेव मैतृत् परापकारकारिणः । तत्कर्मफलप्रिपाकारिति भावः ॥

यदस्य कारणं तसादेतदुत्पयते नान्यस्मादिति परामृश्य परापकारं मर्त्येदित्युप-
ग्रहार्थाह—

१७ १११

तत्त्वाद्यं भग्नं कायश्च द्वयं दुःखस्य कारणम् ।

तेन शक्तं मया कायो गृहीतः कुत्रु कुप्यते ॥ ४३ ॥

अविकल्पकारणसामग्री हि सर्वकार्यस्य कारणमिति प्रमाणपरिनिष्ठितम् । सा चाच
तथाविदा विष्टते । तथाहि तस्यापकारिणः शब्दं तद्वादिं भग्नं कायश्च, पतद्वयं जामग्रीहृषे
२० दुःखस्य कारणम् । इति समर्थकारणसद्वावेजपि कार्यं कर्त्यं नोत्पयेत् । अन्यथा तत्त्वय
कारणमेव न स्यात् । ततोऽन्यदपि, तत्र उपादयोगः ? [= तस्माम्भ्रीतोऽन्यदपि कारणं
स्यात्, ततः....] । तस्माद्यदि कारणोपनामके कुप्यते, तदा स्वाम्यपि कोपो युक्तः ।
यतः स्वाम्यपि दुःखकारणं वहत्युपनयति च भवान् । अहमन्यकोपे परत्रापि न युक्त
इति भावः ॥

२४ प्रकारान्तरेणोऽस्त्रेवार्थं सपष्टयन्नाह—

गण्डोऽयं प्रतिमाकारे गृहीतो घटनासहः ।

तृष्णान्तेन मया तत्र अव्यायां कुत्रु कुप्यते ॥ ४४ ॥

शरीराकृतिर्यं पक्षगण्डो मया गृहीतः । सर्वदुःखेतुलात्, सर्वोपमर्दसहः । आको-
टनताङ्गादिभिरप्यभेदत्वात् । दुःखपरिहाराय सुखप्राप्तये च या तृष्णा अभिलाष्य,
२० तदन्तेन पितृतप्रज्ञालोचनेन तत्यां व्यायामां सल्लोक्यते ! न हि गण्डस्य कुल्यादि-
संपर्कजे दुःखे क्वचिद्विवेकतः कोपो युक्तः ॥

अपि च । यः कार्येणानन्मी, तेन तत्कारणमेव परिहृतव्यं भवेत् । अहं तु विष्वर्षस्त-
मतिरिति विमर्शमुपदर्शयन्नाह—

दुःखं नेच्छामि हुःखस्य हेतुमिच्छामि शालिशः ।

स्वापराधागते दुःखे कस्मादन्यत्र कुप्यते ॥ ४५ ॥

दुःखं दण्डादभिवातजं नेच्छामि । तस्य पुनः कारणं शरीरं प्रत्यपकारिणं चेच्छामि । ६
चालिश इति बालवर्मो विष्वर्षासः । तस्याकारणात् सक्षाये यदुःखं तत् स्वापराधागतमेव ।
इति कस्मादन्यत्र तत्सद्गतारिमेवं कुप्यते !

आशेवधयं स्थं संस्कृतशङ्खस्यैव अन्यत्र मम कोपो न शुक्त इत्याह—

असिपत्रबनं यद्युद्धा नारकपश्चिणः ।

मत्कर्मजनिता एष तथेदं कुत्र कुप्यते ॥ ४६ ॥

असिपत्रबनं नरकसमुद्ग्रहम् । असय एव प्राण्यस्येति कृत्वा । असिप्रहणं प्राणा-
न्यात् । अन्यदपि शर्कं नारकदुःखोत्तुर्मुखं च । वने तस्मिन्निवासिनो गृहोदकवायससदयः
पक्षिणो यथा मत्कर्मजनिता एव दुःखदेतत्रो भवन्ति । नान्यदत्र दुःखकारणमस्ति । तया
इदमपि परशकादिकं दुःखेत्तुर्मुखमजनितमेव, इति कुत्र कुप्यते !

इत्यमपि विष्वर्षास एवायमित्युपदर्शयितुमाह—

मत्कर्मचोदिता एव जाता मत्यपकारिणः ।

येन यास्यन्ति नरकान्मर्यादी हता ननु ॥ ४७ ॥

येन मर्त्येन कर्मणा चोदिताः प्रेरिता एव मयि पूर्षकृतापको अपकारिणो जाताः
सन्तो नरकान् यास्यन्ति, तेन मर्यादी अपकारिणो हता ननु । सवित्तं संबोधयति-म
अपीभिरहं हतः । अयमपिग्रायः—यदि नारकित्यमहमीदशं कर्म, तदा एतेऽपि नापकारिणोऽ-
भविष्यत्विति मर्त्येनैव कर्मणा अपकारिणो भवन्ति ॥

उपकारिष्येव मोहादपकारित्युद्दिर्भेति कारिकाद्येन दर्शयन्नाह—

एतानाश्रित्य मे पापं क्षीयते क्षमतो वहु ।

मामाश्रित्य तु यास्येते नरकान् दीर्घवेदनान् ॥ ४८ ॥

अहमेवापकार्येवां मर्मेते चोपकारिणः ।

कस्माद्विपर्ययं कृत्वा खलचेतः प्रकुप्यसि ॥ ४९ ॥

एतानपकारिण आश्रित्य निमित्तीकृत्य मम पापं पूर्वजन्मकृतपरापकारजनिते क्षीयते
तदुःखानुभवनविपाकेन क्षयं याति । क्षमतः क्षान्तिपालम्बनानत्य । वहु अनेकपर्ययेण
कृत्वम् । मामाश्रित्य मत्कर्मचोदिताः एवमप्यपकारं कृत्वा पुनरेते नरकान् तीक्ष्वेदनान्
दुःखदुःखानुभवान् यान्ति । अत उक्तक्रमेण अहमेव अपकारी एषामित्यादि सुबोधग् ॥

न तु यज्ञपक्तारी भवान्, तर्हि भवत एव नरकागमनमुचितम्, न वेषामिल्याह—
भवेन्मामाशैयगुणो न यामि नरकान् यदि ।
एषामत्र किमायात्मं यथात्मा रक्षितो भवत ॥ ५० ॥

या प्रत्यपकारनिवृत्तिनिष्ठा एतम्भाशयमाहात्म्यं नरकागतिनिष्ठित्वेतुः । नरकान्
१० न यामि तदात्माशयमाहात्म्यकलेन । न तु पुनरेषो दुराशयतया नरकेषु ममापतनमिति
भावः । पतदेवाह—प्रमालिलादिना । अयमत्र सुसुरायार्थ—यद्यहमपकारी सत्यापि वेषामिति—
दुपायकौशलेन नरकान् न यामि, तर्हैपाम् [म !] प्रकारिणा किमायात्म, किमपश्चीयते !
का क्षतिरित्यर्थः । ममा तावदेकेन रक्षिता न भवन्तामन्ये, रक्षित आमा च भवेत् । न
चैतावता किंचिदेवां व्यूठाधिकं गुणदोषेषु स्यात् ॥

P 187 10 बनु यदि नाम एवम्, तथापि भवनेऽपि न शुक्रमामरक्षणमुपकारिष्टाहतया
इत्याशकृपाह

अथ प्रत्यपकारी स्वां न वाप्त्येते न रक्षिताः ।

हीयते चापि मे चर्चा नस्मान्नास्तपतिविजः ॥ ५१ ॥

यदि दण्डादिवात् कुर्वन्तु प्रत्यपकारी भवेत्यम्, तथापि एते रक्षिता न भवन्ति ।
१५ न कथिंश्चां प्रलीकारो नरकागमनादिदुःखतः स्यात् । प्रत्युत तादितेनापि यमा न प्रति-
तादितव्यम् । तथा सर्वसल्लेप्तु न भैत्राचित्तं यमा निष्क्रियेत् !] तत्प्रयम् । अन्तशो न
दम्भस्थूलायामपि प्रतिवचित्समुपादयितव्यम् । हृषादेवेभिस्तत्त्वर्याया मम हानिरेव स्यात् ।
तस्मादेतर्हि प्रतीकारोपायाभावात्पत्तिविनो वराका रक्षितुमशक्यवाचाया दुर्गतिपतित्या एव ।
इत्युपेक्षन्ते तावदिदानीम् । पश्चात्तदुपायमविगम्य तत्करित्यामि यैर्पां दुरुक्षमाणुमात्रकमपि
२० न स्यात् ॥

तदेवं परापकारमर्पणक्षान्ति प्रतिपाद्य अघुना धर्मनिष्पानक्षान्तिमुपदर्शयितुमाह—

मनो हनुममूर्त्यवाज शर्वं केनचित्कवित् ।

शरीराभिनिवेशात् चित्तं दुःखेन चाच्यते ॥ ५२ ॥

P 188 २० द्विविधे दुःखमविचारातो बाधकमुपजापते कायिकं मानसिकं चेति । तत्र मनसि
२५ न कथिदण्डादिकं दातुं शक्त, अमूर्त्यवान्तसः । इति तदुद्धवं दुःखं परमार्थतो न
संभवति । कल्पनाहृतं तु दीर्घनस्यादिकं विश्वते । एतदेव दर्शयति शरीरेत्यदिना ।
ममेदं शरीरमिति विकल्पायास्यासप्तसनाशशात् कायदुःखेन चित्तं भिन्न्यते ॥

तत्रापि प्रतिनियतमेव दुःखकारणमिल्याह—

न्यक्षरः परुचं वाक्यमयश्चेत्यम् गणः ।

२५ कायं न बाधते तेन वेदः कस्मात्प्रकृत्यसि ॥ ५३ ॥

१ Minayef' roads आध्यगुणः, hit one of his Mass. and T support our reading. २ Poussin reads करदुःखेन against Minayef which does not seem to be necessary.

न्यक्कारादिगणः समूहः कायस्य दुःखेन्दुर्ज भवति । न हि कायस्यां कंचिद्विप्रधातं
करोतीति येन, तेन चेतः कस्मादेतोः प्रकृष्टसि !

अथापि स्यात्—यदि नाम न्यक्कारादिः कायस्य चावका न मवन्ति, तथापि
तच्छुला मयि लोकानामप्रसन्नं विच्छमुप्यदते, इति मया नेत्यते इत्याशङ्काद—

भग्यप्रसादो योज्येषां भ मां कि भक्षयिष्यति ।

इह जन्मान्तरे वापि येनासौ भेदनभीषितः ॥ ५४ ॥

भवतु नाम एवम्, तथापि विचारणायमेव । मयि न्यक्कारादिश्रवणाद् योज्यप्रसादो
जनानाम्, स कि मा भक्षयिष्यति इहलोके परलोके वा, येनासौ लोकाप्रसादो ममाग्रियः,
इति विचार्य न कर्तव्योऽश्रामिनिवेशः ॥

अस्मि वा अत्राभिनिवेशकारणं लाभयिषातो नामेत्याह—

लाभान्तरायकारित्वाद् यदसौ भेदनभीषितः ।

नदृश्यतीहैव ये लाभः पापं सु शास्ति धुवप ॥ ५५ ॥

तथाहि न्यक्कारादिश्रवणादप्रसादो लोकानन्, तस्माच्च लाभोपनामनैमुह्यम् ।
ततोऽस्त्रो न्यक्कारादिगणो ममनिष्ट इति चेत्, तदयुक्तम् । नदृश्यति विनश्वर्वर्मतया
अपगमिष्यति । इहैव प्रतिनिधित्वे दिनेभ्यम् लाभः । न तु परलोकानुवर्णी भविष्यति । ५५
तनिमित्तं न्यक्कारादिकर्त्तुः कुञ्जते यत्पापं तदेव परं ध्यास्ति परलोकानुवर्णिभ भविष्यति ।
ध्यास्ति अपरिमुके तल्कले तस्याविनाशात् ॥

इत्यपि चात्रालोचनीयम्—

यत्पर्यैव मे सत्युने मित्राजीविं चिरम् ।

यस्माक्षिरभिपि स्थित्वा सत्युदुःखं तदेव मे ॥ ५६ ॥

इदेव वरं श्रेष्ठं यज्ञामाभावादस्मिन्नेवाह्नि मे भरणमल्तु, न तु उनः परापकाद्वारेण
लाभप्रतिलभ्मानिष्याजीवितं चिरं दीर्घकालम् । कुतः ! यस्माद्बहुतरकालमपि जीवित्या
महानां द्वि जीवितम्, इत्यब्द्यंभाविनो यूर्लोदृश्वं तदेव मम । यत्पश्चाद्वैशालास्ये
भविष्यति, तदेवेदामी मम जियमाणस्य इति चिरजीवितेन्द्रियेषाः ॥

इतोऽप्यविशेष एवेति लोकद्वयेन दर्शयन्नाह—

सप्ते वर्षशतं मीस्यं भुक्तवा यद्य विकुञ्जस्ते ।

मुहूर्तमपरो यद्य सुसी मूद्या विकुञ्जते ॥ ५७ ॥

नेतु (नूनं ?) निवर्तते सौख्यं द्वयोरपि विकुञ्जयोः ।

मैषोपमा यत्युक्ताले चिरजीवित्यसन्नीविनोः ॥ ५८ ॥

¹ Many of reads न तमितर्तं दे while one of his MSS. reads न तमिते.

यथा कश्चित्प्रोपलब्धं वर्षशतं सुखमुपमुच्य विद्युष्टे, अन्यः पुनः क्षणमात्रम् । स तावन्मात्रेण सुखिनमात्मानं स्फूर्ते । अनशेष्योरपि स्त्रोपलब्धोमुक्तसुखयोः प्रतिविद्युष्योः सतोः तदुपलब्धं विनष्टं सुखं न निवर्तते, जाग्रदवस्याणां नात्मवत्ते, सरणमात्रावशेषवात् । सैवोपमा स्त्रोपलब्धसुखयोरेति पुरुषयोर्भूत्युक्ताले सरणसमये चिरजीविनोद्यप-० जीवितनश्च । ननु निवर्तते सौख्यमिति खार्येऽव्यग् । इत्यलं मित्यार्जीवितेन ॥

अस्मादपि लाभाल्लभदर्यने कश्चिद्दिवोप इत्युपदर्शयनाह—

२ २०१

लज्जापि च वृद्धाभान् निरं भुक्त्या सुखान्वपि ।

रिक्तहृष्टश्च नमश्च यात्यामि भुवितो यथा ॥ ५९ ॥

प्रचुरतरलाभान् लज्जापि सप्तसात्, चिरकालयुपमुच्य सुखान्वपि, पुनर्वृत्युमधि-१० गम्य रिक्तहृष्टश्च तुच्छहस्तः । न तस्माल्लभारीयदिपि पापेयं गृहीतम् । नामि सुखात् किञ्चित् परिशिष्टमवस्थितम् । काटिसूक्तकमात्रमपि न परिरोधितमिति नम्नश्च चैवैः परिभुवित इव अस्माल्लोकात्परं लोकं यात्यामि ॥

स्यादेतत्—अस्त्वैव विशेषो लाभस्य चीवादीनामनुपश्चाताद्युपसंस्काराणामुपस्त्वमाविरतकालं जीवितं स्यात् । ततश्च सूक्ष्मतपापस्य विद्युपणासमुदाघारादिना परि-१५ क्षयं दिश्वासंवरपरिक्षणेन दोषिचित्तसेवनादिना च कुशलपक्षस्य च वृद्धिं कुर्याम् ।

यदुक्तम्—

यावच्चिरं जीविति धर्मचारी

तावद्यप्रमुकं कुशलप्रवाहम् ॥ इति ॥

अतो लाभान्तरायकारिणि सुक्त एव प्रद्वेष्य इत्याशङ्कयनाह—

२० प्रापश्चयं च पुरुषं च लाभाजीवन् करोमि चेत् ।

लाभादुक्तक्षेण जीवन् विद्यमाणः पापक्षयं च पुरुषं च करोमीत्यादि मन्त्रसे । ननु एतदितः समधिकं दोषमपश्यता अभिधीयत इत्याह—

२ २०२

पुण्यक्षयश्च पापं च लाभार्थं कुर्वते ननु ॥ ६० ॥

लाभार्थं लाभनिमित्तं तदन्तरायकारिणि द्वेष्यं कुर्वतः सुकृतस्य एवोपजायते । यदु-२५ क्तम्—सविक्षतसुचरितम् [६. १] इत्यादिना । अयं हु विशेषः—अक्षान्तिसमुद्दरस्य पापस्य राशिरभिर्विते ॥

अयापि स्यात्—यथाकर्यचित् तावचिरकालं लाभाजीवितं स्यात् । तावैव नः प्रयोगनभित्याह—

यद्यथेव जीवामि ददेव यदि नदयति ।

२०

कि तेन जीवितेनामि केवलाङ्गुभकारिणा ॥ ६१ ॥

न वलु बोधिसत्त्वस्य इतरसत्त्ववर्जिते निष्ठायोजनमेवाभिलक्षितम्, कि तर्हि संभारामिसंवर्णनार्थं पापक्षमार्थं च । तद् यदि सुहृतक्षयनिभिरभेष तत् स्यात्, तदा कि तेन तादेशेन जीवितेनापि केवलाशुभ्रकर्मकरणशीलेन । निन्दितमेव तदिति भवतः ॥

त्वादेतत्—न लाभान्तरायकारितया ममार्गवादिनि प्रतिप्रचित्तमुत्पत्ते, कि तु गुणप्रच्छादनादिकर्मणा, दूसिष्टेतुल्यादिवाह— ५

अवर्णवादिनि देष्टः सत्याभाग्यतीति चेत् ।

परायशस्त्रेऽप्येवं कोपते कि त जायते ॥ ६२ ॥

अयशोभिधायिनि थोडये भवते विदेषः, सोऽवर्णवादी दोगविष्करणाङ्गुणप्रच्छादनाख्यं त्वा नाशयति । इति भवता चेष्टदि तिभित्तकः । अथवा । सत्यान् लोकानाशयति । अवर्णवादेन प्रयि निप्राहयति । खयमप्रसन्नचित्तस्तोपादपि चित्तमपसादयतीर्थ्यः । इति १५ अवर्णवादिनि देष्टेतत्, उच्यते । तदा योऽपि परेषामन्यसत्त्वानामदशः प्रकाशयति, तत्रापि कोपते कि त जायते ॥ सोऽपि च अवर्णवादी सत्त्वानाशयति । तदिभित्रपि शुकरूप एव कोपः ॥

अत्रोत्तरमाशङ्कयनाह—

परायत्ताप्रसादत्वादप्रसादिषु दे क्षमा । १६

परेषु अन्येषु सखेषु आयत्त आश्रितोऽप्रसादोऽस्य । अन्यसत्त्वान् विषयीकृतसमुपयन इति । तस्य भवत्तात्त्वं तस्मात् । परायत्ताप्रसादत्वादप्रसादिषु अप्रसन्नचित्तेषु अवर्णवादिषु तत्र क्षमा क्षान्तिपृथक्यते । आत्मचित्तमेव पृच्छति । अत्राह—

क्षेषोत्पादप्रसादते क्षमा नावर्णवादिनि ॥ ६३ ॥

यदि यः परायत्ताप्रसादः तत्र क्षमा भवते भवति, तदा क्षसिम्बलवर्णवादिनि कि त न २० क्षमा ? किञ्चक्षे ? क्षेषोत्पादनप्रसादते क्षेषानामुत्पादप्रसादेष्टः । परायत्ताप्रसादत्वं क्षमाहेतुः तुत्पमुभयत्रापि इत्यर्थः ॥

प्रतिमामुपवशाकारिषु श्रद्धावशादपि प्रतिष्ठितं नोत्पादयितव्यमित्याह— १७

प्रतिमामस्तुपर्मनाशकाक्रोशकेषु च ।

न युज्वते यम देष्टो मुद्दादीतो न हि व्यथा ॥ ६४ ॥

नाशका विकोपयितारः । आकोशका दोषुकृष्णा वैरुप्याभिधायिनः । तेषु न युक्तो यम देष्टः । कुतः । यमादुदादीतः । बोधिसत्त्वायावक्त्रप्रसेकतुदानां वितपाभिनिवेश-प्रमूतामप्राहनिष्टेतरभिष्टाभावान् व्यथा चिरपीडात्क्षुणं दौर्यमस्य नाश्चि । इति भवतः । अतः प्रतिमाविनाशकेषु देष्टित्तरं नोत्पादयितव्यम् । तथा विरुद्धपर्मकारिषु कर्तीव तु युज्यते तेषु साधुनाम् । अन्यथा तत्र विशेषाभावात् प्रापमेव केवलमुपजायते । यदि ३० पुनर्धर्मतो निवारयितुं शक्यते, तदा न दोषः ॥

1 The Com. suggests two readings: स त्वा अन्त सत्यान्.
नोपि १३

यदपि च धर्मकामतया गुरुसातापित्राद्युपग्रात्कारिषु देशचित्तमुष्टवते, तदपि विनिवायेत्याह-

गुरुसालोहितादीनां विमाणं चारकारिषु ।

पूर्ववत्पत्तयोत्पादं दृष्ट्वा कोपं निषारयेत् ॥ ६५ ॥

२ २०६

५ गुरुवो धर्ममार्गोपदेश्यारोऽकुशलप्रकाशनिर्वत्यिताः । सालोहिताः सोदराः । अन्येऽपि शास्त्रिसंगोत्रवान्धवाद्यः । निषारयेत्यिति संबन्धः । कथम् ६ पूर्ववत्पत्तयोत्पादं दृष्ट्वा । यदुक्तम्—ऐ केचिदपरावाक्ष [६. १५] इत्यादिना । अतः सर्वेऽप्यनी दूर्वक्तोपजनितमेव कलमुपभुजते । नात्र कथित् प्रतीकादेत्युत्तिः । नदेनेन यथा अपरस्मये देवगुहाद्विजातिमातापिन्प्रमृतीनामर्थे पापं १० कुर्वतोऽपि न दोष इति मतम्, न तथा इहाभिमतिमिल्युक्तं भवति ॥

किं च । इदमपि वस्तुतर्लं मनसि कुर्वता न सर्वेषु चित्तं दृष्टित्व्यमिश्याह—

चेतनाचेतनहृता वैहिनां लिपता व्यथा ।

सा व्यथा चेतने दृष्ट्वा क्षमस्वैनां व्यथामतः ॥ ६६ ॥

समस्तकार्यस्य अन्यव्यव्यनिरेकाम्या जनकत्वेनावधारितं सामर्थीलक्षणं कारणम् ।

१४ सा च सामग्री वस्तुधर्मतया काचित् काचित् समर्पयत्वावा । तत्र चेतनेन कृता हृष्टपादादिप्रहारेण । अचेतनेन दण्डशक्तोगादिना । तत्रापि चेतनावृद्धापारोऽस्त्वेव । साक्षात् पारंपर्यकृतस्तु विशेषः । खयेत्वा यद्यच्छया वा लोष्टकृत्याद्यभिधातजनिता वा देहिनां शरीरिणां नियता व्यथा नियमेन ग्रन्थत्वते । नात्यदितो व्यथाकारणमिति । सा चैव द्विविधकारणसामर्थीप्रसूतापि चेतने लक्षितानके काये दृष्टा प्रमाणपरिनिष्ठिता ।

१५ २० अतस्मादेव तदुपतिस्थानं नान्यत् । अचेतने वेदनायोगात् । ततो यदृ यस्येष्यपतिस्थानं तत् तत्रैव भवति नान्यत्र, यथा पङ्के पङ्कजे न स्थेऽ । अतः असान्यायात् क्षमस्व सहस्र एनामनन्तरकपितोभयस्या व्यथाम् ॥

तदानीमुभयोरपि साधारणदृष्टवतया केचिदपि कोपो न युक्त इति कथयितुमाह—

मोहादेकेऽपराध्यन्ति कुर्यन्त्येन्ये विमोहिताः ।

२६ शूमः कसेषु निर्देवं कं पा शूमेऽपराधिनम् ॥ ६७ ॥

आन्मार्मायप्राहाभिनिवेशविपर्यासादेव केचिदपराध्यन्ति दण्डादिना । समाप्तोशादि वा वदन्तः सदोपमायानं कुर्वन्ति । अन्ये पुनर्लादपराधेन कुर्यन्ति । विमोहिता मोहादेव स्वकृतकर्मफलसंबन्धवाननुसरन्तोऽविद्यावरणात्, प्राणितादनाक्षेपादिकमरमन्ते । उत्थं शूमः—कम् ७३ वेशराभ्यमावेशवक्षीकृतेषु निर्देवम्, कं वा शूमेऽपराधिनम् ॥ उभयेषामपि १० साधारणदोषत्वात् ॥

¹ Minayef reads: अन्येऽपि शौहिता; for अन्ये विमोहिताः.

इदमपि च आगमनमेव चिन्तयता प्रतिष्ठितं निर्वर्तयितव्यमित्याह —

कसायेवं कृतं पूर्वं येनेवं आव्यसे पैरैः ।

सर्वे कर्मपरायताः कोऽहमत्रान्वधाकृतौ ॥ ६८ ॥

कल्पाकारणात् किमित्येवम् पतलकलं हेतुकर्म कृतम् । येनेति लोकोत्तिरेषा
वदित्यस्यार्थे । पदेवम् । पदि वा येन कर्मसामर्थ्येन हेतुना । अकोशावन्धगतादनादिभिः ॥
बाव्यसे पीड्यसे पैररन्त्यैः । ननु यदि नाम एवम्, तथापि प्रतीकारो युक्त हत्याह—सर्वे
इत्यादि । सर्वे हुःखहेतुवः कर्मप्रलयोपजनितप्रसृत्यः इति कोऽहमत्र अन्यथाकृतौ
तत्फलनिर्वत्तनाय । न कथित् । फलदनोम्नुसृत्य कर्मणः वेष्टचित्तिर्वर्तयितुमशक्यत्वात् ॥
इदं पुनरत्र युक्तरूपमित्याह—

एवं दुष्कृता तु पुण्येषु तथा यत्ते करोन्यहम् ।

येन सर्वे भविष्यन्ति मैत्रचित्ताः परमपरम् ॥ ६९ ॥

एते सत्त्वाः कर्मिक्षेपरायताः परस्परमसम्भवसर्वकर्मकरिणो निर्वत्यितुमशक्यत्वा इति ।
एवं दुष्कृता द्वात्मा पुनः पुण्येषु कुशलेषु कर्मसु तथा यत्ते करोन्यहम्, तेन प्रकारेण वीर्ये
समारभे, येन तपाविधं सामर्थ्यं प्रतिलभ्य सन्मार्गं ग्रवर्तिताः सन्तः सर्वे मैत्रचित्ताः
हितपुरुखविधानतत्पराः परस्परमन्योन्यं भविष्यन्ति ॥

द्रोहचित्तं विनिवर्त्य प्रियवस्त्रप्रधानकारिण लोकिक्षेदाहरणेन देष्ट निर्वत्येदिति
लोकद्वयमुपदर्शयन्नाह-

दद्यमाने गृहे यद्वद्विर्गता गृहान्तरम् ।

वृणादी यत्र सञ्चेत तदाकृत्यापनीयते ॥ ७० ॥

एवं चित्तं यद्यसङ्गादाहृते देष्टवहिना ।

तत्क्षणं तपावित्याज्यं पुण्यात्मोदाहृशक्त्याह ॥ ७१ ॥

एकस्मिन् गृहेत्याकृत्याह दद्यमाने यथा तसाद् गृहादन्यद् गृहं गृहान्तरं गत्वा ।
अग्निर्यत्र उत्तकाष्ठादौ सज्जते लग्निं, तदन्तर्मतम्यद्यपि वस्तु मा धार्त्रीदिति शक्त्या
तदाकृत्यापनीयते, पृष्ठक् कृत्वा निर्धर्यते, इति दृष्टकामं प्रकृतेऽपि योजयत्वाह । एषमुलो-
दाहरणन्यायेन चित्तं मनो यस्य वस्तुन आसङ्गादासक्तो दद्यते परितप्तो देष्टवहिना ॥ ७२ ॥
प्रतिवानलेन तदासङ्गस्यानं वस्तु तत्क्षणं न कालान्तरपरिलक्षेन परित्याक्षं तत्राभिनिवेशः
परिहर्तव्यः । किं कारणम् ? पुण्यत्वात्मा शरीरम् । पुण्यस्कन्धं इति यावत् । तस्य उक्तक्रमेण
उदाहः परिक्षयो मा भूत् । अन्यथा गृहान्तर्मतपदार्थवत् प्रदेष्टवहिनः तमपि ददेत् ॥

अपि च । लाभ एवायं लक्ष्यः, यन्मतुष्यद्वृत्तैर्मरकफलं कर्म विपर्यते इति
प्रतिपादयन्नाह—

मारणीयः करं छित्वा मुक्तक्षेत्रिकमभद्रकम् ।

मनुष्यद्वृत्तैर्मरकान्मुक्तक्षेत्रिकमभद्रकम् ॥ ७३ ॥

P 208

यो हि मारणमहीति, स यदि हस्तमात्रं छिक्षा मुच्यते, तदा न काचित् शुतिरत्य । प्रत्युत लक्ष्यलाभमात्रानं मन्यते अस्यन्प्रिंदं मरणदुःखात् करच्छेदनदुःखमिति । तथा योऽपि मनुष्यदुःखं ताइनवन्धनतिरिस्कारादिदृशतमनुभूय नरकदुःखादिमुक्तो भवति, तस्यापि न किञ्चिद्यच्चीयते । न किञ्चिद्यदिदं दुःखं नरकदुःखात्, सुखमेव तद् । ततो यदि ४ विचक्षणः स्यात्, तदा सौमनस्यमेवात्र युक्तमत्य ॥

अथापि स्यात्—न मया खल्पमात्रेऽपि दुःखे क्षमा कर्तुं शक्यत इति, अत्राह—

यथेतन्मात्रमेवाथ दुःखं सोऽनु न पार्यते ।

तत्त्वारकव्यवाहैतुः क्रोधः कस्मात् वार्यते ॥ ७३ ॥

वट्टचपेटलोद्यादिप्राग्नुकर्त्तर्मात्रमात्रमिति दुःखमिदानी सोऽनु मर्तिर्तुं न पार्यते न १० शक्यते । तदत्र भवत्ते पृष्ठामः—यदि एवमेव, तदथं नारकदुःखसंवर्तनीयः क्रोधः कोपः कस्मात्कारणात् वार्यते ? अयमेव हि अतितरा नरकेषु दुरवदायक इति दुःखमीरुणामेव क्रोधं निवर्तयितुं युक्तं स्यात् ॥

किं च । यथापि सोऽनु न शक्यते, तथापि तदेतुकर्कर्मसंभवादनिष्ठतोऽपि दुःख-मापत्यस्ति मवतः । न च किञ्चित्कलमुत्पत्यस्ति । मर्तिणात् पुनस्तस्य महार्यग्नाभो

P 210 १५ मविष्यतीति वृत्तद्वयेन शिक्षयितुमह—

कोपाद्यमेवाहं नरकेषु सदृक्षशः ।

कारितोऽस्मि न चात्मार्थः परार्थो या कृतो मया ॥ ७४ ॥

न चेदं तादृशं दुःखं महार्थं च करिष्यति ।

जगदुःखादे दुःखे प्रीतिरेवात्र युज्यते ॥ ७५ ॥

२० कोपेनमित्यमेव । एवमेव निष्कलमेव । नरकेषु संजीवादिषु । सहस्रशः अनेकवारम् । अहं कारितः छेदनमेदनपाद्यानादिकाराणाभिः पीडितः । एवं दुःखमनुभवतापि मया न च नैव आत्मार्थः दृष्टाहृष्टकलसाधनः कृतो निष्पादितः । परस्य अन्यस्य या अर्थः सुखविधानलक्षणः । इति निष्प्रयोजनमेव नारकदुःखसहस्रशः परिभ्रो जातः । तदथापि न तैव ममासहिष्युता युक्त्याह—इदं दुर्लभं नैव तादृशं यादृशं नरकसमुद्वयम् । अय च २५ महार्थं सर्वसञ्चाहितमुखविधान भूतं सुखानं साधयिष्यति । अतो जगतो दुःखादे विजगत्यापन्नसर्वसञ्चुदुःखप्रशमनकरे दुःखे प्रीतिरेवात्र युज्यते नाशचिरिति भावः ॥

परगुणश्रवयोर्प्यामिलग्रक्षात्तनायाह—

यदि प्रीतिसुखं प्राप्तमन्यैः सुख्या गुणेऽर्जितम् ।

मनस्त्वमपि तं सुख्या कस्मादेवं न हाप्यसि ॥ ७६ ॥

३० गुणादिकं स्तुत्या यदि प्रीतिसुखं कैश्चित् प्राप्तम्, तदा हे मतः स्वर्णपि तदुण-संवर्णनेन किर्मित ईर्षसुखं नानुभवसि ! किमकाण्डमेव तदीर्ष्णनलज्वालायामामसंतान-मिन्दनीकरोयि ।

न सु र्वभुवमासङ्गावलया निपिद्धमेव सेवितुम् । ततः अहं सर्वभुवैभुद्यादिदमपि
नोपाददे । वक्ष्यति हि—

यत्र यत्र रति थाति मनः सुखविमोहितम् ।
तस्मात्तद्विगुणितं दुःखं भूत्योपतिष्ठते ॥ इति ।

[वोधिं ८, १८]

आह—

इदं च ते हृषिसुखं निरवदो सुखोदशम् ।
न चारितं च गुणिभिः परावर्जनमुत्तमम् ॥ ७७ ॥

न हि सर्वं हृषिसुखमाकृतम् । अपि तु यत् भावद्यमकुशलहेतुः । इदं च परगुणा-
प्रय इष्टिसुखं निरवदो तव, न च अकुशलहेतुः । अतः सुखोदयं सुखस्योदयोऽस्मादिति १०
कृत्वा । अत एव न वासितं च गुणिभिर्विगुणासामनविचिह्नेः । अवगम्योऽस्तु गुणः, यद्
परावर्जनमुत्तमं परगुणेषु प्रीत्या । गुणेषु एवमयं मत्सगीति मन्यमाना अन्येऽपि सच्चा
आवर्जिता भवन्ति, अतो तु कुत्समात्रं प्रीतिसुखमुपादातुम् ॥

स्वादेतत्—न परगुणेषु अस्माका काचिन्यम् । किं तोहं तावत्स्येव सुखमेतदिति
मया सोऽनुभवशक्यमिति । अत्राह—

तस्यैव सुखमिलेवं तवेदं यदि न भियम् ।
सुतिदानादिविरतेऽप्यादानं हत्यं भवेत् ॥ ७८ ॥

तस्यैव सुतिकर्तुः सुखमिति एवमनेनाभिप्रायेण भवतो यदि इदं परगुणस्तुतिप्रति-
समुद्भवं सुखं न प्रियम्, तदा अतिसंकेटे पतितोऽपि । कथम्? सुतिदानादिविरतेः । यदपि
च भवतः स्वात्मसुखनिमित्तं स्वभूत्यादिषु भूतिदानं कर्मनूत्यदानम्, तथा उपकाराकारिणि ११
प्रत्युपकारकारणाम् । इत्यादेविरतेवेमुद्यात्, तदपि न कर्त्तव्यमेव स्वात् परसुखविहृषिणा ।
यतस्तेनापि तस्य सुखमेव संपत्यते । ततो हृषीहिंकं फलम्, अदृशं परस्लौकिकम् ।
उभयमपि हत्यं भवेत् परसुखसंपदमर्थिणा ॥

किं च । भियोत्तरमेवेदं भवत इति प्रतिपादयन्नाह—

स्वगुणे कीर्त्यमाने च परसौख्यमपीच्छासि ।

कीर्त्यमाने परगुणे स्वसौख्यमपि नेच्छासि ॥ ७९ ॥

यदि कथिद्वतो गुणसुदीरयनि, तदा तस्य परत्वानेत्वादि सौह्यभिच्छासि । अथ
परगुणानुवर्णयति, तदा तु नीरीर्घ्याशक्त्यवितुष्यात्मानसः स्वसौख्यमपि नेच्छासि । आस्ता
तावत् परसौख्यमित्यपिशम्भः । तस्मात् परसुखसंपदीर्थेव भवतः, न तावत्कसुखासद्युता ॥

यदुल्लम्—

तस्यैव सुखमिलेवं तवेदं यदि न भियम् । इति ।

[वोधिं ६, ७८]

तत्र विशेषेण दूषणमाह—

बोधिचित्तं समुत्ताय सर्वसत्त्वसुखेच्छया ।

स्थायं स्वयम्भुवेष्वद कस्मात्सर्वेषु कुप्यसि ॥ ८० ॥

इदमतिगहितमेव विशेषेण समुत्पादितवोभिचित्तत्वं, यत् परसुखसंपदसंश्लिष्ट्या
५ नाम । यतः सर्वसत्त्वाः त्रैधातुकान्तिधराः समसामुखसंपक्षिसंतर्पिता बुद्धत्वमधिगम्य मया
कर्तव्याः इति मनसिकारेण वोधिचित्तमुपायते । तदुत्पाद कस्मात् सर्वेषु कुप्यते । अथ
१० इदनीम् । किंभूतेषु प्रसादस्थानेषु ! स्वचित्तमभिप्रसादं स्वयमात्मनैव प्राप्तसुखेषु । इति
अकर्तणीयम् तद् परसुखसुखचित्तं बोधितत्त्वस्येति भावः ॥

१० २१४

यः पुनरुत्पदितवोभिचित्तोऽपि परस्य लाभसत्त्वासंपत्तिमभिसमीक्ष्य तदीर्थ्य-
१५ कथापितहृष्टः तेनैव शोकेन दृष्टाने, तत्य परिभाषणार्थमाह—

त्रैलोक्यपूज्यं बुद्धत्वं सत्त्वानां किळ वाङ्छासि ।

सत्कारमित्वरै इद्वा तेषां किं खेरिदृष्टसे ॥ ८१ ॥

अथवा स्यादेतत्—न खलु मया तत्पुरुषेषु न मृग्यते, किं तहि तदुद्धरितान्वयुण-
अवणमिप्रसन्नमानमुः तेषामुपनामितं लाभसत्त्वारमित्वत्राह—त्रैलोक्येत्वादि । त्रयो लोका
२५ एव कामरूपारूप्यधातुलक्षणाः लोकप्रसिद्धाः च खर्गादिस्वामावाः त्रैलोक्यम्, तत्समुदायो
वा । तत्य पूजामर्हतीति बृद्धमन्यर्चनीयम् । अनेन सर्वातिक्षायिवं प्रतिपादितम् । तथा भूतं
बुद्धत्वं सत्त्वानां किळ वाञ्छासि । किंतेत्वनेन विषयेषु दृष्टा अहं चिं प्रकाशयति । सत्कार-
मित्युपलक्षणम् । लाममपि । शोर्यं मुक्तोपरम् ॥

लाभमभिसंवादाय—

१० पुण्याति यस्त्वया पोष्यं तुम्भमेव दशाति सः ।

कुटुम्बजीविनं लक्ष्य्वा न इप्यसि प्रकुप्यसि ॥ ८२ ॥

१० २१५

तया पोषणीयं विषयपुरुक्षादिकं त्वदीयं यः पुण्याति, स तुम्भमेव ददाति । तदैव
तेनोपचयः कृतो भवेत् । अतः त्वयुक्तुम्बजीविनं त्वदीयं कुटुम्बं जीवयति यः, ते तपा-
विधे पुरुषं लम्ब्या प्राप्य प्रहृष्यसि न ! काका पृच्छति—प्रकुप्यसि, न प्रहृष्यसे ऐर्यः ।
२५ तया प्रकृतेषुपि येन सर्वसत्त्वा आत्मीयेन गृहीताः, तत्प तत्पुरुषैः सुउमेवोभितमिति ॥

स्यादेतत्—नुम्भमेव तया तेषां प्रतिक्षात्मम्, न तु पुनरन्यसुखमित्याशङ्काह—

स किं नेष्ठसि सत्त्वानां यस्तेषां बोधिमिष्ठति ।

ननु एतदेवि न सम्यक् । यस्मात्—

जगद्दृशं निमित्तिं मया

१०

सुगतलेन मुखेन चान्तरा ॥

[बोधिं ३. ३३]

१ Minayef reads : परिदृश्यते.

इति प्रनिज्ञातम् । मवतु नाम एवम्, तथापि यः समुद्यादित्वोधिचित्तः तेषां सत्त्वानां बोधि बुद्धत्वमिष्टति, स किम्ब्यलैकिकलोकोचरमर्जजातं नेष्टति ! अथ नैव-मिष्टते, तदा बोधिचित्तमपि हीयते इत्याह—

बोधिचित्तं कुतस्त्वस्य योऽन्यसंपर्दि कुप्यति ॥ ८५ ॥

बोधिचित्तं कुतस्त्वस्य ? मिष्टैव बोधिचित्तप्रनिज्ञात्य । कस्य ? योऽन्यसंपर्दि कुप्यति । ६
इतरत्विभूती लाभसकारप्रसूतायाम्, इति मर्म चोदना बोधिसत्त्वस्य कुशल्कर्मनिहितेतुः ॥ ११०

अपि च । अपरस्य लाभसकारसंपदभावेऽपि न भवतस्तद्वावसंभवः । तकिं-
मकारणमेव तद्विद्विषया आन्ववाताय यहः कियते इति प्रतिपादयाह—

यदि सेन न तष्ठन्तं स्थितं शानपतेगुह्ये ।

मर्वयापि न तत्तेऽस्ति दत्तादत्तेन तेन किम् ॥ ८५ ॥

यदि नाम तेन तत्त्वं अशुमाविषयेण सत्त्वेन तदीयमानं वस्तु न लभ्यते, तथापि
स्थितं दानपतेगुह्ये । भवतस्तु किं तस्माज्ञातम् ! सर्वशापि तेन लभ्येन गृहावस्थितेन वा
न तद्वातु तवाल्लिः । इति दत्तादत्तेन ते किम् ! न किंचित् प्रयोजनं भवतः । अत-
स्त्र उपेक्षेव युक्ता चिदुपृष्ठः ॥

किं च । इदमपि तावत् परिभाव्यतामित्युपदर्शयताह—

किं वारथतु पुण्यानि प्रसन्नान् स्वगुणानय ।

लभमानो न गृह्णातु सह केन न कुप्यसि ॥ ८५ ॥

योऽसौ अतिप्रसन्नैर्दीर्यकदानपतिभिर्लोभसक्तारैः पूज्यते, स किं वारथतु पुण्यानि
पूर्वजन्मकृतानि विषयोक्तुल्यानि, यद्वात्तस्य लाभसकाराः । उत प्रसन्नान् दायकदान-
पतीन् वारयतु, अथ स्वगुणान् वारयतु, यानश्रित्य एषां प्रसादे जातः । मा प्रसाद-२०
मयोजा जनत्यिष्यधेति । अथवा । लभमानोऽपि तेष्यो न स्वीकरेत् । त्रृहि केन प्रकारेण
अत्र न भवतोऽपरितोषः स्यात् । तत्र पुण्यादीनां वारथितुमवाक्यवात् लभ्यमानाप्लगेऽपि
सर्वशापि न तचेऽस्तीलादिना वाभकस्योक्तव्यादिनि न किंचित् परितोषकारणमस्ति ॥

बथापि स्यात्—परस्यैव लाभसकारसंपत्तिरस्ति, न मम । अथ मम नास्ति, तदा
परस्यापि मा भूत, इतेतन्ममासंतुष्टिनिवन्वनमित्याशङ्काह—

न केवलं त्वमात्मानं कृतपार्वं न शोचसि ।

कृतपुण्यैः सह स्वर्योर्योरैः कर्तुमिष्टसि ॥ ८६ ॥

सुबोधयम् । “यद् किंचित्तुवं तत्सर्वं पापसमुद्दत्य । अग्निलापविषानोऽपि दुर्लभ् ।
यदपि पर्येक्षमाणो न लभते, तदपि दृःख्यम्” इति वचनात् । पद्मस्थिति—

अग्निलापविषानाश जायन्ते पापकारिणाम् । हस्ति ।

[बोधिं ष. ४१]

यत् किञ्चित् सुखं तद् सर्वं पुण्यप्रसूतम् । इति सुखाभिलाषिणा शुभे कर्मणि
उच्छेष्टः करणीयः । यद्यक्षयति—

पुण्यकारितुसेष्टा तु... इत्यादि ।

[बोधि० ७, ४२-४३]

P २१८ ८ इति कर्त्तव्यं कृतपुण्यैः सह स्वर्णी युग्मते ! सुखतक्रियायामेव तत्सुखाभिलाषिणां
स्वर्णी युक्तस्यर्थः ॥

अपि च । इदमपि प्रष्टव्योऽसि—

जातं चेद्वियं शशोस्त्वतुप्रथा किं पुनर्भवेत् ।

तव शशोर्द्देवविषयस्य त्वदभिलाषामात्रेण अप्रियमनिहं जातसुपत्नं चेद् यदि,
१० एतावता भवतः किं पुनर्भवेत् ? भवतु तावत् तस्यानेष्टम्, अन्यस्य तु भवतु, मा वा ।
मम किञ्चिदेव तावन्मात्रेण प्रयोजनमिति परामिग्रायमाशाङ्काह—

त्वदाशंसनमात्रेण न चाहेतुर्बंधिष्यते ॥ ८५ ॥

तवाशंसनम् इच्छा । अभिलाय इति यावत् । तावन्मात्रेण न चाहेतुः, न विषते
हेतुरस्य, इलेहारणो भविष्यति ॥

११ अप्रियस्य भवतु नाम एवमित्यम्युपगम्योन्नते—

अेय त्वरिच्छया सिद्धं तदुःसे किं सुखं तव ।

यदि नाम तवेच्छया सिद्धं निष्पत्तमप्रियं शशोः, तपापि तस्य दुखे समुत्पन्ने किं
सुखं तव ! न किञ्चित् । निष्पत्तयोजनमित्यमित्रेतमिति यावत् । ननु इदमेव प्रयोजनं
यत् तदुःसे मम संतुष्टिरित्यत आह—

P २१९ १० अथाप्यर्थो भवेदेवमनर्थः को न्वतः परः ॥ ८६ ॥

एवमपि परदुःखपरितोषे यदि अर्थः प्रयोजनं भवेत्, तदा अतः परः अनर्थः को
तु ? तुरिसातेशये । अयमेवानपौ महानिलर्थः ॥

कर्त्तव्यं पुनरप्यमनर्थं इत्याह—

एतद्वि बडिशं घोरं छेषबाडिशिकार्पितम् ।

११ यतो नरकपालास्त्वां कीवा पक्ष्यन्ति कुमिषु ॥ ८७ ॥

यस्मादेतदिदमेवंविष्टं परानर्थचित्तं बडिशं घोरं महामयंकरम् । किंभूतम् ?
छेषबाडिशिकार्पितम् । छेषा एव बडिशेन भरन्तीति बाडिशिकाः तैरपितमादस्म् ।
यतः छेषबाडिशिकात् । बाडिशिकादिव मस्त्यम् । नरकपाला यमुरुषाः चां कीवा
पक्ष्यन्ति पक्ष्यन्ते । कचिन्नीतेवां पाठः । कुमिषु नरकविशेषेषु । तस्मादप्राभिलाषं मा
२० कार्पीरिति भावः ॥

यदपि सुखादिविधाते दुःखमुपचते, तदपि अविवेचयत एवेत्युपदेशयन्नाह—
सुविर्यशोऽय सत्कारे न पुण्याय न चायुपे ।
न चलार्थं न चारोग्ये न च कायसुखाय मे ॥ १० ॥

एतावांशं भवेत्स्वार्थो धीपतः स्वार्थवेदिनः ।

१ २३०

पञ्चप्रकार एवार्थः पुण्यार्थवेनमित्तनो विद्युषाम् । तथापा—पुण्यम्, आसुर्वद्धिः, ५
बलसृद्धिः, आरोग्यलाभः, कायमुखं चेति । न चैतेषु क्वचिद्गुणवृत्तयन्ते सुखादयः ।
इयानेव हि सार्थो भवतो भवेत् प्रक्षालवतः स्वार्थवेदिनः । अन्यत्य पुनरन्यथापि भवेत्, इति
आमनि परामृशति । जानन्तु यदपि स्वार्थम्, तथापि स्वार्थवेदिनः अनुपायलाभं, पृथग्युप-
दर्शितः । धीपत इत्यनेन तदसङ्कलया तदपि कथितम् ॥

ननु मानसमपि सुखमस्ति, तेन अवधारणासमुक्तमित्यत्राह—

१०

मध्यहूतादि सेष्यं स्यान्मानसं सुखमिच्छता ॥ ११ ॥

मानसं सुखं सौमनस्यम् । तदिच्छता मर्वं चृतं गणिका पारदारिकं सेवनीयं स्थात् ।
यपुनः सदर्मश्वरणात् सौमनस्यम्, तत् पुण्यप्रहणेन संगृहीतमित्यदोषः । तस्मात् सौमनस्य-
देवुर्भवतोऽपि सुखादयो जालजनानन्दकारिणोऽनुपादेया एव ॥

इत्यपि बालजनोऽनुपादकारिणः सुखादय इत्याह—

११

यशोर्य द्वारयन्स्वर्यमात्मानं मारयन्त्यपि ।

केचिन्मोहयुक्ताः तादृशगुणात् स्वप्नमनिसुद्धे वर्तमाना अपि शक्तादिगुणैः स्वप्नमाना
शन्दिजनैरन्यैश्च प्रोक्तुक्लृनयनवदना यशोर्यिनो हस्त्यक्षादित्यने तुणवत् तेष्यः प्रयच्छन्ति ।
तथा तेषेव गुणैः संभावितात्मनामपि शक्तमत् शत्रुविजयसमुद्भूतं यशो भम जगति विपुलता
गमिष्यति, इत्यभिनिवेशाहुः सहस्रप्रामारोहणान्यादयन्ति ।

१०

न चात्र परमार्थतः किञ्चित् प्रयोजनम्, अन्यत्र पित्त्वाविकल्पादित्ति प्रतिपादयन्नाह—

किञ्चक्षराणि भक्ष्याणि मृते कस्य च तत्सुखम् ॥ १२ ॥

सुखादयभिधायकानि अक्षराणि वर्णाः कि भक्ष्याणि चर्चितव्यानि ? यशोर्य मृते
सति कर्त्त्वं च तत् सुखं यशःश्रवणसमुत्क्षम् ।

तसाद्ब्राह्मीडासमानमेतदिल्पुदर्दीपनाह—

१२

वथा पाशुशृद्धे रित्रे रोदित्यार्तरं शिशुः ।

यथा कथित् यान्ते धूलिमयगृहेण परमपरितोपेण परिक्लीडभानः केनचित् तस्मिन्
भग्ने महात्मेन परिगृहीतः परमार्थीपीढित इव मद्रूहं भग्नमिति कठणस्तरं कम्भति, सैषोपमा
अत्रापि इत्याह—

तथा सुतिवशोहानौ स्वचित्तं प्रतिभाति मे ॥ १३ ॥

१०

तथैव सुतियशोहानौ विवाते स्वचित्तं दुःखमाविश्वरुं प्रतिभासने विचारयतो भम ।
अत्रापि न वस्तुसता केननिदृ विप्रलम्भं इति परामर्षव्यम् ॥

ओ॒४ १४

P २२१

पुनरन्त्येषा विचारेण वालवसे पूष्यमिति चतुर्मिः क्षेत्रैः पराशृश्यत्राह—
शट्टलावदचित्तत्वात् से मां स्तौतीत्यसंभवः ।

शब्दो वर्णात्मको वाद्यार्थतया अवित्तः अचेतनः । तत्य भावः तस्मात् । स शब्दो
मां स्तौति मर्दीयं वर्णमुद्दीरयति । असंभवः न संभवत्येतत् । तद् कार्यं सौमनस्यं जायते
५ इत्याह—

परः किंल मयि प्रीत ईरेतत्त्वात्तिकारणम् ॥ १४ ॥

अस्यः पुरुषेतत्तत्त्वमः । किञ्चेति निरर्थकफेतदग्निस्तुचित्प्रतिपादकम् । मयि
प्रीतिः अभिप्रसन्नः इत्येतदभिसंशार्न ग्रीतिकारणम् ।

तत्राप्येत्यसंबन्धात्केवलं शिशुचेष्टितम् ।

10

[वोधिं० ६. १७]

इति संबन्धः ॥

असंबन्धमेव कल्पयत्राह—

अन्यैत्र मयि वा ग्रीढा कि हि मे परकीया ।

तस्यैव तत्त्वात्तिसुखं भागो नात्योऽपि मे ततः ॥ १५ ॥

P २२३

१५ यस्मादन्यस्मिन् मयि वा ग्रीढा परसंतानवर्तिन्या किमायातं मम १ न किञ्चित् ।
कुतः १ तस्यैव ततो य एवं प्रीतिः स्तुतिकर्ता, तद् प्रीतिसुखं नाम्यस्य । अतो भागो
नात्योऽपि ईशदपि मम ततः परसंतानवर्तिनः ग्रीतिसुखात् ॥

स्यादेतत्—परसुखेनैव सुखित्वं बोधिसत्त्वानाम् । तद् किमिति ततो भागो नात्स्तीति १
अत्राह—

20

तस्मुखेन सुखित्वं चेत्सर्वत्रैव ममास्तु तत् ।

कल्पयन्यप्रसादेन सुखितेषु न मे सुखम् ॥ १६ ॥

यदि परसुखेन सुखित्वम् । तदा तस्मिन्नन्यत्र प्रसादेन सुखितेऽपि ममास्तु
तस्मुखित्वम् । किमात्मन्यभिप्रसादेन प्रीते परस्मिन् प्रीतिः ३ न तत्प्रसिद्धिन् प्रसादेन
सुखितेषु भग्म सुखम् ॥

25

तस्माद्वचनमात्रमेवेतत्, न परमार्थं इति दर्शयेत्तुमाह—

तस्माद्वां सुनोऽस्मीति ग्रीतिरात्मनि जायते ।

सत्राप्येत्यसंबन्धात् केवलं शिशुचेष्टितम् ॥ १७ ॥

P २२४

तदन्यनिपित्ताभावात् अहं स्तुत इत्येवं विकल्पयनात् ग्रीतिरात्मनि जायते, न पुनः
परसुखेन सुखित्वात् ३ तप्रापि न केवलमन्यप्रसादेन सुखिते सति । आत्मन्यपि एवमुक्त-
३० कर्मण असंबन्धगदप्रसादत्वे: करणात् केवलं वालविलसितमेवात् ॥

१ SS. p. 141 reads मां स्तौति न संभवः, २ SS. p. 141 reads इत्येवं मे
मर्तिप्रसः, ३ Cf. SS. p. 141.

Primary reading difficulties are often associated with reading comprehension difficulties. Our reading

I ~~hope~~ to ~~like~~ ~~enjoy~~ : Mayan

— ၃၁၄၂၂။။ ။။ ။။ ။။

• **the bus ticket** | **busbiljetten** | **bus** | **busbiljet** | **bus**

٩٤- طلاقاً: طلاقاً: طلاقاً: طلاقاً: طلاقاً: طلاقاً: طلاقاً:

• ՀԱՅՈՒԹԵՐԻ և ԽԱՆՈՒԹԵՐԻ ՏԱՅ

— 3 —

11: Shallow water; lots of fish

תְּמִימָה **אֶלְעָזָר** **בְּנֵי** **יִשְׂרָאֵל** | **בְּנֵי** **יִשְׂרָאֵל** **בְּנֵי** **יִשְׂרָאֵל**

በዚህ የዕለታዊ ቤት አገልግሎት ተከተል ይችላል | ከዚህ የዕለታዊ ቤት አገልግሎት ተከተል ይችላል |

የኢትዮጵያ የወጪ ተስፋዎች አንቀጽ 11

1990-1991 学年 第二学期

— ՏԱՐԾՈՒՅԹԻ ԽԵ ՖԲՆԱԿԱԿԱՆ ԽԵՎ ԿՐՈՆԱԳՐԻՆ

II. THE INSTITUTIONS OF INTELLIGENCE

Digitized by srujanika@gmail.com

III.3.3. The Social Dependence

Digitized by srujanika@gmail.com

卷之三

• १०८ •

卷之三十一

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20.

وَالْمُؤْمِنُونَ إِذَا قُرِئُوا بِالْأَذْكُورِ لَا يَرْجِعُونَ

卷之三

۱۰۷

卷之三

Digitized by srujanika@gmail.com

कुशलविधातः कृतोऽनेन इसेदं मनसि निधाय अत्र पुण्यविवालकारिणि हेषो न
युज्यते । कल्पादृ ! यतः क्षान्त्या तितिक्ष्या समं तुर्यं तपः सुकृतं नास्ति सर्वशुभर्म-
हेतुवाद् । “न च क्षान्तिसमं तपः” (बौद्धि० ६. २) इति यचनाद् । ननु तदेवेदमयत
एव उपस्थितमुपनतम् । पुण्यविवालकारिण्येन पुण्यहेतुसंनिधेः ॥

१ तत्र प्रहेषे तु आमनैव पुण्यविधातः कृतो मनेदिशाह—

आथाहमात्मदोषेण न करोमि क्षमामिह ।

मनेशान्न कृतो विग्रः पुण्यहेतादुपस्थिते ॥ १०३ ॥

अथ यदि आत्मन एव दोषेण असहिष्युताभ्यकेन न करोमि क्षमा क्षान्तिमिह
विश्वकारिणि, तदा मनेव न पुनरन्येन अत्र पुण्ये कृतो विग्रः । कृतः ! पुण्यहेतौ पुण्य-
१० विवातकारिण्येनाभिमते उपस्थिते संनिहितीभूते । अत्रेवस्मिन् पुण्यहेताविनि वा
संभाव्यते ॥

यदि पुण्यविधातकारी, कारणसौ पुण्यहेतुः ? यावत् स एव विग्र इत्याह—

२ २७

यो हि येन विना नास्ति वर्णित्वा सति विद्यते ।

स एव कारणं तस्य स कथं विग्र उच्यते ॥ १०४ ॥

११ यो भावः कार्याभिमतः येन कारणाभिमतेन विना नास्ति, तदृचतिरेके न भवति,
स एव यद्यावेन भवति, नात्यः कारणं जनकः तस्य कार्याभिमतस्य, तदन्वयव्यतिरेकाद्यु-
विधानात् । एवं प्रकृतेऽपि स जनक एव कथं तस्य जन्यस्य विग्र उच्यते विधातहेतुरभि-
धीयते ? तत्त्वानिधेऽपि तथा व्यवहारं कुर्वतो नास्ति विग्रनिपत्तिः ॥

उक्तेभार्य दृष्टान्तोपदर्शनेन व्यक्तं कुर्वन्नाह—

२०

न हि कालोपयनेन दानविग्रः कृतोऽर्थिना ।

न च प्रदात्रके प्राप्ते प्रवेष्यविग्र उच्यते ॥ १०५ ॥

न यस्यात् कल्पविधानपतेर्दिस्ताकाले एव संप्राप्तेनार्थिना याचनकेन दानविग्रः कृतः
इत्युच्यते, यतः स कारणमेव दानस्य । तथा कल्पविधि प्रवर्जितुकामस्य प्रब्राजकसमव्याधानं
प्रवर्जया संवरादिभृणणस्यभावा, न च तस्या विग्र उच्यते, अपि तु कारणमेव स तस्याः ।
२५ तमन्तरेण तस्या असंभवात् । एवं प्रकृतेऽपि दृष्टव्यम् ॥

२ २८

अपि च । क्षान्तिहेतुरतिदुर्लभ इति तत्समागमे प्रीतिरेव युज्यते इत्युपदर्शयन्नाह—
सुलभा याचका लोके दुर्लभात्यपकारिणः ।

अतिप्रचुरप्राप्तिका याचनका लोके सर्वत्र सर्वेषां दीयमानप्रहणावैमुख्यात्, न तु
पुनरपकारिणः । अतस्ये दुर्लभाः दृष्टस्यहेतु, यदि कपञ्चित् कम्भित् स्यात् न वेति ।
३० कृतः पुनरेतदेवभिलाह—

यतो मेऽनपरावस्य न कश्चिदपराभ्यति ॥ १०६ ॥

यस्मादनपराधस्य निवृत्तपरापकारस्य भम निर्निमित्तं न कश्चिद्देकोऽपि अपाप्यनि,
नापकरोति । कर्मणि वशी ॥

एवमतिदुर्लभतया परमोपकारित्वाच्च अभिनन्दनीय एव अपकारीत्याह—

अश्रमोपार्जितसासाहृदे निधिरितोत्थितः ।

बोधिचर्यांसहायत्वात् सृहणीयो रिपुर्भम् ॥ १०७ ॥

यस्यात् कर्यचिद् भ्राप्यन्ते अपकारिणः, तस्माद् गृहे प्रादुर्भूतो निधिरित्वा
श्रममन्तरेणवाङ्गितो रिपुर्भित्वणीय एव मया स्यात्, बोधिचर्याणां दुखत्वसंभादोपार्जने
सहकारीत्याह ॥

एवंविषेऽपरमपुरुषार्थे साहाय्यं भजमानस्य प्रत्युपकारकरणमेव पृतज्ञतया भग्न
युक्तमित्युपदर्शयनाह—

मया जानेन बोधसं तस्मादैतद् क्षमापलदम् ।

एतस्मै प्रथमं वेयमेवत्पूर्वा ह्यमा यतः ॥ १०८ ॥

यस्यादस्त्रै तत्र साहाय्यं कुर्वन् कारणमेव न विद्वा; तस्मान्मया क्षमामन्यस्यता,
वनेन चापकारं कुर्वता, इति द्वाष्यामेवोपार्जितम् । एतदिति कथं साधनाय साहाय्यं
मजते । क्षमापलं धर्माधिगमलक्षणम्, एतस्मै धर्मसहाय्यम् धर्ममपतो दातव्यं मया ॥ १८
इति प्रणिधातव्यम् । यथा मैत्रीबलेन बोधिसखेन प्रविहितं पञ्चकानुदिश्य । तत्र
कारणमाह—यस्मादेतत्पूर्वा, एव एव पूर्वं कारणं यस्याः सा तथोक्ता । न हि अपकारिण-
मन्तरेण अन्यत् क्षान्तिकारणमस्ति ॥

युक्तमेवैतद् यदि तैत्रैवाभिप्रायेण असौ प्रवर्तते, केशलमयकाराशय एकाय-
मित्याशाहृदयनाह—

क्षमासिद्धाशयो नास्य तेन पूज्यो न चेत्तरिः ।

सिद्धिरेतुर्बित्तोऽपि सद्गम्भः पूज्यते कथम् ॥ १०९ ॥

क्षमा अस्य बोधिसत्त्वस्य निष्पद्धताम्, इत्यशयो नास्य अपकारोपतस्य । तेन
कारणेन कुशलहेतुरपि यदि शत्रुः पूजनीयो न भवति, एवं तर्हि कुशलनिष्पत्तिहेतुः
निरग्निप्रावोऽपि सद्गम्भः प्रत्यचन्तव्यतापाः कथं पूज्यते ! सोऽपि तदाशयशून्यत्वात् पूजनीयो
न स्यात्, इति भावः ॥

एव सद्गम्भय निरभिप्रापतया अपकाराशयोऽपि नाश्वति, अस्य पुनर्खादिपर्ययो
दृश्यते, इत्यह—

अपकाराशयोऽप्येति शत्रुर्धिनि न पूज्यते ।

अस्यथा मे कथं क्षान्तिर्भित्तीवि हितोशते ॥ ११० ॥

अपकारः आशयः अस्य शत्रोः, इत्येवमभिसंधाय शत्रुर्धिनि न पूज्यते ददनमानीन्
सक्षिपते । अन्येति अपकारिणि द्वेषचित्तमनिवारयतः कथं सम क्षान्तिः । तदपकार-

मसहमानस्य प्रसापकारं वा कुर्वतो नैव युक्तेष्वर्थः । अन्यत्रापि कर्त्तं क्षमितः । भिषजीव हितोष्टते, सुवैषवद् हितसुखविधायके यत्र प्रेमगौत्रभेदं सदा, देषनिबन्धनस्य गच्छेऽपि न विघ्नते ॥

द्वैपचित्तनिवर्तनाद क्षान्तिहृष्यते । तस्मादपकारिष्येद प्रतिष्ठित्तं निवर्तयतः ४ क्षान्तिरिति । एतदेव दर्शयन्नाह—

तदुष्टाशयमेवातः प्रतीतोत्पत्तयते क्षमा ।

स एवातः क्षमाहेतुः पूर्णः सद्वर्मणमया ॥ १११ ॥

१ २१
यतो भिषजीव हितोष्टते क्षान्तिर्न युक्ता, अतः अस्मद्देहोः तस्य दुष्टाशयमेव प्रतीत्य निनितीश्वल समुज्जायते क्षमा । न पुनः कस्यचिन्द्वामाशयम् । अतः अस्मात् स १० एव यस्याशयं प्रतीत्योत्पत्तयते क्षमा क्षमाहेतुः, न तु पुनर्यो वैषवददृष्टाशयः । इति पूर्णः क्षमासिद्धाशयरहितोऽपि सद्वर्मणस्ती मया । एतदुक्तं भवति—कि ममानेन आशयविचारेण प्रयोजनम् ? अभिमत्साम्यरितौ चेदुपकृष्यते, तावतैव ममोपादेयः स्यात् । विगुणाशयफलं द्वा तत्येव, यस्यासौ विगुणाशयः । मम तु शुभेदयहेतुरेवायम्, इति कपरित्वं पूजनीयो न भवेदिति । तस्मात् संमारोपयोगिनि हेतौ कि सर्वपनिरूपणेन !

१५ एतदेव संभारहेतुस्वमस्य आगमतः प्रसाधयन्नाह—

सर्वच्छेत्रं जिनक्षेत्रमित्यतो मुनिनोदितम् ।

एतानाराष्य बहवः संपत्तार्थं चतो गताः ॥ ११२ ॥

२ २२
संभारप्रसुतिप्रवृत्तिहेतुस्मात् सत्त्वाः क्षेत्रम् । बुद्धा भगवन्तस्तत्त्वैव क्षेत्रम् । इति एवम् । अतो बुद्धत्वकारणहेतुस्मात् अनेकप्रकारं भगवता वर्णितम् । कुतः ? यतो यस्मा-
३० देतान् सत्त्वान् जिनाश्च आराष्य आनुकूल्यानुष्ठानेन बहयो बुद्धत्वमधिगम्य सर्वलौकिक-लोकोचरसर्वसंपत्तिपर्यन्तं प्राप्ताः ॥

स्यादेतत्—यदि नाम सत्त्वा अपि सर्वसंपत्तिहेतवः, तथापि तथागतैः सह साधारणता न युक्तिः । अत्राह—

सर्वव्यञ्जय जिनेभ्यश्च तुद्धर्मागमे समे ।

४५ जिनेषु गौरवं यद्भु सर्वेषिति कः कमः ॥ ११३ ॥

उभयेभ्योऽपि तुद्धर्माणां बलवैशारदादीनामागमे प्रतिलभ्ये तुम्ये अस्तिशिद्दे । उभयमपि तद् प्रति हेतुस्वमविशिष्टमिति भावः । अतः साधारणेऽपि हेतुमावे जिनेषु गौरवं यद्भु, तद्भन सत्त्वेषु । इतेवं कः कमः परिपाठिः प्रेक्षावताम् ? नैव युक्तेष्वर्थः ॥

३० ननु च सत्त्वानां रागादिमलैर्हनाशयत्वात् कारणत्वेऽपि कर्त्तं भगवत्समानता युज्यते इत्याशङ्काह—

आशयत्वं च माहात्म्यं न स्वतः किं तु कार्यतः ।

समं च तेन माहात्म्यं सत्त्वानां तेन ते समाः ॥ ११४ ॥

1 Cf. वर्णसंक्षिप्तम् ४४ quoted in SS p. 85 etc.

यद्यपि भगवतामपरमितपुण्डिनोपजनितमनुत्तरमिह माहात्म्यम्, सथापि उपमुक्तो
पयोगित्वेन हेतुभावस्य तु स्थन्वाद् समं माहात्म्यमुच्यते । तेन हेतुना ते सत्त्वाः समाः
विनैस्तुल्या उच्यन्ते इति नात्र विशेषः किंवते ॥

यत्र पुनः प्रतिलिपत्वसमगतो किंशेषः, तमुपदर्शयितुमाह—

मैत्रीशयस्य यत्मूल्यः सत्त्वमाहात्म्यमेव तत् ।

५ P 233

तुद्रप्रसादादायतुष्यं बुद्धमाहात्म्यमेव तत् ॥ ११५ ॥

सत्त्वेषु मैत्रचित्तविद्यारी उनर्यवूच्यते जनैः, तत्त्वसैव मैत्र्याशयस्य प्रसादगतं
माहात्म्यं नाम्यस्थ । तथा तेषांसेवमाहात्म्यमालम्भ्य सचित्तं प्रसादयतो यसुष्यमुच्यते,
तद्वगत एव माहात्म्यसाधारणम्, अन्यथं तेषांविविग्नाभावात् ॥

इत्याधारणं गुणमिथाप ग्रहूतमुपदर्शयन्नाह—

१६

बुद्धधर्मार्गांशेन वत्त्वात्सत्त्वा जिनैः समाः ।

न तु तुर्वैः समाः केविदनन्तांशीर्णुयार्थैः ॥ ११६ ॥

इदमेत्र वीजं समतोपादाने इत्यर्थः । परमार्थतस्तु न दुर्द्दैर्मगद्विः समाः केविद्
सत्त्वाः सत्त्वित् । यदि मवेद्यस्तथाविधाः, तदा तेऽपि द्विद्वा एव द्वयः । किंभूतैः ? गुणा-
र्थैः । गुणानामर्णवा गुणरक्षाकरा:, अगाधापारत्वात्, तैः । पुवरपि तेषामपरमेव विशेषण- १८
माह-अनन्ताशैः । अनन्तः अपर्यन्तः अंशः एवेदेषोऽपि येषां गुणार्थवानाम्, ते तथा, तैः ॥

उक्तमेवार्थं अर्जीकुर्वन्नाह—

P 234

गुणसारेक्षराशीनां गुणोऽगुरुपि वेत्कवित् ।

दृश्यते तत्पूजार्थं वैलोक्यमपि न क्षमम् ॥ ११७ ॥

गुणेषु प्रधानानामेकत्रादपो ये भगवन्तः, तेषां गुणः अगुरुपि परमाणुमात्रोऽपि । १९
गुणकणिकार्थिति यावत् । यदि कवित् सत्त्वविशेषं दृश्यते प्रतीयते, तत्पूजानामेव
पूजानिमित्तं वैलोक्यमपि न क्षमम् । वैलोक्यवातानि इत्यादीनि न प्रतिस्पृणार्थिति यावत् ॥

यथेवम्, कथं तर्हि सत्त्वाराघनमुक्तमित्याह—

बुद्धधर्मोदयांसत्त्वु अहः सत्त्वेषु विषयते ।

२०

एतदेशानुरैत्येण सत्त्वपूजा छता मवेत् ॥ ११८ ॥

व्याख्यातमेतत् शूर्वम् ॥

इतोऽपि सत्त्वाराघनमुक्तिमित्याह—

किञ्च निरलक्षणव्यूनामप्रमेयोपकारिणाम् ।

सत्त्वाराघनमुत्सन्न्य निष्कृतिः का परा मवेत् ॥ ११९ ॥

^१ SS reads मैत्राशय. Cf. SS, p. 87. ^३ Minayef reads सत्त्वम्.
^१ Minayef reads तुश्येण. * SS cites verses from 119 to 134 of this chapter on pp. 85-87

२ २६ निश्चलश्वनामक्षिमसुहृदा मुद्रानां देविसत्त्वानां च । अपर्यन्तोपकारिणा
निष्कृतिः तक्षतापकारात् निष्कृतयां परिदौषनमिति यावत् । किमपरं भवेत् सत्त्वा-
राधनमन्तरणे । एतदेव परं निष्कृतयामित्यर्थः ॥

प्रभुचिच्छानुकूलवर्तीन् एव भूलस्य वाञ्छित्रं सिद्धतीत्यवगम्य सत्त्वाधनमेवो-
पादेदमिति प्रतिपादयनाह—

मित्यन्ति वैहं प्रविशन्त्यवीचि
येषां कृते तत्र कृते कृतं स्पात् ।
महापक्षारिष्यपि तेन सर्वे
कल्याणमेवाचरणीयमेषु ॥ १२० ॥

१० करचरणशिरोनयनस्वर्मासामि द्वित्त्वा प्रदृशानि येषां हितसुखविधानाय,
तथा अवीचीमये परदृश्वदुलिनो येवां कृते प्रविशन्ति तस्मसुदरणाय । प्रकृतादात् कुरुता
बोधिसत्त्वाः । तत्र तेषु सत्त्वेषु कृते कृतं स्पात् । अन्यथा तु कृतमपि न कृतं स्पेत् ।
कृतशब्दोऽप्यमिह प्रकृताधिकारात् सातुकरणे वर्तते । ऐतेवम्, तेन परमापक्षारिष्यपि न
चित्तं दूषयितव्यम् । किं तु सर्वमनेकग्रकरं कायवाण्यनोपिर्वा कल्याणमेव हितसुखमेव
१५ विधातव्यमेषु ॥

उक्तमेव प्रसाधयनाह—

२ २७ सर्वं मम स्वामिन एव तावद्
यद्वर्यमात्मन्यपि निरपेक्षाः ।
अहं कर्म स्वामिषु तेषु तेषु
करोमि मानं न तु दासभावम् ॥ १२१ ॥

२० मम स्वामिन एव बुद्धादयः स्वयमेव जात्मनैव । तावदिति परामर्शो । यद्यु येषां
निमित्तम् । आत्मन्यपि स्वकायजीवितेऽपि । उक्तक्रमेण निरपेक्षा निरपिष्यहाः तुष्टव्
परिलभजन्ति, तदहं पुनः तेवा श्रुत्यः तेषु सत्त्वेषु प्रभुप्रत्येष्वयन्तप्रियेषु करं करोमि मानम्,
किमिति जानकेव तात् प्रतिकूलयामि ! न तु दासभावम्, न पुनर्दीर्घ्यारावयामि ?

२५ इतोऽपि च सत्त्वापकारं परस्पर्य तद्वाधनमेव कर्तव्यमित्याह—

येषां सुखे यान्ति मुहं सुनीन्द्राः
येषां व्यथायो प्रविशन्ति यन्मुम् ।
दत्तोपणात्मर्त्सुनीन्द्रतुष्टि-
नन्नापकारेऽपहृतं सुनीनाम् ॥ १२२ ॥

३० २७ येषां सत्त्वानां ग्रियपुत्राणामिव रितरो सुनीन्द्रा बुद्धा भगवन्तः सुखे कायमनो-
जन्मनि मुरं हर्ये यान्ति, येषां च दुःखे मनुं प्रविशन्ति अपरितोपमासादयन्ति । एतद-

अनभिमतत्वाद् भगवतामिक्षमभिधीयते, न तु वाणी(सी !)चन्द्रकत्याणा(स्पव !)त(!)
तच्छ्रवकाणामपि प्रतिशानुन्यासंभवः(!) । अन्यत् सुबोधम् ॥

कर्तुं पुनस्त्रापकरे मुनीनामपहूतं स्थादित्वाह—

आदीतकावस्य यथा समन्ता-

अ सर्वक्षमैरपि सौमनस्यम् ।

सस्वव्यथायामपि तद्वदेष

न ग्रीत्युपायोऽस्ति दयैमशानाम् ॥ १२३ ॥

समन्तात् सर्वावश्वानभिन्याप्य वहिना प्रज्ञलितशरीरस्य यथा पश्चकामगुणेर्न
सौमनस्यम्, कायिकमपि सुखं नाद्यि, तस्य प्रज्ञलितश्वादेव दुःखेनाकान्तत्वात्, तदृत्
तथैव सत्त्वानां व्यपायो दुःखेनायां न प्रीतेः सौमनस्य उपायो हेतुरस्ति कृपायकानां^{१०}
मगवताम् ॥

तस्मादपरिहानेन इशप्रहावेशवशेन वा सत्त्वापकारकर्मणा पदकुशल्यमुपवित्य,
तदपि इदानीमुपसंहारद्वारेण वान्तीकुर्वन्नाह—

तस्मान्यमया यज्ञनद्वृत्वेन

दुःखं कुरुं सर्वमहाकृपाणाम् ।

तदृशं पापं प्रतिदेशयामि

यस्त्वेवितास्त्वेन्मुनयः क्षमन्ताम् ॥ १२४ ॥

यस्मादेवं सत्त्वापकरे मुनीनामपहूतं स्यात्, तस्मात् पापम् अथ इदानी प्रतिदेश-
यामि, सर्वेषां द्वृक्षेपामेव महाकृपाणामग्रतः प्रकाशयामि । उनशेषं संप्रजानन्न करिष्यामि,
इति आयत्ता संवरमापये । यदि प्रतिरूपमाचरित्वे तत्र मे क्षान्ति कुर्वन्तु अनुकम्यामुपादाय ॥ २०

क्षमयित्वा संप्रतमाराधनायेष्यादिना तदेकरात्यगतामालको दर्शयति ।

आराधनायाद्य तथागतानां

सर्वात्मना दास्यमुरैमि लोके ।

कुर्वन्तु मे मूर्खं पदं जनैषा

विग्रन्तु वा तुष्यतु लोकनाथः ॥ १२५ ॥

तपागतानामभिप्रेतसंपादनाय लोके लोकविषये सर्वात्मना कायेन वाचा मनसा
वा दासीभावं स्तीकरोमि । तेऽपि मे प्रसादं कुर्वन्ते मस्तके पादं निदघतु । तेषां पादं
मुदितचित्तः शिरसा भासयामि । अनेन मयि वृक्षपराव्रम्मसाम्य जगतां पतिर्भगवान्
यज्ञमानसो मवतु ॥

^१ Poussin notes that the meaning of the sentence is not clear
^२ d that T gives no help. ^३ SS काषाणाम्. ^४ SS सर्वमहादवानाम्. ^५ SS
मृत्युः. ^६ Minnyef reads कुर्वन्ति.

भगवत्सु च गीतवकारिश्चि सुस्तेष्वनादरे न कर्तव्य इति प्रसाधयनाह—

आत्मीकृतं सर्वमिदं जगत्तैः

कृत्वात्मजिनैव हि संरौपोऽस्ति ।

ददेयन्त एते ननु सत्त्वरूपा-

स्त एव भावाः किमनाद्वैतोऽत्र ॥ १२६ ॥

१० सर्वत्रगर्थं धर्मधातुप्रतिवेधात् सर्वतत्त्वसमतापादनपरामृष्टिर्विनादिना वा आत्मीकृतं सीकृतं सर्वमिदं जगत्, न कियदेव । तैर्युदैर्षगत्त्रिः कल्पणामपचिरासंतानैः । मुनिभित्तं भैतत् । अन्यथा बुद्धत्रयोगाद् । तत्त्वात् सत्त्वरूपेण कुद्धा भावन्त एवते सञ्चर दृश्यन्ते । तेन किमनाद्वैतोऽत्र भूदेत्तसाम् । नैव युक्त इति भवः ॥

११ अनेकार्यत्वादपि सत्त्वाग्रधनस्य तत्रैव यतिनव्यमिल्वाह—

तथादाताराद्यनमेतदेव

स्वार्थस्य संसाधनमेतदेव ।

लोकस्य दुःखापहमेतदेव

तस्मानन्मासु द्वयमेतदेव ॥ १२७ ॥

१२ स्वार्थस्य दुःखत्वसंमारल्प्लक्षणस्वैः । लोकस्य दुःखापहं तद्देत्तत्वाद् । एतदेवेति । सर्वत्र सत्त्वाराधनमिति योज्यम् ॥

आगामिभ्यदर्शनादपि च परापकारदैयुक्त्यमेव अप्यसर्वायनियुदाहरणेनोपदर्शपनाह—

यथैको राजपुरुषः प्रमाणाति महाजनम् ।

विकर्तु नैव शकोति दीर्घदर्शी महाजनः ॥ १२८ ॥

१३ यस्य राजो देशनित्रास्तिनं तस्यासी राजपुरुषः । महाजनन् नगरनिगममामकर्वटादि-
वास्तव्यम् । प्रमाणाति विर्मद्यति । स च आगामिराजदण्डमयदर्शित्या महाजनो वचन-
मात्रेणापि यावाहकारमुपगन्तुमसर्वः । तेन तांडितोऽपि संकुचितकृत्तिरेत्तास्ति ॥

कल्पाद् ।

यस्यार्थं स एकाकी तस्य राजदले चलम् ।

१४ १५ नैव स राजपुरुषोऽस्तहाय एव द्रष्टव्यः । कथं पुनरयससहायो न भवतीलाह—
तत्येति । राजो चलमेव तस्य चलम्, ततरक्षुभिणात् ।

तथा न दुर्बलं कंचिदपरादं विकलयेत् ॥ १२९ ॥

तस्मात् कृष्णाशक्तिमपि कृष्णपरार्थं नापकुर्यात् । सोऽपि न वस्मादेकाक्षमि ॥

यस्मात्तरकपालात् कृष्णनन्तश्च तद्वलम् ।

१६ तस्याद्वाराधयेत्सत्त्वाद् भूत्यब्धेण्ठृपं यथा ॥ १३० ॥

तस्मादाराधयेत् सत्त्वान् । कुनैः! यस्मान्तरकपाताथ तदपकारमिव प्रस्त्रपकारिणोऽन्वास्तरन्तः (!) कृपाक्षमतथ जिनादयः तत्प्रक्षपातिनो बलम् । कथमिवाराधयेत् ! अधृथं राजानं सर्वानुशृणितरणानुजीविनो यथा, तथा ॥

किं च । लोकप्रसिद्धित इदमेवगिहोक्तम्, न तु पुनः सत्त्वाप्रसत्तिफलस्य राजापराध-फलेन समानता समस्तीत्याह— ४

कुपितः किं नृपः कुर्यादेन स्याभरकव्यया ।

यत्सत्त्वदोर्मनस्येन कृतेन इनुभूयते ॥ १३१ ॥

किमिति काका पृच्छति । किं तदुःखजातमुखादयितुं नृपितः समर्थो मवेत् ॥ नैदेति भावः । किंमृतम् ! येन दुःखजातेन नारकी वेदना अनुभूयते ॥ ४ २४२

तुष्टः किं नृपतिर्देशाशहुदृत्वसमं भवेत् । १०

यत्सत्त्वसौमनस्येन कृतेन इनुभूयते ॥ १३२ ॥

आस्तां भविष्यद्दृदृत्वं सत्त्वाराघनसंभवम् ।

इदैव सौमाग्ययशः सौमित्रं किं न पश्यसि ॥ १३३ ॥

प्रासादिकृत्वमारोग्यं प्राप्नोयं चिरजीवितम् ।

चक्रवर्तिसुखं स्फीतं ह्यमी प्राप्नोति संसरम् ॥ १३४ ॥ १५

इति प्रह्लादकरमतिविरचितायां चोधिचर्यावतारपञ्चिकायां

शान्तिपारमिता नाम षष्ठः परिच्छेदः ॥

¹ This अनुभूयते is followed by भवेत् प्र, which Poussin thinks, may be इति प्र...i. e., the colophon of the chapter. ² There is no commentary on these verses. The Tibetan translation also of this commentary is not found. The stanzas 132-134 however are authentic as they are found in the T translation of the text in Mdo, XXVI, fol. 193. They are also cited in SS. Cf. p. 57.

७ वीर्यपारमिता नाम सम्मः परिच्छेदः ।

१ ४३

तदेवं विपक्षप्रतिपेदेन त्रिधा क्षान्ति प्रतिपाद वीर्ये प्रतिपादयितुमाह—

एवं श्वेमो भजेद्वीर्यं वीर्ये वोधिर्यतः स्थिता ।

न हि वीर्यं विना पुण्यं यथा वासुं विनागतिः ॥ १ ॥

^५ एवमुक्तक्रेण क्षमानुहृतः क्षमः स्वैरपभ्यस्ताक्षान्तिः । भजेद्वीर्यं वीर्यमारभेत । अन्यथा द्रुत्वासहिष्युतया वीर्यस्य प्रक्षम्बिन्नं स्यात् । कल्पात् पुनर्वीर्यमुग्नादिर्यत इत्याह । वीर्यं इत्यादि-यस्मादीर्ये बुद्धसम्बसितम् । तदेवुक्तया तदपात्रवाद्युद्भवत्य । एतदपि कुतः ! यस्मान् वीर्यमत्तरेण पुण्यं पुण्यसंभारोऽस्ति । उपलक्षणमेतत् । हानमपि द्रव्यम्, वीर्यस्योभय-इत्युक्तात् । तदमेन वीर्यात् पुण्यज्ञानसंभारौ, ताम्यां च बुद्धत्वमित्युक्तं भवति ॥

१० वीर्यस्तरुपापरिहानात् पृच्छति—

२ २४

किं वीर्यं कुशलोहसाहृष्टद्विपक्षः क उत्तरते ।

आलस्यं कुसितासकिर्दिविषयादात्माभमन्यनः ॥ २ ॥

किमेतदीर्यं नाम ? अत्राह—कुशलोहसाहृतः । योऽयं कुशलकर्मणि दानादौ श्रुतादौ च समुच्चमः, तदीर्यमभिर्विभते । अकुशलं तु कौसीषमेव । विपक्षेणोपहृतं वीर्यमनुभूतेभिमस्त-^{१०} सिद्धये इति तदिपक्लमपतनयनाय दर्शयितुमाह—तदिपक्ष इत्यादि । तस्य वीर्यस्य विरुद्धो विनाय वक्षो विपक्षः क उत्तरते ? उत्तरमाह—अत्तरस्यमित्यादि । आलस्यं कौसीषं कायमनसो-रक्षयन्ता । कुसिते तु गुप्तनीये हात्यलास्यादौ आसङ्गः । विषादे विषण्णता । दुष्करे कर्मणि चित्तस्य विनिवृत्तिः । अनव्यवसानमित्यर्थः । तेन आत्मनोऽवमन्यना अवज्ञा । अयं तदिपक्षः ॥

१० तदालस्यनियेधाय तस्कारणं तावदुपर्दर्शयितुमाह—

अव्यायाशासुखास्वादनिव्रापाद्यत्यरुण्णया ।

संसारदुःखानुदेगादात्मस्युपज्ञाक्षे ॥ ३ ॥

२ २५

संसारदुःखानुदेगादसंबंगात्, योऽप्यमव्यापारो निर्व्यापारता, तत्र तेन चा सुखासादः सुखाभिरामः । म च निद्रा च मिद्दाक्रमणम् । ताम्या मिद्दाक्रमणमपाश्रयतृष्णा अवष्टम-^{२५} नाभिलिपयः, तथा । आलस्यमुपज्ञायते इति योजनीयम् । यदि चा । संसारदुःखानुदेगादव्यापारः, क्वचिदपि कुशलकर्मणि न प्रवृत्तिः, तस्मात् सुखासादः, ततो निद्रा, तस्याश अपाश्रयतृष्णा, तथा ॥

^१ Minayef reads क्षमी. ^२ Minayef विना गते. Our reading is based on T. ^३ Ms. reads समात्स शान्तिः. Our reading is based on T.

अतः संसारदुखानुदेशनिवर्तनार्थमिथमन्त्र संवेगभावना आमुखीकर्तव्येत्याह—

क्षेत्रवागुरिकायातः प्रविष्टो जन्मवागुराम् ।

किमयापि न जानासि कृत्योक्तव्यमागतः ॥ ४ ॥

वागुरिका मत्स्यादिवधिका जालिका उच्चन्ते कैवर्तादयः (द्रिभिः !) । क्षेत्रा एव वागुरिकाः, तैराप्नात आयचीकृतः । कर्यमिति चेत्, प्रविष्टो जन्मवागुराम्, निकायसभाग- ६ तोत्परितेव वागुरिका जालम्, तत् प्रविष्टः, तदन्तर्गत इत्यर्थः । इत्यमिह तदामसाक्षरणे कारणम् । अथापि एतो दशो प्रातोऽपि मृत्योर्मुखं प्रविष्टः सन् किमिति न वेत्सि ? जातधे- न्मरणमवस्थंभावीर्यर्थः ॥

इदमपरं संवेगकारणमाह—

स्वचूध्यान्मार्यमाणस्त्वं क्रमेत्रैव न पद्यसि ।

10 ॥ २४०

तथापि निद्रां यास्येव चण्डालमहियो यथा ॥ ५ ॥

यूपं वर्णः, तत्र मना यूष्याः, यैः सह वाल्याशब्दम्याघां क्रीडितहसितादिना विचरितम् । तान् स्वदर्थान् । चण्डालानामवृत्यमाणीयमहियत् । न पद्यसि मापि इष्यमवस्थितिः स्थादिति ॥

अवस्थयिह किञ्चकालं परिलक्ष्य मृत्युरागमिथ्यति । तेन तावकालं सुखानुभवनमेव ॥ ५ मम युक्तमित्यग्राह—यदि नामैवम्, तथापि नावस्थंभाविति मरणे विश्वासो युक्तः ।

यमेनोद्दीक्ष्यमाणस्त्वं वद्यमार्यस्य सर्वतः ।

कर्यं ते दोचते भोक्तुं कर्यं निद्रा कर्यं रतिः ॥ ६ ॥

इति वस्त्रपुहृषस्येव सर्वतो वस्त्रधातकैरथिष्ठिनस्य वस्त्रमूर्मि नीयनानस्य निःस्तरण- मपश्यतः सुखासिकावलग्बनमनुचितमेव भ्रतः । तस्मात् संवेगतो भाववया अनन्या ॥ ६ हेतुनिवर्तनादालस्यमपास्य कुशलपक्षेऽसाहवर्धनमनुष्टुप्यन् ॥

अथापि स्यात्—यदि नाम अवस्थंभाविता सूक्ष्मः, तथापि तसंनिधानमवगम्य आलस्यमपहास्यामि इत्याशङ्काह—

यावत्संशुनसंभारं मरणं शीघ्रमेव्यसि ।

संत्वयापि तदालस्यमकाले किं करिष्यसि ॥ ७ ॥

२४१

संशुः सज्जीकृतः संभारः सामर्थी क्षयाय व्याडिजरालभ्युणो धेन । यावदिति लोकोक्तम् । शीघ्रं त्वरितमनभिसंपानात् । तदा मृत्युवाग्नर्तगतः असाध्ये आलस्य त्वरितापि किं करिष्यसि ? न तदा किंचित् प्रयोजनमिति भावः ॥

बकालतमेवास्य समर्थयितुं वृत्तत्रयेणाह—

इदं न प्राप्तमारब्धमिद्वर्मधृक्तं ख्यातम् ।

२५

अक्षसामृत्युरायातो हा हतोऽस्मीति खित्यन् ॥ ८ ॥

शोकवेगसमुच्छूनसामुरलेक्षणाननान् ।
वन्द्युग्रिराशाम् संपदयम् यमदूतमुखानि च ॥ ९ ॥
खपापमृतिसंतप्तः शृण्वन्नार्दधे नारकान् ।
व्रासोशारविलिप्ताङ्गो विहृलः किं करिष्यसि ॥ १० ॥

इदं यदनागतं कर्तव्यतया मनसिङ्गतं तज्ज प्राप्तम् । इदमारम्भं यत्कार्यमादित एव कर्तुमिष्टम् । इदमर्धहतं स्थितम्, यत् किञ्चित्तिष्ठन्ने किञ्चिदनिष्टिभूम् । इति कार्यपूर्णतापात्तैषे अकस्मान्मृत्युरागतो मम । अहो शत आनिकष्टम्, हतोऽस्तीति विचिन्तयन् विहृलः किं करिष्यसीत्यनागतेन संवन्धः । शोकः प्रियतिष्ठयोगकृतविचित्तपरितापः । तत्यु देवोऽनिवार्य-
प्रवृत्तिः । तेन समुच्छूनानेन समुच्छूतानि स्थाप्तिं सञ्चाच्याणि रक्तानि तापवर्णानि लोचनानि
१० येषु आननेषु तानि तथा । तथा भूतानि आननानि मुक्तानि येषां बन्धूनां ते तथा । तान् संपद्यन् विलोक्यन् । तत्राकर्मकाधिकारात् परस्परं दृशः । किभूतान् । विराशान् । क । प्रत्युज्जीवनं प्रति त्यक्ताशान्, तदानाथविकलान् च । मरणसमयोपस्थितकृतान्तात्मातु-
चरसुखानि च सरोत्रप्रपृष्ठमुकुटीनि संपद्यन् विहृलः किं करिष्यसि ? खण्डकृतपापकर्म-
स्मरणेन मरणसमये किमिलेवं मया कृतमिति पध्यत्तापेन तापिनः । नैतावन्नाप्रभव, किं हु-
१५ इष्टवन्नार्दधे नारकान् तीव्रकारणानुभवनदुर्लभिर्मुक्तान् विशेषितशब्दान् नरकसमुद्धूतान्
अर्पान्तरकोपाणामेव (!) । तच्छ्रवा ममायेवेचयावस्था इति संत्रासेन यः पुरीयोस्तर्णो
विट्टवृत्तिः, तेनोपलित्सगात्रः । विहृलः अनावत्तकापवाक्यित्प्रचारः । किं करिष्यसि
सर्वकिपात्मा निष्पृत्यापारः ॥

इति मत्वा सखावस्याप्येव यतितव्यम् इति शिक्षयितुमाह—

२ २५० २० जीवसत्त्वं इवासीति युक्तं भव्यमिहैव हे !
किं पुनः कृतपापस्य तीव्रात्मरक्तुःखतः ॥ ११ ॥
जीवन्त एव मस्या क्वमेव भक्षणायै प्रायः प्राग्दिहनिवासिमित्र जने रक्षसे ।
जीवनोपलक्षिता मत्स्या जीवसत्त्वा इति तेषामेव समयः । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी
समाप्तः । तदद्यहमपि अय शो वा तिष्ठतेषां मरिष्यामि इति मनसि कृत्वा युक्तं भव्यमिहैव
२५ ते । इहैव संप्रजानदृशसायामेव तदात्मग्रासमरणस्य मरणतः, किं पुनः कृतपापस्य मदतो
मयं युक्तं न भवति, इत्यपि आहार्यम् । अतिदुःसाजाकदुःखतः ॥

निर्वाणारम्भुखादाभिरतमधिक्त्वाह—

२६४ उप्पोदकेनापि सुकुमारं प्रत्ययसे ।
कृत्वा च नारकं कर्म किमेव ल्लस्यास्यते ॥ १२ ॥
३० तपत्वारिणापि संस्कृतः । सुकुमारेति संबोधनम् । अतिशृद्धशरीरतया सोदूमशालोऽसि ।
यत्तेवम्, तदा कृत्वा चेत्यादि सुबोधम् ॥

अपरमपि ते प्रसाद—

निरुद्यम कलाकाह्नि सुकुमार वहृष्णव ।

सुखुमस्तोऽमराकार हा दुःखित विहन्यसे ॥ १३ ॥

सुखहेदपादनाय व्यापारशूलोऽसि । अथ च तत्प कलं सुखमभिलयसि । दुःखा-
सहिष्युरसि, अथ च वहृष्णवोऽसि सर्वदुःखाक्त्वात् । मृत्युना च वशीकृतोऽसि, अथ च ४
अमरणधर्माणमामानं मन्यसे । एवं च विपर्यसं चरितमस्त् विपर्यन् कृष्णमानः सलेद-
मेनमाह-हा दुःखित विहन्यसे । मंसेहवहृदत्तया कथां दशां प्रविश्योऽसि । आत्मगतमेव
वा निष्पृशति । एवमन्यत्रापि यथासंभवं द्रष्टव्यम् । निरुद्यमादीनि चामङ्गितपदानि ॥

निद्रापरतङ्गं प्रसाद—

मानुष्यं नावमासाद्य तर दुःखमहानदीप् ।

10

मृदू कालो न निद्राया इयं नीर्दुर्लभा पुनः ॥ १४ ॥

अष्टाक्षणविनिर्मुकं मनुष्यमावग्निलभं नावमिव अन्युदयादिपारगमनाय प्राप्य तर
मूवस्त दुःखमयी भद्रानदीप् । सर्वदुःखानि पृष्ठीकुहृष्ट । धीर्यवलम्बनेति याकृत् । हे
मोहपरवदा, नायं कालो निद्रायाः, यादियं नौः संतिहिता । यदि नेदादीमेव यहः
कियते, तदा पुनरियं दुर्गतिगतस्त्वं नीर्दुर्लभा भविष्यति । यदूरुपम्—

15

पुनरर्थेव समग्रः कुतः । इति ॥

[बोधिं १. ४]

एतमालयं निवार्य कुसितासकि निवारयनाह—

सुक्त्वा धर्मरतिं शेषामनन्तरतिसंततिम् ।

१२५

रतिरौद्रत्वदास्यादी दुःखहेतौ कथं तद ॥ १५ ॥

20

शुभकर्मणा रति श्रेष्ठामुक्तमाम् । किमूताम् ! अनन्तरतिसंततिम् । सुगतिपंचता-
संजननादनन्ता अपर्यवसाना रतिसंततिः सुखप्रवाहो यस्याः सा लथा । अत एव उक्तं-
त्युक्तम् । तपापाद्य रतिरभिरामः, औदृत्यमुभवता । कायचिच्चयोः कीडनशीलतेति याकृत् ।
हास्ते वागीदत्तम् । सरभासत्य वाग्विकार इति याकृत् । आदिशब्दाद्वीनादिपरिप्राप्तः । तत्र
कथं रतिस्तव ! न शुक्तेसमिग्रायः । किमूतैः ? दुःखहेतौ । नरकादिरुगत्युपत्यनादुःखस्य ॥१५
हेतुर्भवति ॥

एवं कुसितासकिभिपि निराहृत्य विपादानावक्ष्यनां शीर्यष्टिपक्षं निराकर्तुम्, अपर-
मपि च तद्विश्वानिरसनाय प्रतिपादयनाह—

अविचादवलभ्यूहतात्पर्यात्मविषेषता ।

परामससत्त्वा चैव परात्मपरिवर्तनम् ॥ १६ ॥

20

विपादविपरीतोऽवेषादः । वलानां व्युहः सम्हूः वक्ष्यमाणलक्षणः । तात्पर्यं
निपुणता । आभवितेयता आभवशवर्तिता । एताः सर्वाः कृतदन्तसमाप्ताः । यदि वा ।

P 252

एमि: सहिता आत्मविधेयता । परामसमन्यापरामपादिवर्तने व्यानपरिच्छेदे [बोधि० ८]
वक्ष्यमणे । इदमपि समलं कौसीषप्रद्वाणाय वीर्यमृदये प्रभवतीत्युदेशः ॥
उदिष्टमेवायं क्रमेण निर्दिशनाह—

नेत्रावसादः कर्तव्यः कुतो मे वोधिरितः ।

५ कुतो मे वोधिरिति, कर्तव्यं वराकः सम्यक्संबोधिभाजनम् । बुद्धत्वं हि तीर्थो-
निद्यस्य आरन्धवीर्यस्य अपरिक्तिपुण्डशान्तंभैः अतिदृश्करकर्मानुष्टानैः अनेकैक्ष कल्पा-
संस्थेयैः कल्पचित् पुरुषविशेषस्य साक्षं मत्रति । अहं हु न ताद्वा हिति कथं महिभानां
तथाविधं बुद्धत्वं संभाव्येत, इत्येवमाकारमनस्तिकारादवसादो विषादो न कर्तव्यः, महार्य-
भंशस्य हेतुत्वात् । यपोक्तम्—अवसादोऽप्यनर्थं हिति [शि० स० ३४] ॥

१० यस्मात् :

यस्मात्तथागतः सत्यं सत्यवादीद्युक्तवान् ॥ १७ ॥

यस्मात् तथागतः इदं वक्ष्यमाणं सत्यमवितथमृक्तवान् कथितवान् । कथं ज्ञायेते
इत्याह—सत्यवादीति । श्वानकित्यसंभावादविपरीतवादी । अतः सत्याभिधानहेतुपदमेतत् ॥

किं तत्सत्यमुक्तवान् ।

१५

तेऽप्यासन् दंशमशक्ता महिकाः कृममस्त्वा ।

ये रस्साहृष्टशान् प्राप्ता दुरापा योधिरुचमा ॥ १८ ॥

१८ इत्याह । तेऽपि बुद्धा भगवन्तः पूर्वे शाक्यमुनिरालिखिदीपंक्तिप्रभृतयः संसार-
सागरावर्तान्तर्गताः पृष्ठगजनावस्थायां परिभ्रमत्पृष्ठमृता एवासन् वन्धुः; पैठसाहबलात्
वीर्योक्तर्षसामर्थ्याद् संभावान् संभूत्य प्राप्ता अधिगता दुरापा दुर्लभप्रतिलभ्ना वोधिरुचमा
२० अनुचरा । आरन्धवीर्यस्य न किञ्चिहुच्यतमिति मापः । इदं सद् सत्यत् ॥

अतो मम पुनरतिरं न दृख्या वोधिरित्याह—

किमुतार्थं नरो जट्या शक्तो शातुं हिताहितम् ।

सर्वज्ञातीत्यनुत्तरान्तुरोधि किं नामुयामहम् ॥ १९ ॥

२५ किं पुनर्देव मनुष्यमृतो जन्मना । शक्तो शातुं हिताहितमिति । इदं हितमिद-
महितम्, द्युम्यमूर्खं च कर्मल्युपरिष्टम्, जातुरुक्षेषु समर्थोऽस्मि, हिति निचिन्स्य सर्वज्ञस्य
सर्ववस्तुत्त्वेदिनः नीतिर्नियः उपादेयतत्त्वप्रतिपादनम् । तस्य अनुसर्मादपरिखात् ।
तस्य यादानोपादानसेवनादिर्लर्यः । बुद्धलं नामुयामहम् । काका पठनमद् अमुयामेवेति ।
पृष्ठगगता रूपेष्व दर्शितम् । यग्नेकम्—

२० इह वोधिसत्त्वे नैव चित्तमुत्यादपति—दुष्प्राप्ता वोधिर्मनुष्यमृतेन सता । इदं च
२५ मे वीर्यं परीक्षं च हीनं च । कुसीदोऽप्यम् । वोधिध आदीतशिरक्षैत्वोपमेन बहून् कल्पान्
बहूनि कल्पशतानि बहूनि कल्पसहस्राणि समुदानेतत्वा । तत्त्वाहमुत्सदे

P 253

ईश्वरा भारमुदोदुम् । कि तहि जोषिसत्त्वेनैव चित्तमुत्पादयितव्यम्—डेडपि तेऽभिसंबुद्धा-
स्तथागता अर्हतः सम्यक्संबुद्धाः; डेडपि वा अभिसंभोत्पत्ते, तेऽपि ईश्वरैव नरेण,
ईश्वरा प्रनिपदा, ईश्वरैव वीरेणाभिसंबुद्धाः; यद्यन च ते तथगतमूढा एवाभिसंबुद्धाः ।
अहमपि तथा तथा बटिष्ठे, तथा तथा व्यार्थसे सर्वसच्चसाधणेन वीरेण सर्वसत्त्वारम्भणेन
वीरेण यथाहमध्यनुचरां सम्यक्संकेशिमभिसंमोत्त्वे हति ॥

युक्तमैतत्, केवलमतिदुष्करकमेत्रवान्दानद्यथसाथे विनिवर्तपितुमशक्य इति
विकल्पयनाह—

अथापि हस्तपावावि दातव्यमिति मे भयम् ।

कर्त्तव्रणादिरःप्रमूतिदानमन्तरेण बुद्धत्वं न प्राप्यते, इति अतिदृष्टकर्मसु प्रवृत्ति-
मयादुत्साहो निवर्तत एव । इति चेत्यन्यसे खचित्तामेवमाह—

युक्ताध्वमूद्धत्वं तन्मे स्याद्विचारतः ॥ २० ॥

तदेतद् गुण्डाध्वमूद्धत्वमेव मे । अस्मे बहुतरं बहुतरे चाल्यतरमिति शोद्धवशेन
अविचारतोऽप्यवेकान्मम स्यात्, न तु परमार्थविचारतः ॥

परमार्थविचारेण गुण्डाध्वविपर्यास एवायमित्युपदर्शयनाह—

द्वेषत्व्यशास्त्रिभेत्तव्यो दाहाः पाण्डोऽप्यनेकशः ।

कल्पकोटीरसंक्षेया न च वोधिर्भविष्यति ॥ २१ ॥

संसारचारके निवर्त्तस्थाविधकर्मवशाच्छेतत्त्वं शास्त्रिकर्त्तव्रणप्रत्यक्ष्यन्तेनान्नर-
कादिषु । तथा भेत्तव्योऽप्यशक्तिकुलादिभिः । दाहो नरकादृशनादिना । पाण्डो अलित-
क्रकचादिना । अनेकशः अनेकवारान् । नरकादिषु कारणाभनुभवन् अपर्यन्तप्रयिति संसारे ।
कल्पानां कोटीरसंक्षेयाः संह्यामुमशक्याः हति । अकामस्यापि दुःखमपर्यन्तमनेकप्रकार-
मापतिष्ठति, न च बुद्धत्वसंभाराप तत् संपत्त्यते ॥

इदं संसारापर्यन्ततया दुःखे बहुतरं निष्कलं च । बुद्धत्वप्रसाधकं पुनरत्पत्तरं
सफलं चेत्युपदर्शयनाह—

इदं तु मे परिमितं दुःखं संशेषिमायनम् ।

नष्टवास्यव्यथारोहे तदुत्पादनदुःखवत् ॥ २२ ॥

यद् बुद्धत्वप्रसाधकं तदिदं दुःखं परिमितं नम प्रतिनियतकालभावितया, दुःख-
[प्रशमन]हेतुश्च । तद्यथाभूतं शास्त्रं तेन न्यथा, तस्य अपोहो निवृत्तिः । तत्रिमितं
तद्युद्धासाध्य । यावजीवे तद्युद्धास्त्रप्रहाणायेत्यर्थः । तस्य नष्टवास्यव्यथापादनं शरीरा-
दुहरणन् । अपर्कर्षणमिति यावद् । तेन यद्युःखं प्रतिनियतकपलमल्पतरम् । दीर्घकालिकदुःखे-
पश्चमनिनितम् । तद्युद्धास्त्रप्रहाणायेत्यर्थः ॥

अतोऽपि समुचितमिदमित्याह—

सर्वेऽपि वैद्याः कुर्वन्ति कियादुःखैररोगवाम् ।

तस्माद्गृहनि दुःखानि हन्तुं सोदद्यमल्पकम् ॥ २३ ॥

सर्वेऽपि न केचिदेव । लक्ष्मनपादवनादिकृतीर्थेष्टाहृविहाप्रतिवेशजनितैष्ठ किया-
दुःखैः रोगीडितानामारोग्ये विद्याति । अन्यथा तत्कर्तुमशक्यम् । यत एवम्, तस्मदति-
शयन अल्पमल्पकं दुःखं सोदद्यम । किर्त्यम्! बहूनि दुःखानि हन्तुम् । सर्वस्त्वाना-
मात्मनश्च दीर्घकालिकासर्वदुःखप्रशमनाग्रेष्टर्थः । एवं तात् श्वीकर्तुं युक्तं धीमतः ॥

न चेदं युक्तमपि दुःखरं कर्म आदिकमिकल्य प्रथममनुज्ञातं भगवतेति दर्शयताह—

कियामिमामस्युचितां धरवेद्यो न दत्तवान् ।

१० कियामिमां समनन्तरप्रतिपादिता दुःखोत्यादानीम् । उचिताप्यि सेवनीयामपि ।

१० वरवैषो माप्तवान् सर्वथा सर्वव्याधिविकिसकः । प्रथमं न दत्तवान्, न चर्तौन्यतया
प्रतिपादितवानादिकार्मिकस्य । कथं तर्हि रागादिव्याधीनपनयति? आह—

मधुरोपचारेण चिकित्सति महातुरान् ॥ २४ ॥

सुकुमासतंरोपचारेण उपकरेण । पपाक्षम् चिकित्सप्रणयनेनत्यर्थः । चिकित्सति

१० रोगमुकान् करोति । महातुरान् दीर्घोमित्यो रागादिमहाव्याधिमस्तान् ॥

कः पुनरयं मधुरोपचार इत्याह—

आदौ शाकादिदानेऽपि नियोजयति नायकः ।

तत्करोति क्रमात्प्राथत्वमासान्यपि त्वजेन् ॥ २५ ॥

भात्सर्याप्तापनयनार्थं सुखमुखेन संभासत्संवर्धनार्थं च शक्यपरित्यागे शाकसकु-
१० पिण्डिकादिदानेन प्रथमतरं प्रथर्तयिति नायको भगवान् । पुनर्स्तदेषायविदेषेण नियोजनं
करोति । तदिति लोकोळो वा । मध्यथा दाता सृदुरानाम्यासकर्मण अधिभात्रादिभात्र-
दानाम्यासप्रकर्त्तव्यासादद्यन् पश्चाद्गृहत्तरकालमङ्गूष्ठैव स्वामासहधिरादिकमपि प्रसन्नं एव
प्रयच्छेत् ॥

कथं पुनरेतदेवमित्याशङ्काह—

११ यदा शाकेष्विद्य प्रश्ना स्वमांसेऽध्युपजागते ।

मांसास्थि त्यजत्वास्य तदा किं नाम दुःखरम् ॥ २६ ॥

११ यस्मिन् काले द्वानाम्यासाद्, परमप्रकर्त्तव्याभन्नात्, सर्वव्यापकतमात्सर्यतया शाकेष्विद्य
स्वमांसेऽपि निरासन्ना बुद्धिप्रजापते, तदा स्वमांसादिदानेऽपि नाशक्यानुप्राप्तानुद्दिशिति
तस्मिन् काले किं नाम दुःखरम्! नैव किन्निदिल्लयः ॥

१० अपापि स्यात्-अतिदीर्घकालं पराये संसरता तदुःखं कथमिव परिवृद्धं इत्य-
मिलत्राह—

न हुःस्त्री त्यक्षापत्वात्पण्डितव्याज्ञ दुर्मानः ।

मिथ्याकलनया चित्ते पापात्काये यतो व्यया ॥ २७ ॥

द्विविधेव हि दुखं वाधकमुपजायने कायिकं मानसिकं चेति । तदेतद् द्रष्टव्यमपि बोधिसत्सत्य न संभवति । कायवचनमनोनिः सर्वावधिरितेः कायिकं दुःखमस्य न वायते । युत्त्यागमान्यामुभयनैरात्म्यस्य च निश्चयनान्मानसमपि कुतः ? यतो मिथ्याकलनया ४ अस्त्रिकल्पेन आग्नामीयमहप्रवृत्तेन भावाद्यमितिवेशहृतेन वा चित्ते द्वुज्ञम्, परपाद् प्राणातिपातादेः काये । एवं तावद्वुल्लहेतुपरिहासातुःखमस्य न जायते इति प्रतिपादितम् ॥

इदानीं सुप्रमेव केवलमस्यास्तीनि प्रतिपादयन्नाह—

पुण्येन कायः सुरितः पाण्डितेन मनः सुखिः ।

बोधिन् परायं संसारे छृष्टाणुः केन लिङ्गाते ॥ २८ ॥

[२६९]

10

मुखं जातमत्य कायस्येति सुक्षितः । मुखं विचतेऽस्य मनस इति सुखिः । एवमुभय-
मुखसम्बन्धागतवाऽत् छृष्टाण् परार्थं संसारे संसरन् केन दुखेन विचरते, खेदं मन्यते ।
यदि था । केन लिङ्गाते ? खेदहृतेरमावाक्ष केनश्चिदिति भावः । तद् किमिद्यमकारण-
भीरुतया वैमुख्यमुपादायते ?

स्यादेतद्-दीर्घकालमासेवितभावितव्यहुलीहृतेन महता पुण्यसुमारेण सम्प्रसंबोधि- १५
रथिगम्यते । तद्वरं भुमुखूणा शीघ्रकालतया श्रावकयानमेवा श्रयणीयं स्यादित्याशक्षयाह—

क्षफ्यन् पूर्वपापानि प्रतीच्छन्, पुण्यसागरान् ।

बोधिचित्तवलादेव आवकेऽस्योऽपि शीघ्राः ॥ २९ ॥

पूर्वकृतानि यानि पापानि तानि बोधिचित्तवलादेव क्षयीणि कुर्वन् । यथोक्तं प्राक्—

युगान्तकालानल्बन्महान्ति

[१०]

पापानि यन्निर्दहति क्षणेन । इति ।

[बोधि० १.१४]

तथा शेषिचित्तवलादेव प्रतीच्छन्, आददानः पुण्यसागरान् ।

यदुकृतम्—

अविच्छिन्नाः पुण्यधाराः प्रश्नते न भःसमाः । इति ।

[१०]

१० १२०

[बोधि० १.१५]

एवं विद्वोपायवल्लभेन महायानमाल्लो बोधिसत्यः श्रावकेभ्योऽपि शीघ्रगः
त्वरितगमी ॥

एवं सुखात्सुखं गच्छन्, को विशेषत्वेततः ।

बोधिचित्तरथं प्राप्य नदेशेष ब्राह्मणम् ॥ ३० ॥

प्रतिपादितमेवार्थं पिण्डीहृत्य दर्शयति । एवमुक्तक्षेण सर्वावधिरितेः पुराकृतपाप- ३०
क्षयाक्ष स्त्रेऽपि दुर्गतिगमनाभावात् तीव्राभिप्राप्येण अनेकसुखेन आर्निशमाकाशाधातुव्याप्तिः

पुण्डसामरस्यामिवर्धनात् सुगतिपरं परासन्नार्गदित्तर गवेषिति रथमित्र आसाय । ज्ञानादेति यावत् । सर्वखेदैः परिक्लीशैः श्रग आपातः, तमहन्तीति प्रतिपादितनयेन, सर्वखेदश्रमं वा वाहन्तीति तम् । सुखादेकस्मादपरमुत्तोत्तरमविकाशिकं त्रुतं देवमनुष्टुपं पतिलक्षणं गच्छन् अनुप्राप्तवन् को नामं प्रेक्षावान् विषादमापयेत् ॥

५ तदेवमनेकविधविषादविमित्तप्रतिवेदेन अविषादं प्रतिपाय बलव्यूहं प्रतिपाद-
यितुमाह—

छन्दस्यामरलिमुक्तिक्षेपं मत्त्वार्थसिद्धये ।

छन्दं दुःखभयाकुर्यादनुशंसांश भावयन् ॥ ३१ ॥

२ ३१)

इदमपुदेशवाक्यमेव । छन्दं इह कुशलाभिलापः । स्थाम आरम्भदृष्टा । रतिः १० सर्वभासितिः । मुक्तिरसामर्थ्ये तावत्कालमुत्सर्पीः । एतच्चुक्तुक्षेपम्, अनेकावधवसमुदाया-
मवत्ताद्, हस्तादिक्षेपत् । सत्त्वार्थसिद्धये कीर्त्यहुत्यात्, अस्य वीर्यस्य च सर्वाभिमत-
साधनत्वादिति मात्रः । तत्र छन्दवलस्य बहुकालात्, छन्दमित्यादिना अस्तोपतिति-
निषिद्धमाह— दुःखभयादिति । अशुभकर्मणो दुर्खं जायत इति त्रासाच्छन्दं कुर्यात् ।
अनुशंसांश भावयन् । अनुशंसाः फलदर्शेण गुणनिशेषाः । ते च अर्थात् कुशलकर्मण
एव । तात् भावयन् । शुभकर्मणोऽनेकप्रकारेण समुद्रफलोऽप्तिं पुनः पुनः संचिन्तयन्निर्वर्त्यः ॥

साप्रतं बलस्य व्यापारसुपदर्शितुमाह—

एवं विष्णुसुन्मूल्यं यतेतोत्साहवृद्धये ।

छन्दमानरमित्यागतात्पर्वद्यशिवादैः ॥ ३२ ॥

एवमुक्तमवधेनेत्यादि । विष्णवामालस्यादि । उन्मूल्यं प्रतिपक्षमावना विभिना
२० अपसर्मि । वीर्यप्रवर्धनाय पक्षं कुर्याद् । केनोपायेनेत्यादि(क्व ?)—शानधित्तस्तोक्षतिः ।
अयं स्थामवलस्योपबृहगम्, स्थामवलमेव वा । तेषां बळैः सामर्थ्यैः । सामर्थ्यपर्यायोऽनेक
बलशब्दः ॥

तत्र तावच्छन्दोत्पादनाय प्रथममाह—

२ ३२)

अप्रमेया भया दोषा हन्तज्याः स्वपरात्मनोः ।

२५ एकंक्षस्यापि दोषस्य वद्र कल्पर्थैः क्षयाः ॥ ३३ ॥

तत्र दोषश्वारस्मे लेशोऽपि भम नेत्यते ।

अप्रमेयव्ययाभान्ते नोतः स्कृति मे कथम् ॥ ३४ ॥

गुणं स्वार्जनीयाद्य वृद्धः स्वपरात्मनोः ।

तवैकैकगुणाभ्यासो भवेत्क्षणार्थवर्तनं वा ॥ ३५ ॥

३०

गुणलेशोऽपि नाभ्यासो मम जातः कदाचन ।

सर्वसत्त्वानामुपकरणतया आमनष्टं सापत्तलक्षेपाग्रहणाय तिःेषुणोपादनाय च
मयः बोधिव्यावहारम् । तत्र न शिदिलव्यापरसाम्यमिद्यवग्यापि यदि अनारम्भ-

वीर्यतया मन्दसमारम्भ एव तिष्ठति, तदा दूर्विविनिपातमन्तरेण नान्या गतिरस्ति ममेति विचिन्त्य संवेगमामुखीकुर्वन् छन्दमुखादयेदिति समुदायार्थः ॥

अवयवार्थस्तु उच्यते— अप्रेमयोः प्रमातुमशक्याः । दोषः कापवाक् विच्छिन्नमात्रिताः । हृन्तव्याः प्रहृन्तव्याः । खपरात्मनोः स्वात्मनः परात्मनश्च । एकैकल्यापीति । आख्यां तात्र-द्वृहनाम् । यत्र येवु । मन्दवीर्येण कल्पर्गवैः अनेकैः कल्पशतसहस्रैः क्षयः प्रहाणं किंपते । ५ तत्र तेवु दोषप्रश्यात्मभे दोषप्रहाणोत्साहे । लेशोऽपि स्वल्पमात्रमपि मम नेत्रयते न हृश्यते । अतः अप्रेमयव्यथामाज्ञे अपरिमितदुखमानस्य मम नोरः स्फुटित इदं विदीर्यते । कर्यं केन प्रकारेण । गुणा मध्येत्यादि सुबोधम् । इति विचिन्त्य संवेगमुपदर्शयति—

कृया नीतं मया जन्म कर्यन्विलक्ष्यमसुन्तप ॥ ३६ ॥

कृया विफलमेव मया जन्म अक्षणविनिर्मुक्तं नीते प्रेरितम् । इथीकृतमिति यावत् ॥ १० कर्यचिह्नस्थं महार्णवयुगचिद्द्रूमर्मीवार्पणवत् सुचिरेण प्राप्तम् । अत एव आवर्यस्थानवा-द्वृहतम् ॥

इतोऽपि विफलमित्याह—

न प्राप्तं भगवत्यूजामद्वेत्सवसुखं मया ।

न कृता शासने कारा वटिकाशा न पूरिता ॥ ३७ ॥

भीतेभ्यो नामयं इत्थमार्ता न सुखिनः कृताः ।

दुःखाय केवलं मातुर्गतोऽस्मि गम्भेश्लयताम् ॥ ३८ ॥

तथागतानां सक्रियाभिर्होसवमतिशयवदभिनन्दनम् । तेन हुखं सौमनस्यं न प्राप्तं नाधिगतं मया । नापि शासने प्रतिमास्तृप्यसद्वर्णदिसकारैः विहारात्मशयनादिवस्तु-प्रदानैश्च कारा पूजा कृता । नापि दरिद्राणां धनहीनानामाशा अभिलाष्यः सर्वोपकरण-३० संपत्तिसंपादनेन पूरिता । नापि भीतेभ्यः सपत्नादिभयसमाकुलितेभ्यो मा भैरीतिवभयं दत्तम् । नापि कर्यमनोदुर्लेखार्ता: योहिताः तदपनीय सुखिनः कृताः । इति सर्वैः सत्पुरुष-धर्मीविरहितव्यादाह । दुःखायेत्यादि सुबोधम् ॥

कर्यं पुनरेतां धर्मदर्शी प्राप्तो भवानित्याह—

धर्मच्छन्दवियोगेन पौर्विकेण समाप्तुना ।

विपत्तिरीहसी जाता को धर्मं छन्दमुत्सज्जेत् ॥ ३९ ॥

धर्माभिलापस्याभावेन प्राकृनजन्मोपचितेन मम अधुना अस्मिन् जन्मनि विपत्ति-रीहसी जाता । सर्वसामर्थ्यैकत्यस्वभावा समनवत्कणिता समुत्पन्ना । एवं ज्ञात्वा को धर्मे छन्दमुत्सज्जेत् परिवर्त्येत् । को नाम नोपाददीति विचक्षण इति भावः ॥

किं पुनः कुशलार्थिना छन्दोत्पादने यत्र दत्याशङ्क्षय यत्कोक्ते छन्दं दुखमयात् ॥१० कुर्यात् [७.३१] इत्यादि, तदृष्टकीर्तुं चाह—

इशालानां च सर्वेषां छन्दं मूलं सुनिज्ञौ ।

तस्यापि मूलं सततं विपाकफलभावना ॥ ४० ॥

न केवल विपातिपरिहारार्थम्, शुष्कधूमोपचयार्थमपि चून्दोपादने यतितत्त्वमिति चकारार्थः । सर्वेषामिति न केषांचिदेव । छन्दं मूलं कारणं भगवानुकवान्, न तु सप्तमुद्रेक्य उच्चते इतर्थः । तस्यापि चून्दस्यापि मूलं सततं सर्वकालं विपाकफलभावना । शुभाशुभकर्मणो विपाकफलं परलोके इष्टनिष्ठप्राप्तिलक्षणम्, तस्य भावना पुनःपुनरासुखीकरणम् ॥

२ २४३ तत्र अशुभकर्मणो विपाकफलमुपदर्शयन्नाह—

दुःखानि दूर्यनन्त्यानि भयानि विविधानि च ।

१० अभिलापविधानात्त्र जायन्ते पापकारिणाम् ॥ ४१ ॥

यावन्ति कायिकभानसिकानि नरकादिगती दुःखानि विविधानि नानाप्रकाराणि जायन्ते मत्वान्ति सर्वाणि पापकारिणामेव । भयानि वधवन्धनताङ्नादित्यः । पर्येषमाणस्य लाभविधानेन अभिलापविधानात्त्र ॥

शुक्लतर्कर्मणो विपाकफलमाह—

१५ मनोरथः शुभकृतां यत्र यत्रैव गच्छति ।

तत्र तत्रैव तत्पुण्यैः फलार्थेणाभिपून्यते ॥ ४२ ॥

इष्टाशंसनविकल्पो मनोरथः, यस्य लोके मनोराघ्यमिति प्रसिद्धिः शुभकृतां पुण्यकारिणाम् । यत्र यत्रैवति कीप्तायां न कथिदेव । गच्छति प्रसरते । फलार्थेणति । अभिवाच्छित्तफलोपनामनमेव वर्ष इवार्थः शूद्रा ॥

२० तेन पुनरशुभस्य फलमाह—

पापकारिसुखेच्छा तु यत्र यत्रैव गच्छति ।

तत्र तत्रैव तत्पैदुःखशारोर्विहृत्यते ॥ ४३ ॥

सुखेच्छा सुखाभिलापः । तत्पैदिति कर्तरि तृतीया । दुःखशर्वैरिति करणैः । दुःखान्येव शाश्वाणीय तदिच्छाविच्छेदेतुत्वात् ॥

२ २४४ २५ पृथग्जनात्पापारणशुभकर्मविपाकफलमसाधारणमाह—

विपुलसुगन्धिशीतलसरोहगर्भगता

मधुरजिनस्वराशनकृतोपचितगुत्यः ।

शुनिकरबोधिताशुद्धविनिर्तमहृपुष्यः

सुगतसुता भवन्ति शुगतस्य मुरः कुशलैः ॥ ४४ ॥

३० प्रतिलब्धमुदितादिभूमयो हि बोधिसत्त्वा अनिक्षतो मातुकुक्षी नोत्पदन्ते, कि तर्हि सुसावन्नां विशदलक्ष्मलकोशपु जायन्ते । तेषां सुखविभूतिमनेन कथयति—विपुलानि

विस्तीर्णानि सुगन्धीनि मनोङ्गनन्धानि शीतलानि शीतमुखस्पर्शानि तानि च सरोङ्गाणि पङ्गाजानि चेति, तेऽनि गर्भाणि । सरोङ्गमर्भाणां वा विशेषणान्येतानि । तेऽनु गताः संस्थिताः प्रज्ञेपायमहाकरुणानिर्यात्पुण्यव्याहानकल्पसंबलितसंबोधिचित्ताः सुगतसुता भवन्ति कुशलैरिति संबन्धः । कर्णं पुनः पश्चागर्भेषु पुष्टे लभन्ते इत्यादृ-मधुरेत्वादि । मधुरैः सर्वेषामानोपेततया परमसौमनस्यकारिभिः संबद्धर्थमेषोवाशानैराहारैः कृता उपचिता शुभयो वर्णयि येषां ते तथा । कर्णं च ततो निर्यात्तीसत आह-मुनिकरत्यादि । मुनिकैरः परिपाककालमवगम्य तथागतरसिमिर्भेदितानि विद्वासितानि च तान्यमधुजानि चेति । ततो निर्यातानि निर्यातानि सन्ति लक्षणव्यञ्जनानालंकृततया शोभनानि वृूप्यि येषां ते तथा । तथाभूताः सन्तः सुगतसुता बोधिसुत्वा भवन्ति जायन्ते । सुगतस्य पुरः सुखावस्थामिनानामत्य भगवतोऽप्तः । कुशलैरेकान्तशुद्धैः कर्मभिः । तदनेन मातुकुक्षौ १० समुत्पदमानानामेतद्विशेषणविपर्ययं दुःखं वेदितव्यमित्युपदर्शितं भवति । तथा हि तत्र संकटे दुर्गनिधिनि जठरानलसंतंते च उत्पन्नस्य मातापित्रशुचिसंभूतस्य मातुः दीताशैत-र्वान्तकर्लभैः संबद्धमानस्य गर्भमलपङ्गनिमग्नस्य परिपाककाले कर्थयित् कण्ठगतप्राणस्य यद्वनिधीदितसंयंत्र ततो निर्यातनमिति प्रायेण मनुष्यभूतस्य व्यतिविश्वर्कर्मविपाकफलमुक्तम् ॥

एकान्तकृष्णस्य तु विपाकफलमाह—

१५

यमपुरुषापनीतसकलच्छविरार्तेऽयो

द्वृतव्यापविद्वृतकतामानिपिक्तननुः ।

अवलदसिशक्तिकावशतकावितमांसदलः

पतति सुतपलोहवरणीष्वशुर्भवद्वृशः ॥ ४५ ॥

यमपुरुषैः कालदूतैरपनीता विस्तेपिता ज्वलितमुद्वारदिग्रहारैः सकला समस्ता १० छविक्षर्म प्रमाणो वा यस्य स नया । अतिशयेनार्तः सन् पतति सुतपलोहवरणीष्व । पुनरपि किभूतः । तीव्रानलतापेन इवीमूतं यत्तात्रै तेन निपिक्ता आपिता तनुः कायो यस्य । अतोऽयपनीतसकलच्छविः । ज्वलन्तः अस्यः शक्यश्च शक्यविशेषाः, तेऽनि वातशातैरनेकैः ग्रहारैः शातितानि विष्णेदितानि मांसदलानि शकलानि यस्य स तथाभूतः सन् पतति । सुषु तपासु लोहस्यभूमिषु । अशुर्मेरुक्तैः कर्मभिः । बहुश इति बहून् वारान् । दीर्घ-३५ कालेन तपस्य परिश्वायात् ॥

तदेवं शुमाशुभकर्मणोर्विपाकफलं प्रतिपाद्य छन्दबलमुपसंहरन्नाह—

तस्मात्कार्यः शुभच्छन्दो भाववित्तैष्वमादरान् ।

यत एवं शुमाशुभकर्मणोर्विपाकफलविपाकः, तस्मादेवं परिभाष्य शुभच्छन्द एव आदरेणाशुभकर्म विहाय कार्यः । साप्रते स्थापवलं प्रतिपाद्यतुमाह—

१०

वाचाध्यजस्यविधिना मानं व्याप्त्य भावयेत् ॥ ४६ ॥

वद्वच्चवनूप्रतिपादितविजानेन गानं पुनः साञ्च कर्मारम्भ्य मावयेत् । अथवा ।
आरम्भ्य भावयेदिति गादसमारम्भेण भावयेत्, चेतसि स्त्रिं कुर्यात्, न शिष्यिलोपक्रमेणलर्पः ॥

P २६०

आरम्भमेव विश्वितुमाह—

पूर्वं निरूप्य सामग्रीमारभेनाभेत वा ।

५ पूर्वं प्रथमत एव अभिमतकार्यनिष्ठाद्वानाय सामग्री कारणसाकल्यं निरूप्य, तस्या
बलावलं विचार्य, आभेत सति बले, नारमेत वा असति बले । किमवंविचारेण प्रयोजन-
मिति चेदाह—

अनारम्भो वरं नाम न त्वारम्भ्य निर्वर्तनम् ॥ ४७ ॥

अनारम्भो वरं नाम प्रथमत एव, न त्वारम्भ्य निर्वर्तनमशक्त्ये सति ॥

१० ननु किमत्र दूषणं यैतैवं नेष्यते इत्याह—

जन्मान्तरेऽपि सोऽध्यातः पापाङ्गुःखं च वर्धते ।

अन्यच्च कार्यकालं च हीनं तद्व न साधितम् ॥ ४८ ॥

तथा किमयाणः अन्यस्मिन्नपि जनननि सोऽध्यास इत्यारम्भ्य निर्वर्तनं नाम । प्रति-
हातमकुर्वत एवं ततो दुखं वर्धते । अन्यद्व हीनं न इव त्यपरिस्य तदारम्भम्, कार्य-
कालं च हीनम् । आरम्भपरिस्यक्वर्यत्वं कालोऽप्य कार्यस्येति । तस्मिन् काले यदन्यत्,
कार्यं कर्तव्यं तदित्यर्थः । तद्व यदारम्भ्य परिस्यक्तम्, तदपि न साधितं न निष्पादितम् ।
इति पञ्चक्रान्तव्रत दूषणम् । तेन नेष्यत इत्यनिप्रायः ॥

P २७०

अथ किमयं मानः सर्वत्र न कर्तव्यः ! नेष्याह—

त्रिषु यानो विशातव्यः कर्मपहेशशक्तिषु ।

२० केषु त्रिषु ! तदाह—कर्मस्तु उपक्रेनेषु शक्तौ च । तत्र उपक्रेशाः क्षुद्रवस्तुकसंहिताः
कोथोपनाहप्रश्नप्रदाशाद्यः सह । पञ्चाशत् श्लेषा एव वा रागाद्य उपक्रेशा उच्यन्ते । तत्र
कर्ममानं व्याख्यातुमाह—

मैत्रैकेन कर्तव्यमितेषा कर्ममानिता ॥ ४९ ॥

यक्तिचिद्दनवद्यं कर्म आपतितं भवति सत्त्वानाम्, तद् सर्वै मैत्रैकेन कर्तव्यम् ।

२५ नान्यस्याचकाशो दातव्य इत्यर्थः ॥

एतदेव दर्शयन्नाह—

छेदश्च लोकोऽप्य न इमः स्वार्थसाधने ।

तस्मान्मर्यादां कर्तव्यं नाशकोऽहं वधा जनः ॥ ५० ॥

हेतौः परायत्तीकृतः सर्वोऽप्य जनकायः क्वचिदपि स्वार्थसाधने समर्थो न भवति, इति

P २१ ३० एजों सर्वसुखोपादानाय भया वोधिचित्तमुत्पादितम् । यत एवम्, तस्मानाशकोऽहमीद्वां
भारमुद्देहुं यथा अयं जनः । अतो मैत्रैकां सर्वै कर्तव्यम् ॥

दीनेऽपि कर्मणि वैमुक्त्यं नोषादयितव्यमित्याह—

नीचं कर्म करोत्यन्यः कर्म मन्यये लिप्तुति ।

नीचमतिगाहितं लोके भारोद्भवनादिकम् । मन्यये सर्वसत्त्वानां दासद्वेऽपि लिप्तविदिष्यमानेऽपि । माकरणीयं कथमन्यः करोति ? मन्यव कर्तुमुचितमिति भावः । अशाप्रतिस्फुप्तम्, मन्य तत् कर्मेति चित्तस्योन्नतिं निवारयितुमाह—

मानाबेन करोन्नेतन्माने नश्यतु मे वरम् ॥ ५१ ॥

कोऽभ्युप्थपुत्रः, हं च कर्म अतिनिहीनम्, तद्युक्तं मम कर्तुमिति मानाशदि न करोमि, तदा मानो नश्यतु मे वरम् । विम्नेन महार्प्तजंशकारिणा मम, न तु नीचकर्म-प्रकृतिः ॥

इति कर्मसु मानमभिधाय उपेक्षेषु मानमुपदर्शयितुमाह—

एतं दुष्कृतमासाद्य काकोऽपि गृहणायते ।

आपदावाघटेऽल्पापि मनो मे वदि दुर्जलम् ॥ ५२ ॥

यदि उपेक्षेषु निहतमानतया दुर्बलवृत्ति मम वित्तं स्यात्, तदा आपदापत्तिः आवाधते आकाशनि यथा सापत्तिकं स्यादिल्पः । अत्यापि मृदुप्रचारोपेक्षेशजनितापि । कथमिवेत्याह—मृतमपगतप्राणं दुष्कृतं प्राप्य यथा काकोऽपि महबदवदाचरति ॥

कुतः पुनरेवमित्याह—

विवादहृतनिश्चेष्टे आपदः सुकरा ननु ।

व्युत्थितञ्चेष्टमानस्तु महतोभ्यि दुर्जयः ॥ ५३ ॥

चित्तोन्नतिविरहिते विषण्णतया मन्दकाश्चित्प्रवृत्तौ आलस्योपहते मुग्धितस्तूतौ आपदः सुकराः सुकराभाः । उत्पयन्ते एव स्वयापदापि मन्यतात् । व्युत्थितः समुन्नत-२० चित्ततया पुनरस्ताइसेणः चेष्टमानः स्मृतिर्संप्रबन्धाम्यामुपेक्षेशनामनवकाशं ददानः महतोभ्यि दुर्जयः अजन्मयः स्यात् ॥

तस्माहृदेन विचेन करोन्नापदमापदः ।

त्रैलोक्यविजिग्निपुत्रं हास्यमौपजितस्य मे ॥ ५४ ॥

स्वामन्त्रयवलम्बनं निगमयन् दर्शयति—अन एव तस्मात् हृदेन विचेन मानउत्तमाहः । ५५ आपद एव आपदमन्यै करोमि सर्वया तदनुप्रवेशं निवारयन्नन्मूलितसंतानं करोमि । अन्यथा विजगद्विजयारम्भो मम हात्यमुपहसनीयम्, आपदा आपदावत्तया चराकिकया जितस्य गमिष्यति ॥

कीष्टशेतादिस्याह—

मयः हि सर्वे लेतव्यमहं जेयो न केनचित् ।

मन्य या मानो बोद्धयो जिनसिंहसुतो वाहम् ॥ ५५ ॥

P २१

P २२

कुतः ॥ यस्माजिना एव भगवनः सिंहः सर्वगतवृगैरनभिगम्यत्यात् । तेषां सुतः अहमपि कथमन्यैः पराजितो नाम नामये लक्ष्यं हति भनसि निधाय मयैष मानो बोद्ध्यः । यथा हि मिहकिशोरः प्रतिलक्ष्यैश्चारथः सर्वान्यदृगैरनभिभूत एव वने विचरति, तथा मया द्वेष भवितव्यमिल्यर्थः ॥

५ स्यादेतत्—यदि एवम्, तदा येऽपि सप्तादिविजयाय मानमुहूर्मिति, तेऽपि मानिनः प्रशस्याः कथं न भवेयुः । इत्प्राह—

ये सत्त्वं मातविजिता वरकास्ते न मानिनः ।
मानी शकुञ्चसं नेति मानशकुञ्चशाख ते ॥ ५६ ॥

मानविजिताः मानेन अभिभूताः वरकास्तपस्विनः ते मानिनो भवन्त्येव । कुतः ॥
१० मानी शकुञ्चशं नेति न गच्छति । नासौ वैरिजनानुहृति करोतीत्यर्थः । ये भवताभिमता
मानिनः, ते मानशकुञ्चशाः तदायत्प्रदृक्तयः ॥

१ २१४

एतदेव स्तोकद्वयेन समर्पयितुमाह—

मानेन दुर्गति नीता मानुष्येऽपि हतोत्सवाः ।
परपिण्डाशिनो दासा मूर्खो दुर्दर्शनाः कृशाः ॥ ५७ ॥

१४

१५ सर्वतः परिभूताङ्ग मानशकुञ्चास्तपस्विनः ।
तेऽपि वेस्मानिनां मर्ये दीनास्तु वद कीटशाः ॥ ५८ ॥

सप्तविभानेषु अन्यतयेन मानेन दुर्गति नीता नरकादिकृ पातिताः । अथ कर्त्त्यचिन्मनुष्यप्रतिलक्ष्यमे भवति तेषाम्, तदा तत्रापि तनिदास्त्वेन हतोत्सवा निरानन्दा भवन्ति । हीनदीनमनस इत्यर्थः । परपिण्डाशिनः आहारैकत्यात् परदत्तमिक्षाहारमुजः ।
२० दासाः परतद्वृत्तयो शूलाः । मूर्खाः सर्वविवेकशून्याः । दुर्दर्शनाः विरुपाभ्यमावा अप्रीतिजनकाख । कृशाः दुर्वलशरीराः सामर्थ्याहिताख । सर्वतः सर्वोन्योऽङ्गतापराधा अपि कायवच्चपरिभवलाभिनो भवन्ति । कं पुनरेवम् ! मानस्तु अस्त्रास्तपस्विनः मानेन स्तम्भाः अनश्चाः । तपस्विनो वरकाः । तेऽपि चेत, एवमूता अपि यदि मानिनां मर्ये गण्यन्ते, तर्हि दीनाः कृष्णाः कृपापात्रमित्यर्थः । पुनरन्ये दीनाः कीटशा भवन्तीति वद इहि [इति]
२५ चोदकमामस्यने ॥

१ २१५

यदि एवंविधा मानिनो नोध्यन्ते, कीटशासाहि ते भवन्तीत्याह—

ते मानिनो विज्ञविनश्च त एव शूल
ये मानशकुञ्चित्याय वहन्ति मानम् ।
ये वं स्फुरन्तमपि मानरिषु निहत्य
कामं जने ज्ञेयफलं प्रतिपादयन्ति ॥ ५९ ॥

२०

त एव मानिन उच्चन्ते ये वोधिसत्त्वाः तं रुद्रनन्मपि प्रमवन्तमपि मानवैरिणं निहस्य
विघ्नय् । कामं यथेष्टम् । उदामनि यावत् । जने लोके संदेवकादिके जयफलं प्रकाशयन्ति
बुद्धावास्थापायम् । एताहां तभानशुक्रविजयफलं यादशस्मासु इत्यते इत्यमित्रायः ।
त एव त्रिजयिनश्च लब्धविजयाः । त एव शूरास्तेऽजिह्वन इति पदद्वयं यथासंभवं योग्यम् ॥

उपक्षेषेषु मानं प्रतिपाद शक्तौ मानयाह—

संक्षेषणशम्भवस्यो भवेष्टुः सहक्षशः ।

संक्षेषणां पक्षो वर्गाः, तस्य मध्ये तिष्ठन् सदृशगुणेन द्वातरो भवेत्, अतिशय-
वक्ष्यैर्यज्वलमवलम्बेत् । किञ्च्छृतः सञ्जित्याह—

दुर्योधनः क्षेषणां लिंहो मुगार्णरिव ॥ ६० ॥

दृ॒खेन योग्यत इति दुर्योधनः । कर्विदिवि न पराजीयते इत्यर्थः । कर्यमिव ॥ १० ॥ २७५
यथा हि लिंहो युगारावः युगाकुलमध्ये महामेजोवलसमन्वागतो विहरन् चने सर्वमृगानभिभवति,
न च तैरभिमृयत इति, एव वोधिसत्त्वो दुर्योधनो भवेत् ॥

इदमपरमपि निमित्तमुद्धृतव्यायित्याह—

महत्त्वपि हि कृच्छ्रेषु न रसं चक्षुरीक्षते ।

एवं कृच्छ्रमपि प्राप्य न केशवदशो भवेत् ॥ ६१ ॥

अतिग्रक्षेत्रम् अपि कृच्छ्रेषु दृ॒खेन सप्तु रसं मधुरादिकं जिह्वेन्द्रियमाद्यं न
चक्षुरीक्षते न प्रतिपदते । न विषयीकरोतीत्यर्थः । तस्याविषयवाद् । नायिषये प्रकृतत
इति भावः । एषुमुत्तरसच्चकुर्व्यायेन कष्टमपि प्राप्य न केशवदशं गच्छेत् ॥

इत्युक्तेन प्रबन्धेन स्यामबलं विद्यय रतिवलमवेदपितुमाह—

यदेवापश्यते कर्म तत्कर्मव्यसनी भवेत् ।

तत्कर्मशौर्योऽशमात्मा क्रीडाफलमुखेष्पुरव् ॥ ६२ ॥

कर्म संभारनिकृच्छनं ध्यानाध्ययनादिलक्षणं यदेवापश्यते, क्रमकरणयोगेनापतितं
भवेत्, तस्मिन्नेव कर्मणि न्यसनी भवेत् तत्किपारासनिमप्रिच्छित्तः । तत्कर्मशौर्यः तत्प्रवृत्ति-
लम्बदः । अत्याशामा पुनःपुनराभेदायपुरुतः । क इदं ? क्रीडाफलसुखेष्पुरव् शूतादिक्रीडाया
यफलं सुखं तदासुमिष्ठुरिव ॥

इतोऽपि विचारयता कर्मणि रतिहृत्यादयिनवेष्युपदर्शयन्नाह—

मुखार्थं किपते कर्म तथापि स्यात् चा सुखम् ।

कर्मेव तु सुखं यस्य निष्कर्मा स सुखी कथम् ॥ ६३ ॥

स्वैरेव कर्मफलमुखलिपस्या कर्मे किपते । अन्यथा तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् । तथापि
एवं चेतसा प्रवृत्तावपि कर्त्यचित्, कर्मणोऽभिवाभ्युक्तफलं स्यात्, कर्त्यचित्, पुनर्न स्यात् । ३०
निष्कलात् भस्यापि संभवात् । तथापि कर्मारम्भात्, पुनः फलसंभावनया नैव निवर्तते

जनः । यस्य पुनः कर्मण तु लभ्य, न तदुत्तरप्रयुक्ताभिलापः, स निष्कर्मी कर्मविरहितः
कर्यं मुक्ती स्यात् ! न कर्यचिदित्यर्थः ॥

इदमपि भावयता कर्मण्यभिनिवेष्ट्यमित्याह—

कामैते तुम्हिः संसारे क्षुरधारामधूरपैः ।

८ पुण्यामृतैः कर्यं दृष्टिर्विपाकमधुरैः शिखैः ॥ ६४ ॥

स्पादितिविषयैः । संसार हि संस्तरति पुनः पुनः । अभौतरसृष्टिः अनाप्यायनम् ।

१५ गिर्मूरैः १ क्षुरधारामधूरपैः क्षुरधारायां यन्मधु मधुरसं यदाखाच्छ तृष्णाक्षशाजिह्वोच्छेदनो-
चरकाळं दुःखमुष्टयाते, तेनोपमा उपमानं यादशो येषां ते । आपातमात्रमामुर्येऽपि
परिणितिदुःखेन कटुकरसत्त्वातेषामित्यभिप्रापः । पुण्यान्येव अगृतानीव, तैः कर्यं तुतिरस्य ।

२० विविषिष्टैः २ विषाकमधुरेभ्युद्यक्षमुखदंतुत्तया परिणामेन मधुरसत्त्वात् । परमसुखजनकैः
शिखैः कल्याणकारिभिर्भिर्भिर्भेद्यसावाहकतया । अजरामरकलदानपरत्वात् सर्वदुःखनिर्वर्तीवै-
रित्यर्थः । अत एव पुण्यामृतैरित्यन्तं हेतुपदमेतत् ॥

तस्मादित्युपसंहारेण पुनः कर्माभिरामं द्रढयनाह—

तस्मात्कर्मावसानेऽपि निमज्जेत्तत्र कर्मणि ।

१६ यथा मध्याह्नसंतप्त यादौ प्राप्तसराः कर्ता ॥ ६५ ॥

तस्य आरम्भस्य कर्मणः अवसानेऽपि निमज्जेत्, तदभिनिवेशरसनिमय एव
विमुचेत् । कर्यन्वितः ३ यथा श्रीमासुमये सम्बद्धिनवर्तिनि सूर्ये सर्वतो जलमलममानश्च
आतापतापितो इस्ती परमाभिनिवेशसंयुक्तः अतिशयवदाहादकारिदीनलज्जलपरिषूरिते
हृदयमासाच्च प्रपञ्चो निमज्जति तथा इति समुदायार्थः । प्राप्तं सरो येन स तथा । पश्चात्कर्म-
४० धारयः । आदाविलस्य निमज्जतीत्यनेन संवन्धः ॥

इदानी रतिकलं व्याघ्राय सुकिञ्चलं व्याघ्रायामुमाह—

बलनाशाहुवन्धे तु पुनः कर्तुं परित्यजेत् ।

४५ सुसमाप्तं च दन्मुक्तेऽदुदरोचरहृष्णया ॥ ६६ ॥

आरम्भकर्मनिष्पादने सामर्थ्यक्षयमाप्नोऽनग्राम्य सामर्थ्यप्रतिष्ठेभ्ये सति पुनः
५० करिष्यामि इत्यभिप्रायेण तावकालं परित्यजेत् सुक्षेत् । न तावताल्य विक्षेपः स्यात् ।
अन्यया तथापि तदपरित्यागेऽर्जयसमावेश एव स्यात् । यदापि सुनिष्पन्नं तदारन्धं कर्म-
मवेत्, तदापि भोक्तव्यम् । अन्यथा खरसदाहित्यापि तस्मिन् प्रवृत्ते उनवर्योपासराद्विषेय
एव स्यात् । तस्मादपरविशेषाकाङ्क्षया तन्मुक्तेऽपरित्यजेत् । एतेन यदुक्तं प्राप्त-पूर्व-
समीक्ष्य साम्बीम् [७.३७] इत्यादि, तस्योत्तरैत्यापमाप्ताद उक्तः ॥

५० तदेवमानतरविशेषोपदर्शनेन चलन्त्यूहं सर्वेषाभिषाय प्रथमोत्तेप्रतिपादितमपि
पुनश्चन्द्रादिगणे [७. १६] कर्पितं तात्पर्यं व्याघ्रक्षणं आह—

क्षेत्रप्रहारात् संरक्षेत् क्षेत्रांश्च प्रहरेद्गुरम् ।
लक्ष्युद्भिवाप्तः शिक्षितेनारिणा सद ॥ ६७ ॥

क्षेत्रान् प्रहारात् उपवातान् संरक्षेत् निश्चयेत् । यथा तेषां प्रहारो न अभवती-
सर्वः । क्षेत्रान् पुनः प्रहरेत् निहन्त्यात् । इति गाढप्रहरेण । यथा पुनरबकाशं न लभेत् ।
अत्र निर्दर्शनमाह—यथा शिक्षितेन शक्षिविद्याकौशलसम्बन्धागतेन शक्तुणा सह निपुणतः ॥
सहेन संसामयन् तमगिभवति, न च तेनागिभूत इति ॥

८ ५५०

तथा तत्रेषादिना पुनरस्ताप्तये शिक्षियितुमाह—

तत्र स्वात् यथा भ्रष्टं शृङ्खीयात्समयस्त्वरन् ।
स्मृतिलिङ्गं तथा भ्रष्टं शृङ्खीयाभरकान् स्तरन् ॥ ६८ ॥

तत्र तस्मिन् स्वरूपुद्दे यथा स्वात् हस्तात् कर्यचित् विचलितं पुनः संक्षय गृहीयत् ॥१०
समयः, मा मार्यं क्षमतुप्रविश्य शक्तुर्वीर्यत् । त्वरजिति शीघ्रमेव । न कालप्रतिलिप्येनेति
यावत् । तथा तद्वादेव स्मृतिप्रमोदे । स्मृतिरेव एव क्षेत्रशक्तिविजयाय । तेऽधमपगानं
गृहीयत् आमुखीकुर्याद् । नरकान् गैरवादीन् स्तरत् । स्वलिते सति तदुत्तमागतिं
मनसिकुर्वन् ॥

ननु सूक्ष्मक्षेत्रसमुदावारेऽपि का क्षतिः येन तत्र उपेक्षा न कियते इत्यत्राह— ॥

विषं रुधिरमासाद्य प्रसर्तयि यथा तनौ ।

तथैव निष्ठुद्रमासाद्य दोषश्चित्ते प्रसर्तते ॥ ६९ ॥

अणुमात्रस्यापि दोषस्य जडकाशो न दातव्यः । अन्यथा तन्मात्रस्याप्यनुप्रवेशे चित्ते
तत्प्रस्तावरोधस्य कर्तुमशक्यत्वात् । यथा हि सत्यवर्णेऽपि रुधिरसंपर्कततो विषस्य शर्ते ।
तस्मादणुमात्रक्षेत्रप्रहारनिकारणेऽपि तापयै कुर्यात् ॥

१०

एनन्यथा तापयै दृढीकुर्वनाह—

तैलपात्रपरो यद्यदसिद्धैरधिष्ठितः ।

स्त्रालिते मरणात्रासाक्त्वरः स्वात्यथा व्रती ॥ ७० ॥

११ ५५१

यथा कर्यचित् पुरुषश्चण्डनप्राक्षया तैलपरिणीयापात्रमादाय पित्त्वालसंक्षेपेण असिद्धैस्ते
राजपुरुषैः विन्दुमात्रैतलभंशेऽपि अद्यैव चां प्राणीर्नियोजयिष्याम इति शुचार्णैरधिष्ठितो गच्छन् ॥११
यदि मरणात्र कर्यचित् स्त्रालितं त्वात्, तदा नूतनमी मां व्यापादवेशुरिति भरणभयात्तदरो
भवति, तथा तनौ गृहीतसंवरः प्रकृतास्त्रालिते नरकादिदुखत्रासात्, तदनवकाशाय तप्तयः
स्वात् यत्वान् भवेत् ॥

उक्तमुपसंहृत दर्शयनाह—

तस्मादुत्सङ्घे सर्वे वथोत्तिष्ठति सत्त्वम् ।

निद्रालस्यागमे सद्वत्, प्रसिद्धूर्वीति सत्त्वरम् ॥ ७१ ॥

११

यत् एवम्, तस्मादुत्सङ्गे क्रोडगते सर्वे आशीषिष्ये यथा त्वरितमेवेति प्रस्तुति—मामामयमहिर्दक्षीत्, तैव निदालस्यागमं मिद्दस्यानप्रादुभयो व्रतेकुर्वन्ति तदप्रतिपक्षानिलतादिभावनयु प्रतीक्षां कर्यात् ॥

अस्य चैव प्रत्यक्षोऽपि कर्वन्ति दिवित् सम्भिते शूरस्वलितन्यायेन स्यात् । तदा
प्रतीकारं शूल्या प्राप्यन्तवान् भवेत् । इत्युपदर्शयन्ताह-

P 288

एकैषास्मिन्दद्युते सुपु परितज्ज विचिन्तयेत् ।

कथं करोमि येनेदं पुनर्ने न भवेदिति ॥ ७३ ॥

स्मृतिग्रन्थोपे सति एकेकस्मिन् प्रत्यंकं द्वं सवलिते कर्णचित् शशानामनुप्रवेशे
 सति परितथ्य अध्याश्रयेन मनस्त्वापं द्वा विचित्रयेत्-अहो बत जानवेव सखलितोऽस्मि,
 10 लक्षेन प्रकारेणात् प्रतिष्ठितार्थं करोमि येन पुनरिदं द्वं न स्पातः ॥ इत्येवं ददृसमारब्धं
 समादाय विवरेत् । न त्र पुरुः शिखिलः स्नादिति भावः ॥

अत एव विवेककामानां प्रतिषिद्धमप्यनुज्ञानन्तः—

संसार कर्म वा प्राप्तिक्षेपेन हेतुना १

आचार्योपाध्यायतदन्यसब्दवाचिप्रभूतिभिः बहुश्रुतेः विपिटकवेदिभिः कौकुल्य-
१६ विनोदनकुशलैः सह संसर्गं समवधाममिष्ठेदाश्रसेत् । तत्त्विष्ठित एव तिष्ठेदिलभिप्रायः । कर्म-
आ प्राप्तं तदवधारानुशासनीलक्षणम्, आपचिसुद्धरणम्, तैर्दणकर्मप्रयत्नं वा समुद्यम-
मिष्ठेत् । एतेन हेतुना वेषमवधारसंरक्षणमित्रपेण । एतदेवाह—

कथं नामास्त्रयस्यासु स्मृत्यम्ब्यासो भवेदिति ॥ ५३ ॥

P 821

कैन विषिना नाम वासु अवस्थायु हेशावतारदशामु स्मृत्यम्यासो भवेत्, अयतत्
३० पृष्ठालम्बनात् संप्रमोगे न स्यात्, इत्यनेन अभिप्रायेण । अयं समुदार्थः—कल्याणमित्र-
संनिधानात् तदवावदानुशासनीतः तदाचारसंदर्शनात् भद्रा स्मृतिसंप्रजन्मनिहारणः
शेषा नववतां उभ्यते । ततोऽप्य अविरोधत एव उत्थादो वर्धते इति यत्क्रम् ।

सदा कृष्णामित्रं च जीवितार्थेऽपि न स्वजेत् । इति ।

[बोधि० ५०१०३]

25

त्रिष्णु—

उपाध्यायानशास्त्रान् श्रीस्याप्यादरकारिणाम् ।

धन्यार्थ गुरुसंवासाद् सुवरं जायते स्मृतिः ॥ इति ॥

[୬୦୫-୫୩୦]

अधुना तात्पर्यमूलपदर्थं आत्मविधेयतामूलपदर्थायितुमाह—

三

रुपुं कुर्यात् थात्मनम् प्रसादकदो स्मरन् ।

कर्मागमायथा पूर्वं सञ्जः सर्वत्र षर्तते ॥ ५४ ॥

सर्वकर्मप्यमासमानं कापवाक्यचित्तलक्षणं तपा कुर्यात्, उत्साहाम्यासादायति
नयेदिल्लर्षः । यथा कर्मागमात् कर्मागमात् पूर्वं प्रगेव समः जायसीकृतः सुदान्ताश्वत्,
तन्मार्गानिरीक्षणासीन इव कर्मणि प्रवर्तते ॥

उक्तमेवार्थमुदाहरणेन व्यक्तीकुर्वन्नाह—

यथेष्व तूलकं वार्योगमनागमने बशम् ।

तथोत्साहवशं यायाद्विश्वैरं समृष्ट्यति ॥ ७५ ॥

5 २ २५

तूलकं कर्णसादिसमुद्भूतं यथा यायोर्गमने च आगमने च बशमायत्तम्, तथा
तद्वदेव उत्साहवशं यायात् वीर्यवशवती भवेत् । एवमम्यासुपरायणस्य ऋद्धिष्य आकाश-
गमनादिलक्षणा समृष्ट्यति संपदते ॥

परामस्मतापरामपरिकर्त्तने पुनः उभयत्रापि उपयुक्ते इति व्यानपरिच्छेदे एव १०
व्याख्येये ॥

इति प्रक्षाकर्त्तमतिविरचितायां बोधिचर्यावतारपक्षिकाया

वीर्यपारमिता नाम सप्तमः परिच्छेदः ॥

—०—

८ ध्यानपारमिता नाम अष्टमः परिच्छेदः ।

P 285

तदेवं क्षान्तेरनन्तरं वीर्यमभिघात्य शुक्रम्—

संश्रयेत् वनं ततः ।

समाधानाय युज्येत् भावयैषाशुभादिकग् ॥

[शिक्षा० स० कालिका-२०]

इति, तद् वर्धयित्वैवमित्यादिना प्रतिपादयितुमुपक्रमते—

वर्धयित्वैवमुत्साहं समाधौ स्थापयेन्मनः ।

एवमुक्तप्रतिपक्षस्य आसेवनादिना निपक्षमुन्मूल्यं वीर्यं वर्धयित्वा अनामोगवाहितया स्थिरीकृत्य समाधौ समाधाने चिरतेकाग्रतायां स्थापयेन्मनः, तत्र निवेशयेत् । आरोपयेदिति १० यावत् । किमर्थमित्याह—

श्रिक्षिप्तचित्तस्तु नरः क्षेत्रदंष्ट्रान्तरे स्थितः ॥ १ ॥

तुरिति हेतौ । यस्मात् समाधानमन्तरेण विक्षिप्तचित्तः असमाहितचित्तसमुदाचारः वीर्यादानपि नरः पुण्यः क्षेत्रानां राक्षसानामित्र दंष्ट्रान्तरे गम्ये स्थितः, कवलीकृत एव तैरासो । तस्मात् ॥

P 286 ११

तत्र तावत् समाधिपिण्डं निराकर्तुं शीठिकाक्रमं रचयन्नाह—

कायचित्तविवेकेन विक्षेपस्य न संभवः ।

तस्माद्वेषेकं परित्यज्य वितर्जन्त् परिषर्जयेन् ॥ २ ॥

कायविवेको जनसंपर्कविवर्जनता । वित्तविवेकः कामादिवित्कविवर्जनता । इति कायचित्तयोविवेके निराकारतया विक्षेपस्य तयोरुक्ततत्त्वाः । आकृम्बनाप्रतिष्ठानस्येति २० यावत् । न संभवः न प्रादुर्भावः । यत एवम्, तस्माद्वेषेक सजनवानधवादिलक्षणं परित्यज्य विष्णव्य पूर्वं वितक्षित्विविक्षेपहेतन् परिवर्जयेत् परिलजेत् ॥

तत्र लोकापरिस्थागदेतुं तावभिराकर्तुमुपदर्शयन्नाह—

स्नेहाद् स्वन्तरे लोको लाभादिषु च तृष्णया ।

तस्मादेवत्परित्यागे विद्वानेवं विभावयेन् ॥ ३ ॥

२६

आत्मानीपग्रहप्रवर्त्तेऽभिष्वङ्गः ऊहः । तस्मात् लक्ष्यते लोकः । लामादिषु च तृष्णया । आदिशम्भात् सल्कारयशःश्लोकादयः परिगृह्यन्ते । तेषु तृष्णया प्रलोभेन ।

P 287

चकराज लक्ष्यते लोक इति समुच्चीयते । यत एतकारणमपरित्यागस्य, तस्मादेवत्य ऊहस्य लोमादीना वा । यदि वा लोकस्य परिस्थागनिमित्तं विद्वान् विचक्षणः । एषमिति वस्यमाणं विभावयेत् ॥

तदेवाह—

शमयेन विपश्यनासुयुकः
कुरुते हेशविनाशमितवेत्य ।
शमथः प्रथमं गदेशणीयः
स च लोके निरपेक्षयमित्या ॥ ४ ॥

६

शमथः क्षिरेकाप्रतालक्षणः समाधिः । तेन सुयुक इति अगोदूल्य इहापि योजनी-
यम् । यदि वा हेत्यर्थे दृतीया । शमयेन हेतुना विपश्यनासुयुकः । सद्वर्णं वा । शमयेन
सार्थं विपश्यनासुयुक इति । विपश्यना यथा भूततत्त्वपरिहानस्त्रभावा प्रज्ञा । तया सुयुकः ।
सुगलद्वयाहिमार्गयोगेन कुरुते हेशानां विनाशं प्रद्वाणपिलेवमवेत्य शान्वा क्षेत्रियमुमुक्षुणा
शमयः प्रथमगदौ गवेशणीयः । उत्तराच इत्यर्थः । तदनन्तरं विपश्यना ॥ ५ ॥

१०

सपाहितो यथाभूतं प्रजानातीत्यदन्त्युनिः ।
शमाध न चेत्तिं बाद्यचेष्टानिर्वर्तनात् ॥ इति ।

[शिक्षा० स० कारिका-९]

स च शमयः लोके व्योक्तविषये निरपेक्षय अभित्या । अभिरति परिवृत एव
उत्पद्यते नाम्यथा ॥

प 288

१५

तामेव अभिरतिनिरपेक्षतामुत्तरप्रबन्धेन दर्शयितुमाह—

कस्यानिलेष्वनित्यस्य क्षेत्रो भवितुमर्हति ।
येन जन्मसद्व्यापि द्रष्टव्यो न पुनः प्रियः ॥ ५ ॥

कस्य सचेतनस्य स्थामेव अनित्यस्य अनिलेष्व पुत्रदारादित्य क्षेत्रो भवितुमर्हति
तुच्यते । केन हेतुना । येन कारणेन जन्मना सद्व्यापि अनेकानि जन्मानि अपर्यन्तसंसारे ॥
संसरता कदाचिदपि द्रष्टव्यो न पुनः प्रियः । प्रीणातीति प्रिय उच्यते ॥

तदपि च असिक्षाद्वा इत्याह—

अपश्यन्तराति याति समाप्तो न च तिष्ठति ।
न च तृप्यति दृष्ट्वा पूर्वध्वाच्यते तृप्ता ॥ ६ ॥

यदा तावनं परयति तम्, तदा अयमतिमवृति याति । तेनैव असौमनस्येन ॥
समाकुलितविचत्त्वात् समाप्तो न च तिष्ठति, नैव स्थितो मवति । तमस्त्रम्भितुमशत
इत्यर्थः । अब यदापि प्रियदर्शनपस्य जायते, तदापि न च तृप्यति । दृष्ट्वा पुनरपिकलं
बाच्यते तृप्ता । तदर्थानि भिलापेण धूर्खवत् अदर्शनकाढ इव पीड्यते ॥

अपि च । सर्वार्णपीनदानं प्रियसंगतिकरणमित्युपदर्शयन्नाह—

न पद्यति यथाभूतं संचेष्टाद्वहीयते ।
दृष्ट्वा तेन शोकेन प्रियसंगमकाढ्या ॥ ७ ॥

प 289

व॒०, १४

यथा भूतमविपरीतं दोषगुणान् पश्यति न जानाति । प्रियसंगमकाहृष्ण तेनैव मोहेन संवेगदद्विषयते भ्रष्टे भयति । तथा तेनैव अभिष्क्रेण दद्वते तेन शोकेन मुहूर्तपि किञ्चेद । तथा तेन शोकेन दद्वते परितप्तते तेनैव मनस्तापेन । प्रियसंगमकाहृष्ण प्रियस्य संगमः संप्रयोगः, तस्मिन्नाकाहृष्ण दृष्णा, तथा हेतुभूतया, उनहतरोत्तरमधिकारिष्यते इति प्रार्थनया ॥

इतोऽप्यनर्थेतुरेव तत्संगतिरित्याह—

तत्त्विनया मुद्या याति हस्तमायुर्मुहुर्मुहुः ।

तस्य प्रियस्य तत्संगमस्य वा विनया तदुणाना सदा परिमावनया । कर्तुं नाम ममात् प्रियसंगमस्य त्रिविद्वितिर्मुहुर्दिति तत्त्विनयित्वान्या वा । निष्कलमेव आयुःसंस्काराः ॥^{१०} प्रतिक्षणं क्षीयन्ते । न च क्वचिदपि कुशालकर्मणं समुपशुज्यन्ते इति मावः । न च यदर्थमायुः क्षयमुपनीयते तन्मित्रं खिरमित्यत आह—

१ २७०

अशाश्वतेन घर्मेण धर्मो भ्रद्यति शाश्वतः ॥ ८ ॥

अदद्यं भूतरथा अनवस्थानादस्यावेण नित्रेण हेतुना धर्मो भश्यति परिहीयते शाश्वते दीर्घिकालावस्थायी संभारान्तर्गमात् फलमहत्वाच ॥

११ त्वादेतत्—अवदयं हि किञ्चित्तत्संगमाद्वितमुखनिवन्यनं प्राप्तते । तत्किञ्चित्ति सर्वपा तनिषिष्यत इत्याह—

वालैः सभागच्छितो नियतं याति दुर्गतिष् ।

नेष्यते विषभागश्च किं प्राप्तं बालसंगमात् ॥ ९ ॥

नापि तत्संगमादनर्थमन्तरेण किञ्चिदपरमिह लभ्यते । तथा हि वालैः पृथगजनैः सह २० सभागच्छितः सुमाननीलः नियतवश्यं याति दुर्गतिष्, तत्कर्मसृष्टशसाचरणात् आर्यर्वम्-यहिर्मावाच । अप आर्यर्वमनुवर्तनात् नतोऽसृष्टशक्तिर्मात्री त्वात्, तदा नेष्यते द्विष्यते विषभागश्चेति असमानच्छितः । वालैरिति संबन्धः । अत्र कर्त्तरि तृतीया । इति उभयलोकजाग्रथानात् किं प्राप्तविषिण्डं हितमुखनिवित्तं शालसंगमात् ! भैष्य किञ्चिदित्यर्थः ॥

न च अनुकूलवर्तिरेषि आस्मतात्मतुं शक्या इत्याह—

२ २७१

२५ क्षणाद्वन्ति सुहृदो भवन्ति रिपवः क्षणाग् ।

तोषस्वाने प्रकुप्यन्ति दुराराधाः पृथग्जनाः ॥ १० ॥

क्षणामत्रेण सुहृदो मित्राणि भवन्ति किञ्चित् संप्रयोजनमुहित्य, क्षणादेव च विषभागित्यस्वानात् किञ्चित्तिनिमानम्भ्य त प्रव रिपवः शत्रवो भवन्ति । न च निमित्त-मध्येषा नियतम्, यदृ कदाचित्तोपस्थाने प्रीतिविषये विषर्यासवशात् प्रकुप्यन्ति । इति २० दुराराधा दुखेनाराधयितुं शक्या: पृथग्जनाः अनार्याः ॥

अपरमपि बालधर्मं तद्विज्ञनार्थमुपदर्शयनाह —

हितमुक्ताः प्रकृप्यन्ति बारयन्ति च मां हितात् ।

अथ न शूयते तेषां कुपिता यान्ति दुर्गतिः ॥ ११ ॥

इदं करणीयम्, इदमकरणीयम्, हस्युक्ताः अभिहिताः प्रकृप्यन्ति विद्यप्रतिनिः, न पुनस्तदुक्तं हितमिति गृह्णन्ति । प्रश्न्यत बारयन्ति च मां हितात्, कि तव अनेन केवलः १ प्रयासफलानुष्ठानेनेति तत्र प्रवृत्तं मां निवेदयन्ति ततः । अथ न शूयते तेषां बालानाम् । वचनमिति शेषः । यदि लक्ष्यनमवगम्य हिते प्रवृत्तिः क्रियते, लदा कुपिता अस्मद्वचनानामायं निवर्तते इति तस्मिन् तद्विज्ञनार्थमुपदर्शयनाह ॥

इमं च बालधर्मपरं तद्विकापं भावयेदित्युपदर्शयनाह —

ईर्ष्योऽल्कात्समाहून्दो हीनाद्यमानः सुनेत्येदः ।

10 १ २१५

अवर्णात्प्रतिष्ठेति कदा बालाद्वितं भवेत् ॥ १२ ॥

आत्मनो विद्वाकुलभनादिभिरहृष्टादुत्तमादीर्थी परसंपर्यसहनता जापते । अर्पते चेव । आत्मना समात् तुल्याद् इन्द्रो विवादः । आत्मनो हीनाद्यमानमानः, अहमितः श्रेष्ठ इत्यभिमननात् । स्तुर्मेदः सदसत्तो तद्वानामाल्यानादहं महीयनित्याहेषाद्वक्लेपः । अवर्णादित्तमनो दोषकीर्तनश्चित्पादाद् देवतः । अर्थादवर्णवादिनि । इत्येवं कदा १५ कस्मिन् काले बालाद्वितं भवेत् । त कदाचिद्विलयः ॥

इतोऽपि बालान् परिहृत्य विहरेदिति प्रतिपादयितुमाह —

आत्मोत्कर्षः परावर्णः संसाररतिसंकथा ।

इत्याद्यवद्यमशुभं किंचिद्गुलस्य बालतः ॥ १३ ॥

एकत्य बालस्य अपरस्माद्वालात् इत्येवगादि किंचिद्गुममकुशलमवस्थं नियमेन ३० जापते । कि तत् १ अत्मन उत्कर्षः प्रकर्षः श्रुतज्ञानादिप्रशंसया । फेरपामवणो दोषप्रकाशनं श्रुतादिप्रश्चादनम् । या संसारे रतिभिरामः तस्याः संक्षया संवर्णनम्, कामगुणानां संप्रमोदनात् । इत्यादि एवंप्रकारम् ॥

एवं तस्यापि तस्मात्तेनानर्थसमागमः ।

अपरस्यापि तस्मात् द्वितीयस्य सङ्कात् किंचिद्गुमनश्यं स्यात् । येन एवम्, २५ १ २१३ सेन कारणेन अनर्थस्य अकल्याणस्य समागमः संप्राप्तिरेव अयं बालसमागमः । अत आर्यधर्मानुशिष्यणार्थम् —

एकाक्षी विहरिष्यामि सुखमङ्गिष्ठानसः ॥ १४ ॥

बालजनसंगमवियुक्तः अद्वितीयः विहरिष्यामि । तद्विवेकात् सुखम् । किंपाविशेषणमेतत् । कथम् १ अद्वितीयमानस इति तस्मपर्कविज्ञनात्, तस्मात्सङ्केशमालात् । शुर्वस्मिन् ३० हेतुपदमेतत् । यदि वा । सुखं कायिकम् । अद्वितीयमानस इति मानसम् ॥

तस्माद्गुलजनसंपर्कजदुःखपरिजीर्णुगा तसंगतिर्न कार्येति कथयितुमाह—

बालाशूरं पठायेत् प्राप्तमाराधयेत्प्रियैः ।

न संस्तवानुबन्धेन किं तूदासीनमाषुवत् ॥ १५ ॥

बालाशूरं सर्वतो दूरमारात् पलायेत् अपतरेत्, यथा तैः सह काचिदपि संगतिने
५ स्यात् । अयं कथचिद्विवयोगमङ्गवेत्, तदा प्राप्तं मित्रिमाराधयेत् आरागयेत् । प्रियैः
श्रीतिकौरैरुपचारैः । आराधयन्नपि न संस्तवानुबन्धेन न परिचयासंतिकरणाभिप्रायेण ।
यदि वा, न संस्तवानुनयेन, किं तर्हि प्रतिष्ठानुनयवर्जनादुदासीनसाषुवत्, सदाचार-
मध्यस्थजनवत् ॥

P 294

इदमपरं साथ्यजनसमाचारं दिश्यितुमाह—

10

धर्मार्थमात्रमादाय शङ्खवत् कुमुमान्मधु ।

अपूर्वं इष सर्वत्र विहरिष्याम्यसंस्तुतः ॥ १६ ॥

धर्मार्थैर्दं धर्मार्थम्, तदेव केवलं तन्मात्रम् । तदादाय गृहीत्वा । सापादानं कृते-
सर्वं । शङ्खवत् च अश्रीकवत् । मधु मस्त्रन्दम् । यदि वा । धर्मं एत अर्थः प्रयोजनमस्य
चीवरपिण्डपातादेतिति विग्रहः । चालसंपर्कविमुखः अपूर्वं इति नवचत्वयोपमः सर्वत्र देशे स्थाने
१५ वा विहरिष्यामि । असंस्तुतः अपरिचितः । तन्निवासिज्ञानैः प्रसासन्तिरहित इवर्यः ॥

तदेव प्रियसंग तिकारणं खोहमगाकृत्य साप्रतं लाभादितुष्णा लोकापरित्सागकारणं
परिहर्तव्येत्युपदर्शयन्नाह—

लाभी च सत्त्वतश्चाहभिष्ठन्ति वहवश्च माम् ।

इति मर्त्यस्य संप्राप्तान्मरणाज्ञायते भयम् ॥ १७ ॥

२० लाभो विष्टतेऽस्येति चीवरपिण्डपातादिलाभयोगाकृष्णी च अहम् । सलक्तस्य
पूजितो जन्मः । इष्टन्ति अभिलक्षन्ति वहवश्च अनेके माम् । बहुजनसंमतोऽहमित्यर्थः ।
इत्येवं चिन्तयतः एवं मर्त्यस्य मनुष्यस्य भरणाज्ञायते भयम् । किमूतात्? संप्राप्तात्
अचिन्तितोगस्थितात् ॥

यत्र यत्र रत्ति याति मनः मुखविमोहितम् ।

25

तत्तत्सहस्रगुणितं दुःखं भूत्वोपसिष्टति ॥ १८ ॥

तस्मात्प्राप्तो न तामिच्छेविष्ट्वातो ज्ञायते भयम् ।

स्वयमेव च यात्येवद्वैर्यं कृत्वा प्रटिष्ठाताम् ॥ १९ ॥

वहशो लाभिनोऽभूत्वा वहवश्च यशस्विनः ।

सह लाभयशोभित्वे न ज्ञाताः क गता इति ॥ २० ॥

Neither the manuscript in Sanskrit, nor the Tibetan translation of the Com. show any lacuna here, but the MSS. of the text have here the following stanzas, viz, 18-22, and a portion of the Com. on 22nd.

मामेषान्ये तुगुणसन्ति किं प्रहृष्टास्यहं स्तुतः ।
 मामेषान्ये प्रशंसन्ति किं दिपीदामि निन्दितः ॥ २१ ॥
 नानापिमुक्तिकाः सद्वा जिनैरपि न तोषिताः ।
 किं पुनर्माहृदैरक्षेत्रसमातिक लोकचिन्तया ॥ २२ ॥

* * * * * इति सर्वदा अशश्यमाविश्वरणमनस्तिरात् किं लोकस्य बाल- ८ १४५
 जनस चिन्तया चरेतपि भावनया । न किञ्चित् प्रयोजनम्, अनुपादेयत्वादिति भावः ॥

इत्थमपि बालजनसंगतिर्दुःखेत्युत्तेसाह—

निन्दन्त्यलाभिनं सत्त्वमव्यायामिति लाभिनम् ।
 प्रकृत्या दुःखसंवासैः कथं तं जायते रतिः ॥ २३ ॥

निन्दनिति कुस्त्यन्ति अवाभिनं लाभिनिरहितं सत्त्वम् । अद्यतपुण्ड्रोऽयं बराकः, येन १०
 अयं पिष्ठपातादिमात्रकमपि नैव अपरिक्लेशन प्राप्नोतीति । लाभिनं तु उत्तरव्यायामिति प्रस्तौ-
 दायकदानपतिविश्वीकरादिग्रादानैः पूजितम् । तुहेनादिभिरपि दायकदानपतीन् प्रसाद-
 चीकरादिलाभमासादयति । अन्यथा किमन्यत्य तथाविधा गुणा न सन्ति, येन अपमेव वरं
 लभते नापरः, इति अस्तित्वात्प्रसादादयति, वधनं चैवमुद्घिरात्ति । हति उभयथापि तेभ्यो
 न चेतसि शास्त्रितरात्ति । तदेवं प्रकृत्या स्वभावेन दुःखेत्युत्तात् दुःखं संवासो भेषां बालानी १५
 ते तथा । तैसायाविषयैः सद संवसतः कथं जायते रतिः ? नैकेतर्थः ॥

[न च बालो दृढ़मुद्भवति । यस्मात् बाल इत्याद—

न बालः कस्यचिन्मित्रमिति चोक्तं तथायतैः ।
 न स्वार्थेन विना प्रीतिर्यस्याहृतस्य जायते ॥ २४ ॥
 स्वैर्यद्वारेण या प्रीतिरात्मार्थं प्रीतिरेच सा ।
 द्रव्यनाशे यद्योद्गः सुखहानिकृतो हि सः ॥ २५ ॥

१०

सित्रमिति सुहृत् । उक्तं तथागतेनेत्यागमेषु उक्तम् । कस्मात् । यस्मात् स्वप्रयोजनेन
 विना बालस्य न कर्त्त्विदिपि प्रीतिर्जायते । तस्यात् तदभावे विषयः । तदपि बालसंवासे
 सत्यपि न निर्दिष्टम् (!) तत्र मैत्रीकृतेनापि पृष्ठगजनस्य प्रीतिरक्षक्या ॥

एवं सति तद्वासोऽस्तुदोषपरिद्वारार्थं सुखेन] सौमनस्येन च विहाराय विवेक- ४
 कामेन मध्या अरण्यनिदेशयाय यस्तिव्यमिति तदनुशंसा दर्शयन्नाद—

नाव्यायमिति तरबो न चाराव्याः प्रयत्नतः ।

कदा कैः सुखसंवासैः सद् वासो भवेत्यम् ॥ २६ ॥

^१ After नैकेतर्थः, there is a lacuna in the Ms. of the Com. which is made good from the Tibetan Translation. ^२ This stanza is not translated in Tibetan.

१ ४७

तस्यो दुश्मा: नावच्यादन्ति, न च आराध्याः आराधयितन्न्याः प्रयहत् इति ।
तदनुकूलसमाचरणेन अरथादिषु वसता विषयमाभिप्रायावहितवात् । इति कदा तैलास्थिः
सह वासो भवेन्मम ! किमृतैः सुखसंशासैरिलासंसति । सुखहेतुत्वात् सुखभिति पूर्ववत् ॥

उनरेकाविताविहारेऽभिरतिमाह—

६

शृन्यदेवकुले स्थित्वा दृक्षमूले गुहासु या ।

कदानपेक्षो यास्यामि पृष्ठोऽनवलोक्यन् ॥ २७ ॥

शृन्यदेवकुले जनसंकीर्णतारहिते स्थित्वा निवस्य रात्रिमेकामुशित्वा द्वे वा, यथा-
मिलायं दृक्षमूले दृक्षस्याधस्तात् । पर्वतादिषु गुहाप्रदेशा गुहाः, तत्र वा । अनपेक्षः कदा
यास्यामि ! आसहस्रानस्य कस्यचिदभावात् । अत एव पृष्ठोऽनवलोक्यन् पश्चादनि-
१० वृत्तेरभावात् ॥

उनरः यथा प्राह—

अममेषु प्रवेशेतु विलीर्णेषु स्वप्नावतः ।

स्वच्छन्दवार्यनिलयो विहरित्याम्यहं कदा ॥ २८ ॥

केनचिद्दिवेषकारिणा पूर्वमसीकृतेषु । विलीर्णेषु विपुलेषु सौमनस्यकारिषु । सभावतः

२५ स्वप्नेव तथाविधेषु, न कृतिमतया । विहरित्याम्यहं कदा इत्याशास्ते । एवं विहरतो यस्मुखं
३ ४८८ तदुपर्दर्शयन्नाह—स्वच्छन्दवार्यो न परतङ्गदृष्टिः । अनिलयः न प्रियते निलयः आलयः निरा-
सङ्कृतया यस्येति अनिलयः, क्षिदिदपि खीकाराभावात् । तथाभूतः प्रतिषद्दो न कस्यचिद् ।
शेषः सुबोधः ॥

उनरेवमस्येष्टतया आशंसनीयमित्यादर्दयन्नाह—

२०

सूत्यात्रमाप्नविभवश्चैतासंभोगचीरचः ।

निर्भयो विहरित्यामि कदा कायमगोपयन् ॥ २९ ॥

मृत्यात्रं मृत्यमयं भिक्षाभाजनम्, तदेव केवलं तन्मात्रं विमवो धनं यस्येति । तथा
चौराणामसंभोगं प्रांतुकूनाम्बरकृत्यादपरिमोग्यम् । अनुपयुक्तमिति यावद् । तादृशं चीवरं
वासो यस्य स तथा । एन्द्रूपयमपि पौरेषार्थम् । अत एव निर्भयः कायजीवितनिरपेक्षतया च ।
३५ तदेव दर्शयति—कायमगोपयन्निति । वादाप्यारिमिकस्य परिमहामहस्याभावात् असंक्षयन् ॥

इयमनिषता च आसहस्रपरित्यगस्य कारणं सर्वदा सेक्तिव्येति दृत्त्रित्येनोप-
दर्शयन्नाह—

कायभूमि निजां गत्वा कहुलैरप्तः सह ।

स्वकायं तुलयित्यामि कदा शतनवर्षमिणम् ॥ ३० ॥

३०

अयमेव हि कायो मे एवं पूर्तिर्भविष्यति ।

शुगाला अपि यद्रूप्यान्नोपसर्वेयुरनितङ्गम् ॥ ३१ ॥

२ ४९९

अस्यैकस्यापि कायत्थं सहजा अस्तिष्ठन्तकाः ।
पृथक् पृथग्गमिष्यन्ति किमुतान्यः प्रियो जनः ॥ ३२ ॥

कायमूर्मि निजामिति इमशानभूमिम्, चिरमपि स्थिका तत्पर्यवसानवाच्छ्रीरस्य ।
कहान्नैरपरेरिति पूर्वमूतानामसिभिः पक्षौरः । शतनं पृतिभावः, तद्भिंगं तत्खमवन् ।
तामेव तुलनां कपयति—अपेमव हीत्यादिना । एवमिति अपरकहालग्नितशीरसादृश्य- १
मुष्टते । पूतिः कुसितो भविष्यति । कीदृश इत्याह—शणां इत्यादि । अतिरुच्छत्या
तद्वाहारपरायणानां गोपायूनामपि दुःख इति । इत्यमपि प्रियस्य संगतिरनिलेत्याह—
अस्तैकस्यापीत्यादि । अस्य उपाचर्यैकस्य एकवेतन कल्पितस्यापि कायत्थं । सहजाः कायेन
सहजाताः अस्तिष्ठन्तकाः पृथक् पृथग्गमिष्यन्ति । विसंयुक्ता भविष्यतीर्थ्यः । किमुतान्यः
प्रियो जनः पृथग् न भविष्यति, यः सर्वेषां विसंयुक्त एवास्ते ॥

10

स्यादेतद्-पृथक्कुसहजायाः सदा ममैते पुत्रदारादयः । तदेषु युक्त एवानुनयः
कर्तुमित्याह—

एक उत्पत्ते जन्मुक्तियते चैक एव हि ।

नान्यस्य तद्वाहाभागाः किं प्रियेष्विष्टकारकेः ॥ ३३ ॥

जन्मममरणयोनै कक्षित् कस्यचिह्नः व्यसंभागी स्यात् । अन्तराले च खकर्मोपहितमेव १५ १३००
सुखदुःखमुपश्चते सर्वे । अतोऽभिमानसात्रमेवैतत् । यतो नान्यस्य नदानमो व्यतिरिक्तस्य
तद्वाहाभागः । तस्यानुत्यकारिणो व्यथा, तस्या मागः प्रस्वंशो जायते, तस्य सा, तेजैव
तस्याः संवेदमानत्वात् । अतो न किञ्चित् प्रयोजनं प्रियैः कुशलपक्षविधातकारिभिः ॥

एरमार्थतो न कस्यचित् केनचित् संगतिरस्तीत्युपदर्शयन्ताह—

अध्यानं प्रतिपक्षस्य यथावासपरिप्रहः ।

तथा भवाष्वगस्यापि जन्मावासपरिप्रहः ॥ ३४ ॥

20

मार्गप्रसिद्धत्य काञ्चिदिदं गन्तुमुष्टतस्य यथा अपरेव्याः सह एकमित्रावासे
कचिन्मण्डपादौ वा आवासपरिप्रहो भवति, तथा संहारंडांप कर्मादत्तगतेः संसरतो ज्ञाति
सोमोश्रालेहितादिभिरेकस्मिन् जन्मनि आवासपरिप्रहो जायते । पुनरपि तत्परित्यन्य
कचिदेकाकितया याति । न च तत्र केचित्सहायास्तामनुगच्छन्ति । अतो न केनचित् २५
कस्यचिह्नास्तवी संगतिः संभवति । तस्माज्ञानर्थसहज्ञोपनेत्री खयमुपकर्ष्य केनचित्
संगति कुर्यात् ॥

तदेवमभिवाय संगतिदोषम्, एकाकिनायाः पुनरिमे गुणा इति वृत्तत्रित्येषोप-
दर्शयन्ताह—

१३०१

बहुर्भिः पुरुषैर्यावत्म न निर्धार्यते ततः ।

आशेषोऽव्यवानो लोकेन तावदेव बनं ब्रजेन् ॥ ३५ ॥

20

असंख्याविरोधाभ्यामेक एव शीरकः ।
 पूर्वमेव मूर्तो लोके प्रियमाणो न शोचति ॥ ३६ ॥
 न चान्तिकचराः केचिच्छोचन्तः कुर्वते व्यथाम् ।
 बुद्धाद्यनुसृति चास्य विशिष्यन्ति न केचन ॥ ३७ ॥

- ५ अवश्यमनिष्टश्चपि इदानी जीवश्वस्याभ्यामेक एव शीरकः [गृहा-
 वासः । तस्मैदेव सर्वं जीवज्ञेव स्वकुरुमर्हति । तत इति गृहात् ।] आशोच्यमानः हा-
 वस्तेत्यादिविलापवचनैः परिदेव्यमानः लोकेन बन्धुप्रशृतिना तावदेव ततः पूर्वमेव वर्तं
 वर्जेत् । कः पुनरत्र गुणनिशेष इत्याह—असंक्षेपेत्यादि । अनुनयप्रतिवाभावात् प्रियमाणो
 १० न शोचति, शोकोपजनितदुःखमाणी न भवति । कुनः! पूर्वमेव मूर्तो लोके । यदैव
 १० गृहानिष्क्रान्तः, तदैव सञ्जनबान्धवादौ लोकविषये । अयमपरो गुणस्तत्येत्याह—न
 चान्तिकचरा इत्यादि । अन्तिकचराः सर्वापत्रितिनो हातिसगोत्रादयस्तद्वियोगातुराः शोचन्तः
 शोकमुपजनयन्तः न च नैव कुर्वते व्यथाम्, आमनः कायमनसोः पीडाम् । यदि या ।
 तेषां शोकं पश्यतो प्रियमाणस्य मनस्यापम् । न देवलमपेष गुणः, अपि तु बुद्धाद्यनुसृति
 आदिशन्दादर्थाद्यनुसृतिभ्, तत्वात्तद्वन्मनस्कारं वा । अत्येति जनसंपर्कविवेकचारिणो
 १५ मरणसमये ॥

तस्मादित्यादिना उपसंहारति—

तस्मादेकाकिता रम्या निरायासा विशेष्या ।
 सर्वविक्षेपशमनी सेवितव्या मया सदा ॥ ३८ ॥

- एकाकिता अनासङ्गविहृतिः । रम्या सुखदेहत्वात् । निरायासा दुःखविषयत्वात् ।
 २० दिवोदया निःश्रेपयसावाहकत्वात् । सर्वविक्षेपशमनी सर्वविक्षेपस्य कायवाच्चानसिकस्य
 दुराचारस्य शमनी निर्वर्तनी समाधानहेतुत्वात् । सेवितव्या मया सदेति । अत्रैव अभि-
 निवेशेन आसङ्गः कार्य इत्यर्थः ॥

तदेवं जनसंपर्कविवर्जनात् कायविवेकं प्रतिपाद चित्तविशेकं प्रतिपादयितुमाह—

- २५ सर्वान्वयचिन्तान्मुर्कः स्वचित्तेकाभ्यमानसः ।
 समाधानाय चित्तस्य प्रयतिष्ठे दमाय च ॥ ३९ ॥

सर्वं या अन्यचिन्ता असहितर्क्षभावाः, ताभिर्निर्मुकः, तद्विरहितः । सचित्तेकाप्र-
 मानसः सचित्तस्मेत्र एवमप्रं प्रधानं यस्मिन् मानसे मनसिकारे तत् तथोक्तम्, तादृशं
 मानसं यस्य स तथा । सचित्तं वा एकाप्रमेकायत्तं तथचारव्यवलोकनतयरं नियतलम्बन-
 प्रतिब्रह्मं वा मानसं यस्तेति समाप्तः । तथाभूतः समाधानाय चित्तस्य शमयाय प्रयतिष्ठे,
 ३० तत्परायणो भविष्यामि । तदेकाप्रतायो नियोजयिष्यामीत्यर्थः । दमाय चेति पुनः-
 पुनस्तत्रैषावाम्बने नियोजनाय, ब्रह्मविक्षेपनिवारणाय वा ॥

¹ Lacuna in Ms. made good from Tibetan translation.

तत्र वित्तसमाधानस्य विपश्चत्वात् कामवितकं निवारयितुमाह—

कामा इनर्थजनका इह लोके परत्र च ।

इह इन्वर्षयोच्चेदैरकाङ्क्षी परत्र च ॥ ४० ॥

अप्रहीण भवसंयोजनैः कमनीयतया अच्यवसितत्वात् कामा रूपादयो विषया उच्यन्ते ।
हिशन्दो यसादये । तस्माद्गृह्ण्य कामेभ्यः [८.८५] इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । हे च ५
सेव्यमाना अनर्थजनका अे.....

P 204

यदृथं दूतदूतीनां कृताक्षलितनेकवा ।

न च पापमकीर्तिर्वा यदृथं गणिता पुरा ॥ ४१ ॥

प्रक्षिप्तश्च भयेऽन्यात्मा द्रविणं च दययीकृतम् ।

यत्न्येव च परिज्ञज्ज्व बभूवोत्तमनिर्दृतिः ॥ ४२ ॥

ताम्येवाहीनि नान्यानि स्वाधीनान्यममालि च ।

प्रकामं संपरिष्वज्य किं न गच्छासि निर्वृतिम् ॥ ४३ ॥

उभास्थमानं यामाशीयमानमधो द्विया ।

पुरा हृष्टमहस्तं वा मुखं जालिकयाहृष्टम् ॥ ४४ ॥

नन्मुखं त्वत्परिक्षेपमरहद्विवाधुना ।

गृघ्नैर्व्यक्तीकृतं पश्य किमिदानीं पदायसे ॥ ४५ ॥

परचक्षुर्निपातेऽन्योऽन्यासीद्यतरिरक्षितम् ।

तदृथं भक्षितं यावत् किमीर्घ्यालो न रक्षति ॥ ४६ ॥

मांसोऽस्त्रूशमिमं इहा गृघ्नैरन्यैश्च भक्षितम् ।

काहारः पूर्णतेऽन्येवां सद्बन्धनविभूषणैः ॥ ४७ ॥

...स्यः । पूर्णते नवा क्षगादिभिः । तेर्गृघ्नैरन्यैश्च गोमायुप्रमृतिभिर्मासोऽस्त्रूयं
वासुद्धमिमं भक्षितं दीपतसं दृष्टा किमीर्घ्यालो न रक्षसीनि योजयितव्यम् । किमिदानी
पलायसे इति वा व्यचहितेन संबन्धः ॥

ननु इदमपि प्रष्टव्यो भवानित्याह—

निश्चलादपि ते त्रासः कष्ठुलादेवमीक्षितात् ।

25

निश्चलादपि काष्ठुलोष्टसमानात् तत्र त्रासो जापते इति कावत्र पृच्छति । कष्ठुलात्
अस्थिपञ्चात् । एवमपि शीमसरूपात् इक्षितात्, दृष्टात् यदि वा एवं त्रासः । यदूरादपि
दूरतरं पलायसे इति योजनीयम् । यदेवं चलतः कथं न भास इत्याह—

वेतालेनेव केनापि चाल्यमानाद्ययं न किम् ॥ ४८ ॥

भूतप्रहेण चाल्यमानात् जीवतश्चलतः किं न भयं भवति ? तस्मादतिशयेन ३०
भयं भुक्तमित्यर्थः ॥

2 305

¹ One folio of the Ms. of the Cumb. is missing.

एवं तावज्जुगुप्सनीयतां प्रतिपाद्य पुनरन्वया प्रतिपादयितुमाह—
एकसामादशनारेणां लालामेवं च जायदे ।
तत्रामेष्यमनिष्टं ते लालापानं क्षयं विमृ॒ ॥ ४९ ॥

यो हि नाम योद्धावृत्तिकेको रागविद्यमूर्छितचैतन्यः, तस्य अतिकमनीपतया
३ कामिनीवदनमधुपानवुद्धया तन्मुखिगलटालापानाभिलापिणः । पर्यनुयोगमाह—एकमेव
कारण द्वयोरप्याहारपानस्य भाशात् । तत्र तयोर्मये अमेष्यं पुरीषमप्रियं भवतः । लालापाः
स्त्रेष्यणः पानं करं प्रियम् । केवल ग्राकारेण तत्राभिरतीर्त्तान्वयत्र । द्वयोरपि युकेति भाष्यः ॥

P 204 अथापि स्यात्—यदपि द्वयोरपि कारणमभिलम्, तथापि तस्मिन्नातिदुर्गमतया
४ द्वयुद्धयम्, इतरस्मिस्तु तदभावाव्याप्तिरिति । तदेतदपि न सम्यग्मिष्यानमित्युपपादयन्नाह—

१० वृक्षमैर्मृदुरुपौरै रमन्ते नोपानकैः ।

द्वृत्यन्वं न ऋवन्तीति कामिनोऽमेष्यमोहिताः ॥ ५० ॥

कार्पासादित्यलपरिष्वृत्तैर्नूरकादिभिरुपधानैः सुकुमारस्यौः कामिनो न रमन्ते, न
धृतिमधिवासपत्ति । कुतः । दौर्मध्यमधुचिनिष्पन्दं न मुद्दन्तीति कृत्वा अद्युचिपरिष्वृति
स्त्रीकलेवरे एव रमन्ते । एतदपि कुतः । कामिनः कामसुखाभिलापिणः अमेष्यमोहिता
१५ यतः । द्वेतुपदमेतत् । अमेष्यविषये अमेष्येन वा मोहिताः । अकुन्तौ शुचिविषयासात्
तत्रैव अतिशयवतीमभिरतिमनुभवन्ति ॥

स्यादेतत्—यदि नाम अद्युचिवस्मेत्ये स्त्रीकलेवरे च साधारणम्, तथापि तदेकत्र
विवृतमन्यत्र प्रच्छादितम् । अतस्मिन्नायपरिहारेण अस्मिन्नभिष्यङ्गः इत्यन्नाह—

यत्र छ्डमेऽध्यं रागस्तद्युपौरै किमपियम् ।

२० न वेत्रयोजनं लेन कस्माच्छुभं विमृशते ॥ ५१ ॥

यस्मिन्नमेष्यस्यभावे प्रच्छादितम् । अद्येऽपीति वाक्तु । एतादशोऽभिष्यङ्गः,
तद्युपौरै दृश्यतां गतमतिशयेन श्रीतिकरमुपायते इत्युचितम् । तत् किमिति तथा नूत्समप्रियं
भवतः । अष्ट तथाभूते सर्वथा द्वयुद्धयेन ते नाच्छनेत किञ्चित् प्रयोजनं तजालि ।
यथेवम्, तार्हि कस्मादेतोः छत्रं विशेषेण सृष्टते, तदन्यपरिहारेण तत्रैव घटनाय
२५ यज्ञः क्रियते ।

अपि च । इदमपि प्रष्टव्यस्त्वम्—कि भवानशुचिविरागो न वेति । अत्र प्रथम
विकल्पमनिहस्याह—

यत्रि ते नाश्चौ रागः कस्मादालिङ्गसेऽपरम् ।

१ This stanza appears as stanza 50 in Minayef's edition and in Tibetan translation. Stanza 49 of Minayef appears as stanza 51 in the Com.

यदि भवतः अशुचौ न रागः, न सर्वधा आसन्नोऽस्ति, तर्हि कल्पाद्रालिङ्गसे अपर-
मन्यम् ? कि तदित्याह—

मांसकर्दमसलिमं ज्ञायुवदास्तिपञ्चरम् ॥ ५२ ॥

मांसमेव कर्दम इन लेपनसाधर्म्यत्, तेन लिममुपदिग्धम् । किमेवंभूतमिति चेत्,
ज्ञायुवदास्तिपञ्चरम्, ज्ञायावहं सङ्कृतम्, ज्ञायर्चीकृतम्, अस्तिपञ्चरम्, अस्तिसंकल्पम् । ४
अन्यथा स्पष्टदशो विशक्तलितं स्यात्, इति विशगात्रिपयतामस्य दर्शयति ॥ ५३ ॥ अथ मुनौ
राग इति द्वितीयो विकल्पः स्त्रीक्रियते, तत्राह—स्मैतेष्यादि । अथवा । अन्यथावतार्पते—
यद्युक्तं पैण—छले चर्मादिना रागो भवति नाश्चले । तत्राह—मदीत्यादि । यदि तेन हेतुना
चर्मादिना पिहितवार्दिति कृत्वा अशुचौ रागो भवति भवतः, तदा कल्पाद्रालिङ्गसे पर-
मन्यदीयं पञ्चरम् । अन्यत् पूर्ववद् ॥ ५४ ॥

10

कि तर्हि समुचितमेत्याह—

स्वमेष बहुमेष्यं ते तेनैव धृतिमाचर ।

अमेघ्यभस्त्रामपरां गृष्यभस्त्र विस्मर ॥ ५५ ॥

स्वमेव आत्मनैव वहुतरमशुचिलालासिङ्गागमस्तुल्लङ्घपुरीषादि तत्वास्ति, तेनैवा-
शुचिना संतोषं कुरुच । ततोऽप्यमेघ्यभस्त्रां पुरीषप्रसेविकाम् अपरामन्या स्त्रीशरीरस्त्रभावाम् । ५५
गृष्यभस्त्र पुरीष्यभस्त्रशील विस्मर, तत्र मनसिकारं मा कार्पतः ॥

मांसप्रियोऽहमित्यादिना पुनरन्यथा परेहारमाह—

मांसप्रियोऽहमस्येति द्रव्यं स्पृहुं च वाऽऽच्छसि ।

अर्थतनं स्वमावेन मांसं त्वं कथमिच्छसि ॥ ५६ ॥

मांसं प्रियं यस्य । एयोऽहं मांसप्रियः । अस्य अस्तिपञ्चरम् । यदि वा । मांसस्य ५५
प्रियो मांसप्रियोऽहमस्येति पूर्ववद् । मांसप्रियोऽहमस्य प्रिय इति भावत् । राष्ट्रशुल्केऽपि
समासो गमकत्वात् । इत्येवं तदल्लोभात् प्रस्तुपकारधिया वा द्रव्यं स्पृहुं च वाऽऽच्छसि,
दर्शनं स्पर्शनं च अभिल्पसि । अत्राह—अनेतनं चैतन्यशूल्यं पूनिष्ठग्रायभ् । स्वमावेन
प्रकृत्या । न तु पुनर्यथापरे चर्णयन्ति—चैतन्यपोगाद्येतनमपि चैतनमभिधीयते । तादृशं
मांसं स्वमयेतनस्त्रभावं कामुकः सन् कथमिच्छसि । तथृष्टीं च मृत्यिण्डेऽपि स्यात् । तथा ५६
च सति भवानपि न चेतनः स्यात् ॥

अस्ति तत्र चित्खमावं चित्खम्, तेन तदिच्छामीति चेदाह—

यदिच्छसि न तदिच्छन् द्रव्यं स्पृहुं च शक्यते ।

यद्य शक्यं न तदेति कि तत्रालिङ्गसे मुखा ॥ ५७ ॥

यथितं चित्खभावमिच्छसि, तदरूपिन्नात् द्रव्यं न शक्यते । यद्य मांसादेस्वमावं ५०
कलेशं द्रव्यं स्पृहुं च शक्यते, न तदेति, न जानाति, जचेतनत्वात् । अतः किमेति

तदचेतनमालिङ्गसे आस्तिष्यसि । मुक्तेति निष्कलम् । नैव आलिङ्गितुमुचितमिति भावः ।
अन्यथा लोष्टाणालिङ्गं प्रसङ्गः ॥

११०

किं च । इदम्यतिगर्हितमित्यादर्थप्राह—

नामेष्यसयमस्यस्य कायं वेत्सीत्यनमूरुतम् ।

६

सामेष्यमयमेव स्वं तं नावैषीति विसम्यः ॥ ५६ ॥

अन्यत्र कायं यदमेष्यमयं न वेत्सि, तत्र किंचिदार्थर्थम् । तुलमेव तदवेदनम्,
परसंतानस्यात्मना व्यवहितत्वात् । इदं पुनरतिशयेनार्थर्थस्यानम्, यत् स्वस्यात्मनोऽप्य-
मयं स्वं तं कायं नावैषि नावगच्छसि ॥

इदानी शास्काकारद्वं सेवजयन्नाह—

१०

विष्वनाकांशुविकचं मुक्तवा तस्मपङ्कजम् ।

अमेष्यज्ञोण्डचित्तस्य का रतिर्गृथप्राहरे ॥ ५७ ॥

विष्वनाकांशुभिर्विकचं विकहितम् । ताहशं तस्मपङ्कजम् । अभिनवसरोहं हित्या
अमेष्याभिनिविष्टचित्तस्य का रतिर्गृथप्राहरे । न युक्तेति भावः ॥

पुनरन्यथा प्राह—

१५

मृशायमेष्यालिङ्गत्वाद्यदि न एष्मिल्लडसि ।

यतस्त्रिगतं कायात्तं श्रूतं क्यमिल्लडसि ॥ ५८ ॥

१११

आदिशब्दाद्वाजादि । अशुचित्रक्षितव्यात् । यदि स्प्राहुं न वाञ्छसि । यतः काया-
तदमेष्यं निर्गतं निर्यातम्, सं कायं कपमिल्लडसि श्रापुम् ॥

अथापि स्यात्—नायमुपालम्भो भम युच्छ्रूपः, यतो न भे कम्भिदमिनिवेशोऽप्येष्ये

११२ इत्यत्राह—

यदि ते नादुच्ची रागः कस्मादालिङ्गसे परम् ।

अमेष्यस्त्रेवसंभूतं सद्वीजं तेत्वं वर्धितम् ॥ ५९ ॥

अमेष्यक्षेत्रं मातुर्जठरम्, अनेकाशुचिस्यानवात्, तप्र संभूतं समुप्तनं तदीजम्,
तदेव अमेष्यं मातापिण्डशुक्रशेणितस्यामां वीजं पत्य तात्योक्तम् । तेन वर्धितमिति तेन
३३ अमेष्येन मातुपीताशितस्य वातकल्पत्वं रसेन वर्धितं गर्भस्त्रितमुपवृहितम् । बहिर्विर्गतमपि
खपमहितपीतपरिपाकाशुचिरसेन । कस्मादालिङ्गसे परमिति संबन्धः । पाठं लीकलेवरम् ।
इत्युपालम्भोऽस्त्रेव भवतः ॥

अथ अशुचिरागोऽस्त्रेव गद्यस्त्रीकारः, तथापि उपालम्भलदवस्य एवेत्याह—

अमेष्यमत्यमल्पत्वात् यावदस्यशुचिं कृमिम् ।

३०

बहुमेष्यमयं कायममेष्यकमपीच्छसि ॥ ६० ॥

११३

पुरीपादशुचिसंभूतं कृमिं प्राणकजातं न वाञ्छसि । कायं पुमर्मातुप्रापत्य वह-
तराशुचिस्यामाममुचिसंभूतमपि पूर्वकमेण इच्छसि ॥

अथापि स्यात्—किमत्रोत्तरं वक्तव्यम् ! यनोऽहमपि यादशः, तादशं तत्याः शरीरम्,
तेन अशुचेर्नाशुचिसंपक्षो दोषः, यादशो यक्षशाद्वाशो वल्लिपीत्याह—

न केवलमेष्वद्वमात्मीयं न तुगुणसि ।

अमेष्वद्वाण्डानपरान् गूढवस्त्रम् वाच्छासि ॥ ६१ ॥

अयमिह महामोहस्य प्रभावः, यद्यत्तमग्नमेष्व तावदशुचिस्तमावं न विगर्हसि । ५
श्रव्युत अपरानशुचिद्भानमिलयसि, इति विश्व परामर्शविकल्पा । गूढवस्त्रेति तिरस्कार-
वचनेन तस्यैव संबोधनम् ॥

इदानीं स्पाशाल्कुल अशुचिस्तमावतां प्रतिपाद्यनाह—

कर्पूरादिषु हयेषु शास्यमव्यञ्जनेषु च ।

मुखश्चिप्रविष्टेषु भूमिरप्यशुचिर्मता ॥ ६२ ॥

एवं शुचिप्रवित्रवस्तुन्यपि यदेकदेशनियन्दसंपक्षदपवित्रस्तमावता व्रजन्ति । १० P 313
आसतां तावत्तानि वस्तुनि, तसंसंगर्जदूमिपि शुचिस्तमावा अशुचितं याति ॥

यदि प्रत्यक्षमध्येतद्भेष्यं नाथिमुन्यसे ।

इमशाने पतितान् घोरान् कायान् पश्यापरानपि ॥ ६३ ॥

एवं तावदश्वक्षसिद्धोऽयं व्यवहारः, तथापि यदि नाथिमुन्यसे, न संप्रलेपि । १५
इद्युपि न श्रहधासि इत्यर्थः । तदा इमशाने पूतिनिवासे कायान् पश्य । किमूतान् ॥
घोरानिति । विस्तारितकाविनीतिकविष्युपकातिस्तमावतयम् बीभत्सान् भयंकरान् या अपरानिति
अतोऽधिकान् ॥

किं च ! प्रकृत्या विकृतं एवायं कायो नाभिरतिस्तानं युन्यते इत्युपर्दर्शपन्नाह—

चर्मप्युत्पादिते यस्माद्यमुत्पत्ते महत् ।

कथं इत्यापि वृत्तैश्च पुनरुत्पत्ते रतिः ॥ ६४ ॥

उत्पादिते विषोजिते । यस्मादिति कायात् । त्रासो जायते महान्—किमेतदिति ।
एवं तस्यभावं विद्वित्वा पि कथं तस्मिन्नेत्र स्थानं भयस्तानयेन एकदा प्रतिपञ्चे पुनरन्यदा
जायते रतिरभिष्यन्तः ॥

स्यादेतत्—यदि नाम अशुचिस्तमावता कायस्य अस्यक्षसिद्धा, तथापि चन्दनादि- १५ P 314
सुरभिष्वस्त्रपलिसोऽसौ कमनीयो भवति इत्यप्राह—

काये न्यस्तोऽप्यसौ गन्धश्चन्द्रादेव नान्यतः ।

अन्यदीयेन गन्धेन कस्याद्यन्यत्र रुद्धसे ॥ ६५ ॥

शरीरे निषेकितोऽप्यसौ गन्धः चन्दनादिग्रन्थतः, यद्यशात्काये कमनीयन्तुद्दिनप-
जायते । चन्दनादेव केवलात् । नान्यतः इति कायात् । अतः कस्यात् परकीयेन गन्धेन १०
चन्दनसमुद्भूतेन अन्यत्र यस्यासौ गन्धो न भवति, अत्र अभिरतिः कियते !

अपि च । चल्दनादिसंस्कारोऽपि केवलायोपथाताय वर्तते, न हितायेति प्रति-
पदयक्षाह—

गदि स्वभावदौर्गन्धादूरो नात्र शिवं ननु ।

किञ्चनर्थरुचिर्लक्षणं गन्धेनानुलिप्यते ॥ ६६ ॥

४ स्खमावदौर्गन्धात्, सहजाभ्युतिगन्धवहस्तात् । अवेति काये । यदि रामो नोश्यते,
तदा शिवं ननु कल्पामेव त्यात् । एवं गुणसंभवेऽपि किं कारणमनर्थप्रियो लोकः तं
कायं गन्धेनानुलिप्यते । सर्वया न सुकृपेतदिल्लर्पः ॥

न चास्य संस्कारादस्त्वेऽपि स्वसायान्यथामस्तीत्याह—

P ३१५

कायस्यात्र किम्मायात्मं सुगमिध यदि चन्दनम् ।

१० कायस्य स्वगाढुर्गन्धस्य किमायात्म, किं भूतम्! न किंचित् । सुगमिध यदि
चन्दनम् । शोभ्नो गन्धोऽस्येति वद्वात्रैहिसनात्मादिन् । तथायि तस्य त स्वभावाभ्युति-
रुचीति भावः । अथ तद्वात् तस्मिन् कामनीयतामुपादाय अभिरतिरुच्यते इत्याह—
अन्धर्यीयेन गन्धेन कस्मादन्यत्र रक्षते ॥ ६७ ॥

एवं च न विचक्षणता स्यादिल्लर्पः ॥

१५ केशादिसंस्कारद्वारेणापि अनपीत्युत्तेवायं काय इति शोकाद्येनोपदर्शयन्नाह—

यदि केशनस्वैर्दीर्घेनन्तैः समलग्नाष्टौः ।

मलपङ्क्षुरो नप्रः कायः प्रकृतिभीषणः ॥ ६८ ॥

स किं संस्किन्तते यज्ञादात्मस्थावाय शम्भवत् ।

आत्मव्याप्तेनोषुक्षेरूप्मत्तेराकुला मही ॥ ६९ ॥

२० दीर्घः सहजात्रस्थितैः । अच्छुक्तैरित्यर्पः । दन्तैर्दृशैः । समलग्नाष्टौः दन्तधावन-
क्षमुकादिभिरसंस्कृतैः । मलपङ्क्षुरः मल एव पङ्कः कर्दमः, ते धारपतीति तथा,
आनाम्यज्ञानादिविहात् । नप्र इति ब्रह्मविकल्प्यात् यथाजात इवाचस्थितः । तथाभूतः
सन् । यदि कायः प्रकृत्या भीषणः प्रेतानामिव स्वभावेन भयंकरः । स एवंभूतः किंप्रियं
संस्किन्तयेति । यज्ञादिति केशनस्वादिरचनाविशेषैः, दन्तधावनताम्बूद्धादिभिः, आनाम्यज्ञ-

२५ नामुद्देपनादिभिः, ब्रह्मादिभिर्वा । यितिप्रः जातमवानाय दाखिवत् । आत्मनो व्यवार्थे
खज्ञादिर्यपा संस्किन्तते तदत् । इत्येता शोइवशीकृतं विचेष्टितं परिदेवयनाष्ट-आत्मेत्यादि ।
आत्मनैव संचिन्त्य आत्मनो व्याप्तेनामुपादयितुं यज्ञवद्विः उन्मत्तैरत्नस्थितैः । एवं च
यिपरीतकर्मनुज्ञानावैते वराकाः सचेतास इति खेदं करोति शाश्वकारः । न चात्र
कम्भिदाम्बज्ञो दृश्यत इति उन्मत्तैरत्नकुला स्मारकार्णा मही पृथिवीति ॥

३० प्रातङ्गिकं परिस्तमाप्य प्रदृशत्वानुवानाह—

कद्मालान् कलिचिह्नादृशाने किल ते धृणा ।

प्रामश्मशाने रमसे चलकद्मालसंकुले ॥ ७० ॥

P ३१०

शब्दानामस्थिपञ्चारात् कतिचित् प्रतिनियतात् । एतदुक्तं भवति—चर्मण्युत्पादिते [८.६.४] इस्यादिकमुक्तवा यदुक्तं कथं ज्ञाव्यापीत्यादि, तत्र परस्योत्तरम्—न स्मशानगत-कलेवरसाद्यमस्य, येन तस्मिन्नेव अत्रापि गतिर्न स्याद्, किं तर्हि इमशाने तस्य शृणास्थानवात् । नात्रेति अत्र अभिधेयकङ्कालानित्यादि । आमशमशाने इति । नैवाप्त्र कथिद्विशेषोऽस्मि । तदेव शरीरं इमशाने शृणास्थानमामे वा अभिरतिस्थानमिति काका ५ शूले । नैवादिचक्षणविद्या समायुक्तमिति भावः । चलकङ्कालसंकुले इत्यनेन एतदर्थयति—एतांतस्य विशेषः । न च अनेन विशेषेणाद्युचित्क्षमावता शृणावृद्धुर्निर्वाते, येन प्राप्तुतिर्यं स्थादिति । संकुल इति समाप्तीर्णे ॥

भवतु नाम इद्यामशुचित्वादभावमपि सूक्तराणामित्र अभिरतिस्थानम् । तथा च एवं-
विभमपि द्रविणविकल्प्य नैतत् मुलभाष्यामुपदर्शयन्नाह — १०

एवं चामेष्यमध्येतद्विना मूल्यं न लभ्यते ।

वदर्यमर्जनायासो नस्कादिषु च व्यथा ॥ ७१ ॥

विना मूल्यं द्रव्यमन्तरेण न लभ्यते न प्राप्यते । अतस्तदर्थिना प्रथमतो धनमेव अर्जनीयम् । तदर्जनेन आयासात् इष्टिवाणित्यसेवादिसमाक्षयेण परिश्रमादित्यैव दुःखसुप-
जायते, अधर्मेण चोपार्जनानामकादिषु, इति उम्यलोकेऽनर्थवृत्तुरेव तदर्जनम् । नापि तस्मुख- १५
प्राप्तिरस्मि ॥

दुःखमेव तु केवलं तदर्जनेनेति प्रतिपादयन्नाह —

शिशोर्जिनसामर्थ्यं केनानी यौवने सुरी ।

चात्यर्जनेन तारुण्यं शृहः कामैः करोति किम् ॥ ७२ ॥

बालावस्थावस्थितय न धनोपार्जनशक्तिरस्ति, बालत्वादेव । केन धनेन प्रकारेण २०
वा असी बालो यौवने शुब्रवस्थायां सुखीं स्याद् । धनविकल्पान ऋचिदिर्लभ्यः । यदपि
कस्यचित् पितृपितामहोपार्जितवनेन यौवने सुखिल्वं इश्यते, तदपि प्रतिनियतस्यैव न
सर्वस्य । न चापि धूर्त्तोऽत्युद्यादिमुच्यतेऽस्मै । अतो धनार्जनसुपादेयमादी सुखसाधनो-
पायत्वात् । तदर्जयत एव गतिवयसो न काश्यद्वृपयोगे विषयैरिति ॥

अथापि स्यात्- तदर्जयतारी कामसुखमनुभूयत एव, इत्यन्नाह — २५

केचिदिनान्तव्यापारैः परिआन्ताः कुक्कमिनः ।

गृहमागत्वं सायाहो शेरते स्म मृता इव ॥ ७३ ॥

ये केचित् कुस्तित्कामाश्रितचेतसः काष्ठतृणपत्राद्याहरणमृतिर्कर्मकिपालक्षणेर्दिन-
पर्यन्तव्यापारैः परिखित्कामयमनसो निश्चतुकाः, अस्मां गते सवितरि स्वगृहमागत्वं गाढमिहा-
कान्तत्वात् भृतकल्प्या: शेरते स्म स्वपन्ति । प्रभाते पुनरूप्याय तत्रैव नीचकर्मणि युज्यन्ते । ३०
स्मशब्दोऽव वाक्यालंकारे अतीतार्थविश्यन्नात् । एवमापुःसंकारान् केचित् कुक्कमिनः
क्षपयन्ति, न च कामसुखास्थाद्युपलभन्ते ॥

परसेवकानधिकृत्याह—

दण्डयात्राभिरपरे प्रवासहेशतुःस्थिताः ।

ब्रह्मसरैरपि नेक्षन्ते पुत्रदारांलदर्थिनः ॥ ७४ ॥

अपरे पूर्वकाभिकेम्योऽन्ये कुकामिनः सेवका इत्यर्थः । ते दण्डयात्रादिभिः, दण्डः १० परचक्रविजयाय यात्रा प्रयाणम्, परराष्ट्रदृष्ट्यग्रहणाय वा यात्रा, तदादिर्येषां देशान्तरप्रैय-
णादीनाम्, तैः प्रवासो देशान्तरगमनम्, तेन हेतुः परिश्रमः, तेन दुःखिताः पीडिताः ।
सर्वदा तथाभूताः । ब्रह्मसरैरपि धनेकवर्षस्येऽपि पुत्रान् दारांश्च नेक्षन्ते न पश्यन्ति ।
तदर्थिन इति तैः पुत्रदारादिभिर्विनः तदभिलाषुकाः । तदर्थं च परसेवादिस्तीकारादिवर्षः ॥

अहो ब्रह्म अभीपां निष्ठलमनुष्टानमिति शोचयन्नाह—

१० यद्यमेव विकीर्त आत्मा कामविमोहितैः ।

दम्प्रापां मुपैवामुर्तिं तु परकर्मणा ॥ ७५ ॥

११ यदर्थं मुखप्रतिलभन्निमित्तं विकीर्तः परदासीकृतः आत्मा कामविडभितैः तम्
प्राप्तम्, तदिति स्मृतं न प्राप्तं न प्रतिलभ्यम् । आयुःसंस्कारा एव हि केवलमनर्थकं पर-
कर्मानुष्टानेन क्षयमुपनीताः । न साधुकर्मणि क्वचिदपि योजिता इति भावः ॥

१२ मुखलिप्सया प्रहृतानां प्रत्युत दुःखेवापतितमेवाभिन्युपदर्शयन्नाह—

विकीर्तस्वात्मभावानां सदा मेषणकारिणाम् ।

प्रसूयन्ते खियोऽन्येवामटीविटपादिषु ॥ ७६ ॥

सुखबुमुक्षया विकीर्तः परायतीकृतः स्वात्मभावः स्वकायो यैत्ते तथा, तेषाम् ।

अन्येवा सेवकानामिलर्थः । अत एव सदा प्रेषणकरणशीलानाम् । अन्येवामपरेषां
३० प्रमुप्रयोजनेन गच्छताम् । मार्ग एव प्रसूयन्ते खियः । अटीविटपादिषु । आदिशब्दात्
पर्वतनितम्बनदीकूलादिषु कष्टस्थानेषु ॥

अयमपरो विषयासस्तोषामिति प्रतिपादयन्नाह—

एवं जीवितसंदेहं विज्ञान्ति किल जीवितुम् ।

मानार्थं दासतां यान्ति भूदाः कामविदभिताः ॥ ७७ ॥

१३ विकीर्तस्वात्ममावाः संप्राप्तं चतुर्दन्तसंघटं प्रविशन्ति । किमूतं जीवितसंदेहम् ? तत्र
प्रविष्टस्य जीवितं स्यादा न बेति जीवितस्य संदेहोऽस्मिन्निति कृत्वा । जीवितुमिति
जीवनार्थम् । अत्र प्रतिलभ्यैर्लभैर्जीविकां कस्यिभ्याम इति मन्त्रवर्थः । मानार्थं दासता-
यान्ति, ब्रह्मता केनचिदपि भूताः स्वमानोदरणार्थम् । अहुलीष्टेष्वेलाग्रहणसीकारात् ।
भूदाः मोहान्धीकृतविवेकचक्षुषः । के ते ! कामविदभिताः कामाय कामेन वा विद-
३० भितास्तिरस्कृताः ॥

इहैव जन्मनि कामासकचेतसां यदुःखं दृश्यते नक्षत्रयज्ञाह—

छियन्ते कामिनः केचिन्नन्ये शूलसमर्पिताः ।

दृश्यन्ते दश्मानश्च हन्यमानश्च शक्तिभिः ॥ ७८ ॥

परदावनापहरणादेः ॥ शोषः सुक्रोधः ॥

किं च । अयं मुखसाधनवेन उपादीयमानोऽपि च अनर्थपरं प्राप्तसूतिहेतुरेवार्थः ॥

इति कथयन्नाह—

अर्जनरक्षणनाशविपादै-
रथमनर्थमनन्तमवेहि ।
व्यप्रतया घनसाक्षमतीनां
नावसरो भृष्टुःसविमुक्तेः ॥ ७९ ॥

१०

अर्जनमनुपज्ञस्योपादनं दृःख्यम् । उपार्जितस्यापि जलानलादिम्यः पञ्चग्रन्थ-
वायेम्यः परिपालनं कष्टनम् । तथा रक्षितस्यापि क्षयंचित् तत्करादिभिर्नीशाद्विवादो
दौर्मनसंयं परितापहेतुरनर्थः । तदेवमनर्थपरं परानिदानन्तात् कारणे कार्योपचारादर्थं पूर्वानर्थं
उक्तः । इतेवेश्वर्जनादिभिः सर्वदा व्याकुलत्वात् धनोहसकचेतसां क्षणमयि समाधानानन्तकाश-
त्वात् नावसरः संसाराश्च(श्रिः)तजात्यादिदुखनिर्मोक्षाय सदा तद्वत्मनसिकारैरेव आयुः- १५
राणां क्षणात् ॥

प ३९२

सर्वमेतदुपसंहृत्य कामासङ्कृपतिस्यागाय संवेगकथया प्रोत्साहयति एवमित्यादिना—

एवमादीनेत्रो भूयानस्पास्यावस्तु कामिनाम् ।

शक्तं वहतो वद्यत्वशोर्धासलवप्रहः ॥ ८० ॥

एवमित्युक्तप्रकारपरामर्थे । आदीनबोज्ञर्थः । भूयाननेकप्रकारः । न चात्र शूलो- १०
स्यादवार्ताप्यक्षिः । यदपि विषयीसात् क्षयंचित् मुखमिति प्रसिद्धास्ते, तदपि न क्षयित्वा ।
गुरुतरभाराकमण्यपरिक्षान्तव्यपुषः पशोरित्र वासलवप्राप्तहणम् ॥

तस्याखादलवस्यार्थं यः पशोरप्यदुर्लभः ।

हता दैवत्वेनेवं अणसंपत्सुदुर्लभा ॥ ८१ ॥

तस्येवं भूतस्य अतितुष्टस्य सुखालाद्लेशत्पय पशोरपि साधारणस्यार्थं तस्य निमित्तम् । १५
इर्यं क्षणसंपत् अष्टाक्षणयिनिर्मुक्ता हता विनाशिता । हृषा कृतेष्यर्थः । विविशिष्ठा शुद्धुर्लभा
व्याप्त्याता । केन दैवत्वेन । दैवं पुरातनं कर्म, सेन हता । हिताद्वितपरिज्ञाने विषयस्त-
मतिः कृतः । विमोहित इसर्यः । वस्तुतस्तु तिरस्कारवचनमेतत् । भागविहीन एवमुप्यते ॥

प ३९३

अवस्थं गन्तुरित्यादिना लोकद्वयेन विषयीसंस्रूपतामेव प्रतिपादयति—

अवस्थं गन्तुरस्पस्य नरकादिप्रसातिनः ।

११

कावस्यार्थं कृतो ब्रोडं सर्वकालं परिक्षयः ॥ ८२ ॥

तोयि. ३-

वक्ष्यं गन्तुरिति अनिसतया अस्थिरस्वभावस्य । अस्य लोकोत्तरकायमपेक्ष्य
अतिदूरं निष्कृष्टस्य । नरकादिप्रपातिन इति अपरिप्रितदुःखभागिनः । स्वसुखोत्पादनेऽप्य-
समर्थस्येष्वर्थः । कायस्य आग्नेयरित्यार्थे सुखोत्पादनाय योऽयं नरकादिदुःखमविगणन्य
कृतः सर्वकालं संसारस्य पूर्वस्यां कोटौ पारश्रमः प्रयासः ॥

P ३४; ५ ततः कोटिशतेनापि अमभागेन बुद्धता ।

ततस्तमात् परिश्रमात् कोटिशतेनापि परिश्रमभागेन अशेन बुद्धत्वं स्यात्,
तदपेक्ष्या अवश्यीयसा आयासवलेन बुद्धत्वं स्यात् । तथापि तदर्थे भन्दबुद्धयो नोत्पहन्त
इत्यर्थः । अथ बोधिचर्यायामपि चरतः अनेकाद्यकरशतसमारम्भादतिशयवदुःखसहस्रमुत्पद्धत
एवेत्याह—

१० चर्यादुःखान्वद्युःखं सा च बोधिर्न कामिनाम् ॥ ८३ ॥

चर्यादुःखमेष्य इदमेव महादुःखं यत्कामार्थे चरतां संसारे तेपामर्थीच्यादिनरकपतनात्,
पारतक्षयेण दीर्घकालमनुभवनात् । न तु बोधिसत्त्वानां प्रतिनियतकालं सेच्छया तदनु-
भवताम् । तदेवं दुःखमनुभवतामपि कामार्थे कामिनां सा च बोधिर्न भवति, या
बोधिसत्त्वानां परार्थे दुःखमनुभवतामित्यर्थः ॥

१५ पुनर्विशेषेण कामनिदानदुःखं प्रतिपादयमाह—

न जायं न दिवं नदप्रिन्तं प्रपातो न धैरिणः ।

कामानामुपमां चान्ति नरकादिव्यथास्मृतेः ॥ ८४ ॥

अपी शक्तादयो दुःखजनकलेन प्रसिद्धा न सादृश्यं भजन्ते प्रति कामानाम् ।

P ३५ कर्मात् ? नरकादिदुर्गतिदुःखस्य आगमात् प्रतिपन्थस्य स्मरणात् स्मरणेनामुलीकरणात् ।

३० शक्तादयो हि विद्यतकालं मरणमात्रदुःखदोयकाः, कामात् दीर्घकालिकीविनरकादिदुःख-
हेतव इति कीटशी तैहपमा भवेत् ?

तदेवं कायविवेकानन्तरं चित्तविवेकं प्रतिपाद फूले योजयितुमाह—

एवमुद्दिष्य कामेभ्यो विवेके जनयेद्विषम् ।

कामेभ्यो भपेहतुम्यः । एवमुक्तज्ञेण उद्दिष्य संत्रासं कृत्वा पूर्वोक्तविवेके रति-
३५ मभिरतिमुत्पादयेत् । कुत्र शिल्वा तत्राह—

कलहायासशून्यासु शान्तासु वनभूमिषु ॥ ८५ ॥

प्रतिद्वन्द्विनामावात् कलहायासशून्यासाः, न्यालम्भगसरीसृपतस्करादिविरहाच
रम्याः ॥

तत्रानुशंसामाह—

३० धन्वैः शशाङ्ककरचन्द्रनशीतलेषु

रम्येषु इर्म्यविपुलेषु लिलातलेषु ।

निःशब्दसौम्यवनमारुतवीज्यमानैः

चक्षन्त्यते परहिताय विचिन्तयते च ॥ ८६ ॥

धन्वैः सुकृतिभिः । शशाङ्कस्य चन्द्रमसः करो रथस्य एवं सुकृतांशैलसाधार्थीचन्द्र-
नानीव, तैः शीतलानि यानि शिलातलानि तेऽपुं चंकम्यत इति संबन्धः । किञ्चित्तिष्ठेतु ॥ P 325
प्रकृतैरुपुं शुचिपवित्रेषु कर्कशादिदोपरित्तेषु च । हर्म्यविपुलेषु धवलगृहवदिल्लीर्णेषु । कीर्तौः
सद्ग्रीष्मकम्यते । निःशब्दैः प्रतिकूलशब्दनिरिग्हतैः । सीम्यरसुकटैः । सुखसंस्पर्शिरिलर्थः ।
वनमारुतैः वनपवनैः । वीज्यमानाः तैर्खंकम्यत इति परावृत्या पुनः पुनर्मस्द भवते । ४
न केवलं चंकम्यते, किं तु परहिताय सत्त्वानां सुखोत्पादनाय विचिन्तते । सर्वमेतदयत-
सिद्धं पोगिनाम्, कामिनां तु प्रपत्तसाध्यम् । तदनेन ऐर्ष्यसुखादिविद्याभ्यते विवेकसुख-
मिम्युपदर्शितं मवति ॥

इदमपरमसाधारणं सुखं विवेकविद्यारिण इत्युपदर्शयनाह—

विहृत्य यत्र अनिदिष्टकालं

10

शूच्यालये वृश्छत्त्वे गुहासु ।

परिमहरक्षणसेवयमुक्तः

चरत्यपेक्षाविरतो यथेष्टम् ॥ ८५ ॥

सुबोवम् ॥

सच्चन्दचारीत्यादिना काषितमेवार्थं व्यक्तीकरोति—

15

सच्चन्दचार्यनिलयः प्रतिष्ठद्वो न कस्तचित् ।

यत्स्त्रोषसुखं सुहृदं तदिन्द्रस्यापि हुर्ममप् ॥ ८६ ॥

सत्यान्मनः छन्दोऽभिलाषः, तेन चरितुं शीलमस्येति । सेच्छाचारीर्थः ॥ P 327

इति विवेकगुणानभिधाय प्रकृतमभिधिसुराह—

एवमादिभिरकार्यविवेकगुणभावनात् ।

20

उपशान्तवितर्कः सन् दोषिचित्तं तु भावयेत् ॥ ८७ ॥

एवमिति शूद्रोऽकैः । आदिवाच्चाददैर्यैव एवंवैष्णवकैः । विशेषस्य कायिकचैत-
सिकरय गुणानां भावनात्, इति हि सर्वसुखसंपत्तिर्हेतुविवेक इति चेतसि पुनः पुन-
रामुखीकरणादेतोः उपशान्तो वितर्कः असन्मनसिकारो यस्य सः । तथाभूतः सन् दोषिचित्तं
तु भावयेत् । एवं परिशुद्धं चेतसि माव्यमानं दोषिचित्तं प्रकर्मपदमयिरोहताति विशेषं ॥ ८८
तु उच्चन्देन दर्शयति ॥

तत्र माव्यदेवत्वं परेषु नात्मना विष्टते, न तावत् परहितसुखाय सम्यक् विचं
चलति, आत्मग्राह्यं जात्मयेव विशेषेण प्रवृत्तेः । अतोऽस्य निष्टुत्ये—

परास्मसमतामादौ भावयेदेवमादयत् ।

आदौ प्रथमतः । पञ्चात् परात्मपरिवर्तनमिति भावः । एवमिति वक्ष्यमाणनीत्या ॥ ८९ P 328
आदरादिति महताभिनवेशेन । तस्य एवाकारं दर्शयति—

समदुःखसुखाः सर्वे पाळनीया मयाभवत् ॥ ९० ॥

मतो नामीया कश्चिद्दिरेषोऽस्मि । अतो यथा नम दुःखं बाधकं तथा एषामपि ।
यथा मम सुखमनुप्राप्तं तथा एषामपि । इसि तु ल्पद्युखमुख्याः सर्वे प्राणिनो भवन्ति ।
तत्साद् पालनीया मयामवद् । यथा आत्मा दुःखाद्युखोर्वेष्टा समुद्दिष्टते, तथा कन्येपि
सत्याः समुद्दर्शीयाः । यथा आत्मा सर्वथा हुखीकर्तुमिष्टते, तथा अन्येऽपीति परिपालनीया
आत्मवद् ॥

ननु कथमामना अनेकप्रकारतिभेदभिवानां सत्त्वानोमेकत्वं सेत्यति, अभिवादुख-
दुःखस्मावत्वं च कथम् । हत्याह—

हस्तादिभेदेन बहुप्रकारः

कायो यर्थकः परिपालनीयः ।

10

तथा जगद्द्विष्टसमिश्रदुःख-

सुखात्मकं सर्वमिदं तदैव ॥ ९१ ॥

२ ३३०

करचरणशिरःप्रमृतिमेदादनेकप्रकारः कायो यैकत्वेनाध्यवसितः परिपालनीयो
भवति दुःखनिर्वत्तनाद् सुखोपशनात्, जगत्सत्त्वलोकः अभिभवेकत्वेनाध्यवसितमात्मनः
परिपालनीयं भवति । अभिवद्युखसुखात्मकं च । लुभचकारो निर्देशः । तथैव हस्तादिभेद-
१४ वदेव सर्वमिदमिति बहुप्रकारात्मितिभेदभिन्नमपि । अयमभिप्राप्तः—यथा अभ्यासादेकत्वाध्यव-
साप्तेऽस्मिन् काये एकत्वमन्तरेणापि, तथा अनेकप्रकारे जगत्पौरीति न कश्चिद्दिवोपः ॥

त्यादेतत्—यदि भक्ता सह जगदेकत्वमात्म, तदा कथमिव भवतो दुःखमन्य-
संतानेषु न बाधकं स्यात् १ एवं विपर्ययेऽपि योज्यगिलाशङ्काह—

यशस्यन्येषु वेदेषु महुःखं न ग्राघने ।

५०

तथापि तदुःखमेव समात्मकोहदुःखम् ॥ ९२ ॥

अन्येषु अपरेषु शरीरेषु मम दुःखं यदि नाम प्रदाधकं न भवति, तथापि तदुःखमेव
मम । कुतः २ आमनि लोहेन दुःखं सोहुग्रामस्यम् । हेतुपदमेतत् । अशेष ग्रवृत्तावपि
दुःखस्मावतां न मुक्तितीर्थ्यः । एवं विपर्ययेऽपि व्याख्येयः ॥

तथा यशस्यसंवेदयमन्यदुःखं ग्राघना ।

२०

तथापि तस्य तदुःखमात्मकोहेन दुःखम् ॥ ९३ ॥

२ ३३०

अहः स्वपरविशेषयमपास्य दुःखस्मावतैव निर्वत्तनहेतुः । अत जाह—

मयान्यदुःखं हन्तव्यं दुःखत्वादात्मदुःखत् ।

यद्दुःखं तत्त्वमया हन्तव्यम्, यथामद्युखम् । दुःखं वेदमन्यसत्त्वदुःखमिति
समावैदुप्रयोगः । दुःखस्मावतामात्रमादिनी हन्तव्यता । न च लसिद्वात् हेतोः,
३० अविशेषेण दुःखस्मावतायाः प्रसाधितताद् । न चायनेकान्तिकता, आत्मदुःखस्यापि
हन्तव्यता न स्यादविशेषादिति विपर्ययबाधकम् । विशदत्ताप्यत एव न स्यात् । तथाय-
मपरः प्रयोगः—

अनुप्राणा मयान्येऽपि सत्त्वत्वात्रात्मसत्त्ववत् ॥ ९४ ॥

ये सत्त्वास्ते सर्वे स्या अनुप्राणाः, यथा आत्मसत्त्वः । सत्त्वत्वं अन्येऽपि प्राणिनः
इति स्वभावदेहतेरेव । सत्त्वात्मकतामात्रभाविनि अनुप्राणात्मसाकृता अत्र । अयमपि नासिद्धः,
सत्त्वात्मकतामाः पक्षे प्रसिद्धत्वात् । आत्मोऽनुप्राणात्मात्रप्रसेवेन अनैकान्तिकोऽपि न
स्यात् । पूर्वशब्द विशदः ॥

ननु वस्ति विशेषोऽन्यसादत्मनि सुलग्निवेशो नाम । तथा ततोऽयमवैकान्तिको
देहतुरिति । अप्राक्ष—

यदा मम परेणां च मुख्यमेव भूत्वा ग्रियम् ।

तदात्मनः को विशेषो येनात्रैव सुखोदामः ॥ ९५ ॥

तु उद्यमेव सममेव सुखं प्रियमिष्टम् । तदात्मनः परस्मात् को विशेषः । नैव कथित् । १ ११
येन तत्रैव आत्मयेव सुखोदामनाम तात्पर्य न परस्मिकिल्पर्यः ॥

प्रथमे हेतावनैकान्तिकतां परिहरनाह—

यदा मम परेणां च अयं दुःखं च न ग्रियम् ।

तदात्मनः को विशेषो चतुं रक्षामि नेतरम् ॥ ९६ ॥

भयमिति दुःखदेहुः । नेतरमिति नान्यम् ॥

स्यादेतत्-यदि नाम दुर्लभात्मकता न विशिष्यते, तथापि यस्य दुःखेन बाधा स्यात्,
स एव रक्षितुमुचितो नान्य इत्याह—

तदुःखेन न मे बाधेत्वतो यदि न रक्षयते ।

नागामिकायदुःखान्मे बाधा तत्केन रक्षयते ॥ ९७ ॥

यस्य परस्य दुःखेन मम बाधा पीडा नासीत्प्रतोऽस्मात् कारणाद् यदि न रक्षयते- २०
ज्ययः, तदा अपरमिदं ज्याहृतं स्थात् । यसो नागामिनः कायस्य परलोकभाविनो न रक्षा-
दिजातस्य दुःखात्मकस्य [दुःखान्मे] तस्योपात्तस्य कायस्य काचिद्बाधा संभवति, तस्य
अन्यत्वात् । इति लोकोनौ, तस्मादर्थे वा । यत परम्, तस्मात् केवलमिद्रायेण असौ रक्षयते ।
काय इति ग्रहतत्त्वात् पापान्निवर्तनात्, तुश्शले प्रवर्तनात् ॥

अथापि स्याद्-अहमेक एव सर्वदा, तेनात्र भिन्नत्वं नाश्चि शरीरयोः । नायं दोषं २५
एत्यप्राह—

अहमेव तदर्थीति भिन्नत्वं परिकस्यना ।

आहम्नो निराकरिष्यमाणस्यात् निरस्त्वाच लेशतः तत्कोऽयमहंप्रस्तमस्य दिष्यो
मविष्यति । तस्मादहंप्रस्तमविष्यपत्य कल्पयिदेकस्यामावान्मिष्येये परिकृत्यना अप्यवस्थायः ।

अहमेन तदपीति । भवान्तेरेऽपि । मायोपसम्बोधादानस्कन्धभाप्रालम्बनत्वादस्य । इतीद-
मपि अच्युतसाध्यशादुष्टते, न तु पुनरस्य वस्तुतः किञ्चिदालम्बनमस्ति, विकल्पा-
स्मकल्पाद् ॥

कुतः पुनरियं मिद्याकल्पनेलाह—

६ अन्य एव सुतो यस्यादन्य एव ब्रजायते ॥ ९८ ॥

यदा नामादिः कश्चिदेकः परलोकगामी संभवति, स्फन्द्यमात्रमेव केवलम्, तदा न
खलु यदेव स्फन्द्यपञ्चकमिष्ट विनाश्यति, तदेव पुनरस्यापेष्टते परलोके, अपि तु अपूर्वेन
पूर्वनिश्चृतो तत्र इदं प्रत्ययताविद्याईं हेषकर्मभिसंस्कृतमन्तरामवसंतत्वा समुपवधते । तस्या-
दनादिसंसाप्रवृत्तिवितपविकल्पाभ्यासवात्नावशादहंप्रत्ययो वितप एव उपजायते ॥

१० किं च । इदमपरं तत्र बाधकमिल्याह—

यदि तस्यैव यदुःसं इद्युं तस्यैव तन्मतम् ।

पाददुःखं न हस्तस्य कस्माच्चेन रक्ष्यते ॥ ९९ ॥

आत्मा तावद् यदागामिकायदुखरक्षार्थं न यतिनव्यम् । इह एकसिंभापि काये
प्रत्यभेदादिनं दुःखम् । ततो यदा अन्यदुखमन्यस्य रक्षितुं न युज्यते, तदा कर्त्त
१० पादादौ प्रहारं फलनं दद्धा हस्तं प्रसारं रक्ष्यते । अन्यव्याविशेषान्मुक्तमेतदित्यर्थः ॥

अथ—

अद्युक्तमपि चेदेतदहंकारापवर्तते ।

तद्युक्तं निश्चर्त तत्समन्यम् यद्यक्षलम् ॥ १०० ॥

अहंकारोऽस्मिन् काये अहम्लियामद्यादामनोऽभावेऽपि । प्रवर्तते जायते पादादौ
२० रक्षणमनसिकाः । नैव तदुपुङ्कुम् । यतो यद्युक्तं युक्त्या संगतं न भवति, तत्रिकर्त्तमपसार्थं
स्कौरीयं परकीयं च यद्यावलं यदासामर्थ्यम् । शक्तिवैकल्पादेव तदुपेक्षिद्यमुचितमिति भावः ॥

स्वादेतत्—यदि नाम आत्मादिनांस्ति, तदापि संतानो नाम एकः संभवति, तथा
यद्युक्तान्करत्तरणादीनां समुदायः शरीरमेकम् । तदेतद्युपेक्षासंविशिष्टोऽपि यदेव
आमदुखापहरणादेनियमकं भविष्यति । ततोऽप्यमविशेषादित्यसिद्धो हेतुः, पूर्वकं अनैका-
३५ न्तिक इत्याशक्तिः—

संतानः समुदायम् परिह्वेनादित्यन्वृता ।

यस्य दुःखं स यस्त्वात्काम्य तरस्य भविष्यति ॥ १०१ ॥

संतानो नाम न कश्चिदेकः परमार्पतन् संभवति । किं तर्हि कार्यकारणमाव-
प्रवृत्तक्षणपरंपराप्रवाहरूप एवायम्, ततो व्यतिरिक्तात्यानुपलम्बाद् । तस्मादेतेषामेव क्षणा-
४० नामेकपदेन ग्रन्तिपादानाय संकेतो कृतो द्वुदीर्घवहारार्थं संतान इति । इति प्रवर्तसंग्रहे
अपम् । तेन ज्ञानाभिनिवेदयो न कार्यः । अन्यथा ज्ञानाना किमपराहं येनासौ न स्वीकितते ।
एवं समुदायोऽपि न समुदायम्यो वक्तुसन् एको विष्टते, तस्य तेष्यः पृथग्नुपलम्ब्यः ॥

तत्त्वान्यत्वविकल्पसु अस्य अक्षयविविद्यमेणैव गत इति नेह प्रतायते । तदश्च अयमपि संश्लिष्टेऽन्वे शूर्ववत् । अनयोर्यथा संस्थमुदाहरणमाह—पञ्चिसेनादिवदिति । पञ्चित् संतानः, सेनादिवत् समुदायः । आदिशब्दान्वालावनांदयो गृह्णन्ते । यथा अनेकांशो पिण्डिकादीनां शूर्वपरमावेन व्यवस्थितानां स्वरूपमन्तरेण पञ्चिर्वास्ति लक्ष्मूत्रवदेका, यथा च हृत्यश्वपदादिति-प्रश्नतिम्यो मिलितेम्यो व्यतिरिक्ता नान्या सेना काचिदेका तत्रास्ति, तथा समुदायोऽपि । १
एतच अन्यत्र [९.७३] विस्तरेण विज्ञातिमिति नेह विचार्यते । नम्मादस्तु सदात्मवदाभावान्मूर्पायं प्रत्ययः । अर्यो या, विचारादाहत्यात् । एवमालादेः स्वामिनः कस्यचिदभावाद् यस्य संबन्धित् दुःखं स नास्ति । अतः कस्य तदुत्ते स्वामीयं भविष्यति । नैव कस्यचिदित्यर्थः । ननु यदि आत्मादिनास्ति, तदा कर्मयं दृष्टान्तो भविष्यति आपवदिति आत्म-सत्त्ववदिति च । स्वस्मेतद् । किं त्वं नेदं व्यसनितया साधनविधीयते, किं तदृष्टं परस्य १० अत्मग्रहाभिनिवेशनिवारणाय । तददि परस्य निवृत्तं एव आत्मग्रहाभिनिवेशः, तदा न किंचित् प्रयोजनमनुमानप्रयोगात् । अथ न निवृत्तः, तदा तदभिप्रायेणैव खपरविधाय कृत्वा तद्यत्त्वायनार्थं साधनं दृष्टान्तश्चोन्यते, इति न दृष्टान्तस्यासिद्धिर्विषयात् प्रवर्तनाय । किं च । इदमुपात्तपश्चस्त्वत्वमभिसंधाय दृष्टान्ते दीप्तमाने न काचित् क्षमिः, अत्रैव आत्मशब्दस्य प्रदृष्टेऽरिति ॥ १५

इदानीं प्रकृतमुपसंहरनाह —

अस्वामिकानि दुःखानि सर्वाप्येवाविशेषतः ।

दुःखत्वादेव वार्याणि नियमस्त्र किंकृतः ॥ १०३ ॥

न विष्वन्ते स्वामिनो येवामुक्तकमेणेति विग्रहः । अप्मानि न कस्यचियतिबद्धानि इत्यर्थः । कुतः ? किं कानिचिदेव ! न । सर्वाप्येवाविशेषतः । न काचित् कस्यचित् स्वामि २० त्वमस्ति, विशेषाभावात् । दुःखत्वादेव खपराविभागं कृत्वा वार्याणि निषेच्यानि भवन्ति । नान्यत्रिमितमस्ति तत्र आत्मीयत्वादि । तेनायं नियमः किंकृतः, केवल विशेषेण कृतः ! येव सर्वीणां च वार्याणि न परकीयानीति । एवं दुःखत्वादिति हेतुरनैकान्तिको न मवर्तति समर्पितम् ॥

ननु यदि दुःखी नाम न कष्टित् संसरे संभवति, तदृष्टं दुःखमनिकार्यमेव स्यात्, २१ कृपापात्रस्य दुखिनः कस्यचिदभावादिलाशङ्कमान आह—

दुःखं कस्याभिवार्यं चेत्तर्वेयामविचादतः ।

वार्यं चेत्सर्वमप्येवं नै चेदात्मापि सत्त्ववत् ॥ १०३ ॥

न वार्यमेव निरात्मकत्वादेव यदि मन्यसे, तदा व युक्तमेतद् । कुतः ? सर्वेषां-मविचादविप्रतिपर्योः । चार्याक्षयापि खदुःखपरिहारैवेह प्रदृते । न च तेवाभास्मानोऽपि २२

¹ MSS. read आत्मनि सर्ववद् Our reading is based on Com. and Tibetan translation.

मुपगमाददोषः, तत्सभावस्यानुपलब्धेः । न च अभ्युपगमात्रेण तत्य सत्ता प्रसिद्ध्यति, तत्साधकप्रमाणाभावात्, बाधकत्य च अनेकप्रकारस्याभिधानात् । एवं सति यदि वार्य दुःखम्, तदा सर्वं वार्यम्, न चेत्सर्वं वार्यम्, तदात्मापि । उपाचारशक्तन्धर्मामपि दुःखं न वार्यम्, सर्वे (स !) बद्विदेयादित्युपसंहारः ॥

८ त्यादेतद्-करुणापरतात्तया परदुःखदुःखिनः सर्वदुःखापहरणाय यतः । तदर्थं बहुदुःखनिदानं सैव प्रधर्षतो नेत्रादपितुं दुष्प्रत इति परवचनावकाशं शङ्खमानं आह—

कृपया बहु दुःखं लेकसादुत्पथते बद्धान् ।

बलादिति प्रयत्नात् । अत्रोत्तरमाह—

जगदुःखं निरूप्येऽनं कृपादुःखं कथं बहु ॥ १०४ ॥

P ३३८ १० जगतो दुःखं नारकादिहृतमनेकअकारं समीक्ष्य इदं कृपाहृतं दुःखं कथं बहु । नेदं बहु कृपादुःखमिति मावः ॥

कि च । अपरमिदमत्रोत्तरमिल्लाह—

बहुनामेकदुःखेन यदि दुःखं किंच्छति ।

उत्पाद्येव तदुःखं सदयेन परत्तमोः ॥ १०५ ॥

११ एकस्य पुरुषस्य दुःखेन बहुना सत्त्वानां यदि दुःखं विगच्छति निर्वर्तते, तदा उत्पाद्येव जनयितन्यमेतत्ताद्दाहं दुःखम् । सदयेन कृपात्मकेन परस्यामनश्च ॥

उत्प्रूतामस्य परिह्रन्नाह—

अतः सुपुष्पचन्द्रेण जानतापि नृपापदम् ।

आत्मदुःखं न निहतं बहुनां दुःखिनां व्ययात् ॥ १०६ ॥

१२ यत एव उत्पाद्येव तदुःखं कृपाद्वन् स्वपरामनोः अत एव सुपुष्पचन्द्रेण बोधिसत्त्वेन । वृपादापदं नृपस्य वा राह आपदम् । जानतापि बुध्यमानेनापि । आत्मदुःखं न निहतं न निर्वर्तितम् । उपेक्षितमिति यावत् । तथा राज्ञोऽपि परलोकदुःखम् । किमिति ? बहुना दुःखिनां व्ययात् । दुःखस्येति प्रकृतं षष्ठ्यन्ततया संबध्यते । यदुकं सुपुष्पचन्द्रस्येति—
२४ वृतके [समाधिः ३.५]—तथा हि—जतीतेऽच्यनि रक्षप्रचन्द्रविशुद्धाम्बुद्धत्राजो नाम तथा-

P ३३९ गतोऽभूत् । स भगवान् बुद्धकृत्य कृत्वा वित्तरकालमनस्याय परिनिर्वृतः । तस्य शक्ति परिनिर्वृते शासनान्तर्भानसमये राजा शूदरतो नाम बभूत् । तस्य राजावती नामं राजघानी । तस्मिन् काले दृष्टिविपन्नाः सत्त्वाः । तेषामनुकम्याद्य बहुवो बोधिसत्त्वा उत्पन्नाः प्रवृत्तिः । ते च ततो राघुजनपदेष्यो निर्बसिताः समक्षभद्रं नाम अरम्पवनजलाष्टमुपसूत्तम् विहरन्ति स्य साध्यं सुपुष्पचन्द्रेण धर्मभान्तकेन । अय खलु सुपुष्पचन्द्रस्य बोधिसत्त्वस्य सत्त्वान् २५ करुणायमानस्य रहोगतस्य चेतसि वितर्क उदपादि—यद्विहं जनपदराघुराजधानीर्गत्वा सत्त्वान् कुर्माग्रप्रपन्नान् कल्पाणे वर्त्मनि प्रतिष्ठापयामि । स तमर्यं सत्रजाचारिष्यो निवेदयामास । तैर्निर्वार्यमाणेऽपि खल्यं च सापदं प्रतिपद्यमानः तस्य राज्ञोऽपि ततो बनखण्डानिर्जग्म ।

स क्रमेण धर्मै देशायन् तत्य राहो राजधानीमनुप्राप्ते बहून् सत्त्वान् राजपुश्चामात्पुरोहित-
प्रमृतीन् प्रकारं विनीय सत्पर्य व्यवस्थापयन् तेन राजा इष्टः । सहदृश्नेन प्रकृतः सर्वे
च जनकार्थं सदाचर्जितं प्रतिपद्य इत्युपूर्वितद्वयः । तदधार्यै स्वपुश्चानाशापयामास । तांथ
तदृष्टविमुखान् प्रतिपथं नन्दिकं षष्ठ्यधातकमाहापयामास । तेन नदाहामलुक्तमनेन
कारचरणादिच्छेदक्षेण अक्षीणि च संदेशिकेनोदृत्य जीविताद् व्यपरोपितः । अब तस्य
मिको राजमार्गानाम जीविताद् व्यपरोपितस्य शरीरे अनेकान्यद्वृतानि बभूः । तानि
प्रतिपथं स राजा निधित्वं भोगित्वात् एवार्थं मिक्षुरिति परिलापयतो बहुतरं परिदेवते स्म ।
इति सुपुष्पचन्द्रस्येतिष्वचकं संक्षिप्तं कथितम् । विलोरणं पुनः समाधिराजस्यै [३५]
निर्दिष्टप्रिति तत्रैव अवधार्यम् ॥

न चापि कृपाकर्ता परदुःखदुःखिनां महदपि दुःखं बाधकमिति प्रतिपदयत्राह— १०
एवं भावितसंतानाः परदुःखसमप्रियाः ।

अवीचिमवगाहन्ते हंसाः पश्चवनं यथा ॥ १०७ ॥

एवं परामन्मतया मावितसंतानाः अनाभोगप्रवृत्तचित्तसंततयः । परदुःखेन समं
तत्वं प्रियं सुखेहर्तुर्येषां ते तथा । आस्मुखमपि परदुःखेन दृख्येन येषामिर्बर्थः । ते
अवीचिमवगाहन्ते परव्यवनभमुद्धरणात् तदुःखं सुखमेव मन्यमानाः । इदमेवाह—हंसाः ११
पश्चवनं यथा । आवीचिमवगपि दुःखं सुखमेव परार्थे येषां ते । केन दुःखेनुना अस्येन
दुःखिनो भविष्यन्ति ।

अपि च । सुखमपि तेषामसाधारणमेवोपजापते परम्पुरेन, इत्युपदर्शयत्राह—

मुच्यमानेषु सन्त्वेषु ये से प्रामोदसागराः ।

तैरेव ननु पर्याप्तं भोक्षेणारसिकेन किम् ॥ १०८ ॥

१०

दुःखव्यवनादिसंयुक्तमानेषु सत्त्वेषु सत्त्वु । ये ते हंसि । तेषामेव अनुभवसिद्धत्वा-
दिदंतया कथयित्वमाक्षयाः, अत एव प्रामोदसागराः संतुष्टिसमुदादाः कृपाकर्ता संतानेषु
प्रादृभवन्ति । तैरेव प्रामोदसागरैः पर्याप्तं तदन्यसुखमैमुख्यात् परिसमाप्तम् । * * * *

धतः परार्थं कृत्यापि न मदो न च विमयः ।

न विपाकफलकाङ्क्षा परार्थैकान्तदृष्ट्यात् ॥ १०९ ॥

११

तस्माद्यथान्तरशोऽवर्णादात्मानं गोपयाम्यहम् ।

रक्षाचित्तं दयाचित्तं करोम्येवं परेष्वपि ॥ ११० ॥

अभ्यासाद्यन्वदियेषु शुकशोषितपिनुभु ।

मवत्यहयिति क्वानमसत्यपि हि वस्तुति ॥ १११ ॥

१ Tibetan translation suggests: अपाविनवं बहुपदे: for प्रकार २ SS reads
भोक्षेणारसिकेन किम् ३ Remaining part of Patanjali in this chapter is lost
on missing folios.

तथा कायोऽन्वदीयोऽपि किमालेति न गुह्यते ।
 परत्वं सु स्वकावयस्य लितमेव न दुष्करम् ॥ ११२ ॥
 आत्मा सद्गुणमात्मानं परानपि गुणोदधीत् ।
 आत्मभावपरित्वां परादानं च भावयेत् ॥ ११३ ॥
 कायस्यावयवत्वेन यथाभीष्टाः करावयः ।
 जगतोऽन्यवत्वेन तथा कम्मान्न देहिनः ॥ ११४ ॥
 यथात्मकुद्धिरभ्यासात्मकावेऽस्मिन्निरात्मके ।
 परेष्यापि तथात्मत्वं किमभ्यासान्न जायते ॥ ११५ ॥
 एवं पराये कृत्वापि न मद्रो न च विस्मयः ।
 आत्मानं भोजयित्वैव फलाशा न च जायते ॥ ११६ ॥
 १० समाधावार्तिशोकादेरात्मानं गोप्यमिक्षुसि ।
 रक्षाचिन्तं दयाचिन्तं जगत्प्रभ्यसतां तथा ॥ ११७ ॥
 अध्यतिष्ठद्वो नाथः सनामाप्यवलोकितः ।
 पर्वच्छारथभयमण्णनेतुं अनस्य हि ॥ ११८ ॥
 १५ दुष्कराम निवर्तेत यस्मादभ्यासशक्तिः ।
 यस्यैव अवणामासस्त्वेनैव न विना रतिः ॥ ११९ ॥
 आत्मानं आश्राम्यैव यः शीघ्रं वातुमिक्षुनि ।
 स चरेत्परमं शुद्धं परात्मपरियतनम् ॥ १२० ॥
 यस्मिन्नात्मन्यतिकेहाह्लपादपि भयाद्वयम् ।
 २० न ह्विपेक्षसमात्मानं शत्रुवदो भयावहः ॥ १२१ ॥
 यो मान्यमुख्यिपासादिप्रतीकारचिकीर्ष्या ।
 पश्चिमत्प्रस्ताव इन्ति परिवन्यं च तिष्ठति ॥ १२२ ॥
 यो लाभमत्क्रियाद्वेतोः पितरावपि मारयेत् ।
 रक्षत्रयस्मादयारेनाशीर्वद्वनो भवेत् ॥ १२३ ॥
 २५ कः पञ्चतसमात्मानमिक्षुद्वेषत्पूजयेत् ।
 न पदयेच्छुद्वेषैनं कश्चिनं प्रतिमानयेत् ॥ १२४ ॥
 यस्मि दास्यामि कि भोक्ष्ये इत्यात्मार्दे शिशाचता ।
 यदि भोक्ष्ये कि ददामीति परार्थे देवराजता ॥ १२५ ॥
 आत्मार्थं पीडयित्वाम्यं नरकादिषु पश्यते ।
 ३० आत्मानं पीडयित्वा हुं परार्थं सर्वसंपदः ॥ १२६ ॥
 दुर्गतिर्नीचिता भौत्तर्य यथैवात्मोक्तीच्छुया ।
 तामेवान्मत्र संक्रम्य मुग्निः सत्कुरिम्बतिः ॥ १२७ ॥

आलार्हं परमाहृष्य दासत्वाद्यनुभूयते ।
 परार्थं तेनमाहृष्य स्वामित्वाद्यनुभूयते ॥ १२८ ॥
 ये केचिद्दुःखिता लोके सर्वे ते स्वसुखेच्छया ।
 ये केचित्सुखिता लोके सर्वे तेज्यसुखेच्छया ॥ १२९ ॥
 वहुना वा किमुकेन इश्वतामिदमन्तरम् । ६
 स्वार्थीर्थिनश्च वालस्य मुनेश्चान्यायकारिणः ॥ १३० ॥
 न नाम साध्यं बुद्धत्वं संसारेऽपि झूतः सुखम् ।
 स्वसुखस्यान्यदुःखेन परिवर्तमारुर्तः ॥ १३१ ॥
 आसां तावत्तरो लोके हृष्टोऽप्यर्थो न सिद्धति ।
 भूतसाकुर्तः कर्म स्वामिनोऽवदतो भूतिम् ॥ १३२ ॥
 त्वक्त्वान्योन्यसुखोत्पादं द्वाषट्कुलोत्पवम् ।
 अन्योन्यदुःखनाद् धोरं दुःखं गृहन्ति मोहिताः ॥ १३३ ॥
 उपद्रवा ये च भवन्ति लोके
 यावन्ति दुःखानि भयानि चेद ।
 सर्वाणि तान्यात्मपरिमहेण १३
 वर्त्तिं ममानेन परिमहेण ॥ १३४ ॥
 आत्मानमपरित्यज्य दुःखं त्वकुं न शक्यते ।
 यथाप्रिमपरित्यज्य वाहं त्वकुं न शक्यते ॥ १३५ ॥
 तस्मात्स्वदुःखान्तर्यामी परकुःत्वशमाय च ।
 ददान्यदेह्य आत्मानं पराम् गृहामि चात्मवत् ॥ १३६ ॥ २०
 अन्यसंबद्धमसीति निश्चयं कुरु हे मनः ।
 सर्वस्त्वार्थमुत्सन्य नान्यविन्तं त्वयाद्युना ॥ १३७ ॥
 न तुकं स्वार्थदृष्ट्यादि तदीरेश्चक्षुरादिभिः ।
 न तुकं स्वदितुं स्वार्थमन्यदीयैः करादिभिः ॥ १३८ ॥
 तेन सप्तपतो भूत्वा कावेऽस्मिन् यदीक्षसे । २५
 तत्तदेवापहत्यास्मात् परेभ्यो हितमान्वर ॥ १३९ ॥
 हीनारिष्वात्मतां कृत्वा परत्वमपि चात्मानि ।
 भावयेद्यां च मानं च निर्विकल्पेन खेतसा ॥ १४० ॥
 एष सत्क्रियते नाहं लाभी नाहमयं यथा ।
 स्वयतेऽहमहं निष्ठो दुःखितोऽहमयं मुखी ॥ १४१ ॥
 अहं करोमि कर्माणि तिष्ठत्येष तु सुखितः ।
 अयं किं भावाङ्कोके नीचोऽहं किं निर्गुणः ॥ १४२ ॥

- कि निरुणेन कर्तव्यं सर्वस्यात्मा गुणान्वितः ।
 सन्ति ते येष्वहं नीचः सन्ति ते येष्वहं वरः ॥ १४३ ॥
 शीलदृष्टिविपत्त्याविदेशशक्त्या न मधुशात् ।
 निकित्सोऽहं यथाशक्ति पीडाप्यज्ञीकृता मया ॥ १४४ ॥
 अथाहभूमिकित्सोऽस्य चर्मान्मामवमन्वसे ।
 कि भैरवद्वयैः कृत्यमाला तु गुणवानवम् ॥ १४५ ॥
 दुर्गात्मिकालवक्त्रस्थेनवास्य करुणा जने ।
 अपरं गुणमातेन पञ्चिनाम् विभिर्गीषते ॥ १४६ ॥
 समात्मानमालोक्य यतः स्वाधिक्यवृद्धये ।
 कलहेनापि संसार्यं लाभसत्कारमात्मनः ॥ १४७ ॥
 अपि सर्वत्र मे लोके भवेतुः प्रकटा गुणाः ।
 अपि नाम गुणा देऽस्य न श्रोदृष्ट्यपि केचन ॥ १४८ ॥
 छायेरक्षणि मे दोषाः स्वान्मे फूजास्य नो भवेत् ।
 सुलघ्या अद्य मे लाभः पूजितोऽहमयं न तु ॥ १४९ ॥
 पदयामो मुदिवालावचिरादेनं खलीकृतम् ।
 हास्यं जनस्य सर्वस्य निन्द्यमानमित्सततः ॥ १५० ॥
 अस्यापि हि प्रशक्तस्य स्पर्धा किल मया सह ।
 किमस्य भुत्तमेतावत् प्रक्षा रूपं कुलं वनम् ॥ १५१ ॥
 एवमात्मगुणान् छुत्या कीर्त्यमानानित्सततः ।
 संजालपुलको हटः परिमोक्ष्ये सुखोत्सवम् ॥ १५२ ॥
 वद्यज्यस्य भवेत्ताभ्यो माहोऽस्याभिरसौ भलाश् ।
 दत्त्वासौ यापनमात्रमलक्ष्यं करोति चेत् ॥ १५३ ॥
 मुख्याच्च च्यावनीयोऽयं योग्योऽस्मद्व्यथया सदा ।
 अनेन जातशः सर्वे संसारध्यविता वद्यम् ॥ १५४ ॥
 अप्रेषया गताः कल्पाः स्वार्थं निष्ठासनस्थ ।
 अमेष महतानेन दुःखमेव त्यजितम् ॥ १५५ ॥
 मद्विक्षया तथात्रापि प्रवर्त्तस्याविचारतः ।
 श्रद्धयस्येतद्वृणाम् पश्चाद्यूतं हि बचनं मुनोः ॥ १५६ ॥
 अमविष्यदिदं कर्म कृतं पूर्वं यत्रि त्वया ।
 वैद्वं संपत्सुखं मुक्त्वा नाभविद्यदियं वद्या ॥ १५७ ॥
 तस्याद्यथान्वदीयेतु शुकशोणितविन्दुपु ।
 अकर्यं त्वमहंकारं तथान्वदेवपि भावय ॥ १५८ ॥

असैवं पतितस्यापि सर्वार्थीयं वसुंष्ठा ।
 नालं पूरयिषुं वाङ्गां तत्कोऽस्येच्छां करिष्यति ॥ १७५ ॥
 अक्षम्यनिच्छतः छेषा आशाभङ्गव्य जायते ।
 निराशो यसु सर्वत्र तथ संपदजीर्णिका ॥ १७६ ॥
 ६ तस्मान् प्रसरो देवः कायस्येच्छाभिषृदये ।
 अद्वक्त नाम तद्वसु यदिहत्वास्त्र गृहणते ॥ १७७ ॥
 ग्रसनिश्चावसानेयं निश्चेष्टान्येन आस्यते ।
 अग्निश्रितिमा घोर कर्मादत्र ममाभ्रः ॥ १७८ ॥
 कि ममानेन यज्ञेन जीविना वा शृतेन वा ।
 १० लोकार्थेः को विशेषोऽस्य हाहंकारं न नश्यति ॥ १७९ ॥
 अरीतपक्षपातेन वृथा दुःखमुपाज्यते ।
 किमस्य काष्ठतुल्यस्य द्वेषेणानुनयेन वा ॥ १८० ॥
 मया वा पालितस्यैवं गृभाशैरक्षितस्य वा ।
 न च ज्ञेहो न च द्वेषपक्ष ज्ञेहं करोमि किम् ॥ १८१ ॥
 १५ रोचो यस्य खलीकादत्तोषो यस्य च पूज्यवा ।
 स एव केव आनाति अमः कस्य कुतेन मे ॥ १८२ ॥
 इमं ये कायाभिच्छन्ति तेऽपि मे सुहृदः किल ।
 सर्वे खलायभिच्छन्ति तेऽपि कस्यात् मे ग्रिवाः ॥ १८३ ॥
 तस्मान्मयानपेक्षेण कायस्यको जगद्विते ।
 अतोऽयं बहुदोषोऽपि भाव्यते कर्मभाष्टवत् ॥ १८४ ॥
 २० तेनालं लोकवित्तेः पश्चिमाननुयाम्यहम् ।
 अप्रमादक्षयां स्तूत्वा स्तानमिदं निवारयन् ॥ १८५ ॥
 वस्मादावरणं हस्तुं समाधानं करोम्यहम् ।
 विमार्गाद्वित्तमाहृत्य खालम्बननिरल्लरम् ॥ १८६ ॥

२५ बोधिचर्यावतारे प्रानपारमिता नाम अष्टमः परिच्छेदः ॥

९ प्रज्ञापारमिता नाम नवमः परिच्छेदः ।

यो निलेपतया निहत्तरपदं सर्वप्रपञ्चोच्चिता

P 343

प्रज्ञापारमितादिसंश्लिष्टिपदैरारह्यायतेऽनाश्रया ।

यो सम्यक्प्रतिपद्ध निर्मलभियो यान्त्युत्तमो निर्वृति

ता नत्वा विधिवद् करोमि विवृति तत्याः प्रसन्नैः पदैः ॥ १ ॥

यत्राचार्यो गुणनिधिरस्ती शान्तिदेवः प्रकाशं

वक्तुं शक्तः ब्रवचत्तमहाम् मेधिपारं ग्रयातः ।

कि तस्यार्थं हत्तमतिरहं वक्तुर्लीशस्तपापि

P 344

प्रज्ञान्यासात्मुक्तैत्तमसमं यस्तोऽस्मि प्रवृत्तः ॥ २ ॥

न नाम कांचित्पुण्डलेशादासना

10

भैरवं भेदस्ति प्रतिभाग्युणोऽर्जितः ।

तथापि सन्मित्रनिषेदवणाफलं

यदेव मे तादृशो वाक् प्रसर्पति ॥ ३ ॥

अथ यो नाम कविष्ठृः गोत्रविशेषाद् पर्युपसितकल्पाणमित्रतया विजग्नापर्योपस-
समस्तात्त्वनदुःखदुःखी सर्वप्राणमृतां निःशेषदुःखसमुद्धरणाशयः दस्मुखनिरपेक्षः तत्प्रशमो- १५
पायभूतं दुर्द्वयमेत्र मन्यमानः तत्प्राप्तिवाच्छया समुद्धरितवेचिदित्तो नहात्मा सौगत-
पदसाधनोपायभूतसंभारदद्यपरिशूलार्थं ऋगेण दानादिपु प्रवर्तते । तस्य तथा प्रवर्तमानस्य
सम्यक्प्रतिपत्ततामध्यत्यापि दानादयः प्रज्ञाविकल्पतया जगदर्थसंपादननिदानं बुद्धत्वं नाव-
हन्तीलमिसंधाय अवश्यं संसारदुःखनिरोक्षार्थिना प्रज्ञोपादनाय वतितव्यम् । पषोक्तम्—
शम्भेन विपश्यनाद्युक्तः

20

P 344

[८४]

इत्यादि । तत्र शम्भप्रतिपादनं छत्रम् । इदानी तदनन्तरप्राप्तं विपश्यनो प्रज्ञापर-
नामधेयां प्रतिपादयनाह—

इमं परिकरं सर्वं प्रज्ञार्थं हि मुनिर्जग्नी ।

तस्माद्यादयेत्तमाङ्गं दुःखनिरुत्सिकाद्युत्तमाङ्गं ॥ १ ॥

25

इममिति समनन्तरमिति शास्त्रे लक्षणतः प्रतिपादितं दानादिकमिदंतया प्रस्तुतया
परामृशति । परिकरमिति परिखारं परिच्छेदम् । संभारमिति यावत् । सर्वसुक्तप्रकारमन्यथा ।

1 This chapter is treated by Com. as an independent work and hence the invocation. 2 Before Introductory stanzas, MSS. insert यो लोकपालव नमः, जो लोकेशाय नमः which are omitted in T. Instead, T gives : मङ्गुष्ठिये इमारभूत्यनमः. 3 MSS. लक्षणपु for मुहुरपु. 4 MSS. मरित्यमात्रिप्रतिमागुणोर्जिता. Our text is based on T.

प्रार्थं हि मुनिर्जगाविति संबन्धः । प्राचा यथावस्थितप्रतीक्षासमुद्भवस्तुतस्त्रियलक्षणा, सैव अर्थः प्रयोजनं संबोधिष्ठेतुमावोपनायकतया यस्य दानादिलक्षणस्य परिकरस्य स तया, तमिति । दानपारमितादित् धर्मप्रविचयस्वभावायाः प्राचायाः प्रधानवाचात् । तथा हि दानं संबुद्धबोधिप्राप्तये प्रथमं कारणम्, पुण्यसंभारान्तर्भूतवाचात् । तद्व शीलालंकृतमेव सुगतिः परंपरां सुखभोगोपकरणसंपन्नाप्यवहदनुसंहानप्रतिलम्भमेतुः । क्षान्तिरपि तद्विपक्षभूतप्रतिष्ठ-
P 245 प्रतिपक्षतया दानशीलसुकृतमयं संभारमनुपाळवन्यत्तु सुगतवाचिगतये संग्रवत्तते । एतद्व शुभं दानादित्रितयसंभूतं पुण्यसंभारास्यं वीर्यमन्तरेण न भवतीति तदपि उभयसंभारकारणतया सर्वावरणप्रद्वाणाय समुपचायते । समाहितविचयस्य च यदाभूतपरिवानमुपचत इति घान-पारमितापि अनुसरक्षान्वेतुरुपपद्धते । एवमेते दानादयः संकृत्य संस्कृता अपि प्रक्षामन्तरेण १० सौगतपदाधिगमेहत्वे न मवन्तीति नापि पारमिताव्यपदेशं लभन्ते । प्रक्षाकृतपरिद्विद्विभाजः पुनः अव्याहृतोदारप्रद्विलितया तद्वकूलमनुवर्तमानः । तदेतुभावमधिगच्छन्ति, पार-मितानामधेयं च लभन्ते । तथा दावदेयप्रतिमाहकादिवितयामुपलभ्योत्तेऽप्रक्षापरिविशेषिताः सादरनिरन्तरदीर्घकालमध्यस्यमानाः प्रकर्त्तर्पर्यन्तमुगच्छन्तः । अविष्वाप्रवर्तितसकलविकल्प-जालमत्तरहितं छेष्टेयापारणविनिर्मुक्तमुभयैनराम्याधिगमस्यमावं सर्वसपरहितसंपदाधरभूतं १५ परमार्थतत्त्वात्मकं तथागतधर्मकायमभिनिर्वैत्यन्तीति प्रक्षाप्रधाना दानादये गुणा उच्यन्ते ॥

न चैतद्वक्त्यम्-यदि प्रक्षा प्रधानं दानादीनाम्, सैव केवला संबोधिसाधनमस्तु, किमपर्दीनादिभिरिति । तदन्येषामुपयोगस्य वर्णितत्वात्, केवलं नत्रविकल्प इव दानादयः प्रक्षानेत्रका एव पथाभिमतां सौगती भूमिमभिसरन्तीति प्रक्षोपनायका उच्यन्ते, न तु प्रहृत केवला सम्यक्संबोधिसाधनम् । तस्माद्वानादिपरिकरः प्रक्षार्थः इति सिद्धम् ॥

२० सर्वकल्पनाविरहात् सम्भारोपापादान्तद्वयमीनात् अशीक्षकायाव्याप्तनःकर्मलक्षणमीन-प्रययोगादा मुनिर्द्वे भगवान् । विदुख्तादुखिलस्त्वंजगत्परिवाणाप्याशयो जगी जगाद् । उक्तवानिलर्थः । आर्यप्रहापारमितादिस्त्रान्तेषु प्रक्षार्थमुक्तवान् क्रमेण दानादिपरिकरम् । यशोक्षमार्यशतसाहृत्यो प्रक्षापारमितायाम्—

तथापि नाम सुभूते सूर्यमण्डलं च चतुर्द्वयं दीपेषु कर्म करोति, २५ चतुरुष द्वीपाननुगच्छति अनुपरिवर्तते, एवमेव सुभूते प्रक्षापारमिता पश्चसु पारमिताषु कर्म करोति, पश्च पारमिता अनुगच्छति, अनुपरिवर्तते, प्रक्षापारमिताविरहितस्यात् पश्च पारमिता: पारमितानामधेयं न लभन्ते । तथापि नाम सुभूते राजा चक्रवर्ती विरहितः सप्तभी रज्जैश्चक्षवर्तिनामधेयं न लभन्ते, एवमेव सुभूते पश्च पारमिता: प्रक्षापारमिताविरहितस्यात् पारमितानामधेयं लभन्ते । तथापि नाम सुभूते याः काश्चन कुलयः, सर्वाक्षया येन गङ्गा ३० महानदी तेनानुगच्छन्ति । ता गङ्गया महानद्या सार्वं महासमुद्रमनुगच्छन्ति, एवमेव सुभूते पश्च पारमिता: प्रक्षापारमितापरिगृह्णता येन सर्वाकारद्वता तेनानुगच्छन्ति ॥ इति विश्वाः ॥

पुनर्जीवन्—

इयं कौशिक प्रज्ञापारमिता बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां दानपारमितानभिभवति, शीलपारमितानभिभवति, क्षान्तिपारमितानभिभवति, [शीर्षपारमितानभिभवति,] च्यानपारमितानभिभवति । तेवयापि नाम कौशिक जायन्नानां शते च च सहजं वा अपरिणायकानामभव्यं मार्गचितरणाय, कुतः पुनर्नगरानुप्रवेशाय, एवमेव कौशिक अचक्षुष्काः पञ्च ४ परमिता चालन्थभूता भवन्ति विना प्रज्ञापारमिताय अपरिणायकाः, विना प्रज्ञापारमिताय ज्ञानल्या बोधिसार्गान्वतरणाय, कुत एव सर्वकारक्षतानगरानुप्रवेशाय । यदा पुनः कौशिक पञ्च पारमिताः प्रज्ञापारमितापरिशृण्टीता भवन्ति, तदा एताः पञ्च पारमिताः सचक्षुष्का भवन्ति । प्रज्ञापारमितापरिणृहीनाखेताः पञ्च पारमिताः पारमितानामधेयं लभन्ते ॥ १० इति विस्तरः ॥

एवमन्यत्रापि यथासूप्रसंवित्तव्यम् । उक्तं च—

सर्वपारमिताभिस्त्वं निर्मलभिरनिन्दिते ।

चन्द्रलेखेत ताराभिरनुयातासि सर्वदा ॥ इति ॥

[प्रज्ञापारमितास्त्व-८]

अथवा—इममिति समनन्तरप्रकान्तरूपं शमशालकं प्रबन्धम् । परिकरमिति प्रज्ञा- 15 समुत्थापकतया तत्कारणसंदोहं पीठिकाबन्धं च । प्रज्ञार्थमिति प्रहृष्ट शूर्वोक्ता अर्थः प्रयोजनं साध्यतया यस्य तम् । शमशपरिशोधितचिंत्संस्ताने प्रज्ञायाः प्रादुर्भावाद् शुभ्रशोधितस्त्रेने सत्यनिष्ठत्वितवत् । यथोक्तं विश्वासैमुच्चये—

किं पुनरस्य शमयस्य माहात्म्यम् ! यथाभूतव्यानजननशक्तिः । यस्मात्—

समाहितो यथाभूतं ज्ञानातीत्युक्तवान् मुदिः । इति ॥

[विश्वाससुच्चयकारिका-९]

एतदपि धर्मसंगीतेऽबुद्धम्—

समाहितचेतसो यथाभूतदर्दयनं भवति । यथाभूतदर्दिनो बोधिसत्त्वस्त्रेषु महाकरुणा प्रवर्तते । इदं स्या समाधिमुखं सर्वसत्त्वानां निष्पादयितव्यम् । स तया महाकरुणा संचोषमानोऽधिशीलमधिचित्तमधिग्रहं च शिक्षाः परिष्ये अनुत्तरां सम्यक्स- 25 बोधिमितेषुप्यते ॥ इति विस्तरः ॥

हिंसिति यस्मात् प्रज्ञार्थं दानादिपरिकरं शमयात्मकपरिकरं च मुनिर्जगौ, तस्माद्वापदयेत् प्रज्ञामिति योजनीयम् । उपादयेदिति निष्पादयेत् साक्षात्कुर्यात् भावयेत् सेवयेत् बहुलीकुर्याद् ॥

सा च प्रज्ञा द्विविधा—देहभूता फलभूता च । देहभूतापि द्विविधा अधिमुक्तिचरितस्य 30 च भूमिप्रविट्ट्व च बोधिसत्त्वस्य । फलभूता तु सर्वकारकरोपेता सर्वधर्मशूल्यतापिगम-

१ Cf. A.३, p. 172. २ Maith.-Ms. विजैत्तक्त्वाने १ SS p. 67. ४ SS p. 67.
वोधि. ३१

- सभावा अनेमित्तयोगेन । तत्र प्रथमतो हेतुभूता वृत्तचिन्ताभावानामयी कलेण अभ्यासा-
 २ ३५० त्रूपिप्रविष्टस्य प्रह्लादं निर्वर्तयति । सा च जपरापरभूमिप्रतिलिपभयोगेन प्रकर्षमधिर्वर्षपर्वती
 यावद्भयावरणविगमाद् सकलकल्पनानालविगतबुद्धवस्थभावप्रह्लादं निष्पादयति । अत
 एवाह-दुःखनिवृत्तिकाङ्क्षयेति । दुःखस्य पश्चात्संगृहीतसत्त्वराशिगतस्य स्वामगतस्य च
 ५ सांसारिकस्य जातिव्याधिजरामरणस्यावस्थ प्रियवित्रियोगाप्रियसंप्रयोगपरेष्यमाणलाभविधात-
 उक्षणस्य, संक्षेपतः पश्चोपादानस्तन्धात्मकस्य च, निरूप्तिः निर्वाणम् उपशमः । मुनरसु-
 त्पतिर्वर्षमकलया आत्मनिकसमुच्छ्रदं इवर्षः । तस्याः काहृया अभिलाखणे । छन्देनेति
 यावद् । तथाहि निर्पर्याससंक्षिनोऽस्तस्त्वसमारोपाभिनिवेशवशादाभ्यन्तीयप्राहप्राचेयोनिशो-
 मनस्तिकारप्रभूतो रागादिक्षेवागणः समुपजायते, तस्याद् कर्म, ततो जन्म, ततश्च व्याप्तिः
 १० जरामरणशोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासाध्य प्रजायने । एवमस्य केवलस्य महतो हुःख-
 स्तन्धात्मस्य समुद्रो मवति । तदेवमनुलोभाकारं प्रतीत्यस्मुत्तादं सम्यक्क्रहया व्यवलोकपतः,
 मुनलोभेव निरात्मकमस्यामिकं नायामीचिगन्धर्दनगरस्तप्रतिविम्बादिसमानाकारतया
 परमार्थते निःखभावं पश्यतो यपाभूतपरिदिग्नानात्तद्विप्रक्षामकतया मोहस्यभावमिव्याभवान्
 १५ निर्वर्तते, अविद्यानिरोधात्मप्रलयाः संस्कारात् निरुप्यन्ते । एवं पूर्वपूर्वस्य कारणमूलस्य निरोधा-
 २ ३६१ २० हुतरोत्तरकार्यभूतस्य निरोधो वैदितम्भः । यावद्यातिनिरोधात्मारामरणशोकपरिदेवदुःखदौर्म-
 नस्योपायासाध्य निरुप्यन्ते । एवमस्य केवलस्य महतो हुःखस्तन्धात्मस्य निरोधो मवति । तत्र
 अविद्या तृष्णोपादानं च क्लेशवर्त्मनो व्यवच्छेदः । संस्कारात् मवश्च कर्मवर्त्मनो व्यवच्छेदः ।
 परिशिष्टास्यक्लिनि दुःखवर्त्मनो व्यवच्छेदः । पूर्वलक्ष्मापरान्तनिरोधो निरोधवर्त्मनो व्यवच्छेदः ।
 एवमेव त्रिवर्त्म निरात्मकम् वामामीयरहितं संभवति च संभवयोगेन, विमवति च
 २५ विमवयोगेन, स्वभावानन्दकल्पापसद्वश्च हृति । एतद्व उच्चरत्र विस्तरेण युक्त्यागामास्या
 प्रक्षिपादयिष्यते ॥

तदेवं प्रह्लया स्वप्राप्यादिस्वभावं संस्कृतं प्रस्त्रेश्वराणस्य सर्वधर्मणां निःखमवलया
 प्रतिपत्तेः परमार्थाधिगमाद् स्वप्सननिःशेषदोषराशिविनिवृत्तिर्भवतीति सर्वदुःखोपशमदेतुः
 प्रक्षा उपपथते ॥

- २ ३२ २५ यथा च युक्त्यागामास्या विचारयतः अविपरीतवस्तुतत्वप्रविचयः समुपजायते,
 तदुपदर्शयितुं सत्त्वदृश्यव्यवस्थामाद् संकृतिरित्यादि—

संकृतिः परमार्थश्च सत्त्वदृश्यमिदं मतम् ।

मुद्द्वेरोचरसास्वं दुद्धिः संकृतिरस्यते ॥ २ ॥

- संविपते आविद्यते पथाभूतपरिदिग्नानं स्वभावावरणादावृतप्रकाशनात् अनयेति
 ३० संकृतिः । अविद्या मोद्दो विपर्यस्त इति पर्यायाः । अविद्या हि असत्यदार्थस्तरुपतोपिका
 स्वभावदर्शनावरणात्यिका च सती संकृतिरप्यपदते । यद्युक्तमार्दीशालिहस्तूते—

पुनरपरम्—तत्त्वे प्रतिपत्तिः विष्वाप्रतिपत्तिः, अहानमविदा । इति । उक्तं च—
अभूतं ह्यापयस्य भूतमातृत्वं वर्तते ।
अविदा जायमानैष कमलातक्षत्वितवत् ॥ इति ।

तदुपदर्शितं च प्रतीत्यसमुद्यतं वस्तुरूपं संवृतिरूपं । तदेव लोकसंवृतिसत्यमित्य-
मिधीयते लोकत्यैष संवृत्या तत् सत्यमिति वृत्या । यदुक्तम्—

मोहः समाचारणादि संवृतिः
सत्यं तथा स्वाति यदेव कृत्यमध् ।
जगाद् तत्संवृतिसत्यमित्यही
मुनिः पदार्थं वृत्यकं च संवृतिम् ॥ इति ।

[म. अ. ६-२८] १०

सा च संवृतिर्द्विविदा लोकत एव, तथ्यसंवृतिर्मिष्यसंवृतिर्क्षेति । तथा हि विचित्,
प्रतीत्यजातं नीतादिकं वस्तुरूपमदोषवदिन्द्रियैषरूपलब्धं लोकत एव सत्यम्, मायामीचिप्रति-
विम्बादिषु प्रतीत्य समुपजातमपि दोषवदिन्द्रियोपलब्धं यथास्त्रं तीर्तिकसिद्धान्तपरिक्षिप्तं
च लोकत एव मिष्या । यदुक्तम्—

विनोपवातेन यदिन्द्रियाणां
वृष्णामपि प्राह्यमवैति लोकः ।
सत्यं हि तद्वेकत एवं शेषं
विकस्ति लोकत एव मिष्या ॥ इति ।

[म. अ. ६-२५]

एतचदुभयमपि सम्पदशामार्याणां मृषा, परमार्थदशायां संवृतिसत्यालीकल्पात् । २०
एतत् समनन्तरमेव उपपत्त्या प्रतिपादयिष्यामः । तस्माद्विविषावता वस्तुस्तमाचो न प्रति-
मास्ते इति ॥

परमः उत्तमः अर्थः परमार्थः, अकृत्यिं वस्तुरूपम्, यदिग्याद् सर्वात्मित्यासनात्-
संविष्टेशप्रद्वाणं भवति । सर्वेषामीणां निःस्तमावता, शूल्यता, तपता, भूतकोटि:, धर्मघातु-
रिलादिर्योगाः । सर्वेषम् हि प्रतीत्यसमुद्यतस्त्र पदार्थस्य निःस्तमानता पारमार्थिकं रूपम्, यथा-
प्रतिमासं सांख्यत्यानुपपत्तत्वात् । तथा हि—न तावद् यथापरिदृश्यसामाख्येण सत्यभावो भावः;
तस्य उत्तरकाळमनवस्थानात्, स्तमावत्य च सर्वदा अनागन्तुकतया अविचलितस्त्रव्यात् ।
यो हि यस्य समावेषः, स कर्त्तव्यं कदाचिदिदपि निवर्तेत् ! अन्यथा तस्य स्तमावताहानि-
प्रसङ्गानिःस्तमावैव त्यात् । नापि स उत्पत्तमानः सन्तमावरूपेण कुलश्चिदागच्छति,
निरुप्यमानो वा क्वचित् संनिवेद्यं गच्छति, अपि हु ऐतुप्रस्त्रयसामग्रीं प्रतीत्य मायाद-
दृश्यते, तत्रैकल्पतो निरुप्यते च । ऐतुप्रस्त्रयसामग्रीं प्रतीत्य जातस्य परायत्तात्मकामस्य

¹ Quoted by Vibhūticandra. The source is still unknown.

P 260

प्रतिबिम्बस्येव कुतः सख्सभावता ! न च कस्यचित् पदार्थस्य परमार्थतो हेतुप्रस्तयसामग्रीतः
समुत्पत्तिः संभवति, तस्या अपि अरसामादीजनितामन्तया परायत्तामलभावया निःखभाव-
त्वात् । एवमन्यतया; पूर्वशूर्याः सख्सकारणसामग्रीजन्यतया निःखभावता इष्टव्या । इव
कारणानुरूपं कार्यमिथ्यता कथं निःखभावात् सख्सभावत्योपचिरम्भुपेतव्या ! यदृशपत्ति—

५ मायया निर्मितं यद्य हेतुभिर्यज्ञ निर्मितम् ।

आपाति तत्त्वात् कुत्र याति चेति निरूप्यताम् ॥

यदन्यसंनिधानेन दृष्टे न तदभावतः ।

प्रतिबिम्बस्ये तस्मिन् कृत्रिमे सल्लता कायम् ॥ इति ।

[९.१४४-४५]

१० उक्तं च—

यः प्रस्त्रैर्जायति स इजातो

न तस्य उत्पादु समावतोऽस्ति ।

यः प्रत्ययाभीतु स शृण्य उक्तो

यः शून्यता जानति सोऽप्यमर्तः ॥ इति ।

११

[अनवतसहदापसंक्रमणसुव्रम्]

इति शून्येभ्य एव शून्या धर्माः प्रभवन्ति धर्मेभ्य इति ॥

न च स्वपरोभयस्पदेतुनिबन्धनमहेतुनिबन्धनं वा भावत्य जन्म अतिपेशम्भुप-
पष्टते । तथा हि आपेशस्त्रूपं मावानां सञ्जन्यनिर्मितं भवेत्, निष्पन्नमनिष्पन्नं वा भवेत् ।

न तावनिष्पन्नत्य स्तः स्वामनि कारणता, तस्य सर्वाङ्गका धर्य निष्पन्नत्वात् क पुनरस्य

P 366 २० व्यापारोऽस्तु ? उत्पादस्य पुनरस्यानिष्पन्नस्यान्दत्य स्वभावस्याभावात्, एकस्य चात्य निरंसा-
लात् । न च पश्चादुत्पद्यमानस्यापरस्य तस्यभावता युक्ता, तत्त्विष्यचावनिष्पन्नत्वात् तस्य-
भावत्वाभावात् । इति न स्वामनो निष्पन्नात् कस्यचिदुत्पदिरस्ति । न चापि स्वतउपस्थि-
पक्षे प्रादृनिष्पन्नं स्वरूपमितरेताप्रदोषसङ्कात् कस्यचित् संमतिः । नापि तदनिष्पन्न-
स्वभावमाकाशकुरोशयसंकाशमर्थशून्यं स्वनिष्पत्तौ हेतुभवमुपगन्तुर्महति, अन्यथा

२५ स्वरविद्याणस्यापि सख्सभावजनकत्वप्रसङ्गात् ॥

नापि परत इति पक्षः; आदिसादापि अन्धकारस्य, सर्वस्माद्वा सर्वस्य उत्पत्तिप्रस-
ङ्गात्, जनकाजनकाभिमतयोर्विविक्षितकार्यपेक्षया परत्वाविशेषात् । जन्यजनकैकैक-
संततिप्रतिनियमोऽपि अनुत्पन्ने कार्ये कास्यनिकतया वस्तुतो न संगच्छते । न च अनाशता-
वसितधर्मपेक्षया कार्यादिव्यवहारो वास्तवः, अर्थस्वभावसङ्कावस्य निरूपयिष्यमाणत्वात् ।

३० नापि वीजावस्थासु विद्यमानाकुरोपेक्षया वीजस्य परत्वमकास्तनिकमस्ति, कारणे कार्यात्मि-

स्वस्य निषेषत्थमानवात् । यत्र परिदृश्यमानमेव रूपं विचारतो नावतिष्ठते, तत्र अनागतादिषु संभावितस्य का चिन्ता ?

नापि उभयत इति पक्षः, प्रलेकपक्षोक्तसमुदितदोपप्रसङ्गात्, कार्यानुपत्तौ च
उभयरूपस्य हेतोः परमार्थतोऽभावात् । उत्पत्तौ वा न किञ्चिज्जनपितव्यमस्तीति कुप्र
उभयरूपस्य हेतोव्यापारः स्यात् !

नापि अहेतुत इति विकल्पः, यतो नायं प्रसंजप्रतिषेधात्मतया अहेतुत इति
युज्यते । अहेतुकये हि भावानां देशकालनियमाभावप्रसङ्गः स्यात्, नित्यं सत्त्वासस्वप्रसङ्गो
वा । उपेयार्थिनो प्रतिनियोपायानुष्ठानं च न स्यात् । प्रधानेभ्यादीनां कारणस्य
प्रतिषेद्यमानवात् । तज अहेतुतो भावाः स्वमायं प्रतिलभन्ते ॥

तस्मान्म स्वपरोभयरूपहेतुभ्य उत्पद्यन्ते सत्त्वाभावा भावाः । तदुक्तम्—

न स्तो नापि परतो न द्वाष्यां नाप्हेतुतः ।

उत्पन्ना जातु विषयन्ते भावाः कचन केचन ॥ इति ।

[म० शा०-१.३]

एकानेकस्वभावविचारणापि सर्वभावानां स्वभावविकल्पान्न सत्स्वभावत्वम् । तस्मात्
स्वप्रमाणाप्रतिबिष्ट्वादिवद् इदं प्रसंजयतामात्रमेव अविचारमनोद्दरमस्तु । किमिह सर्वदुःखहेतुना ॥५
भावाभिनिवेशेन प्रयोजनम् । अतः इदमर्थस्य तत्त्वम्—

निःस्वभावा अमी भावास्त्रवदः स्वपरोदिताः ।

एकानेकस्वभावेन वियोगाभावितव्यवद् ॥

[मध्यमकालेकारकारिका- १]

एवं निःस्वभावतैव सर्वभावानां निजं पारमार्थिकं रूपमवतिष्ठते । तदेव प्रधान-३०
उठार्थतया परमार्थः उम्भुष्टं प्रयोजनमभिधीयते ॥

अत्रापि नाभिनिवेष्टव्यम् । अम्ब्यया भावाभिनिवेशो वा शून्यताभिनिवेशो वेति न
किञ्चिद्विशेषः, उभयोरपि क्षेत्रनामकतया संवृत्तवात् । न च अभावस्य कलिपतस्वभावतया
किञ्चित् स्वरूपमस्ति । न च भावनिवृत्तिरूपोऽमात्रः, निवृत्तेनिःस्वभावत्वात् । यदि च
भावस्यैव किञ्चित् स्वभावः स्यात्, तदा तप्रतिषेधत्वा अभावोऽपि स्यात् । भावस्य तु ॥४४
स्वभावो नाक्षीति प्रतिपादितमेव । अतो न भावनिवृत्तिरूपः अभावो नाम किञ्चित् ।
न च भावाभावयोऽक्षकमेव असत्त्वे प्रतिपादिते तदुभयसंकीर्णमिता संभवति उभयप्रति-
षेधस्वभावता वा, भावविकल्पसैव सकलविकल्पनिक्षमवन्वत्वात् । तस्मिन्निराकृते सर्व एव
अमी एकमाहारेण निरस्ता भवन्तीति । तस्मात्—

न सञ्चासनं सदसन्न चाप्यनुभयात्मकम् ।

३०

किंचिदभिनवेशविषयतया भन्तव्यम् । तदुक्तर्थप्रज्ञापारमितायाम्—

P 229

सुभूतिराह—इहायुध्मन् शारद्वीपुत्र बोधिसत्त्वयानिकः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता
वा अनुपायकुशलो रूपं शून्यमिति प्रजानाति, सङ्गः । वेदनो शून्यमिति संजानाति,
सङ्गः । संजानो शून्यमिति संजानाति, सङ्गः । संस्कारान् शून्यानिति संजानाति, सङ्गः ।
६ विज्ञानं शून्यमिति संजानाति, सङ्गः । एवं चक्षुः ओषधे ग्राणं जिह्वा करयो मनः, यावद्
सर्वधर्मशून्यता शून्यमिति संजानाति, सङ्गः । इति विद्वारः ॥

उक्तं च—

सर्वसंकल्पहानाय शून्यतामृतदेशना ।

यस्य (यथा) तस्यामपि भावस्त्वयासाश्वसादितः ॥ इति ।

10

[चतुःस्तम्भ-निरूपम-२१]

ने सन्नासन सदसप्त चाप्यनुभयात्मकम् ।

चतुर्थकोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं मात्यमिका विदुः ॥ इति ।

एवं चतुर्थकोटिविनिर्मुक्तमादिशान्तमनुप्यनानुरूपानुच्छेदाशाश्रतादिलभावतया निष्प-
पश्चत्यादाकाशवदास्त्रानामनास्पदमशेषं विश्वमुपस्थाप इति ॥

P 260

25

सत्यहृष्टमिदं मतमिति । किं तद् ? संवृतिः परमार्थक्षेति पश्चात्यजनीयम् । भूत-
मियं ज्ञात्यग्नीं, आवपनमियं मुठिकेति यथा । संवृतिरेकं सत्यविपरीतम्, परमार्थश्च अपरं
सत्यमिति । चकारः सत्यतामात्रेण तुल्यवलतां ममुद्दिनोति । तत्र संवृतिसत्यमवित्यं रूपं
लोकस्य, परमार्थसत्यं च सत्यमत्रिसंवादकं तत्त्वमार्याणामिति विशेषः । इत्यं विशेषोपदर्श-
नार्योऽपि युक्तक्षकारः ॥

20

एतदुक्तं मत्रति—सर्व एव अभी ज्ञात्यमिका बाधाश्च भावाः स्वभावदूयमानिभ्रतः
समुपजायन्ते यदुत संवृतं पारमार्थिकं च । तत्रैकमविद्यातिमिराहृतबुद्धिलोचनामभूतार्थ-
दर्शिणा पृष्ठजनानां सूतादर्शानविषयतया समादर्शिताम्भसत्ताकम् । अन्यत् प्रविचयाक्षम-
शालाकोद्दातिताविद्यापटलसम्पदाननयनानां तत्त्वविदामार्याणां सम्पदर्शनविषयतया उप-
स्थितस्वरूपम् । तदेतत् स्वभावदूयं सर्वे पदार्थी भावयन्ति । अनयोऽस्त्रभावयोर्मृष्यादृशां
आलिशानां यो विषयः, तद् संवृतिसत्यम् । यथा सम्पदविद्यामधिगततत्त्वानां विषयः, तद्
25 परमार्थसत्यमिति व्यवस्था शाश्वतादिम् । यदाह—

सम्पादृष्टादर्शनलक्ष्यभावं

रूपदूयं विभ्रति सर्वभावाः ।

सम्पादृशां यो विषयः स तत्त्वं

मृष्यादृशां संवृतिसत्यमुक्तम् ॥ इति ॥

20

[म. अ. ६. २३]

इति इयोः समुद्रयो इयमिति युग्मते । मनमिति संप्रतमभिमतम् । केवलम् ! प्रहीणावरणयिथो बुद्धानां भगवताम्, तन्मार्गानुयायिनामार्यवाकप्रस्तेकबुद्धोभिसत्त्वानां च । इदमेव सत्त्वद्वयं नान्यत् सत्त्वमस्ति अवधारणार्थोऽपि युग्मते चकारः । तदुकम्—

द्वे सत्त्वे समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना ।

लोकसंबृतिसत्त्वं च सत्त्वं च परमार्थतः ॥ इति ।

[म० शा०-२४८]

पितामुखसमागमे चोकम्—

सत्त्व इमे दुवि लोकचिद्गूढः

दिष्ट लयं अशुणित्वं परेदाम् ।

संवृति या च तथा परमार्थो

सत्यु न सिद्धति किं च तृतीयु ॥ इति ।

10 T 382

ननु चत्वारि वार्यसत्त्वानि दुःखसमुदयनिरोधमार्गलक्षणानि अभिधर्मे कषितानि भगवता, तद् कर्यं द्वे एव सत्त्वे इति ३ सत्त्वम्, किं लहूं वैनेयजनाशयानुशयवशादेते द्वे एव चत्वारि गृह्णा कषितानि (कपिते !), असीमां द्व्योरेवन्तर्भवात् । तथा हि—
दुःखसमुदयमार्गसत्त्वानि संबृतिसत्त्वमात्रतया संबृतिसत्त्वेऽन्तर्भवन्ति, निरोधसत्त्वं तु परमार्थसत्त्वे, १५ इति न कषिद्विरोधः ॥

स्यादेतत्—संबृतिविद्योपदर्शितात्मतया अभूतसमारोपसत्त्वपत्वाद्विचारात् शतशो विद्वीर्यमाणापि कर्यं सत्यमिति । एतदपि सत्त्वम् । किं हु लोकाभ्यसत्यतः संबृतिसत्त्वमित्युग्मते । लोक एव हि संबृतिसत्त्वमिह प्रतिपक्षः । तदनुवृत्या भगवद्विद्वपि लैैव अवपेक्षिततत्त्वार्थिभिः संबृतिसत्त्वमुग्मते । अत एव लोकसंबृतिसत्त्वं चेति शास्त्रोऽपि विशेष २० उक आचार्यपादैः । चतुर्तस्तु परमार्थ एव एकं सत्त्वम्, अतो न काचित् क्षतिरिति ।

T 383

योक्ते भगवता—

एकमेव भिक्षुवः परमं सत्त्वं यदुत अप्रमोषघर्म निर्बाणम्, सर्वसंस्काराभ्य सृपा मोषघर्माणः । इति ॥

सत्त्वदयमिदमुक्तम् । तत्र अविद्योपहृतचेतसा तत्सभावतया संबृतिसत्त्वमिति प्रतीतम् ॥२५ परमार्थसत्त्वं तु न ज्ञायते कीटकं किलक्षणमिति । अतो वक्तव्यं तत्सत्त्वमित्याह—
बुद्धेरगोचरसत्त्वमिति । बुद्धेः सर्वज्ञानानाम्, समतिक्रान्तसर्वज्ञानविद्यत्वादगोचरः अविद्यः । केनचित् प्रकारेण तद् सर्वभुद्विविद्ययोक्तुं न शक्यते इति यावत् । इति कर्यं तत्सत्त्वं प्रतिपादयितुं शक्यम् । तथा हि सर्वप्रपञ्चविनिर्मुक्तसभावं परमार्थसत्त्वम्, अतः सत्त्वोपाधिशृन्यत्वात् कर्यं कर्याचित् कर्त्यनया पर्येत् । कल्पनासमाप्तिकान्तसत्त्वं च २० शम्भानामविषयः । विकल्पपञ्चियामविषये न प्रवर्तितुमुत्सहन्ते ।

¹ Quoted in M.V. (p. 41)

तस्मात् सकलविकल्पाभिलापविकल्पदादनारोपितमसांकृतमनमिलायं परमार्थतत्त्वं कथमिव प्रतिषादयितुं शक्यते ? तथापि भाजनश्रोतृजनानुप्रहार्यं परिकस्यमुणादाय संक्ला निर्दर्शनोप-दर्शनेन किञ्चिदिभिर्यते ॥

१ ३६५

यथा तिमिरप्रभातात् तैमिरिकः सर्वमाङ्गाशदेशं केऽग्नेणुकमण्डितस्ततो मुखं
५ विक्षिपन्नापि पश्यति । तथा कुरुन्तमनेक्यं अतैमिरिकः किमयं करोतीति तत्समीपमुणसूक्ष्मा तदुपलभ्यकेशप्रणिहितलोचनोऽपि न केशाङ्गतिमुपलभते, नापि तत्केशाधिकरणान् भावा-
भावादितिशेषान् परिकल्पयति । पदा पुनरतौ तैमिरिकः अतैमिरिकाय साभिप्रायं प्रकाश-
यति—केशानिह पश्यामीति, तदा तदिकल्प्यापसारणाय तस्ये यथाभूतमसौ ज्ञीति—नात्र
केशा सत्त्वीति । तैमिरिकोपलभ्यानुरोधेन प्रतिपेष्यपरमेव वचनमाह । न च तेन तथा
१० प्रतिषादयतापि कस्यचित् प्रतिषेधः कृतो भवति विघानं या । तथा केशान् तत्त्वं
यदैमिरिकः पश्यति, तत्र तैमिरिकः ॥

एवमविद्यातिमिरोपभातादतत्त्वदशो शास्त्राः यदेतत् स्कन्धधात्यावृतनादिस्त्रुपमुप-
लभन्ते, तदेषां सांकृतं रूपम् । तानेव स्कन्धादीन् येन स्वमार्थेन निरस्तसमद्वाविद्यावासना
बुद्धा भगवन्तः पश्यन्ति अतैमिरिकोपलभ्यकेशदर्शनन्वयेन, तदेषां परमार्थसत्त्वमिति ।

१५ यद्याह शास्त्रविद् ॥

१ ३६६

विकल्पितं यत्तिमिरिकभावात्

केशादिरूपं वितर्णं तदेव ।

येनाम्यना पश्यति शुद्धदृष्टि-

स्त्रात्मस्मिष्येवमिहायवेहि ॥ इति ।

२०

[म. व.-६-२९]

इति परमार्थोऽवाच्यमपि परमार्थतत्त्वं दृश्यन्तद्वरेण संकृतिमुणादाय कर्त्तव्यचित्
कथितम् । न तु तदशेषसांकृतव्यवहारश्चिह्नितक्षमायं वस्तुतो कुं शक्यते इति ।
यदुक्तम्—

अनक्षरस्य धर्मस्य श्रुतिः का देशना च का ।

२५

शूद्धते देश्यते पार्थिः समातोपादनश्चरः ॥ इति ।

तस्माद्वयवहारस्ये एव स्थित्या परमार्थो देश्यते । परमार्थदेशनावगमात् परमार्थ-
धिगमो भवति, तस्यास्तदुपायलात् । यदुक्तं शास्त्रे— ॥

व्यवहारमनागम्य परमार्थो न देश्यते ।

परमार्थमनागम्य निर्वाणं नाधिगम्यते ॥ इति ।

३०

[म० शा०-२४-१०]

१ Quoted in MV on 15.2 with reading देश्यते शास्त्रे. T supports our reading.

एवं परमार्थदेशनोपायभूता संवृतिः, परमार्थधिगमश्च उपेयभूत इति । अन्यथा
तस्य देशयितुभूतशक्यवाच् । ननु च तथादिव्यमिति तथादिव्यबुद्धिविषयः परमार्थतः किं न
भवतीत्यप्राह—बुद्धिः संवृतिरूपते इति । सर्वा हि बुद्धिः आलम्बननिरालम्बनतया विकल्प-
स्थभावा, विकल्पश्च सर्व एव अविद्यास्थभावः, अवस्तुप्राहित्वात् । यदाह—

विकल्पः स्थयभेदायमविद्या उपतां गतः । इति

अविद्या च संवृतिः । इति नैव काचिद् बुद्धिः पासार्थकस्तप्राहिणी परमार्थतो
युग्मते । अन्यथा सांख्यत्रुद्धिप्राहितया परमार्थरूपतैव तस्य हीयेत, परमार्थस्य वस्तुतः
सांख्यतानामित्यत्वात् । तत्र चंद्रमुकं भगवता आर्थस्त्रह्यावतारे—

यदि हि देवपुत्र परमार्थतः परमार्थस्तसं कायशास्त्रानसा विश्वतामुपगच्छेत्, न
तत् परमार्थस्त्वमिति संख्या गच्छेत्, संवृतिस्तस्मेव तद्भवेत् । अपि तु देवपुत्र परमार्थस्तसं १०
सर्वज्ञव्यवहारसमिक्तान्तम्, निर्विशेषम्, असमुप्यत्तमनिरुद्धम्, अभिषेयाभिथानद्वेषङ्गान-
विगतम्, यावत् सर्वकारवरोपेतसर्वज्ञानविश्वमावस्तुमिक्तान्तं परमार्थस्त्वमिति विस्तरः ॥

अत एव तदविषयः सर्वकल्पनानां यद्वावाभावस्थपरमावस्त्रास्त्वशास्त्रतोष्ठेदनिष्ठा-
निलम्बुद्धुःख्यशुद्ध्यात्मानामशून्याशून्यलक्ष्यलक्ष्यैकवाच्यतोपादनिरोधादये विशेषा-
स्त्रास्थस्य न संमवन्ति, अमीरां सांख्यर्थव्यवाच् । एतद्वृत्ते भगवता पितापुत्रसमागमे ॥ १४

एतावत्त्वैव इयम्—यद्युत संवृतिः परमार्थश्च । तत्र भगवता शून्यतः कुट्ट्वं सुविदितं
सुसाक्षात्कृतम् । तेन सर्वां इत्युग्मते । तत्र संवृतिलोकप्रचारात्साधागतेन दृष्टा । यः
पुनः परमार्थः, सोऽनभिलाप्यः, अनाहेयः, अपद्वेषः, अविद्येयः, अदेशितः, अप्रकाशितः,
यावदक्षियः, अकरणः, यावत् लाभो नालाभो न सुखं न दुःखं न यशो नापशो न रूपं
आरूपमित्यादि ॥

इति प्रब्रह्मसम्पत्तसांख्यतस्तुविशेषमर्थोपाधिविक्तमुक्तमनन्तवस्तुविस्तरव्यापि-
ड्हानालोकाद्य भास्त्रितान्तरामना भगवता परमार्थस्त्वमिति । तदेतदार्थाणमेव स्वसंविदित-
स्थभावतया प्रज्ञात्यवेदम् । अतस्तदेवात्र प्रमाणम् । संवृतिस्तव्यं तु लोकञ्ज्यव्यवहारमात्रित्य
प्रकाशितम् । तदेवं यथावदिमागतः सत्यदूषपरिङ्गानादविपरीतो धर्मप्रविचय उपजायते ॥

एवं संवृतिपरमार्थभेदेन द्वित्रिं सर्व व्यवस्थाप्य तदधिकृतश्च लोकोऽपि द्विविध २८
एवेत्युपर्दर्शयन्नाह—तत्र लोक इत्यादि—

तत्र लोको द्वित्रा हृषी योगी प्राकृतकल्पया ।

तत्र प्राकृतको लोको योगिलोकेन वाच्यते ॥ ३ ॥

तत्र तयोः संवृतिपरमार्थस्त्वयोरधिकृतः व्यवस्थितः । तस्यप्रतिपत्तेति यावत् ।
लोको जनः । द्विधा द्विप्रकारः संवृतिपरमार्थस्त्वत्रेती । लोक इति समुदायवचनम्, तेन ३०

१ This sentence is wanting in Maitl. Ms. Nep. Ms. and T give it.
वोकि. १३

राशिद्वयमित्यर्थः । इष्ट इति प्रतिपक्षः, सुकेतागमाद् । करं कृता द्विषेषाह—योगी प्राकृ-
तकस्येति । योगः समाधिः सर्वधर्मानुपलभ्यत्यक्षणः, सोऽस्यास्तीति योगी लोक इत्येकः
प्रकारो राशिः । तथा प्रकृतिः संसाप्रदृतं: कारणमविद्या तृष्णा, तत्त्वा जात इति
प्राकृतः । प्राकृत एव प्राकृतको लोक इति द्वितीयः । तत्र योगी प्रधानतत्त्वमविपरीतं
पद्यति, प्राकृतकश्च विपर्यसं बस्तुतत्त्वं पद्यति भान्तवाद् ॥

२ ३०

स्यादेतत्—उभयोरपि यथास्वं तत्त्वदर्शिण्याद् करतः पुनरनयोर्जातिमानस्तु य
एवान्यतरेण बाध्यते । कः पुनरनयोः केन बाध्यते इलाह—तेषादि । तत्रेति सहस्र्या
समुदायनिर्देशः, निर्धारणे च समी । तत्र तपोवेणिग्राकृतक्योर्लोक्योर्मध्ये ग्राकृतको
लोकः प्राकृतकल्पजात्या समुदायानिर्धार्यते, निर्धार्ये च बाध्यते, इति बाधनं विभीतयते ।
१० केनेत्यपेक्षायामाह—योगिलोकेनेति । योगी एव लोकः योगिलोकः, तेन बाध्यते इति विपर्यस्त-
मतिर्भवस्याध्यते । कथम् ! धीविशेषेणेति योजनीयम् । न तु योगी प्राकृतकेन बाध्यते ॥

इदमिहाभिमतम्—यथा विभागाहेतस्त्रिवावं तिमिरोपहतचक्षुषः असङ्गृतकेत्रोऽद्विकादि-
दर्शिनो इनं यथावस्थितवस्तुतत्त्वप्राहिणोऽनैमिरिकज्ञानेन बाध्यते, न तथा तैमिरिक-
ज्ञानेन अतैमिरिकज्ञानं बाध्यते, एवमविद्यामलतिमिदूपितसुद्विद्विक्षुपो विपरीतवस्तुतत्त्वरूप-
१५ प्राहिणः प्राकृतकल्प इनं प्रज्ञास्तिलिक्षालितविगतमलानास्त्रवज्ञानचक्षुषः भावनिजतत्त्व-
वेदिनः योगिलोकस्य इनेन बाध्यते, न पुनरितरहानेन योगिज्ञानमिति । तथा चोक्तम्—

न बाधते ज्ञानमतैमिराणां

यथोपलब्धं तिमिरेक्षणानाम् ।

तथामलहानतिरक्षुतानां

धियास्ति बाधा न विद्योऽन्तरायाः ॥ इति ।

[म. अ.-६. २७]

तस्माद् प्राकृतकज्ञानमेव भान्तमिति बाध्यते ॥

अय कि प्राकृता एव बाध्यन्ते योगिभिः, उत योगिनोऽपीत्याह—बाध्यन्त
इत्यादि—

३४

बाध्यन्ते धीविशेषेण योगिनोऽप्युत्तरोन्तरैः ।

योगिनोऽपि योगिभिरपरपौर्वाध्यन्ते । न केवलं प्राकृतका इत्यपिशम्बद्धार्थः । किञ्चूतैः ३
उत्तरोन्तरैः । उत्तरे च उत्तरे च उत्तरोन्तराः, तैः । तारतम्यभेदावस्थितगुणविशेषप्रति-
त्यभोल्कर्त्त्रप्राप्तिः । अधिकाधिकैतिर्वर्थः । तदपेक्षया अपचितगुणा अवराद्ये बाध्यन्ते,
३० इनमाहात्म्यादिभिरभ्यून्ते । कथम् ! धीविशेषेणेति । धियो ज्ञानस्य प्रज्ञाया विशेषः
तत्त्वदावरणविगमाद् प्रकर्षः, तेन । उपलक्षणं चैतत् । व्यानसमाभिसमापत्यादिविशेष-
णापि । तथा हि—अभुदिताह्यप्रपापमूलिकाभिनो बोधिसत्त्वस्य इनादिगुणावेक्षया तदुत्तर-
विमलाभिधानद्वितीयन्मूलिकाभिनो बोधिसत्त्वस्य इनप्रभावादयो गुणा विशिष्यन्ते । एव-

मन्येषामपि उत्तरोत्तरभूमिलाभिनां वेदितव्यम् । तथा प्रथमव्याजादिलाभिनामपि उत्तरोत्तर-
वर्धनं योजनीम्, यावत् साङ्गवाणामनाज्ञैरिति ॥

स्यादेतत्—सत्यपि योगिनां विषो विशेषे प्राकृतज्ञानं भान्तमिति कथमवगमयितुं
शक्यत इत्याह दृष्टान्तेनोभयेष्टेति—

दृष्टान्तेनोभयेष्टेन कार्यार्थमविचारतः ॥ ४ ॥

५

उभयेषां योगिप्राकृतकानामिष्टः अभिमतः, तेन दृष्टान्तेन निरर्देशेन । य एष
सूत्रेषु भगवता मायामरीचिगन्धर्वनगरप्रतिबिम्बादिरुक्तो दृष्टान्तः, स च उभयेषामपि
निःस्खलाभावतया प्रसिद्धः । तत्साध्यर्थेण सर्वधर्माणां निःस्खलाभावतप्रतिपादनात् । तथा हि—ये
तावत् सर्वजनप्रतिपञ्चरूपा स्तुपादयः, ते योगिनामेव परमार्थसत्याधिगमान्निःस्खलाभावतया
सिद्धाः । ये पुनरिमे स्तुपादयादिषु उपलब्धाः, ते प्राकृतकानामपि । अतस्मात् उभयोरपि १०
चिप्रतिपत्तेरभावात् दृष्टान्तधर्मता न विहृन्ते । येषां तु मीमांसकादीनां देवाकालान्यणात्मकं
वस्तु एव तत्त्वां प्रतिमासते इति न भत्तम्, तेऽन्यत्र निराकृता इति न तन्मतमिष्ट निरस्तते ।
ये तु स्थूल्याः चित्तमेव वस्तुस्तुत् स्तुपादिषु तथा प्रतिमासते इति मन्यन्ते, तेऽपि यथा-
वस्त्रमयतः [९.१७—१८] स्तुतेननिराकरणानिराकरिष्यन्ते । युक्तिसिद्धमपि उभय-
सिद्धेष्व । अतस्मैन दृष्टान्तेन विपीतत्रस्तुतस्तुप्रमाहितया प्राकृतज्ञानं भान्तमिति १५
व्यवस्थाप्तते । एव योगिनामपि यथासंभवं वक्तव्यम् ॥

ननु यदि निःस्खलाभावाः सर्वभावा इति वस्तुतत्त्वम्, कथं तर्हि सर्वस्तुतस्तुप्रमाहितया-
शयेन दानादिषु संभारपरिपूरणार्थं तत्त्ववेदिनामपि बोधिसत्त्वानां प्रकृतिः । तेषामपि
निःस्खलाभावात्, इत्यत वाह—कार्यार्थमविचारतः इति । कार्यं साध्यम्, उपादेयम् । फल-
मुष्यते । तदर्थं तनिमित्तम् । अविचारतः धनिचोरणैव तदेतौ प्रवर्तनात् । तथामूलेष्वपि २०
तत्र इदंप्रथयतानियमय विषमानाभावात् न हेतुफलभावत्य विरोधः । एतदुक्तं भवति—यद्यपि
मायादिस्त्रभावतया निःस्खलाभावादात्, तथापि विकोटिपरिषुद्धया सादरादियोगेन
अस्यत्यमानाः तथामूला अपि परमार्थाधिगमाय हेतुभावभावप्रथन्ते, तेषां तदुपायत्वात्,
प्रतीक्षसमुत्पादत्य च अविन्यत्यात् । एतादशादेव हेतोरेतादृशो फलमविगम्यते, तत्य
तदुपेयत्वात् । तदुक्तम्—

१७३

उपायमूलं व्यवहारसत्य-

मुपेयमूलं परमार्थसत्यम् । इति ।

[म. अ.—६. ८०]

अवश्यं चेतदेवम् । अन्यथा मार्गम्यासतः सम्लावस्थाया निर्मलावस्था, सविकल्पा-
वस्थाया निर्विकल्पावस्था कथमुत्पन्नेत् । तथा: परमार्थस्तुतस्तुतभावत्वात् । अन्यत्रापि ३०
समानमेतत् । सर्वधर्माणां परमार्थतो निःस्खलाभावात् हेतुतुरूपं च सर्वत्र फलमिष्यते । अतः
सांहृतादपि निःस्खलाभिगम एव फलम्, कथमन्यथा संस्कृतादपि

१७४

मार्गादिसंस्कृतं निर्वाणमवाप्येत् । इति दानादयो वस्तुतो निःस्त्रभावा अपि परमार्थतत्त्वाधिगमाय सर्वसस्त्वेषु कठणायमानैर्भिस्त्वैरुपाशीयन्ते, अन्यथा परमार्थाधिगमयोगात् । ततो दानादिषु प्रहृतिरनिवारिता । एवमित्रानिष्टकलप्रातिपत्तिदारार्थिनां कुशलाकुशलयोः प्रहृतिरनिवृत्ती वक्तव्ये । एतद् पुनः पश्चात्कर्त्तुकर्त्तिव्यते ॥

* स्वादेतत्—यदेतन्मायायादिसमानस्त्वभावं वस्तुरूपं योगिनः प्रतिपथन्ते, तदेव यदि प्राकृतकोऽपि जनः प्रतिपथते, क तर्हि विप्रतिपत्तिरस्तीत्याह लोकेनेत्वादि—

लोकेन भावा दृश्यन्ते कल्पन्ते चापि तत्त्वतः ।

न तु मायावदित्यत्र विवादो योगिलोकयोः ॥ ५ ॥

लोकेन प्राकृतकजनेन । हेतुप्रत्ययं प्रतीत्य भवन्ति स्तरूपं लभन्ते इति भावाः ।

३० न पुनः परमार्थिकं रूपं निजमेत्रामस्ति, इति मावशब्देन निःखमावतामिधानं प्रतीयते ।

स्तरूपयेण न केवलं दृश्यन्ते कल्पन्ते चापि तत्त्वतः । यसप्रतीतस्त्वभावेनैव परमार्थतोऽप्यव-

सीयन्ते । अभिनिविश्यन्ते इति याशत् । यदेतदस्त्वप्रतीतिगोचरो वस्तुरूपम्, तदास्त्वमेते-

२ ४७४

त्वभिमन्नात् । न तु मायावत्, न तु पुरुर्यथा योगिना मायेव मायावत्, स्त्रभावशब्द्या

दृश्यन्ते, परमार्थतस्तथा प्रतीयन्ते, इत्यत्रास्मिन् विवादो विप्रतिपत्तियोगिलोकयोः योगिना

१५ सह लोकस्त्वेत्यर्थः । तत्प्रतिपत्तेन बहुतावे लोकस्त्वप्रतिपत्तेः लोकेन सह वा योगिनः, तत्प्रति-

पते योगिना यथार्थतात्रतिपेत्यात् । अयमित्रायः—सर्वभावानां साकृतं पारमार्थिकं येति

रूपाद्यमस्ति, तत्र यत् साकृतं तदेव लोकेन प्रतीयते, यत् पारमार्थिकं तद् योगिनेत्युक्तम् ।

यथा मायाकारनिर्मितहस्तप्रादिरूपमेव महादिसामर्थ्यविभूतिलोचनो जनः पश्यति, माया-

कारस्तु तत्स्तवादि निजं तत्स्तरूपम् । एवं योगिलोकयोरपि यथायोगं प्रतिपत्त्व्यम् ॥

२० अथापि स्यात्—यदेतत् समस्तजनसाधारणमर्थकियाक्षमं प्रवाङ्मप्रमाणप्रतीतं वस्तु-

रूपम्, तत् कथमपहोतुं शस्यत इति परत्य इत्यमाशङ्काह प्रवक्ष्यमपीत्यादि—

प्रत्यक्षमपि रूपादि प्रतिद्वा न प्रमाणतः ।

यदपि च प्रत्यक्षमभिधीयते रूपादि । आदिशब्देन शब्दादि वेदनादि गृह्णते ।

तदपि प्रसिद्धशा रूपादि लोकप्रवादेन न प्रमाणतः । न प्रमाणेनाभिधत्तं सत् प्रत्यक्षं

२ ४७५

२५ रूपादीति संबन्धः । सांख्यव्याख्यातिक्रमाणस्त्वात् प्रत्यक्षादीनाम्, तदधिगतं साकृतमेव

रूपादि । न च लौकिकप्रमाणसमविगम्यं तात्त्विकं रूपम्, सर्वजनानां तत्त्ववेदित्यप्रसङ्गात् ।

यदाह—

इन्द्रियैरुपलब्धं यत्तत्त्वेन मेष्टदि ।

जातास्त्वस्त्विदो बलाद्वात्त्वानेन किं तदा ॥ इति ॥

३०

[चतुः ३-१८]

तस्मात् प्रत्यक्षमपि न प्रमाणेनाधिगतम् ॥

स्वपदि तत्त्वं प्रस्तक्षमपि यदि न प्रमाणाधिगतम्, कथं तत्प्रसिद्धिः । प्रसिद्धिष्वेद्
कथं मृत्युलक्ष्मीह अशुष्ट्यादिग्रन्थादि—

अशुष्ट्यादिग्रुच्छादिप्रसिद्धिरिव सा सूता ॥ ६ ॥

यथा च परमार्थतोऽशुचिनि शीक्लेवरादौ तदासक्तिविपर्यस्त्वेतसां शुचिशुद्धि-
स्तपजायते । आदिशब्दादिनिश्चादौ निलादिबुद्धिग्रन्थते । सा च अतस्मिन्नाङ्गान्मूर्ता । ४
वित्तप्राहिणीखर्यः । तद्विद्ये रूपादावपीत्विद्येः ॥

यदि न प्रस्तक्षप्रमाणात् तसिद्धिः, आमार्त्तिः भविष्यति । तथा हि स्वत्वधात्वा-
यतनादिस्त्वभावतया भावता भावाः सुत्रे देशिताः, क्षणिकादिस्त्वभावतया च । तत्रद्युक्ते
मगवता—

सैव सर्वमिति भाषणं यावदेव पञ्च स्वत्वाः, द्वादशायतनानि, अष्टादशः भातवः । १०
इति ।

तथा—

क्षणिकाः सर्वसंस्कारा अस्तिरणां श्रुतः किञ्च ।

११४

शूलिर्येणां किञ्च सैव कारकं सैव चोच्यते ॥ इति ॥

न च मायादिस्त्वभावानां क्षणिकाक्षणिकादिर्ष्वताप्रतिपादनसुचितम्, निःस्वभावानां १५
कर्त्तव्यचित् स्वभावत्वाभावात् । तत्कथम्यै न परमार्थसन्त इत्यत्राह लोकावतारेण्यादि—

लोकावतारणार्थं च भावा नायेन देशिताः ।

तत्त्वतः क्षणिका नैते संबूत्वा चेद्विश्वस्यते ॥ ७ ॥

लोकानां भावाभिनिवेशिनां स्वत्वादिदेशनवैनेयानां सत्त्वानाभावपाततः शून्यता-
देशनानभिकृतानां शून्यतायामवतारणार्थं शुकुमारोपक्षेण प्रवर्तनाय । चो हेतौ । १०
यस्माद्वावाः स्वत्वधायतनादिलक्षणाः, वस्तुतो निःस्वभावनेऽपि सर्वधर्मीणाम्, नायेन
न तत्त्वादिद्वयात् सत्त्वान् परिव्रायमाणेन अम्बुदयनिश्चेयमसुखं प्रापयता सत्त्वाशयादि-
वेदिना युद्धेन मगवता देशिताः, प्रकाशिताः, न द्वा परमार्थतः । तस्मान् सूत्रितोऽधः ।
तदुक्तम्—

मेमलवृहमिति प्रोक्तं यथा कार्यवशाज्जिनेः ।

११५

तथा कार्यवशात्प्रोक्ताः स्वत्वधायतनधातवः ॥ इति ।

[शुक्रियादिका]

यदि न परमार्थतो देशिताः, कथं तर्हि ते क्षणिका इत्याह—तत्त्वतः क्षणिका नैते
इति । तत्त्वतः परमार्थतः निःस्वभावत्वात् क्षणिका अपि न भवन्ति एते हमे भावाः ।
क्षणिकादिदेशनां वैनेयानां तत्त्वधायतनप्रकाशनात् । यदि न तत्त्वतः क्षणिका:, कथं ११०

११७

¹ Maith Ma, reads तत्त्वं सर्वमिति. ² The first line is quoted in
Kumarila's तत्त्वानिक, and second line in भाष्मी with चेता for वैता.

तर्हि देशनायामपि कथिता इति मनसि निघाय [आह] संहृत्या चेत् [इति]—यदि संहृत्या क्षणिका अभिधीयन्त इत्युप्यते, इत्युत्तरमाशङ्का दूषयति, तदा विहृप्ते, संहृत्या क्षणिका न पर्मार्थतः इति विहृप्ते न संगच्छते । अक्षणिकतया प्रतीतेः प्रतीतिविरोधः, सांन्यवहारिभिरक्षणिकत्वप्रतीतेः न क्षणिकत्वं संहृतं रूपमिति यावद् ॥

६ एतत् सिद्धान्तवादी परिहरति न दोषो योगिसंहृतेति—

न दोषो योगिसंहृत्या लोकाते तत्त्वदर्शिनः ।

अन्यथा लोकवाचा स्पादश्चिह्नीनिष्ठणे ॥ ८ ॥

नायं प्रतीतिविरोधलक्षणो दोषः । कुतः ? योगिनां पुद्गलजैरात्म्यसमाखिलाभिना या संहृतिर्व्यवहारः, तया क्षणिकतया प्रतीतेः । अयमभिप्रायः—यदि नाम अर्बांदर्शनैः १० क्षणिकत्वं न प्रतीयते, तथापि योगिव्यवहारगोचरः । योगिव्यवहारोऽपि संहृतिरूपता न जहाति, तुद्धिः संहृतिरूपते [९.२] इति वचनात् । न च प्रतीतिवापितं वापितयेव, तथाविधायाः प्रतीतेप्रमाणवात् ॥

कुतः पुनरेतत् संहृतमपि क्षणिकत्वादि योगिन एव पश्यन्ति नार्बांदर्शनै इत्याह—लोकाते तत्त्वदर्शिन इति । लोकादर्वाचीनदर्शनात् सकाशात् ते योगिनस्तत्त्वदर्शिनः १५ अतीन्द्रियदर्शिनः । हेतुपदमेतत् । यसात् तत्त्वदर्शिनस्ते, तस्मात् क्षणिकत्वं नैरात्म्यादि लोकप्रतीतमपि प्रतिपदन्ते । अत एव न तेषां लोकप्रतीतिवाचाधा ॥

अवश्यं चैतदङ्गीकर्तन्यमित्याह—अन्ययेत्यादि । अन्यथा यदि चैव न स्त्रीक्रियते, तदा भवदभ्युपागेऽपि लोकवाचा स्यात् । कुत्र ! अशुचिह्नीनिरूपणे इति । अशुचिभावनासमये अशुचीति लिया: कामिया निरूपणे विभावनायां लोकवाचा स्यात्, २० लोकप्रतीतेन विरोधो भवेत्, लोकेन शुचिस्त्रभावतया छीशरीरस्याध्यवसानात् । तस्माच्च लोकप्रतीतेन योगिदर्शनवाचयेति । अत—

योपलब्धं तिमिरेक्षणानाम्

२ ३७९ इत्यादिना उपचयदेतुवेन योजनीयम् । इति नागमादपि भावानां पर्मार्थतः सिद्धिरस्ति । तस्मान्मायास्पादिस्त्रभावाः सर्वधर्मा इति निश्चितमेतत् ॥

३० स्पादेतत्—यदि सर्वव्यापिनी मायोपमस्त्रभावता, बुदोऽपि तर्हि मायोपमः स्त्रोपमः स्यात् । उक्तं चैतद् भेगवत्याम्—

एवमुक्ते सुभृतिस्तान् देवपुत्रानेतद्वोचत्—मायोपमासे देवपुत्राः सत्त्वाः । स्त्रोपमासे देवपुत्राः सत्त्वाः । इति हि माया च सत्त्वाभ्य अद्यमेतदौधीकारम् । सर्वधर्मा अपि देवपुत्रा मायोपमाः स्त्रोपमाः । स्त्रोतापमोऽपि मायोपमः स्त्रोपमः । स्त्रोतापसि-

¹ Mess. om. आह and इति which are supplied from T. ² Quoted in M.V. on 22, with some variants. It is presumably from one of the recensions of भगवान्मिता (अद्यसाहकिका).

फलमपि मायोपमं स्फ्रोपमम् । एवं सहृदागाम्यपि सहृदागमिकलमपि । अनागाम्यपि अनागमिकलमपि । अर्थनपि अहस्तमपि मायोपमं स्फ्रोपमम् । प्रत्येकसुद्बोडपि मायोपमः स्फ्रोपमः । प्रत्येकसुद्वत्तमपि मायोपमं स्फ्रोपमम् । सम्प्रकसंबुद्धोडपि मायोपमः स्फ्रोपमः । सम्प्रकसंबुद्धमपि मायोपमं स्फ्रोपमम् । यावत् निर्वाणमपि मायोपमं स्फ्रोपमम् । सचेचिर्वाणादपि कक्षिद् भर्तो विशिष्टतरः स्यात्, तमस्यहं मायोपमं स्फ्रोपमम् वदामि ॥ ५

एवं कथं तत्र सत्कारापकारयोः पुण्यपापसमुद्भव इति परस्याभिप्रायमाशङ्कयन्नाह मायोपमादिस्यादि— १ ३०

मायोपमाजिनात्युष्यं सद्गावेऽपि कथं यथा ।

यदि भगवानपि मायोपमस्यभावः, तदा मायोपमाजिनाद्वयवतः पुण्यं सुखते शूजासकारपादवन्दनादिभिः कथं यथा कथमिवेति मन्यसे ? उपलक्षणं वैतत् । १० पापमपि तदपकारे कथमिति द्रष्टव्यम् । न हि मायकारानिर्भितपुरुषसुत्कारापकारयोः पुण्यपापप्रस्तुर्युक्तेति परस्याभिप्रायः । अत्र प्रागुक्तेवोत्तरम् । तथात्र परमेव परिषुच्छिति—सद्गावेऽपि कथं यथेति । सद्गावेऽपि परमार्थसत्यवेऽपि भगवतः कथमिव पुण्यम् ? कथं यथेत्युमयप्राप्ति योजनीयम् । अयमभिप्रायः—यथा कल्यचित् परमार्थस्तो जिनात् परमार्थसद् पुण्यमुपजायते, तथा अन्यत्र मायोपमान्मायोपमवेद्यावयोर्न कथिद्विशेषः, इदंप्रत्ययता- १५ मात्रस्योभ्यसाधारणत्वात् । इति यदेवोत्तरं भवताम्, तदेवासाकमपि, नातिरिच्यते किञ्चित् । न च युक्तिसिद्धं परमार्थसद् वस्तुत्तरूपं किञ्चिदस्तीति प्रतिशादितम् ॥

भवतु नाम मायोपमादपि जिनात् पुण्यम् । इदं तु कथं समाधीयते इत्याह यदि मायोपम इत्यादि—

यदि मायोपमः सत्त्वः किं पुनर्जायते सूतः ॥ ९ ॥

अथवा अन्यथावतार्थते—यदि जिनोऽपि मायोपमः, का वार्ता तर्हि सांसारिकेषु सत्त्वेषु ? तेऽपि तथेति इमः । मायोपमाले देवपुत्राः सत्त्वाः इति वचनात् । एवं सति भवन्, दोषः प्रसज्यते इत्याह—यदीत्यादि । यदि मायोपमो मायास्यभावसमानधर्मः सत्त्वः प्राणी, तदा किं पुनर्जायते भूतः ? किमिति प्रश्ने अश्रमाया वा । किं पुनर्जायते उत्त- पते ? भूतो निकायसभागतायाश्युतः । कारणमत्र वक्तव्यम्, नैतद्युक्तमिति वा । न हि २० मायापुरुषो विनष्टः पुनरुपपत्ते । तस्मात् परमार्थसन्तो भावा इत्युपगत्तन्यम् ॥

नैतद्युपगत्तन्यमित्याह यावदिस्यादि—

याचत्प्रत्ययसामग्री ताष्ठन्यायापि वर्तते ।

यावत्कालं प्रत्ययानां कारणानां भौपधादीनां सामग्री समुदायः, सम्प्राणि कारणानि, तावत्कालं मायापि वर्तते, न अर्थात् निर्वतते, नापि ततः परं प्रवर्तते । एवं यावदविच्याकर्म- २० दृष्ट्यास्यभावा सामग्री, तावत् सत्त्वसंतानमायापि वर्तते, इदंप्रत्ययसत्त्वत्तिन्नित्यात् ।

P 332

यदि न परमार्थतः सत्योऽस्मि, कमग्रहसंसारं सत्यसंतानः प्रवर्तते, न तु मायावदचिरं निवर्तते ! उत्तमवत्—यत्कलप्रत्ययप्रसामधी तावत् प्रवर्तते, यस्य तु तथा नास्ति, स नात्मुक्तते इति । अपि च । न विरक्तालाभस्थितिः सम्बन्धज्ञवस्थानिवन्धनमित्याह दीर्घसंतान इत्यादि—

५ दीर्घसंतानमात्रेण हयं सत्योऽस्मि सत्यतः ॥ १० ॥

दीर्घचिरकालावस्थितः संतानः प्रवाहः, स एव केवलसत्त्वात्र तेन । कश्मिति पृच्छति—केन प्रकारेण सत्योऽस्मि विष्टुते ? संशेतः परमार्थतः ? एतायांस्तु विशेषः—यस्य हि दीर्घकालावस्थितिहेतुप्रत्ययविशेषोऽस्मि, स दीर्घकालमनुवर्तते । यस्य तु तथा नास्ति, स नात्मुक्तते इति । न तु तावत्सा सम्बिध्यात्मम् । तस्मान्मायाप्राप्तमावदेऽपि न पुनः ३० जन्मासंभवः ॥

एवं तदृष्टे यथा मायापुरुषवधादौ न प्राणातिपातः, तथा तदपरपुरुषवधादावपि न त्वात्, अभिज्ञत्वमवलात्, इत्यत्राह मायापुरुष इत्यादि—

मायापुरुषवधादौ चित्ताभावात् पापकम् ।

P 383

मायापुरुषस्य धातादौ मारणादौ । आदिशब्देन तस्य अदत्तादि गृह्णतः । समानेऽपि १५ निःखमावत्वे चित्तस्य विद्वानस्य मायापुरुषसंतानेऽनावात् असत्तात् न पापकं न बकुशशब्दमृतयते प्राणातिपातादि । पापेष्व पापकम् । स्वार्थे कल्पितानात् । तत्रापि मारणमिप्रायेण प्रहारं ददतो भवत्तेव अशुभम्, न तु प्राणातिपातः । मायापुरुषादन्यत्र कर्त्तव्यं प्राणातिपात इति चेदाह चित्तमायेत्यादि—

चित्तमायासमेते तु दापपुर्यस्मुद्भवः ॥ ११ ॥

२० चित्तमेव माया चित्तमाया, तथा समेते युक्ते । मायात्मभावेन वित्तेन संबद्धे इत्यर्थः । तुशम्भः पूर्वस्माद्विशेषार्थः । पुर्वं च पापं च गुण्यपापे, तयोः सुकृतदृक्षृतयोः समुद्भवः समुत्पत्तिः । उपकारापकारयोः इति साम्प्रीतिशेषात् कार्यविशेषः । यथा तत्त्वपि गोमयेतरजन्मनोर्वर्तिकयोरताकारसाम्ये कारणभेदात् स्वामावमेदः । तथा इहापि नोक्तं दोषप्रसङ्गः ॥

२५ यदुज्ञम्—चित्तमायेति, तद् परो विषट्यभाव भ्रातादीनामित्यादि—

मद्भादीनामसामर्थ्यात् मायाचित्तसंभवः ।

मद्भादीनाम्, आदिशब्दादीर्थवधादीनो चित्तोपादं प्रति असामर्थ्याद्ब्यापारात् न मायाचित्तसंभवः न मायाप्राप्तमावत् चित्तं संभवति । यथा परन्यामोहनिवन्धनमानां मायाकार-प्रयुक्तानां मद्भादीनां प्रभावेण हस्तापाकारान्वृत्तिः, न तथा चित्तस्येति परस्य मात्रः । ३० एतद् परिवृत्ताह सापि नानाविभेदादि—

सापि नानाविधा माया नानाप्रत्ययसंभवा ।

अपिशब्दोऽभारणार्थो भिन्नक्रमश्च । सा माया नानाविधैत नानाप्रकारैव । अत एव नानाप्रलयसंवता नानाप्रलयात् अनेकाकाराकारणात् संबद्ध उत्पादो यस्याः सा तथोक्ता । अयमित्राणाः—यदि माया मायेति शब्दसाम्यमस्ति, तपापि न तत्कारणसाम्य-भेदः, मायास्त्रभावेऽपि कार्यस्य नानास्त्रभावत्वात् । न हि एकस्मिन् कार्ये किंचित् कारणं इष्टमिति कार्यशब्दसाम्यात् सर्वत्र तदेव प्रकल्पयितुं युक्त्यते, अपि तु किंचिदेव ४ कल्यनित् सामर्थ्यम्, शब्दसाम्येऽपि स्त्रभावभेदात् । एतदेवोपदर्शयनाह नैकस्येति—

नैकस्य सर्वसामर्थ्यं प्रत्ययसाक्षित् कुञ्जित् ॥ १३ ॥

नैकस्य कुञ्जितुपलब्धसामर्थ्यस्य प्रख्ययस्य कारणस्य हेतोः सर्वसामर्थ्यं सर्वस्मिन् कार्ये सामर्थ्यं शक्तिरस्ति संभवति । कुञ्जितुपलब्धस्य कुञ्जितिरिति कस्मिक्षिद् समये देशो काले वा दृश्यगितं वा । ततश्च काञ्चिन्माया मद्भादिसामर्थ्यपातिलब्धस्य प्राप्ता, काञ्चित् १० ॥ १४६ पुनरनादिसंसारप्रवृत्तमाहात्म्या आविदादिग्रभावप्रबर्तिता । तत्स्मात् सर्वात्मा सम्भूत्या मद्भादिसामर्थ्य-मिति । एतत् सर्वं लोकज्यवद्वारानुगतं कल्पनानिर्भिंतं साकृतं वस्तुतत्त्वमुपादाय समुद्दितं न तु परमार्थतः । परमार्थदशार्थाः अनन्तमरणोपादनिरोधेऽपुकृलभावाभावादिकल्पनाया नमाज्ञात्, प्रकृतिनिर्वृत्तलात् सर्ववर्षमार्घात् ॥

एतदसहमानः परः पुनरन्त्यया प्रसङ्गयनाह निर्वृत इति—

१५

निर्वृतः परमार्थेन संकृत्या यदि संसरेत् ।

निर्वृतः स्त्रभावशृन्यत्वादुत्पादनिरोधरहितः । परमार्थेन परमार्थस्थितः प्रकृतिनिर्वाण-तया आदिशान्तक्षात् । यदि संकृत्या संहृतिस्वेन काल्पनिकाल्पेन संसरेत्, जातिजरा-मरणयोगी भवेत्, तदा अयं महान् विरोधः स्तानिलाह तुद्दोऽपि संसरेदेवगिरादि—

तुद्दोऽपि संसरेदेवं ततः किं बोधिचर्यया ॥ १३ ॥

१०

एवममुपगम्यमाने तुद्दोऽपि सर्ववरणप्रहृणतो विर्वृतोऽपि संसरेत् जन्मादिभाग् भवेत् । यत एवम्, ततः तस्मात् कारणात् किं बोधिचर्यया? बोधये मुद्दत्वाय चर्या करत्तरणशिरःप्रदानावनेकदुष्करशतलक्षणाः, तथा किम्? न किञ्चित् प्रयोजनम्, उक्त-व्रोगेण वैफल्यात् । सा हि सर्वेसारिसरिकर्थमिवृतये सर्वगुणसमुद्दयक्तिवृद्धत्वात्रातये च समाश्रीयते, तपापि न सांसारिकर्थमिवृतिष्वेत्, किं तत्समाप्तये संसाधितमिति भावः ॥ १५

१४६

तत् प्रयुक्तमेव यावन्प्रलयसामग्रीलादिना, पुनरपि विस्पष्टयनाह प्रलयान-मित्यादि—

प्रलयानामनुच्छेदे मायाप्युच्छिद्यते न हि ।

प्रलयानां तु विच्छेद्यास्त्रवृत्यापि न संभवः ॥ १४ ॥

प्रलयानां कारणानाम् । अनुच्छेदे अविनाशोऽहिर्प्रसात् । मायापि न केवलं २० संसार इति समुच्छये अपिशब्दः । नैकोच्छिद्यते न निवर्तते । प्रलयानां कारणानां तु शेषः ३४

विन्देदात् निवृत्ते; संख्यापि काल्पनिकल्पवद्विरेणापि न संभवो न संसरणम् । प्रलयाना समुद्रेऽप्युपास्ताम्यासाद्विविषादिनिरोधकमेण वेदितव्यः । तथयोक्तमार्य-शालिक्षम्बस्त्रे—

एवमुके भैत्रेयो बोधिसत्त्वे महासत्त्व आगुम्भतं शारिपुत्रमेतद्वोचत्—यदुक्तं
५ भगवता धर्मसामिना सर्वहेन—यो निक्षेपः प्रतीत्यसमुद्यादं पश्यति, स धर्मं पश्यति । यो
धर्मं पश्यति, स तु द्वं पश्यति । तत्र कतमः प्रतीत्यसमुद्यादो नामः । यदिदम्—अविष्णा-
१० प ४५७ प्रलयाः संस्काराः । संस्कारप्रलयं विज्ञानम् । विज्ञानप्रलयं नामगृह्णम् । नामस्तप्रलयं
पदायतनम् । पदापतनप्रलयः स्पर्शः । स्पर्शप्रलया वेदना । वेदनाप्रलया तृष्णा ।
तृष्णाप्रलयमुपादानम् । उपादानप्रलयो भवः । भवप्रलया जातिः । जातिप्रलया
जरामरणशोकपरिदेवदुःखदौर्मन्तस्योपायासाः । एवमस्य केवलस्य महतो दुःखस्त्वप्रलय
१५ १० समुद्यो भवति । तत्र अविष्णानिरोधात् संस्कारा निरुच्यन्ते । पेयालं । एवमस्य केवलस्य
महतो दुःखस्त्वप्रलयस निरोधे भवति । अग्मुच्यते प्रतीत्यसमुपादाः । पेयालं । य हम्
प्रतीत्यसमुपादं सततसमितं निर्जीवं पयावदविपरीतमजातमभूतमसंस्कृतमप्रतिश्रमनालम्बनं
२० विषममयमहार्थमनुपशमस्त्वभावं धर्मं पश्यति, स धर्मं पश्यति । यस्तु एवं सततसमितं
यावदन्युपशमस्त्वभावं धर्मं पश्यति, सोऽनुत्तरं धर्मशीरं द्वुद्वं पश्यति । पेयालं । तत्र
२५ १५ अविष्णा कतमः । एतेषामेव पर्णां धातूनां य एकसंज्ञा पिण्डसंज्ञा निलसंज्ञा भृत्यसंज्ञा
शाश्वतसंज्ञा सुखसंज्ञा आत्मसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा जीवसंज्ञा जन्मतुंसंज्ञा मानवसंज्ञा
३० अद्विकारमकारसंज्ञा । एवमादि विविधमज्ञानम्, इयमुच्यतेऽविष्णा । एवमविद्यायां सलो
विषयेतु रागद्वेषमोहाः प्रवर्तन्ते । तत्र ये रागद्वेषमोहा विषयेतु, जनी अविष्णाप्रलयाः
३५ संस्कारा इत्युच्यन्ते । वस्तुप्रतिविज्ञाप्तिविज्ञानम् । चत्वारि महाभूतानि चोपादाय कृप-
४० मैक्यवृत्तप्रलयम् । विज्ञानसमृज्जाक्षलारोऽस्त्रिण उपादानस्त्वक्षया नाम, तत्त्वामरूपम् ।
नामरूपसंनिष्ठितानि इन्द्रियाणि पदायतनम् । त्र्यमाणं धर्माणां संनिपातः स्पर्शः ।
४५ स्पर्शसुम्भवे वेदना । वेदनाप्रवसानं तृष्णा । तृष्णावैपुस्यमुपादानम् । उपादाननिर्जीवं
५० पुनर्भवजनकं कर्म भवः । भवद्वेतुकः स्त्र॒न्धप्रादुभ्यो जातिः । जातिभिन्निर्वृत्तामां
स्त्र॒न्धानां परिपाको जरा । स्त्र॒न्धविनाशो भरणम् । क्रियमाणस्य संमृद्धस्य समिष्ट्यनुप्रलय
५५ अन्तर्दाहः शोकः । शोकोत्पत्तिपरिदेवः । पश्चविज्ञानसंप्रयुक्तमाघातानुमवनं दुःखम् ।
६० दुःखमनसिकारसंप्रयुक्तं मानसं दुर्लभं दौर्मलस्यम् । ये चान्ये पदमादाय उपद्वेशाः, इमे
उपायासा इत्युच्यन्ते ॥

तत्र महान्धकारार्थेन अविष्णा । अस्तिसंस्कारार्थेन संस्काराः । विज्ञानार्थेन विज्ञा-
७५ नम् । मनवार्थेन नामरूपम् । आपूर्वार्थेन घडायतनम् । स्पर्शानार्थेन स्पर्शः । अनुभव-
८० नार्थेन वेदना । परितर्त्यार्थेन तृष्णा । उपादानार्थेन उपादानम् । पुनर्भवजननार्थेन

भवः । स्कन्धप्रादुर्भावार्थेन जातिः । स्कन्धपरिपाकार्थेन जरा । विनाशार्थेन मरणम् । शोचनार्थेन शोकः । कवचपरिदेवनार्थेन पादितः । कायसंपीडनार्थेन द्रुःसम् । चित्त-
मनीडनार्थेन दौर्भवत्यम् । उपेष्ठार्थेन उपायासाः ॥ इति विस्तरः ॥

एवमुपदर्शिनप्रस्तयानामनुच्छेदे संसारोऽविकलः प्रवर्तते, हादशाङ्गभूतीत्यसमुत्पादस्यैव
संसारत्यात् । यदाहुराचार्यापादाः—

यथाक्षेपं त्रिग्रादृ दृद्धः संतानः क्लेशकर्मभिः ।

परलोकं पुनर्यातीत्यनादि स्वचक्षन्तम् ॥

स प्रतीत्यसरमुद्भादो हादशाङ्गजिकाऽङ्ककः । इति ।

[अभि. कोश. ३-१९-२०]

प्रस्तयानां पुनरुच्छेदे सर्वरैव संतरणं न स्यात्, कारणैकस्यात् । ततस्य 'बुद्धोऽपि' १०
संसरेदेवम्' इत्येतत्र प्रस्तुते इति ॥

एवं तत्त्वं सौत्रान्तिकादिचोद्यमुदस्य योगाचारविप्रतिपत्तिनिराकरणाय तन्मतेन
दृश्यामुद्भावयनाह यदा न भान्तिरपीत्यादि—

यदा न भान्तिरप्यस्ति माया केनोपलभ्यते ॥ १५ ॥

यदा सर्वं जगत् भायात्मकतया स्वभावशृन्पुण्यं मध्यमकारादिभिः, भायाख्यातव- १५ P २५०
संतृतिप्राहिणी बुद्धिरपि भवती नास्ति बाद्यत्वं, तदा माया केनोपलभ्यते, केन प्रतीपते
तद्वाहकवत्सञ्ज्ञानमन्तरेण ! नैव केनचिदित्यर्थः । यस्य पुनः खचित्प्रमेव परमार्थसत्
बादारूपतया भान्तं तथा प्रतिभासते, न तस्यां दोषं इति भावः ॥

एतनिराकर्तुमाह यदा मायैवेत्यादि—

यदा मायैष हे नात्ति तदा किमुपलभ्यते ।

यदा मायैकं प्राद्यतया हस्त्याचाकारप्रवृत्त्या तद विज्ञानवादिनो नात्ति, चित्तमात्रं
जगदन्युपगच्छतो बहिर्यात्मात्वात्, तदा किमुपलभ्यते, तदा किमिह प्रतिभासते ॥
नहिर्यात्मावेशादिविच्छेदेन प्रतिभासो न युक्त इर्ल्यणः । अत्र परस्याभिप्रायमादाङ्गयनाह
चित्तस्यैव स इत्यादि—

चित्तस्यैव स आकारो यथापन्योऽस्ति तत्त्वतः ॥ १६ ॥

उक्तमन्त्रं चित्तस्यैव वहीरूपतया भान्तं हस्त्याचाकारं प्रतिभासते इति । उक्तमेव ।
किं तु यथपि चित्तस्यैव ब्रान्तस्यैव स इति देशादिविच्छेदेन मायातया प्रतिभासमानं आकारो
निर्भासः, अन्य इत्यपरः आन्तराद् प्राद्यकाचित्ताकारात्, अस्ति विचरते, तत्त्वतो वस्तुतः ॥

यथपीसाम्युपगम्योत्तम्, तथापि नैतत् संगच्छत इत्याह चित्तमेव यदा मायैत्यादि—

चित्तमेव यदा माया तदा किं केन हृष्यते ।

चित्तमेव विज्ञानमेव वेदकतया स्तीकृतम्, यदा माया नान्या, न हि वेदकचित्त-
व्यतिरिक्ता काचिदन्या माया नाम, तदामतया तस्यास्तया प्रतिभासोपगमात्, तदा किं

केन दृश्यते, कि केन प्रतीयने ! दर्शनमेव हि केवलमस्ति न दृश्यम् । दृश्यमन्तरेण
दर्शनमपि न स्पातु, दृश्यमेष्टव्याकाशस्य । अतो न केनचित् किंचिद् दृश्येत, हति
आन्यमशेषस्य जगतः प्रातिमिति भावः । ततु स्यादेवैतत् यदि ब्राह्मस्य आत्मस्वेदनं त
स्पातु, यावता संसुदेन्तपा स्वरूपं संवेदयत् तद्धिनिं मायादिप्रतिमासमपि वेदयेत् ।
तथा च सति न काचित् भृतिः । इति विश्वानवाचिनोऽभिप्रायमाशब्दाह—

ਤੁਹਾਂ ਵੇਲੋ ਕੁਝ ਨਾਥੇਨ ਜਿੱਤੇ ਜਿੱਤੇ ਜੇ ਪੜ੍ਹਾਵਿ।

समावश्यकेव सर्वे जगद् यदा युक्तिः प्रतिषादितम्, तदा कः कर्त्य समावो
वस्तुतः इति कर्त्य केन वेदनं स्थात् ? उक्ते च भगवता—

सर्वधर्मोः शून्याः, शून्यतालक्षणं चित्तम् । सर्वधर्मा विविक्ताः, विविक्ततालक्षणं । १० चित्तम् । इति ।

कि च । उक्तं च करितं च लोकनाथेन लोकानां सर्वसाधानां नारेन शरण्येन
बुद्धेन भगवता । किमुलम् ! चित्तं चित्तं न प्रहृतीति, चित्तं खासानं न जानाति, सर्वपि
वस्तुते स्वामनि कारित्रिविरोधाद् । कषट्ठिद् ॥

न चिछनति यथात्मानमसिध्वाप तदा सनः ॥ ५७ ॥

१४ यषा सुतीक्ष्णाप्यसिधारा खङ्गधारा तदन्यवदाभान् खकायं न छिनति न विघटयति, खालमनि कियाविरोधात्, तथा मनः । असिधारावचित्तमपि खालान् न पश्यतीति पोञ्चम् । तथा हि न तदेवैकं छान् वेदवेदवावेदनामखभावत्रयं युक्तम् । एकस्य निरंहास्य त्रिखालावतायोगात् । तज्जदभुत्तमार्पित्तद्वृहस्पते—

स चित्तं परिवेषमाणो नाश्यात्मं चित्तं समनुपश्यति । न बहिर्धा चित्तं समनुपश्यति । न रक्षेषु चित्तं समनुपश्यति । न धातुषु चित्तं समनुपश्यति । नायतनेषु चित्तं समनुपश्यति । स चित्तमसमनुपश्यन्विद्धिधारा पर्यन्ते-कुलविकृत्स्योऽपत्तिरिति । आलभ्वने सति चित्तमुपश्यते । तद् किमन्यजित्तमन्यदालभ्वनम्, अथ यदेवालभ्वनं तदेव चित्तम् ॥
यदि तावदन्यदालभ्वनमन्यजित्तम्, तदू द्विप्रित्तता भविष्यति । अथ यदेवालभ्वनं तदेव चित्तम्, तदू कर्तं चित्तं चित्तं पश्यति । न हि चित्तं चित्तं समनुपश्यति । तथा न ३५ तस्येव अस्तिथारया सेव अस्तिथारा शक्यते छेत्युम्, न तेनैव अकृत्यप्रेण तदेव अकृत्यमें स्पृहं शक्यते, एवमेव तेनैव विरेन तदेव चित्तं द्रष्टुमिति विस्तारः ॥

अत्र चित्तमात्रबादिनः स्वात्मनि शियाविरोधं विष्टुयितुं स्वपक्षप्रसाधनाय इष्टत-
मुद्भवयमाह आत्मावमित्यादि—

आत्मभावं यदा दीपः संप्रकाशयतीति चेत् ।

आमानमान स्वस्तरपूर्ण यथा दीयः प्रदीपः संप्रकाशयति घोतपति । यथा हि किल अन्धकारात्मतघटादिवस्तुप्रतिपत्तये प्रदीप उपादीपते, न तथा प्रदीपप्रकाशनात्प्र प्रदीप-न्तरम्, अपि तु बटादि प्रकाशयनेव आमानमपि प्रकाशयति, तथा प्रकृतेऽपि स्वस्त्रिने

वेदितव्यम् । न चापि क्वचिद्विरोधो इति हस्ते सर्वत्र योजनीयम् । तस्मात् प्रदीपदविरोधं प्रवेति चेत्, यथेवं मन्यसे, तदा नैव वक्तव्यम् । कुत्स इत्याह नैवत्यादि—

नैव प्रकाशयते दीपो यस्मात् तमसावृतः ॥ १८ ॥

नैव प्रकाशयते घटादिकभैव उद्भोतते दीपः, यस्मात् तमसावृतः न अन्धकार-पिहितः । विषमानस्यावरणस्य वपनयनं प्रकाशनम्, ततो युक्तं घटादीनां प्रकाशनम्, तेषां ३ प्राग् विषमानत्वात् । नैवं प्रदीपस्य, सत्यं प्रागिष्ठमानत्वात् । न च अविद्यमानस्य प्रकाशनं युक्तम्, असरवात् । तस्मान्मैव प्रकाशयते दीपः । इति विसद्वशत्वात् प्रदीप-दृष्टान्तात् साम्यसिद्धिः ॥

स्यादेतत्—आत्मवादमेत्यादिना नैतरभिक्षीयते यदात्मानं बटवत् तमसावृतं प्रकाश-पति दीपः, अपि तु तत्त्वमार्बं प्रति परनिरपेक्षात्मात्मस्याभिक्षीयते । एतदेवोपदर्शयनाह १० न ईस्वादि—

न हि स्फटिकबलीं नीलत्वेऽन्यमपेक्षते ।

तथा किञ्चित्परापेक्षमनपेक्षं च इत्यते ॥ १९ ॥

हितित यस्मात् । यथा स्फटिकोपलः स्वयमनीलः सन्, नीलत्वे नीलगुणोत्पत्ति-निमित्तमन्यमुपाधिं नीलप्रवादिसंनिधिमपेक्षते, तथा स्वयमेव यदस्तु नीलम्, तदपि न १५ नीलत्वेऽन्यमुपाधिमपेक्षते । तदा तेन प्रकारेण किञ्चिद् घटादिकं परापेक्षं प्रदीपादपेक्षं प्रकाशं इत्यते, किञ्चित् पुनः प्रदीपादिकमनपेक्षं च स्वयं प्रकाशात्मकं इत्यते उपलब्ध्यते । एतात्मनाम्रमेव विवक्षितम् ॥

एवं विद्वान्वादिना उपदर्शिते विशेषे सिद्धान्तवादी नीलमेव तावभीलत्वे परनिरपेक्षं २०५ इत्यान्तत्वेनोपदर्शितं प्रतिवेष्यनाह अनीलत्वं इत्यादि—

अनीलत्वे न तनीलं नीलहेतुर्येक्ष्यते ।

नीलमेव हि को नीलं कुर्यादत्मात्ममात्मना ॥ २० ॥

अथमपि न सद्वशे इत्यान्तः, यतो नीलमपि न नीलत्वे स्फटिकबलमिरपेक्षम्, तद्वाव विप्रति सहेतुप्रलयमपेक्षत्वात् । कदा पुनरिदमनपेक्षं स्यात् ! यदि तदनीलमेव सहेतुप्रलयते । पुनरसद्वशे परनिरपेक्षं स्वयमेव नीलमात्मनं कुर्यात् । न चेतदस्ति २५ यतः अनीलत्वे नीलगुणरहितये सति । नेति निषेद्यति । तदिति नीलभिमतं वस्तु । नीलं नीलगुणयुक्तमात्मनं स्वरूपमात्मना स्वयमेव न कुर्यात्, न कर्तुं शक्नोति, पूर्ववत् स्वस्मिन् कियाविरोधात् । तस्मात् नीलस्यापि परानपेक्षता नीलत्वं प्रति स्फटिकशत् । तथा हि

¹ The text of this stanza as given by Poussin and Minayef is not correct. The confusion in the mind of both is due to the principle of haplography. Our text is confirmed by Tibetan translation and also by the Commentary.

२ ३६

स्फटिकोपलोऽपि बस्तुनोऽवस्थितरूप एव उपाधिसंनिधी न नीलोपरागमनुभवति, अपि हु सर्वलोपादानबक्षणात् । नीलोपाधित्रिशेषसहकारिणश्च पूर्वस्वरसनिरोधात् अन्य एव नीलगुणोपरकः स्फटिकोपल उपषेष्ठे इति सिद्धान्तः । तस्मात् साधारणमनयोस्तद्दुर्जं प्रति हेतुप्रलयाधीनत्वम् । इति प्रह्लेऽपि साम्ये न कथित्विशेषः ॥

६ ननु विभिन्नमनुष्टिं प्रियेण यस्मात् जडखभावव्याहृत्यात्मतया सहेतुप्रलयात् उपचिरेव इनस्य प्रकाशान्तरनिरेक्ष्य आभ्रप्रकाशता स्वसंवेदनमुच्यते । एतदेव त्वयापि नीलस्वरूपपरामर्त्तेण समर्थितम् । एतावन्नाम्रेण प्रदीपोऽपि दृष्टान्तीकृतः । न पुनरस्माभिः कर्मकर्तुक्रियाभेदेन इनस्यात्मप्रकाशनमित्यते । एकत्वं सतः कर्मादिस्वभावत्रयस्यापोगात् । तज्जियाकारकभेदेन दृष्टेऽपि किञ्चिद्बूयितमस्तरं स्यात्, खंडुञ्जनितस्यात्मप्रकाशस्यातुप-१० वातात् । इति नसंवेदने प्रतिपादितदोषप्रसङ्गः । तदुक्तम्—

विज्ञानं जडरूपेभ्यो व्याहृत्युपजायते ।

इयमेवाभ्यसंवित्तिरस्य या जडरूपता ॥

कियाकारकभेदेन न स्वसंवित्तिरस्य तु ।

एकत्वानंशस्वपत्त्य त्रैरूप्यानुपपत्तिः ॥ इति ।

१५

२ ३७

अत्रोच्यते—कियाकारकभेदेन व्यवहारप्रसिद्धं शन्दार्थमधिगम्य दूषणमुक्तम्, स्वसं-
वेदनशब्दस्य तदर्थभिधायक्त्वात् । यदि पुनर्दोपभयाद्वोक्त्रस्तिद्वेऽपि शन्दार्थः परि-
स्थित्यते, तदा लोकते एव वाभा भवतो भविष्यति । इष्यमपि न परमार्थतः स्वसंवेदनसिद्धिः ।
तथा हि हेतुप्रलयोपजनितस्य प्रतिबिष्वस्येव निःस्वभावव्यमुक्तम् । तथा च मुतां न
२० स्वसंवेदनं इनस्य, तत्त्वतो निजस्वभावाभावात् । न च स्वभावाभावे गग्नोत्पलस्य
आप्यसंवेदनमुचितम् । न चापि जडखभावता मध्यमक्वादिनं प्रति परमार्थतः कस्यवित्
सिद्धा, येन जडव्याहृतमज्ञं स्वसंवेदनं स्यात् । तस्मादन्यानेव बस्तुकादिनः प्रति मुक्तमेत-
द्वकुम् । ततो निःस्वभावतया न कर्मचिदपि स्वसंवेदनसिद्धिः । एतत् पुनः पव्यात् स्मृत्युप-
स्यानोपदर्शनप्रस्तावे [९. २४] विस्तरेणोपदर्शनप्रियम् ॥

२८ सांप्रतं प्रदीपस्य स्वयंप्रकाशतामस्युपगम्य तुद्वे स्वसंवेदनमस्युक्तमिति प्रतिपादय-
क्ताह दीप इत्यादि—

दीपः प्रकाशत इति इत्यात्मा इत्यनेन कर्त्तव्ये ।

तुद्विः प्रकाशत इति इत्यात्मदं केन कर्त्तव्ये ॥ २२ ॥

२ ३८

भवतु वा प्रदीपस्य प्रकाशात्मता, तथापि न तुद्विसंवेदनसाधनं प्रति सद्वशो
३० दृष्टान्त इति समुदायार्थः । दीपः प्रकाशत इति वाभासते प्रकाशान्तरनिरेक्षः स्वप्नेव,
इति इत्याप्रतीत्यं इत्यनेन बुद्ध्या कर्त्तव्ये प्रतिपादयते, प्रदीपस्य इत्याविषयत्वात् । तुद्वि-

इनं प्रकाशते इति पदुप्स्ते, तत् पुनः केन ज्ञानेन ज्ञात्वा कर्मयते इति परं पूर्णति । न चाप्र किञ्चिद् भुद्धिप्रतिपत्तिनिकृष्टमस्तीति असंमाधर्नं प्रकाशयते । न तात्र धूर्व-
ज्ञानेन तत्प्रतिपत्तिः, तत्कालमनुपत्तेहस्यासत्त्वात् । नामि पश्चात्कालभाविता तदनीं
क्षणिकतया प्राद्यस्यातीतत्वात् । न च तत्स्मानकालभाविता सेन तस्यानुपकारात् । न च
अनुपकारकस्य विषयमायः, नाकारणं विषयः इति वचनात् । नामि स्वयम्, तत्रैव ६
प्रतिपत्तिः । तत् कर्त्त तप्रतीतिरिति न विषयः ॥

इत्यं सर्वां मुद्देश्यपतिपत्तौ संस्वेदनमतीतं अनुकमित्याह ग्रकाशा वेलादि—

ग्रकाशा वाग्रकाशा वा यदा दृष्टा न केनचित् ।

बन्ध्यादुहिरलिलेव कर्मयनामापि सा मुचा ॥ २३ ॥

ग्रकाशा वा ग्रकाशामिका दीपत्वत् । अग्रकाशा वा अग्रकाशामिका घटादिवत् । १०
परस्परस्तमुद्दिये वाक्यन्दहृष्यम् । बुद्धिः यदा दृष्टा न केनचित्, न प्रतिपत्ता केनचित्,
प्रतिपत्ता स्वयंस्वेषण वा । यदेति पदं तदेत्याकर्त्तिः । तदा बन्ध्याया अग्रसवधर्मिष्या;
हिया दुहिता पुत्री, तत्या वीला विलासो लज्जितं तदृढ़ । कर्मयनामापि आरूपायमानामि
सा मुचा । सेति बुद्धिः । सुधेति निष्ठत्वा । कर्मयादुहितुर्विषयमानतया प्रतिपक्षत्वात्,
तद्वीला भुतरामप्रतिपत्तेव्यभिप्रायः । अयत्ता । अनुपज्ञानिद्वृद्धस्वभावतया बन्ध्यादुहितु- १४
स्थानीया बुद्धिः । अप्रतीततत्त्वभावतया तद्वीलाकर्त्त ख्यासवित्तिः । तदप्रतीतेः तस्य अपि
अप्रतीतिरिति कर्मयनामापि युक्तिराहितेन वचनमात्रेण सा ख्यासवित्तिमुच्चा, अनुपदेशत्वा-
मिष्ययोजना ॥

स्वादेवम्—युक्तिशून्यं वचनमात्रमेतत् । यहः इयमत्र युक्तिरस्तीत्याह यदि
नास्तीत्यादि—

यदि नाश्चि ख्यासवित्तिविज्ञानं स्मर्यते कर्यम् ।

यदि ख्यासवेदनं विज्ञानस्य नास्ति न विषयते, तदा विज्ञानं स्मर्यते कर्यम् ।
विज्ञानस्य ख्यासवेदनभावादुत्तरकालं स्मरणं न स्पाद । न हि अनुभूतस्मरणं युक्तम्,
अतिप्रसङ्गात् । तस्माद्दुभ्यफलस्य स्परणस्य उत्तरकालं दर्शनात्, ज्ञानसंवेदनमतीत्यनु-
मीयते इति । नैतत् साधनं स्वाधीयः । यतो यदि ख्यासवेदनकार्यतया स्मरणं निष्ठितं २५
भवेत्, भवेद् कर्त्तव्यं भूमः ख्यासवेदनस्य कारणं स्मृतिः । न च असिद्धे ख्यासवेदने प्रमाणतः,
स्परणस्य तत्त्वार्थाप्रहृण्यश्चित् । सर्वां उभयप्रतिपत्तिनान्तरीयकल्पात् कार्यकारणमाव-
प्रतिपत्तेः । न च चक्षुरादेविव विज्ञानम्, अदर्शनेऽपि स्मरणं तत्कार्ये सेत्यति, चक्षुषो
हि व्यतिरेके नीलादिज्ञानाभावतो [व्यतिरेकद्वारण] तत्कार्यमनुभीपते । स्मृतिस्तु ज्ञान-
संवेदनमन्तरेणापि भवतीति प्रतिपादयिष्यामः, इति ख्यासवेदनकर्यतानि व्यमन्तरेण स्परणस्य ३०

^३ Nep. Ma. is missing for this folio. For ख्यासवेष, T suggests: प्रतिपत्तुः कर्मविदभावात् कार्यित, प्रतिपत्तिरिति । सापरोभयमापि नाश्चि ।

२ ५१

तद्विनाभावात् संवेदनसिद्धिः । अतः स्मरणमपि ज्ञानत्वात् कथं सिद्धमिति वक्तव्यम् । न च स्थायमसिद्धं लिङ्गं ज्ञापकमन्यस्य । न च त्वरणं स्वसंवेदनस्य प्रत्यक्षतया प्राहकम्, तस्य तस्मादन्यत्वात् । न च ज्ञानस्य ज्ञानान्तरविशेषत्वम्, बहुर्विवृत् संबन्धासिद्धादिदोषप्रसङ्गात् । अन्यत्वाविशेषात् संतानानास्माविनापि स्मरणेन तस्य प्रहणं स्यात् । वर्णे तेन पूर्वमनुभूतत्वान् स्मर्यते इति चेत्, एकसंततिपतितेनापि न पूर्वमनुभूतमिति समानः प्रसङ्गः ॥

कार्यकारणभावोऽपि न तस्य नियामको मुञ्चते, कार्यकारणभावस्यैव परमार्थतोऽभावात्, स्थापि तस्मिन् सर्वज्ञानानां संप्रतिपत्तिनिष्ठतया तद्विषयस्याक्षयत्वात् । यथाव्यवहारमनुपामे कात्यनिकत्वम्, कात्यनिकत्वे च सर्वान्यवहाराणां कल्पनानिर्मितत्वात् १० सांख्यतत्वमिति साधितं नः साध्यम् । इति न रम्यते: स्वसंवेदनसिद्धिः ॥

मवतोऽपि कथं तर्हि स्वसंवेदनाभावे स्मृतिरिसाह अन्यानुभूत इत्यादि—

अन्यानुभूते संबन्धात् स्मृतिराम्युदिवं यथा ॥ २४ ॥

२ ५२

ज्ञानादन्यस्मिन् ग्रादे वस्तुनि विषयेऽनुभूते सति ज्ञाने स्वतःि: स्मरणमुपजायते । ननु अन्यस्मिन्नुभूते अन्यत्र स्मरणे अतिप्रसङ्गः स्यादिसाह—संबन्धादिति । विषयेऽनुभूते १० तद्विज्ञानस्मरणं संबन्धाद्वयति । विज्ञाने हि तद्विज्ञानतया तत्संबद्धम्, अतो विज्ञाने स्मर्यते, नान्यत् । स्थापि संबन्धे अन्यस्मिन्नुभूते अन्यस्य स्मरणे विज्ञाने स्मरणं स्यादिति चेत्, पूर्वमनुभूतो विषयः उत्तरकालमनुसर्यमाणः स एवानुभवनिशिष्योऽनुसमर्थते । तद्विशिष्टस्य तस्य प्रहणात् । ज्ञानमेव च विषयानुभवे नान्य इति विषयानुभवस्मरणात्तसंबद्धतया ज्ञाने स्मरणमधिधीयते, न तु विषयरहितं ज्ञानमपि केवलमनुसमर्थते इत्यदोषः ॥

२० ननु कथमिव ज्ञानसंवेदनाहितस्मृतिवासनाबीजमन्तरेण स्मृतिरुच्चरकाळं स्यादिसाह—आस्तुविषं यत्तेति । आस्तुविषं पूर्विकविषं यथा संबन्धात् कालान्तरेण जायते, तथा स्मृतिरीत्यर्थः । तथा हि पूर्विकविषेमकस्मिन् क्षणे शरीरसंकान्तं पुनः कालान्तरेण मेव-स्वनितप्रथिगम्य विनापि स्वसंवेदनाहितस्मृतिवासनाबीजमिदंप्रस्ययतामात्रायतस्मृतिवात् अन्यस्मिन् क्षणे विज्ञानमुपयाति, तथा प्रहतेऽपि न दुष्टतीति भावः ॥

२५ पुनरपि विज्ञानबादी ज्ञानसंवेदनसिद्धये प्रकारान्तरमुपदर्शयितुमाह प्रस्ययान्तरेति—
प्रस्ययान्तरस्युक्त्वा दर्शनात्मेन प्रकाशते ।

२ ५३

प्रस्ययान्तरं कारणान्तरम् [कालान्तरम् !] । ईक्षणिकादिविष्णा परचिचादिज्ञानाभिष्ठा च ताम्या युक्त्वा तत्सामग्रीसंबद्धत्वं विचास्य दर्शनात् प्रतिभासनात् विज्ञानस्य संप्रकाशते स्वरूपं प्रतिभासते । संवेदनमहीनि यावत् । यदि हि तत् सर्वदा परोक्षरूपं २० कथं कदाचित् सामग्रीविशेषादुपलम्येत, ततो यथा सामग्रीविशेषात् परथितमुपलम्यते, तथा समन्तरालम्बनादिप्रस्यात् स्वचित्तमुपलम्यते इति भावः । एतदपि न ज्ञानसंवेदनसामर्थ्यमित्याह सिद्धान्तेनेत्यादि—

सिद्धांशुनिवर्द्धेष्टो षटो नैषाङ्गनं भवेत् ॥ २५ ॥

सिद्धं च तदञ्जनं च, सिद्धस्य वा अञ्जनम्, तस्य विधिः निधानं प्रयोगः, तस्माद् इदः प्रतीतः षटो निधानादि वा नैव अञ्जनं भवति । न च मठादिरञ्जनमेव स्यात् । न यद् यस्मात्प्रतीयते तदेव तद्वति । एवमीक्षणिकादिविशासहकारिणा इन्द्रेन परचित्रं च घटादिवद् इष्टमिति नैतावता तस्मैवेदं सिद्धं स्यात् । तस्मान्तेतदपि साध्योपयोगि साध- १०४ नम् । ननु यदि इन्द्रानमविदितस्वरूपं स्यात्, अर्थस्यापि प्रतीतिर्न स्यात् । अव्याकल्प्यात्किं त्वाद् इन्द्रानस्य, न हि अर्थस्य व्यक्तिः । तदप्रतीतो कथमर्यस्य प्रतीतिः ? तथा हि स्तं वेद- नस्य प्रतिपेषात्, अन्येन अन्यस्य प्रदृशणायोगाच, तदृशणाम्नुपगमे च उत्तरोत्तरस्य अप्रतीतस्य प्रतीतये इन्द्रानात्तरानुसरणेन अनवस्थाप्रसङ्गाच न कर्त्तव्यिदपि अर्थस्य प्रतीतिरिति । तेन यदुक्तम् “अन्यानुभूते” इत्यादि, तदसंगतम्, अर्थस्यानुभवामावात् ॥ १०

सर्वज्ञायं इष्टादिव्यवहारो लोके न स्यादिष्टाह यथा इष्टमित्यादि । यदुप्यते इष्टादिव्यवहारो न स्यादिति, स किं परमार्थतो न स्यात्, संहृद्या वा ! तत्र यदि पर- मार्थितो न स्यादित्युच्यते, तदा त्रिपद्मित्यस्माकम् । न हि सांख्यतत्त्वं परमार्थचिन्तायामव- तारोऽस्ति । अय लोकप्रसिद्धिः, तदा—

यथा इष्टं कुतं इतां नैवेह प्रतिविष्यते ।

इति । यथा इष्टमिति चक्षुरादिविज्ञानेन प्रलक्षेण प्रतिपन्नम् । श्रुतमिति परपुद्गल- दागमाच । इतामिति त्रिसूपलिङ्गजादनुमाननिभितम् । तदेतदिष्ट सर्वं व्यवहारमवित्य नैव प्रतिविष्यते, नैव वाप्तये । यद् यथा लोकतः प्रतीयते, तत् तैव अदिचारितस्वरूप- मन्मुपगम्यते लोकप्रसिद्धिः, न तु पुनः परमार्थतः । तेन इन्द्रानसंवेदनामावादर्थानधिगमा- दयोऽपि दोषाः परमार्थपञ्चवादिन इह नावतरन्ति । यदि तत् तैवानुपगम्यते, किं नाम १० तर्हि प्रतिविष्यते इष्टाह सत्यत इत्यादि—

सत्यतः कल्पना तत्र दुःखेतुर्निर्वाप्यते ॥ २६ ॥

सत्यतः परमार्थतः । कल्पना आरोगः । तुशम्दः पुनरर्थे । सा पुनरत्र विद्वासे सिद्धान्ते वा । निवार्यते प्रतिविष्यते । कुतः ? दुःखेतुर्निति । देतुपदमेतत् । दुःखस्य देतुः कारणं यस्मात्, तस्मादिस्यर्थः । उपादानस्त्वानां सदसदादिकल्पनाहितप्रमृष्टि- १०५ देतुत एव च संसारः । संसारस्य दुःखस्यमात्रः ।

दुःखं समुदयो लोको दृष्टिस्तनं भवत्यते ।

[अथि. कोण-१.८]

इति वचनात् । इति सत्यतः कल्पना दुःखेतुर्मेकति । तस्मादसत्समारोपकल्पना- ग्निवेशप्रतिषेधमात्रमत्राभिप्रेतम्, न तु वास्तवं किञ्चित् प्रतिविष्यते इति । तदेव स्तं चैतनं इन्द्रानस्य न कर्त्तव्यिदचिदपि युञ्यते । तदुक्तम्—

^१ संसारः is added in second hand in MSS., but T supports it.

न बोध्यबोधकाकारं चित्तं हृष्टं तथागतैः ।

यत्र बोद्धा च बोध्यं च तत्र बोधिन् विष्टते ॥ इति ।

यसु क्वचिद् भगवता चित्तमात्रात्मित्यमुक्तम्, तद् स्कन्धायतनादिवक्षेयार्थतयेति
कथयिष्यते ॥

१ इदानी प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृते योजयताह चित्तादन्येत्यादि—

चित्तादन्या न माया चेत्तात्यन्वेति कल्पयते ।

वस्तु चेत्सा कथं नान्यानन्या चेत्तालिं वस्तुतः ॥ २७ ॥

तहि चित्तादन्या माया स्यात्, अनन्या वा स्यात्, उभयस्तभावा वा, अनुभय-
स्तभावा वा, इति चत्वारो विकल्पाः । तत्र न तादृशं प्रपापत्तः, चित्तादन्याम्बुपादेऽपि

१० चित्तमात्रं जगदिच्छतः सिद्धान्तविरोधः स्यात् । द्वितीयपक्षे तु “यदा मायैव ते नास्ति”
[९. ६] इत्यादिना प्रतिपादित एव दोषः । दूरीपस्तु प्रकारो न संगच्छते, परस्पर-
प्रिलुप्योरेकत्राभावात् । अथ चतुर्थी कल्पना, सापि न संगच्छते । तामुपादाक्षेप्यते—

१५ चित्तादन्या न माया इत्यन्त्यत्प्रतिपेशः । अनन्या तहि, नान्यानन्येति तत्त्वस्यापि प्रतिपेशः,
इति उभयप्रक्षापात् श्वेषादि कल्पयते व्यवस्थाप्यते, सोऽपि न वुक्तः, अन्योन्यपरिहारवत्तरोक-

२० प्रतिपेशस्य अपरविविनान्तरीयकल्पात् तयोरेकत्राभावात् चतुर्थी कल्पना सापि न संघटते ॥

अपि च । वस्तु चेदिति । यदि सा माया वस्तुसती कथं नान्या चित्तालिंतिरिक्ता न
भवति ! अथ अनन्या चेत्, यदि चित्तमेव माया, तदा नास्ति वस्तुतः, न विष्टते पर-
मार्थतः, तस्यास्तस्वभावत्वात् चित्तमेव केवलम् इत्येतद् तदेवायातम् । यदुक्तम्—

यदा मायैव ते नास्ति तदा किमुपलभ्यते । इति ॥

२० अधुना प्रकृते प्रसाप्य उपसंहरत्वाह असत्यपीत्यादि—

असत्यपि यथा माया दृश्या द्रृढृ तथा मनः ।

असती उपलभ्यमाना माया हस्यादिवहस्तुतोऽसत्त्वभावा । तादृश्यपि दृश्या

२५ दर्शनविषया यथा माया, द्रृढृ तथा मनः । सैव असती माया दृश्या दृष्टान्तः, तथा मनः
परमार्थतोऽसत्त्वमायमपि दर्शनसमर्थं भविष्यति । तेन “यदा न भान्तिरप्यति”

३० [९. १५] इत्यादि यदुक्तं परेण तद् प्रसाप्य उपसंहारेण दर्शितम् । पुनरपि प्रकारान्तरेण
परमार्थसंहितानसाधनाय परोपक्रममयित्वा यथा वस्त्राश्रयक्षेम्यादि—

वस्त्राश्रयक्षेत्संसारः सोऽप्ययाकाशबद्धवेत् ॥ २८ ॥

तथाहि—सङ्केशो व्यवदानं च हेयोपादेयतया द्वयमिदं यथावत् प्रतिपत्तत्वम् । तत्र
एषादिमलादृतं चित्तं संक्षिप्तित्यप्यस्ते । ते च अभूतसमारोपबलोत्पत्त्वादगन्तुकाक्षित्ता-

३५ वित्तः प्रवर्तते । तत्प्रभूतकर्मजन्मपरंपरोपनिबन्धः संसारः प्रजायते । तदेव चित्तं
परमार्थतः प्रकृतिप्रमात्सरमनागन्तुकमभूतपरिकल्पसमुत्प्राप्नामाकादिदृश्यतमारोपाभिनिवेश-
वासनाशृन्यमद्यस्तभावमागन्तुकदोषविनिर्मुक्तमाश्रयपराहृत्वेष्वदानभिस्युच्यते । तदेव

संहेशव्यवदानयोर्बलुप्तमुदूतचित्तमन्तरेण व्यवस्थापनं न भट्टते हति मन्यन्ते, संसार-
निर्बाणयोश्चित्तवर्गत्वात् । चित्तमेव संहेश्वते, चित्तमेव व्यवदापते हति वचनात् । तदेव
परमतं निरूपयति—वस्त्रेव वलुप्तमुदूतचित्तमेव आश्रयः अवेति वस्त्राश्रयः । चेत् यदि
संसारे व्यवस्थापते, तदा संसारेऽन्यथा भवेत्, चित्तादन्यः त्वात्, वस्तुनोऽन्यते ॥ ३०८
अवस्तु स्यात्, चित्तसैव च वस्तुत्वात् । कथमिष्य ! आकाशबद्व, गगनमिव । य एव ६
चित्ताश्रयः संसारोऽभिधीयते, स किं वस्तु अवस्तु वा ? वस्त्रयि चित्तं तदन्यद्वा ? तत्र
यदि वस्तु चित्तमेव, तदा न चित्तादन्यः संसारदाश्रयः, चित्तमेव सः । चित्तं च
प्रकृतिप्रभासरूपतया व्यवदानस्त्रभावत्वान्न प्रहेयम् । अथ चित्तादन्यः, तदा चित्तव्यति-
रिक्तस्य अन्यस्यामुपगमात्, सिद्धान्ताह्वतिः । अथ अवस्तु, तदा संसारे नाम न किञ्चिदर्सित,
खरविश्वाणत्वात् । अत एवाह आकाशबद्व, हति । पथा आकाशं प्रज्ञसिस्मान्नमसत्, न १०
क्षचिदर्घक्रियायां समर्पय, तथा संसारे भवतः त्वात् । अथवा । आकाशबद्विति निःस्त-
भावत्वादस्मरिद्वान्तानुप्रवेशः ॥

स्वादेतत्—यदि नाम अवस्तु, तथापि वस्तुसूतचित्तसमाक्षितत्वात्, तस्य अर्थक्रिया-
सामर्थ्ये भविष्यतीत्याह वस्त्राभ्येणेत्यादि ।

वस्त्राश्रयेणाभावत्य क्रियावत्यं कथं भवेत् ।

१४

न असद्वृपस्य कश्चिदाक्रयो भवेतुमर्हति, जात्रयाश्रयिमावस्थ कार्यकारणस्त्रयत्वात् ।
न च अमावः कर्त्यचित्तं कार्यम्, अनिर्वर्त्यविशेषस्यात् । भवतु नाम, तथापि वस्त्राश्रयेण
वलुप्तमुदूतचित्तमाश्रयेण अभावत्य असदात्मकत्वं क्रियावत्यम्, अर्थक्रियाकारित्वं कथं
भवेत् ! न कदाचिदपि युक्तं हत्यर्थः । अन्यथा तस्य भावस्त्रभावता स्यात् । शक्तिर्हि
भावलक्षणम् । सर्वदाप्रतिक्रियाऽभावलक्षणमिति वचनात् । किमिदानीमिति विचार्यमाणमुप- ३०
स्मितं भवत इत्याह अस्तसहायमित्यादि—

असत्सहायमेवं हि चित्तमापदते तत्र ॥ २९ ॥

असत्रेव अमावः सहायोऽस्त्वेति असत्सहायम् । हितवधारणे । एकमहितीयमेव
चित्तमापदते हत्य चित्तैकप्रर्मार्थयादिनः ॥

ननु उक्तमेव—मात्राप्राप्ताकापाकारविनिर्मुक्तमद्यलक्षणं चित्तम्, हति चित्तैकता- २५
प्रतिपादने न किञ्चिदनिष्ठमस्माकम् । तदुक्तम् । संहेशस्यापि प्रहेयतया वस्तुत्वमुक्तम् ।
तत् कथं चित्तमेवैकं वस्तु ? अवस्तु नाम, तथापि न बाधकान्युक्तिरित्याह प्राद्यमुक्तमित्यादि—

प्राद्यमुक्तं यदा चित्तं तदा सर्वे तथागताः ।

प्राद्यमित्युपलक्षणम् । प्राद्यकादिमुक्तमपि बेदितव्यम् । अथवा प्राद्याधीने प्राद्यकल-
मिति तदभावात् प्राद्यकाधीनः । प्राद्यकाधीने च तदुपकल्पितत्वं अभिलाप्यस्याभावात् ३०
अभिलाप्यस्याभाव इत्युपदर्शयितु प्राद्यमुक्तमित्युक्तम् । प्राद्याधीनविवित्तमद्यस्याभावे यदा
सर्वत्य जगत्वित्तम्, तदा तस्य चित्तत्वं सर्वसत्त्वसंतानान्तर्गतत्वात् सर्वसंसारिणः सत्त्वाः

१००

११०

१११

तथागता तुदा भगवन्तः प्रामुचन्ति । न कथित् गृष्णज्ञनः स्यात् । ततश्च सेषामहारार्थ-
मार्गभावनावैवर्यप्रसक्तः । न चैवम् । तस्मात् सखयि प्रादाप्राहकैषुर्ये भावाभिनिवेशस्य
तद्वस्त्वाक्षं सर्वया संक्षेपाग्रहणमित्यभिसंधाराह एवं चेत्यादि—

एवं च को गुणो छष्ट्यक्षित्तमात्रेऽपि कल्पिते ॥ ३० ॥

८ एवं चेति निपातममुदयः एवं सतीत्यसिन्नर्थे । अर्थर्थं चकारः । एवमपि स्त्रीकृते
को गुणो लब्धः । नैव कथित् । चित्तमात्रेऽपि बिज्ञप्तिमात्रतायामपि कल्पितार्था कल्पनया
समारोपिते, अहृतस्त्वपरिक्षानान्वयेऽपि सर्वसत्त्वसंताने गणादीना पर्यक्षानात् ॥

ननु एतस्मानं निःस्वभाववादिनो भ्रतोऽशीति समानदूषणतामापादयनाह
मायोपमत्तेऽपीत्यादि—

१० मायोपमत्तेऽपि ज्ञाते कथं हेतो निष्ठते ।

मायोपमत्ते मायात्मभावत्वेऽपि जगत्तो ज्ञाते कथं हेतो निष्ठते, कथं रागादिगणः
प्रहीयते इति पृष्ठति । किमत्र प्रहाणानुपपत्तिकारणं यद् पृष्ठसीत्याह यदा मायेत्यादि—

५ ४१२

यदा मायाकिंवा रागात्मकर्तुरपि जाप्ते ॥ ३१ ॥

इदमत्र प्रहाणानुपपत्तिबीजं दृश्यते—यदा मायाकिंवा मायाकारविनिर्भितायामन्त्वाया
१५ रागः संरक्षित्ता जायते उत्थयते । यत्प जाप्ते ! तत्कर्तुरपि । न केवलं यद्यथामोहनाय
सा विनिर्भिता, तेषामेव जाप्ते, कि तु तस्या मायाकिंवा: कर्तुः निर्मातुरपि जाप्ते इति
अपिशब्दार्थः । यदा हि परचित्तविभ्रमन्त्वपदनार्थं मन्त्रौथित्यसामर्थ्यविनिर्भिता सर्वाङ्गप्रलङ्घ-
वयश्चक्षणपरिपूर्णमभिनवयौवनशोभासंपत्समापनां प्रसक्तमनोहरवणां लावण्यातिशयशालि-
नीम् अतीव तदाकारनिर्माणप्रथीणः कविन्मायाकारो जनपदकल्पयाणी द्वियमुपदर्शयति,
२० तदा न तावद् तदन्ये तामभिसमीक्ष्य मन्मथशरप्रहाणान्तरव्यवित्तचेतसो जायन्ते, अपि तु
योऽपि स तस्याः कमनीयकान्तिरूपदः कामकलाकौशलोत्कृष्णितमूर्हेऽभिनिर्माता, मया
स्त्रयमेव चैषा विचित्रेति तत्स्वभावविचक्षणः, सोऽपि कामकल्प्य परमदशामासादयन् न
कर्त्तव्यदिपि चेतः संधारयितुमलम्, तत् कथं मायोपमत्तेऽपि निष्ठिते संसारसंततिष्ठेदः
स्यात् ।

२५ एतत् परिजिहीर्षजाह अप्रहीणा हि तदित्यादि—

अप्रहीणा हि तत्कर्तुर्हेत्यसंहेशशासना ।

तदृष्टिकाले तस्यातो दुर्बला शून्यवासना ॥ ३२ ॥

२५ ४१३

हिर्यस्मादर्थे । नैतदूषणमस्ताकामामज्जने । यस्मादप्रहीणा अनिवृत्ता । तत्कर्तुः
मायाकीनिर्मातुः । किमग्रहीणा ? देयसंक्षेपावसना हेत्यसंक्षेपः सत्त्वभावतासमापेपदस्त्वादि;
३० दत्तुतासुमारोपो वा । देयावरणं यावद् । तत्प यासना अनादिसंसारजन्मपरंपराभ्यस्त्रिष्या-
विकल्पजनिततद्वीजभूतचित्तसंनितिसंस्काराधानम्, तस्या अप्रहीणतात् । ननु एतत्

समानं विहानवादिनोऽपि प्रतिविधानम् । तस्यापि अद्यतत्त्वस्य सखेऽपि आगन्तुकसंहेश-
वासनाया अप्रहीणत्वात् न सर्वे तथागता भवन्ति । नैतद् समानम् । यस्माद्भावामानो
मनः कार्यकलायिकला नावरणं भवितुमर्हन्ति, इत्युल्लेच्च । अस्माकं तु निःखभावोऽपि जन्म्ये
जनकं वेति न समन्वयम् । सा यस्मादप्रहीणा, अतोऽस्मात् कारणात् । तदुटिकाले, तस्या
हेयउत्तमावताया इष्टिः उपलब्धिः, तस्याः काले । तस्या वा मायाक्षिया दृष्टिकाले ॥
उपलब्धकाले । तस्येति अप्रहीणसंहेशवासनत्वं द्रष्टुः । दुर्बला शून्यतास्तेति शून्यत्वस्य
शून्यतत्त्वस्य शून्यताया वेति विग्रहः । इन्द्रोनुरोधाद् भावप्रस्तवत्य लोपे कृत्वा शून्येति
निर्देशः । वासना संस्काराभानम्, सा दुर्बला सामर्थ्यविकल्पा, आरोपितत्वं दर्शनात् ।
अतेकादा भाववासना बलवती ॥

कथं तर्हि सा निर्वर्तते इत्याह शून्यतेसादि—

१०

शून्यतावासनाधानाद्वीयते भाववासना ।

P 414

शून्यताया मायाख्यात्वात्तेत्वाभावताया वासना तस्या आधानम् आवेदः । अन्यासेन
दृष्टिकरणमिति यावत् । तस्माहितुद्वयस्यात् द्वयेते निर्वर्तते । विहितनिधानाच्छीतस्पर्श-
वद् । किम्? भाववासनः अनक्षरामसंसाराभ्यस्त्वत्तुमहाश्चाभ्यवसानवासनः । तस्या
मूलार्थस्वात्, दक्षत्वनिजस्तमावत्यवाक् । इतरस्या अलीक्ष्यात् आगन्तुकत्वात् । ननु भावा- १०
भिन्निवेशो वा शून्यताभिन्निवेशो वा इति नाभिन्निवेशं प्रति कर्त्तव्यशेषः, तस्यापि कल्पना-
स्वभावानन्तिकमात् । पदाह—

शून्यता सर्वदृष्टीनां प्रोत्ता निःसरणं द्वयेः ।

येषां तु शून्यता दृष्टिसानसाम्यान् चभाविरेः ॥ इति ।

[म० शा०-५३-८]

१०

एतद् परिहर्तुमाह किञ्चिन्नास्तीतिः—

किञ्चिन्नास्तीति चाभ्यासात्सापि पञ्चातप्रहीयते ॥ ३३ ॥

किञ्चिदिदिति भावे वा शून्यता वा । नास्ति न विद्यते । चक्षन्दः पूर्वोपेक्षया
समुद्दये । इत्येवं चाभ्यासात् भाववासनाप्रद्वाणस्य पक्षात् सापि शून्यवासनापि प्रहीयते
निर्वर्तते । अयमभिप्रायः—इत्यन्यावेद्धो हि भावाभिन्निवेशस्य प्रतिपक्षत्वात् प्रहाणोपायमूलः । ५५
अपिगते च त्रिपेये पक्षात् कोलोपमत्वात् उपायस्यापि प्रहाणमनुशीयते । एतदेवाह—

P 415

सर्वसंकल्पहानाय शून्यतामृतदेशना ।

यथ (यस्य) तस्यापि भावस्त्रयासववसादितः ॥ इति ॥

[चतुः-२.२१]

त्यादेतत्—यदि नाम किञ्चिन्नास्तीति मनसिकाराभ्यासाद् भवति शून्यतावासनाया:
प्रहाणम्, तथापि तदभ्यासात् पुनरभावकल्पना प्रवर्ततमाना निर्वर्तप्रित्युपशमन्त्या । ततस्य ५०
गच्छप्रवेदोऽक्षितारानिर्गमो जात इति तदवस्थं तत दीष्टवन्, इत्यत्राह यदा न लम्यते
इत्यादि—

यदा न लभ्यते भाषो यो नास्तीति प्रकल्प्यते ।
तदा निराक्षोऽमादः कर्णं शिष्टेन्महेः पुरः ॥ ३४ ॥

इयमपि [अभावकल्पना] विचारेण नावतिष्ठते इति । यो भाषो नास्तीति प्रकल्प्यते, यस्य भावस्य अतिषेधः क्रियते, स यदि विचार्यमाणो निःखभावतया न लभ्यते न प्राप्यते । तैसिरिकोपलक्षकेशस्तवकवत् । तदा निराक्षय इति । यस्यासी परिकल्पितो भावः; तस्य संबन्धिनोऽभावाद् निराक्षयः अभावः कल्पनादिदर्शितभूतिः कर्णं तिष्ठेन्महेः पुरः, कर्मसौ विचारेण बुद्धेन्मतः प्रतिभासेतः स्त्रेशेव भावनिःखभावतयां निर्कर्तते ॥

२ ६१६

अथवा अन्यथावतार्थते—भवतु नाम शून्यनावलाभानाद् भावासनाविनिरूपिः । तत्यतिषेधाभावाद् भावाभिनिवेशस्तु केतन वार्यते इत्यत आह—यदा न लभ्यते इत्यादि । १० अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥

अथमत्र समुदायार्थः—सर्वधर्मशून्यता हि भावाभिनिवेशप्रहाणाय उपादीयते । सापि शून्यता शून्यताभिमुलीकरणाद् पश्चात् प्रदीयते । पापि च कर्मचिद् भावकल्पना जापते, सापि समनन्तरविचारेण निर्वर्तते । अत एव एतत्समस्तकल्पवाजालविनिरूपनाय भगवत्यां प्रव्वापारमितायां विस्तरेण अप्यात्मशून्यतादयोऽश्चाददा शून्यताः प्रोक्ताः । त च १५ शून्यता भावाद् व्यतिरिक्ता, भावस्यैव तत्स्तमावत्वाद् । अन्यथा शून्यतायां भावाद् व्यतिरेके धर्माणां निःखभावता न श्यात् । निःखभावता तत्स्तमाव इति प्रसाधितं प्राक् । एतदपि प्रहापारमितायामुक्तम्—

२ ६१७

पुनरपरं सुमूर्ते बोधितस्त्रो महासत्त्वः प्रहापारमितायां चरन् सर्वाकायात्ताप्रतिसंयुक्तैर्मनस्तिकारिरेव प्रलेखेत्यते—न रूपशून्यतया रूपं शून्यम्, रूपमेव शून्यम्, शून्यतैव २० रूपम् । न वेदनाशून्यतया वेदना शून्या, वेदनैव शून्या, शून्यतैव वेदना । न संह्लाशून्यतया संह्ला शून्या, संह्लैव शून्या, शून्यतैव संह्ला । न संस्कारशून्यतया संस्काराः शून्याः, संस्कारा एव शून्याः, शून्यतैव संस्काराः । न विज्ञानशून्यतया विज्ञानं शून्यम्, विज्ञानमेव शून्यम्, शून्यतैव विज्ञानम् ॥ इति विस्तरः । उक्तं च—

२१

यः प्रतीत्यसमुदादः शून्यता सैव ते मता ।

भावः स्त्रेशो नास्तीति सिङ्गनादस्तवातुलः ॥ इति ।

[चतुः—२२०]

इति न शून्यता धर्माद् व्यतिरिक्ता । तस्माद्बून्यतायामपि नाभिनिवेशः कर्तव्यः इति ॥

एवं सर्वविकल्पप्रलवस्तामयाद् समस्तावरणनिर्मुक्तिरूपजापते इत्युपर्दर्शयन्नाह यदा न २० भाव इत्यादि—

यदा न भावो नाभावो मते: संतिष्ठते पुरः ।
तदाम्यगतमादेन निरालम्बा प्रशस्यति ॥ ३५ ॥

यदा न भावः परमार्थसत्त्वभावो मर्तव्युदेः संतिष्ठते पुरोऽप्तः; न अमावः, नामि
माशविरहितलक्षणोऽमावः यदा मतेः संतिष्ठते पुरः, तदा अन्यगत्यमावेन विष्प्रतिषेधान्मां
गस्त्वत्तरामावात्, उधयानुभवपश्योरेत् शूद्रविष्प्रतिषेधारमकवात्, आम्यामव्यतिरिक्तपा ८ P 618
अनयोः संयहे तावपि संगृहीताविति निराश्रया, सदसतोरालभवनयोरयोगात् दुष्टिः प्रशा-
म्यति उपशास्यति । सर्वविकर्त्त्योश्यमानितिन्धनवद्विकृद् निर्वृतिमुपयातीलर्थः ॥

कथं तर्हि सकलकल्पनाविरहादनेककल्पसंख्येयाभिलपितं परार्थसंपदुपायमूर्तं
ब्रह्मव्यधिगम्य परार्थमभिसंपादयति भगवानिस्त्राह चिन्तापणिरिति—

विजामणः कस्यानर्थयेषापरिपूरणः ।

10

विनेयप्रणिधानाभ्यां जिनदिव्यं तयेष्वते ॥ ४६ ॥

चिन्तापणिरिति चिन्तितफलदाता रत्नविशेषः । कल्पतहरिति कल्पितफलदाता
वृक्षविशेषः । स यथा विकस्यमन्तरेणापि लोकानामयप्रभव्यमिष्ठायाः परिपूरणः अभिन-
लापस्य संपादकः । जिनविम्बं तथेष्यते इति संबन्धः । चतुर्मारजयज्ञिनो भगवान्,
पापकर्षमर्जयाद्वा । जिनस्य बुद्धस्य भगवतः विम्बं द्वाविशता महापुद्धलशूणीर्निराजितं ।
शरीरम् । तथा तेन प्रकारेण ईक्षयते सर्वकर्त्तरानामाग्नेऽपि परहितसुखसंपादनसमर्थं प्रतीयते ।
कर्यं उन्नतेतिष्ठानेत्रेण भविष्यतीलाह—विनेयप्रणिषानास्यापिति । विनेयवशात् ये बुद्धस्य
भगवतो विनेयाः, नदूपाधिफलविशेषप्रतिलिप्तमहेतुकुशलर्कमपरिपक्वात्, तद्वशात् । प्रणि-
षानवशात्, यन्मूर्च्छं बोधिसुखावस्थायामनेकप्रकारं भगवता सत्त्वार्थसंपादनं प्रणिहितं
तस्याक्षेपवशात्, बुलालचक्रधरणामेष्टपन्थायेन अनामेगेन प्रवर्तनात् सर्वसत्त्वहितसुख- ॥३०
संपादनमुपपश्यते । यैदृक्तम्—

यस्या रात्री तथागतोऽभिसंबुद्धो यस्या च परिनिर्वृतः, अशान्ते तथागतेन एक-
मप्यक्षरं नोद्रावतम् । तत् कस्य द्वेतोः ? निखं समाहिते भगवान् । ये च अक्षरखरकृ-
तैनयाः सस्थाः, ते तथागतमुखाण्डिकोशादृष्ट्यात् स्वर्गि निश्चरन्ते शूष्पतीत्यादि ।

१०८

94

तस्मिन् प्यानसपाप्ते वित्तरावदास्थि ।

नि खरन्ति यथाकामं कृष्णादिष्वोऽपि देवानाः ॥

त्रायित्वं द्विनार्थन् सर्वत्र जात्यनि भवतः ।

हितानि च पथमव्यं शिप्रमासादयन्ति ते ॥ १३ ॥

[तात्त्वसंग्रह ३२४१-४२]

30

⁴ According to Taranatha and Vibhuticandra's commentary, Santideva, when coming to this stanza, disappeared from the eyes of his auditors. ⁵ From अस्तिवाग्यग्रह as quoted in MV.

P 450

चतुःस्त्रेऽप्युक्तम्—

नोदाहृतं तथा किञ्चिदेकमप्यक्षरं विमो ।

कृत्स्नात्मा वैनेयजनो धर्मवर्त्येण तर्पितः ॥ इति ॥

[चतुः-१०७]

६ एवमसाधारणं कारणमात्रयाम पुनरन्वया हेतुवस्थाया एव स तादृशः प्रभावाति-
शयपिशेषो यदनभोगेन परार्पसंपादनसमर्थकलमुपजापते इति वृत्तद्वयेनोपदर्शयमाह यथा
गारुडिक इत्यादि—

यथा गारुडिकः स्तम्भं सायरित्वा विनश्यति ।

स तस्मिंश्चिरनहेऽपि विषादीनुपशामयेत् ॥ ३७ ॥

१० यथा गारुडिको विषतत्त्ववित्तु लम्घमत्त्वसामर्थ्यः स्तम्भं काष्ठमयं वा अन्यद्वा
साधयित्वा मष्टेऽप्यसंस्त्वत्य समाभावादयमेव सर्वविशापहारचतुरो भविष्यतीति विनश्यति,
स्तम्भमुपरतत्वापारो भवति । स स्तम्भः तेनाभिमिष्टिः तस्मिन् गारुडिके विनहेऽपि
प्रभूतकालमुपरतेऽपि विषादीनुपशामयेत्, आदिशब्दात् ग्रहादिविकारमपारेत् । छान्दस-
समयं परिपालयता मितोऽपि उपधाया गिचि हस्तो न कृतः । संहार्षवृक्षस्य विधेरनिव्यवाहा ॥

१५ एवं दृष्टान्तमुपाद्य दार्ढनितिके योजयनाह बोधिचर्येति—

बोधिचर्यानुरूप्येण जिनस्तम्भोऽपि साधितः ।

करोति सर्वकार्याणि बोधिसम्बन्धेऽपि निर्वृते ॥ ३८ ॥

यथाशब्दस्त्रेत्याकर्तयति । तदा बोधी बोधिनिमित्तं बुद्धत्वार्थं चर्या [बोधिचर्या] ।
बोधिसम्बन्धेऽपि निर्वृते इति, बोधिः बुद्धत्वम्, एकानेकसमाधाविविक्तमनुयाचानिरुद्धमनुच्छेद-
३० मरात्माते सर्वप्रपञ्चविनिर्मुक्तमाकाशप्रतिसंमं धर्मकाशाद्यं परमार्थतत्त्वमुच्यते । एतदेव च
प्रद्वायप्रमिताशृत्यतात्पत्ताभूतकोटिभ्रमधात्मादिशब्देन संवृत्तमुपादाय अभिधीयते । इदमेव
च अभिसंधायोक्तम्—

धर्मतो तुद्वा ब्रह्मन्या धर्मकाया हि नायकाः ।

धर्मता चाप्यपिवेष्या न सा शक्या विज्ञानितुम् ॥ इति ॥

२५

[ब्राह्मणेदिका-२६]

उक्तं च—

अट्टक्षणमनुपादमसंस्त्वत्तमवाद्यम् ।

आकाशं बोधिवित्तं च बोधिरद्वयलक्षणम् ॥ इति ॥

तत्र [बोधिः] सत्त्वमिद्वायोऽप्येति बोधिसत्त्वः । तस्मिन्निर्वृतेऽपि । अपिशब्दो
३० भिन्नक्रमः । अप्रतिक्षितनिर्वाणत्वेन परमो शान्तिं गतेऽपि । हेतुवस्थानिर्वृत्तौ फलावस्थाप्राप्तौ
चेत्यर्थः । इति उमयथापि सर्वथा कल्पनाविरहेऽपि सत्त्वार्थसंपादनमविकलमुपदर्शितं भवति ॥

स्थादेतत्—यदि भगवानुपरतसकलविकल्पालम्बनतया निर्वृत्तसर्वचित्तचैत्तव्यापारः, कथं तर्हि तथगतात्पूजा महाफला कर्ष्णते इत्याशाङ्क्यभाव अवित्तके इत्यादि—

अवित्तके कृष्ण पूजा कथं फलपती भवेत् ।

संवृतिविचित्रविकिञ्चे भगवति कृता उपहाला पूजा काराविशेषः कथं फलवती भवेत्, सफला स्यात् ! तत्र असलुपमोक्तरि दायकदानपतीता कथं पुण्यं भवेत् ? अत्रोत्तरमाह ४
तुस्त्रैत्येतादि—

तुस्त्रैत्येव पठवते यस्सात्तिष्ठतो निर्वृत्तस्य च ॥ ३९ ॥

तुल्यैत्र समैव । पठवते आगमे प्रतिशाशते । यस्मात् तिष्ठतो निर्वृत्तस्य च तस्मात् फलवती मरोदिति योजनीयम् । तिष्ठतोऽपरिनिर्वृत्तस्य निर्वृत्तस्य निरुपशिनिर्वाणं गतस्य पूजाया नास्ति विशेषः । अयमपिद्रायः—द्विष्टिं हि पुण्यम्—आगान्वयं च, सागादेव १० यदुप्यथते । परिमोगान्वयं च, देयर्घमपरिमोगाद् यदुप्यथते । तत्र यदि नाम निर्वृते भगवति प्रतिप्राहीतुरभावात्, परिमोगान्वयं न भविष्यति पुण्यम्, परिस्यागान्वयं च केवल नायते । अप्रतिगृह्यति कस्मिद्वित् कथं परिस्यागान्वयमपि पुण्यम् ६ तिः पुनः कारणं सति प्रतिप्राहीतरि भवितव्यं पुण्येन, नासति ७ कस्यचिदप्यभावादिति चेत्, इदमकारणमेव । यदि हि पुण्यं परालुभादेव स्यात्, मैत्र्याद्यप्रभाणस्यद्विभावनायां न स्यात् । तस्मात् १५ द्वच्यन्यं स्वचित्तप्रभवं परानुभृतमन्तरेणापि पुण्यम् । तथा व्यतीतेऽपि गुणवति तद्रूपिकृतं स्वचित्ताद्यथात् पुण्यं न विद्यथते इति ॥

अपि च सर्वपुण्यपाप्यस्त्रावे सर्वेषामागमः साक्षीत्वाह आगमादेत्यादि—

आगमात् फलं तत्र संचुत्या तत्त्वतोऽपि च ।

किमत्र उपपर्यन्तरेण ८ आगमात् भगवत्प्रबन्धनात् फलं भगवत्पूजाकृतं महाभोगता- १० दिलक्षणमधगम्यते । तत्रेति निर्वृत्तानिर्वृते भगवति पूजायाम् । एताचास्तु विशेषः—कस्यचित् तत् फलं संचुतम्, कस्यचित् पुनः पारमार्थिकमभिमतम् । एवमनन्तरविचारमनाद्यस्य विशेषेणोप्यते । संचुत्या तत्त्वतोऽपि च पुण्यपापक्रियायाः फलं भगवदागमात् प्रतीयते, तत्र च आव्योगोत्तिष्ठाद् एव तत्र इदमुक्तं भगवता पुण्यकृत्याग्रण्याम्—

ये केवितुं सिद्धविकीर्तित तथागतस्य पूजां करिष्यन्ति तिष्ठतो वा परिनिर्वृत्तस्य १० वा, सर्वे ते विद्यानादेकतरेण यानेन परिनिर्वात्यन्ति । यक्ष एत्यु सिद्धविकीर्तित तथागत-मर्हान्ते सम्यक्संबुद्धं द्वावा विर्तुं प्रसादयेत्, प्रसन्नवित्तः संकुर्यात् युरुकुर्यात् मानयेत् पूजयेत् उपचरेत्, लाभेन चीत्रपृष्ठपातशयनासनालानप्रस्थमयैवज्यपरिष्कासैः सर्वमुखोप-धानैरुपतिष्ठेत् । यक्ष परिनिर्वृत्तस्य तथागतस्य सर्वफलमनन्नधातौ शरीरपूजां कुर्यात्, समो विपाकः प्रतिकाहृतत्र्यः । तथा पूजायै नास्ति विशेषो नानाकरणं च । इति ॥ ३०

१ Cf. SS. p. 96.
व॒०५. ३६

उर्क च—

तिष्ठन्ते पूजयेषस्तु यज्ञापि परिनिर्वृतम् ।
समविचलप्रसादेन नाकिं पुण्यविशेषता ॥ इति ।

[दिष्टा.]

४ पुनरिदिमुक्तम्—

यद्य खलु पुनः सिद्धिकीडित तथागते वर्षशतं वा वर्षसहस्रं वा सर्वसुखोपधाने-
नोपतिष्ठेत्, यथा परिनिर्वृतस्य तथागतस्य चैत्ये बोधिचित्तपरिगृहीतैकपुण्यमारोपयेत्,
तथागतपूजायै जलाङ्गलि चोपनामयेत्, जलेन चोपसिंचेत्, ईषिकापदं वा दधात्,
निर्मल्यं वा अपनयेत्, उपलेपनप्रदानं वा दीप्रदानं वा कुर्यात्, आत्मनाः, एककम-
पदन्वयतिहारं वा अतिकम्य वाचं मायेत्—ममस्तमै शुद्धाव भगवते इति, मा ते अत्र
१० सिद्धिकीडित काङ्क्षा वा विभिन्ना विचित्रिता वा, यदसौ कल्पे वा कल्पशर्तं वा
कल्पसहस्रं वा दुर्गतिविनिपातं गच्छेत्, नेदं स्तानं विचरते । इति ।

एतदवश्यमम्युपेयमिति [आह] सत्यबुद्धे इत्यादि—

सत्यबुद्धे कृता पूजा सफलेति कथं यथा ॥ ४० ॥

सत्यबुद्धे परमार्थसति मगवति कृता पूजा सफलेति फलवती, इत्येतदपि कथं
१० थेति । कपमियेसुदाहरणमुपदर्शयति । नान्यदन्तोदाहरणमागमादिति भावः । तस्मात् सर्वशा
भगवत्सूचायां फलसद्ग्राव आगमादवगम्यते ॥

शून्यतावासनावानादित्यादि यदुक्तम्, तत्र वैभाविकादयः सर्वधर्मशून्यतायाः
सर्वाचरणप्रहाणमसहमानाः चतुर्वर्त्यसत्यदर्शनभावना च तदुपायमिच्छन्तः प्राह्णः
सत्यदर्शनत इत्यादि—

२० १० सत्यदर्शनवो मुक्तिः शून्यतादर्शनेन किम् ।

चतुर्वर्णार्थसत्यानां हृःसमुदयनिरोधमार्गलक्षणानां दर्शनतः उपलब्धितः ।
साक्षात्करणादिल्लिखः । दर्शनत इत्युपलक्षणम् । मात्रनातोऽपि दृष्ट्यम् । तदुक्तम्—
क्लेशप्रहाणमारुपातं सत्यदर्शनमाक्षनात् । इति ।

[अथि. को. ६. १]

३० तत्र वृत्तस्थस्य श्रुतविन्दितावतो भावनायै प्रवृचत्य अशुमानापानस्मृतिस्मृत्युपस्थान-
भावना निष्पत्तिक्षेण अनिलतो दुःखतः शून्यतोऽनामतश्च इत्यैतैः धोङ्गशभिरुक्तैः
दुःखादिसर्वं पश्यतः उप्पमातादिचतुर्विवेच्यमायद्वैरेण दुःखे धर्मज्ञानक्षात्यादिपञ्चदशक्षण-
लक्षणस्य दर्शनमार्गस्य, ततः परं भावनामन्तर्विधिमात्, दर्शनभावनाहेत्यत्रैषातुक्तोऽपेक्षेषा-
रात्रिप्रहाणात्, क्षयानुपादद्वानोपचित्तिर्लिपार्थस्तेतु संक्षेपतोऽभिसमयक्षमः । इत्थमार्गस्थ-
३० दर्शनतो मुक्तिहृष्टते । तस्मादत पूजा मुक्तिरस्तु, शून्यतादर्शनेच किम्, शून्यतायाः सर्व-

धर्मनिःखभावताया दर्शनेन अधिगमेन । साक्षात्करणेनेति यावत् । किम् ! न किंचित् प्रयोजनम् । तदपरत्य मुक्तेहपात्पत्य विष्णुमानत्वात् । अत्राह न विनेभादि—

न विनानेन मार्गेण बोधिरित्यागमो यतः ॥ ४३ ॥

न उपायान्तरमस्ति, तस्मादित्यर्थः । इदं महार्पत्य तत्त्वम् । तथा हि—सर्वं एव हि भावा आरोपितमनारोपितं चेति रूपदृश्यमुद्भवति । तत्र यत् तदविद्याप्रकाहितमारोपितं ६ रूपम्, तद् सर्वजनसाधारणमिति न तदुपलब्धेः संक्षेपश्चात्प्राप्तमुपपदते । अन्यथा सर्वे वालजनास्त्वयागताः स्युरिति प्राचीनप्रसङ्गः । इति अनारोपितेव तत्त्वमनुपलभ्यतेऽन अधिगम्यमानमहानास्त्रवक्षयाय सामर्थ्यदुपलब्ध्यते । तत्र प्राप्तया विवेच्यमानं सर्वधर्मानुप-
लभ्यत्वमुक्त्वसितमिति सर्वधर्मगृह्यतैव सर्वविवरणविभ्यमप्रहाणाय पटीपर्सात्पत्त्वगम्यते । इति युक्तिलो निष्पतिं प्राप्त, निरूपयिष्यते च पश्चाद् । इह पुनरामत एव एनमर्यमव-
प्राप्तयितुम्—

२४१

न विनानेन मार्गेण बोधिरित्यागमो यतः ।

इत्युक्तवान् । यद्युक्तं प्रज्ञापारमितायाम्—

भगवानाह—इह सुभूते बोधिसत्त्वे महासत्त्वः प्रज्ञापारमिताया चरन्, रूपं भावं इति न भावयति । वेदानां भावं इति न भावयति । संदां भावं इति न भावयति । १८ संस्कारान् भावं इति न भावयति । यावत् मार्गाकारडातो भावं इति न भावयति । यावत्, सर्वाकारातां भावं इति न भावयति । सर्ववासनानुसंधिष्ठेत्प्रहाणां भावं इति न भावयति । तत्कस्य हेतोः ! नास्ति भावसंहितः प्रज्ञापारमिताभावना । यावत् नास्ति भावसंहितो दानपारमिताभावना । नास्ति भावसंहितो दानप्रहाणाभावना । नास्ति भावसंहितः पद्मभित्ताभावना । यावत् नास्ति सर्वसमाधिसर्वधारणीमुखतदागतवलयेशारष्ट्रप्रतिसंविन्मत्ता-
२० मैत्रीमहाकरणावेणिकुद्धर्माणां भावना । तत्कस्य हेतोः ! तथा हि स भावः एषोऽहमिति द्वयोरत्तयोः सक्तः । दाने शीलं क्षान्तीं वीर्ये प्याने प्रज्ञायाम् । एषोऽहमिति द्वयोरत्तयोः सक्तः । यस्य द्वयोरत्तयोः सक्तः, तस्य नास्ति मोक्षः । तत्कस्य हेतोः ! नास्ति सुभूते भावसंहितो दानम्, यावत् नास्ति प्रज्ञा, नास्ति मार्गः, नास्ति ज्ञानम्, नास्ति प्राप्तिः, नास्ति अभिसमयः, नास्त्वानुलोमिकी क्षान्तिः, नास्ति रूपस्य परिहा, नास्ति वेदनायाः २१ परिङ्गा, यावत् नास्ति प्रतीक्षसमुन्पादस्य परिङ्गा । नास्ति जात्मसत्त्वजीवजनुगोष्ठपुद्वल-
नुजमानवकारकवेदकज्ञानकपरस्यकसङ्घायाः परिङ्गा । यावत् नास्ति सर्ववासनानुसंधिष्ठेत्प्र-
प्रहाणस्य परिङ्गा । कुलः पुनरत्य मोक्षो भविष्यतीति ॥

२४२

अत एव पुनस्त्रैवोक्तम्—

२४३

भगवानाह—एवमेतत् कौशिक, एवमेतत् । येऽपि तेऽभूषजतीतेऽन्धनि तथागता ३० अहृतः सम्प्रसंबुद्धाः, तेऽपि इमामेव प्रज्ञापारमितायागम्य अद्वृतां सम्यक्संबोधिष्ठि-

संखुदा: । येऽपि ते मविष्यन्ति अनागतेऽचनि तथागता वर्हन्तः सम्यक्संखुदाः, तेऽपि इमामेव प्रज्ञापारमितामागम्य अनुत्तरा सम्यक्संबोधिमभिसंभोस्यन्ते । येऽपि ते एताहि दशदिग्नोकधातुः अपमेयासंख्येषु तथागता अहंतः सम्यक्संखुदालिङ्गन्ति, धियन्ते यापयन्ति खं देशयन्ति, तेऽपि इमामेव प्रज्ञापारमितामागम्य अनुत्तरा सम्यक्संबोधिमभिः
५ संखुदा: । येऽपि तेऽभूवन्तीतानां तथागतानामर्हतां सम्यक्संखुदानां श्रावकाः, येऽपि ते मविष्यन्ति अनागतानां तथागतानामर्हतां सम्यक्संखुदानां श्रावकाः, येऽपि ते एताहि प्रसुत्यपानानां तथागतानामर्हतां सम्यक्संखुदानां श्रावकाः, येऽपि इमामेव प्रज्ञापारमितामागम्य प्रलेकत्रोषिं प्राप्ताः, प्राप्त्यन्ति प्राप्तुयन्ति च । तत्कथ्य हेतोः ॥ अत्र प्रज्ञापारमिताया
१० सर्वाणि जीणि यानानि विस्तरेणोपदिष्टानि । तानि पुनरनिभिस्योगेन अनुपलम्भयोगेन अनुत्पादयोगेन असंक्षेपयोगेन अस्वदानयोगेन, यावत् तत्पुनः लोकव्यवहारेण अपरमार्थ-योगेन । इति विस्तरः ॥

P ६३०

उक्तं च—

बुद्धैः प्रलेकसुदैष श्रावकैष निषेविता ।

मार्गस्वमेका मोक्षस्य नास्त्वन्य इति निष्पत्यः ॥ इति ॥

१३

[प्रज्ञापारमिताल्लुतिः]

एतन्महायानवचनमसहमान आह नन्वसिद्धमित्यादि—

नन्वसिद्धं महायानं

ननु भोः शून्यतावादिन्, महायानमागमत्वेन सम असिद्धम्, वसंगतम्,
तदस्योपन्यासो न साधनतया साधुः । अत्र एतत्य समाप्तपरिहारदूयणमाह कथमित्यादिन—
कथं सिद्धस्त्वदागमः ।

१०

यदि महायानमसिद्धम्, कथं केन प्रकारेण त्वदीयागमो भगवद्वचनमिति सिद्धः ॥
तत्र न किञ्चिदागमवप्रसाधकं प्रमाणमुत्पश्यामः । परः परिहारमाह यस्मादिति—

यस्मादुभयसिद्धोऽसौ

यस्मात् कारणात् उभयत्य तत्र मम च सिद्धः आगमत्वेन निष्पत्तोऽसौ ममागमः ।
१५ न हि मदागमे भवतोऽपि महायानानुयायिनो बुद्धवचनत्वेन विप्रतिपचिरित्यि, तस्मात्
सिद्धोऽसौ । न तु महायाने मम संप्रतिपत्तिः, येन इदमेकोत्तरं भवतोऽपि स्यात् ।
सिद्धान्तवादी आह—

P ६३१

न सिद्धोऽसौ तत्वादितः ॥ ४२ ॥

इति । यदपि उभयसिद्धवं त्वदागमस्य आगमसिद्धौ हेतुः, तदापि नैतद्वक्त्यम्,
३० असिद्धस्यात् । यस्मात् तैव तावदसौ त्वदागमः न सिद्धः । कदा ! आदौ तत्त्वीकराद्
पूर्वम् । न हि अभ्युपगमात् प्राक् तत्र कथंचिदप्यसौ सिद्धः, इति उभयसिद्ध-
मसिद्धत्वादसाधनम् ॥

यदपि उभयसिद्धत्वमसिद्धम्, इदं तर्हि साधनमस्तु—यह गुणशील्यपरंपरया आज्ञा-यायातं बुद्धवचनत्वेन, येषां सूक्ष्मज्ञतरति, विनये संहृष्टये, धर्मतां [प्रतीक्षसमुत्पादं] च न विलोम्यति, तदू बुद्धवचनं नान्यत् । इस्त्राह यत्प्रस्तरेत्यादि—

यत्प्रस्तर्या च क्षत्रास्था भाष्यायानेऽपि तां कुरु ।

यः प्रस्तर्यो निबन्धनम् अत्या आस्यायाः, सा तथोक्ता । यत्प्रस्तर्या यन्निबन्धना । ६
आस्या ओदेत्या आदरः । तत्र स्वागमे । तां तत्प्रस्तर्यामासाम् इह महायानेऽपि कुरु
दिवेहि । महायानेऽपि उक्तस्य आस्याकारणस्य विभाननत्वात् । इदं पुनः सर्वप्रवचन-
साधारणमव्यभिचारि लक्षणं यदुक्तमैच्याशयसंचोदनसुत्रे—

अपि हु मैत्रेय चतुर्भिः क्वरणैः प्रतिभानं सर्वबुद्धभाषितं वेदितत्वम् । कलैष्ठतुर्भिः ! १ ४३२
इह मैत्रेय प्रतिभानमर्थोपसंहितं भवति नानर्थोपसंहितम् । धर्मोपसंहितं भवति नानर्थोप- 10
संहितम् । क्षेत्रप्राणायकं भवति न क्षेत्रविष्वर्धकम् । निर्बाणगुणानुशंससंदर्शकं भवति न
संसारगुणानुशंससंदर्शकम् । एतैश्चतुर्भिः । पेयालं । यस्य कर्त्यन्वित्यैत्रेय एतैश्चतुर्भिः
प्रतिभानि प्रतिभास्यति का, तत्र शादैः कुलपुत्रैः कुलदुहितैर्भिर्वा बुद्धसंज्ञा उपादयितन्या ।
शास्त्रसंज्ञां शूला स धर्मः श्रोतव्यः । तत्प्रस्तर्य हेतोः । यत् किञ्चिन्मैत्रेय स्मृत्यापि भवति, ११
सर्वं तदुद्भावितम् । तत्र मैत्रेय य इमानि प्रतिभानानि प्रतिष्ठिषेत्—ैतानि बुद्धभाषिता-
नीति, तेषु च अगीरवमुत्पादयेत्, पुद्गलविद्वेषेण तेन सर्वे बुद्धभाषितं प्रतिभानं प्रतिष्ठितं
भवति । धर्मे प्रतिष्ठित्य धर्मव्याप्तसंदर्शनपिन कर्मणा अपाणगामी भवति ॥

तद्वा धर्मताया अविलोमनमेव सम्यागलक्षणमुक्तम् । उक्तं च—

यदर्थवस्त्रमपदोपसंहितं

त्रिधातुसंक्षेपनिर्बहृणं चतः ।

भवेत्य यस्त्रान्त्यनुशंससंदर्शकं

तदुक्तमार्थं विपरीतमन्यथा ॥ इति ।

एतन्महायाने सर्वमल्लीति कषमुपादेयं न स्यात् । यदुक्तम् “न सिद्धोऽसौ
स्यादितः” इति, तत्र परो विशेषमभिथते । न व्रीमि यदावर्योऽप्योः सिद्धमुभयसिद्धमिति,
किं तर्हि आवास्यामन्येषामुमयेषां मदागमः सिद्ध इत्युपादेयः, न महायानम्, एतद्विपरीत- २५
त्वात् । तेन नोपादेयमित्याह अन्योभयेष्वेषादि—

अन्योभयेष्वेषसम्बन्धे वेदादेवपि सत्यता ॥ ४३ ॥

यदि आवयोर्विवादारूढत्वात् आवास्यामन्ये ये केचिदप्रतिभाजा उभये, तेषामिष्ठे
अभिमतम् । सम्भवमिति यस्यत् । तस्य सत्यत्वे यथार्थते अम्युपगम्यमाने सति वेददेवपि
सत्यता वेदवाक्यस्य चोदनालक्षणस्य । आदिशब्दात् कणादादिवचनस्यापि । सत्यता ३०

१ Cf. महापरिविज्ञानसूत्र, 4. 8 and SA 1, 10. २ Cf. SS p. 12.

अमृषार्थता स्यात् । तत्रापि वादिप्रतिष्ठादिभ्यामन्योन्योभवसंमतिः संभाव्यते, इति तदप्युपादेयं भवतः स्यात् । तस्मानायमपि विशेषः ॥

अथापि स्यात्—पदागमे बुद्धवचनवेऽविवादः, न तु महायाने । तेन स उपादेयो नेतरदित्याशङ्कयनाह सविवादं महायानमिल्यादि—

P ४५ ३ सविवादं महायानमिति चेदागमं त्यज ।

तीर्थिकैः सविवादत्वात्वैः पैरेष्वागमान्तरम् ॥ ४४ ॥

सविवादं सविप्रतिपत्तिं कैवल्यान्वयमिष्टान्ति, केवल तद्विपरीतसमारोपानेष्टन्ति, इति हेतोः, चेद् यदि न प्राप्तम्, तदा आगमं सञ्ज, स्वागम-मपि विबहीऽपि, सोऽपि प्रवृत्याङ्गं न स्यात् । कस्यात् ! तीर्थिकैर्मीमांसकादिभिः सविवादत्वात् १० विप्रतिपत्तिसंभवात् परिलागमर्हति । न केवलं तीर्थिकैः, अपि हु स्वयूर्विवादाह सैरिति । अतुर्निकायमष्टादशभेदमित्रं भवतः शासनम् । तत्र एकस्तैव निकायस्य अनेकभेद-संभवात् स्वयूर्विपि परस्परविवादः संभवति । सैरिति हनिकायान्तर्गतभेदान्तरावस्थितैः । पैरिति अन्यनिकायव्यवस्थितैः । चक्रार्थः पूर्वपक्षाया समुद्घार्याः । सविवादत्वात् आगमान्तरम् लग्नं सञ्जेति संबन्धः । लवद्युपागताद्वागमादन्य आगमः आगमान्तरम् । तदपि सविवाद-१५ त्वान् स्त्रीकारमर्हति । लवद्यामस्यापि अपरापेक्षया सविवादत्वं समानमिति परित्यगे तुल्य एव न्यायः । अथवा । सैरिति एकभेदव्यवस्थितैः सौत्रान्तिकाभिधर्मिकैवलयिकैः परस्परं सविवादत्वात् सूत्राभिधर्मविनायः परित्यगमर्हन्ति । अस्ति हि एकमेंद्रावलितानां सौत्रान्तिकादीनामन्योन्यं विवादः । पैरिति एकनिकायाश्रितभेदान्तरगतैः । एतेन यदुक्तम्—गुरुर्बृ[शिष्य !]क्षेणाज्ञायायातं बुद्धवचनमिल्यादि, तदनेनैव प्रलाप्यतां द्रष्टव्यम् । न २० हि अविस्मृतसंप्रदायानामन्योन्यस्य विवादो तुः । न च सर्वज्ञवचनेषु परस्परहतिरस्ति । न च सूत्राभिधर्मविनायानां परस्परमेकवाक्यता भवतः संभवति । तदृक्षणं सूत्रादिसंस्थनं बुद्धवचनत्वे हेतुरुक्तम् । तस्माद् चिकित्सेतत् ॥

एवं समानपरिहारादूषणतामभिधाय पुनर्विशेषेण परस्याम्नुपगमे दूषणमुद्वावयनाह—

शासनं भिषुतामूलं भिषुतैव च दुःखिता ।

३० शासनमिल्यादिनोपक्रमते—शासनं भगवता हिताहितस्त्रिकारपरिहारदेशनालक्षणम् । तदृ भिषुतामूलम् । अथवा । आगमनिपत्तिपत्तिमानुयक्तिकौ परिसमाप्य यदुक्तम्—

सस्पदर्शनतो युक्तिः शून्यतादर्शनेन किम् । [१४१]

इति निराचिकीर्णनाह—शासनमिल्यादि । शासनम्—ददृ कर्तव्यमित्रं न कर्तव्यमिल्यादा-प्रणयनम् । तदृ भिषुतामूलम् । भिषुतामूलो भिषुता, सैव मूळं कन्दे यस्येति तत्त्वोक्तम्, ३० तद्वातिष्ठितत्वात् । यथा किल ददूलो तुः चिरमत्रस्थितिभूत्वान् काष्ठदशाखाप्रशास्वा-पत्रपुष्पफलस्थायादानसंतापादपहरणसमर्थो भवति, तथा भगवतोऽपि शासनकल्पपादपो भिषुताकन्दमासाद्य स्फूर्त्युपस्थानसम्यक्प्रहाणद्विपादेन्द्रियवल्लब्ध्यङ्गयानास्यसमाधिसमा-

पतिष्ठेविपाक्षिकार्याद्विकमार्गश्रामण्यफलसंपन्नः शुद्धिप्रतिहार्यादिमिः क्लेशोपसंतापाद्यप-
हरणपठुर्मवन्ति, इति भिक्षुताया मूलसाध्यम् । तत्र संडाभिक्षुः, प्रतिहामिक्षुः, भिक्षु-
दीलो भिक्षुः, इति द्वर्तुर्पक्षमोपसंपन्नो भिक्षुः, भिक्षुङ्क्षेत्रो भिक्षुः इति पञ्चप्रकारो भिक्षुः ।
तत्र चतुर्थपञ्चमे हयमध्यम्, इतरेणां समानाभिधानमात्राभिधेयतात् । तदूभयमपि शासन-
वस्थाननिदानमविवद्यम् । तत्रापि भिक्षुङ्क्षेत्रो भिक्षुः प्रधानम् । तस्यैव ह प्रहणम् । तद्वाबो ३
भिक्षुता । सा च आर्यसत्त्वदर्शनतो न संगच्छते इत्याह—भिक्षुतैव चेत्यादि । भिक्षुता
भिक्षुतेषात् । क्लेशप्रहाणमिति यावद् । चो वक्तव्यान्तरं समुद्दिन्वन् हेतौ वर्तते । यस्मात्
सा भिक्षुतैव दुःखिता, शून्यतादर्शनमन्तरेण असमझता केवलसत्त्वदर्शनतो न युज्यते ।
तस्मात् सत्त्वदर्शनतो मुक्तिरिति न वक्तव्यमित्यभिप्रायः । केवां सा दुःखिता ! साप्तरात्मन-
विचानामिति । सहावलम्बनेन वस्त्वभिनिवेशेन वर्तते इति साप्तरात्मनम्, तत्त्वाद्यां चित्तं १०
येषां योगिनां ते ततोक्तः, तेषामिति । यतः ते दुःखादिसत्त्वं क्लेशविसंयोगं च वस्तुत्वेन-
वलम्बन्ते इति मतं भवताम् । अनस्तेषामुपलभद्धीनां दुःखिता, न निरालम्बनचिच्छानम् ॥

२ ४७

यथुनहक्तं—सत्त्वदर्शनतो मुक्तिरिति, तदिकल्पनीयम् । हिधा हि सत्त्वदर्शनं संभा-
व्यते, परमार्थतः संहृनितो वा । तदू यदाचो विकल्पः, तदा नास्माकं विप्रतिपत्तिः,
अस्मत्यक्षत्वं प्रधानत्वात्, सर्वधर्माणामस्माभिः परमार्थतो दर्शनाम्युपगमात् । अय द्वितीयः, १८
तत्र सहायते, दुक्तिविरोधात् । न हि संशुतिसत्त्वदर्शनाम्युक्तिकृपचते, सर्वसत्त्वानां मुक्ति-
प्रसङ्गात् । तथा हि युत्सवागमाभ्यां तत्त्वात्त्वविवेचनाद्, परमार्थसत्त्वमेवात्र क्लेशप्रहाणाय
निर्धीयते न संशुतिसत्त्वम् । तत्र सर्वधर्मामुपलभमलक्ष्यते । न हि तदन्तरेण संक्षेपनिवृत्ति-
र्युज्यते । यावद्वावाभिनिवेशः, तावद् कल्पना न निर्वन्ति, यावद् कल्पना तावद्विष्ट-
महिमानः सङ्केशः चित्तसंतानमध्यावसन्ति । यावद् सङ्केशः तावद् कर्मनिर्विजयम् १०
परंपराप्रसवः संसारोऽपि सुतरामन्याहतप्रसरः प्रवर्तते । तस्मात् सर्वधर्मशून्यतैव अविद्या-
प्रतिपक्षत्वात् संसारसंततिविच्छिन्नते तुरवतीयते, न केवलं सत्त्वदर्शनम् । इदमेव
आचार्यपादैरुक्तम्—

२ ४८

मुक्तिस्तु शून्यताद्वेषतदवशेषभावना ॥ इति ।

यथा आर्यसत्त्वानि सहस्रद्वयेऽत्तर्वत्वन्ति तयोपदर्शितस्त्वं प्राक् । इस्त्वलमहिप्रसङ्गेन । १५
अपि च—

साप्तरात्मनविच्छानां निर्वाणमपि दुःखितम् ॥ ४५ ॥

इति न केवलं भिक्षुता, किं तर्हि निर्वाणमपि, इत्येवर्णः । निर्वाणं क्लेशविसयेगा-
निरुपधिशेषं दुःखितं दुर्घटम् ॥

तत्र भिक्षुतायासाक्षदसंगतिमाह—

३०

क्लेशप्रहाणाम्युक्तिविवेचनन्तरमस्तु सा ।

¹ Quoted in Subhāśitasamgraha.

यदि च आर्यस्सदर्शनतः क्लेशः प्रहीयन्ते, ततो विमुक्तिरूपजापते, तदा तदनन्तरं क्लेशप्रहाणात् समनन्तरमेवास्तु सा मुकिर्भवतु । भवतु एवम् । को वै नाम अन्यथा इते ? नैतदस्ति, कुतु इत्याह—

इत्थं च तेषु सामर्थ्ये निष्क्रेष्टस्यापि कर्मणः ॥ ४६ ॥

५ चो हेती । इत्थं प्रतिपचम् । आगमतः । यस्मात् तेषु प्रहीयन्ते क्लेशु आर्यमैद्वस्याय-
नार्याहृतिमात्रभृतिषु सामर्थ्ये फलदानं प्रति शक्तिः । तस्मान् तदनन्तरमेव मुकिरस्ति ।
१३८ फलस्य सामर्थ्ये दृष्टम् । कर्मणः शुभाशुभलक्षणस्य । किं पूर्वमनार्यवस्थायो क्लेशसहितस्य १
नेत्याह—अक्लेशस्यापि क्लेशसहकारित्यस्यापि कर्मणः ॥

ननु च सख्यदर्शनादविद्यादि प्रहीयते, तप्ताहाणाद् संस्कारादिप्रहाणकर्मणे तृष्णापि
१० प्रहीयते । तृष्णाविपर्यासमती च पुनर्भवोव्यतिनिमित्ते । ततस्म तपोरमावात् तु परहितस्य
बीजस्त्रेव कर्मणः सद्गुवेऽपि न किञ्चिद्विद्वन्ते इति । तदुक्तम्—

मिष्प्याहानन्तदृश्यतर्पसंचेतनावशात् ।

हीनस्यानगरिर्जन्म स्वकृदा चैतन्न जापते ॥ इति ।

अथवा । दृष्टीव केवला पुनर्भवकारणम्, समुदयाकारत्वात् । उक्तं हि भगवता—

१५ तत्र कल्पतृप्ति समुदयार्थस्त्वम् १ देयं तृष्णा दीनभृष्टिकी नन्दीरागसहगता तप्ततत्राभिन-
निदिनी, पदुत कामनृष्णा भवत्तृष्णा विभवत्तृष्णा चेति ॥

तदेवं यस्य तृष्णा नालिः, तस्य प्रहीयसमुदयस्य कारणाभावात् न पुनर्जीवासंभवः ।
इति पराभिप्रायसुत्यापयन्नाह—

तृष्णा तावदुपादानं नालिः चेत्संप्रधार्ते ।

१६० ३० अविद्याप्रहाणात् तृष्णा पुनर्भवोपादानं कारणं तावद्वालिः, न विषते चेष्टदि
संप्रधार्ते निक्षेपते, तदा नैतद्वृक्ष्यम् । यतः उपलभ्यदृष्टीनामविद्याप्रहाणमनुपपत्तम् ।
तद्वावात् तृष्णाप्रहाणस्याय्यावात् । भवतु वा, तथाप्यमिष्टीयते—

किञ्चिद्विद्यापि तृष्णीयां नालिं संमोहवत् सर्ती ॥ ४७ ॥

अद्विद्यापि सती क्लेशासंप्रशुक्तापि तृष्णा किमेव भवद्योगिना नालिः न संभवति ।
३५ कथमिति ! संमोहवत् अद्विद्यानवत् ॥

इत्यमपि तृष्णा निषेद्वमश्वदेशाह—

वेदनाप्रत्यया तृष्णा वेदनैर्तां च विषते ।

त्वर्प्रसरस्या वेदना, वेदनाप्रत्यया च तृष्णा । एव वेदना तृष्णाकारणमेयामलिः ।

३० तृष्णा तु तत्कर्त्यम्, अविकल्पेऽपि कारणे न समलिः इति कथमिष्ठातुं वाक्यते ?
निविष्यत्य वेदनायामपि तृष्णा न भवतीति चेद, न । भावाभिनिर्वेशिना निरविष्यत्यमेव
असिद्धम्, इत्युक्तम् । ततो यदि अद्विद्यानवत् नामुपायात्यते तृष्णा, तथापि शून्यतादर्शन-
मन्तरेण न्यायव्यापातति । अद्वमत्र समुदयार्थः—यदा मुक्तसंतानेऽपि कर्मणः फलदान-

सामर्थ्यमुपलभ्यते, तुष्णा च वेदनासङ्गावे संभाव्यमाना, तदा क्षेत्राश्राणमपि संदिशमानं कथमिव विमुक्तो निक्षयं कुर्यात् । तस्यात्र शून्यतामन्तरेण मिक्षुता उस्तिता प्रतिभासते हति । यदुकृष्ण—

सालम्बनचित्तानां निर्बाणमपि दुःखितम् ।

इति, तदुपपादयनाह—

सालम्बनेन वित्तेन स्यातव्यं यत्र तत्र वा ॥ ४८ ॥

सालम्बनेन सोपलम्बेन वित्तेन स्यातव्यमासज्ज्ञव्यम् । यत्र तत्र वा यत्र तत्र आसङ्गस्यानेत् आर्यसत्यादिषु तद्वावनाकलेषु वा । आसङ्गसंभावनायां न पुनर्जन्मनिवृचिरिति कर्यं पुनर्जन्मसंभावनायां निर्बाणमपि न संदिशं स्यात् ।

सत्यादुकृशून्यतैव निर्बाणकारणमुक्तेत्याह—

10

विना शून्यतया वित्तं बद्धमुत्पद्यते पुनः ।

यदासंहितसमाप्तौ भावयेत्येन शून्यताम् ॥ ४९ ॥

विना शून्यतया शून्यतामन्तरेण वित्ते विज्ञानं सालम्बनं बद्धं संयतम् आलम्बना-सङ्गावादेन । उत्पद्यते पुनः, समाधिकलात् किम्यकाळं निवृत्तमपि पुनर्ज्ञवित्तमद् भवति । क पुनरिदं द्विमित्याद—यथा असंहितसमाप्तौ इति । यथा असंहितसमाप्तति समाप्तमानानां १६ तावकालं वित्तचैत्तनिरोधेऽपि पुनर्स्तदुत्पत्तिः स्यात्, तथा अन्यत्रापि इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । यथा निरोधसमाप्तावित्तपि द्रष्टव्यम् । अथ वा । यथा असंहितसमाप्तति समाप्त असंहितु देवेत् उपपद्यमानामनेककल्पशतं यावनिश्चानामपि तत्समाप्तिविपाकफलपरि-समाप्तौ वित्तचैत्तनां पुनर्त्पत्तिः, तथा । यतः शून्यतामन्तरेण न मिक्षुता न निर्बाण-मुपपद्यते, ततः उभयार्थिना शून्यतैव भावनीयेत्याह भावयेदित्यादि । येन कारणेन विना शून्यतया वित्तं बद्धमुत्पद्यते पुनः, तेन कारणेन निर्बाणावर्थी शून्यतामेव भावयेत् । तद्वावना हि क्षेत्राश्राणं निर्बाणं ज्ञाविगमयति । न केवलैव सत्यादिभावमेति यदवद्, सालम्बनस्यात् । यदुकृष्णमार्यवद्विदेकायां प्रश्नापारमितायाम्—

तद् किं मन्यसे सुभूते अपि तु ज्ञोत्तभापन्नस्यैव भवति—भया ज्ञोत्तभापत्तिकलं प्राप्तमिति ! सुभूतिराह—नो हीदं भगवन् । तत्कल्य हेतोः । न द्वि भगवन् त्रिपिदाप्तम्, ४८ तेनोप्यते ज्ञोत्तभापन इति । न रूपमापनो न शब्दान् न गन्धान् न रसान् न स्त्राण्डव्यानि न धर्मानापनः, तेनोप्यते ज्ञोत्तभापन इति । सचेद् भगवन् ज्ञोत्तभापनस्यैव भवेत्—भया ज्ञोत्तभापत्तिकलं प्राप्तमिति, स एव तत्य वायप्राहो भवेत् सच्चप्राहो जीवाराहः पुद्गव्राहो ४४८ भवेत् । पेयालं । सक्ति मन्यसे सुभूते अपि तु अर्हत एवं भवति—मयार्हत्वं प्राप्तमिति ! सुभूतिराह—नो हीदं भगवन् । तत्कल्य हेतोः । न कष्ठिद्वर्मो योर्हस्ताम । ४०० सचेद्गवन् अर्हत एवं भवेत्—मयार्हत्वं प्राप्तमिति, स एव तत्यात्मप्राहो भवेत् । पेयालं ।

भगवानाह—तस्मात्तर्हि मुमूर्ते बोधिसत्त्वेन महाशस्त्रेन एवमप्रतिष्ठितं चित्तमुत्पादयितव्यम्, न क्वचित् प्रश्निष्ठितं चित्तमुत्पादयितव्यम्, न रूपप्रतिष्ठितं चित्तमुत्पादयितव्यम्, न शन्दगन्धरसस्त्रज्ज्वप्रतिष्ठितं चित्तमुत्पादयितव्यमिति ।

तस्माच्छृङ्खलैव बोधिमार्गं इति स्मितम् ॥

१४४

- ६ यत्कृतेऽक्तरेदित्यादि अनुष्टुप्त्रयं केनचित् प्रतिष्ठितमिति लक्ष्यते, अपक्रमनिवेशितत्वात् । आगमनिप्रतिपत्तिरस्य विचारस्य प्रस्तावः । शासनं मिक्तुतेस्यादिषु आगमविवादात्, अक्रमान्तरत्वात् पूर्वमेय वस्तुमुच्चितम् । अनेनान्तरितस्य विवादस्य पुनरुपक्रमे मन्यकारस्य प्रस्तावाकौशलं स्थात् । यद्यत्यवेक्षादिना च प्राकानवृत्तद्वार्यस्याभिहितत्वात् । महाकाशपमुद्घैरित्यदिवचनस्याभीत्यात्, प्रन्यकाराप्रमुकमिति निष्प्रितम् । तस्मात् प्रक्षेप १० एतायमिति ॥

स्यादेतत्—यथा सालम्बनविचक्ष्यासङ्कसंभवात् न मुक्तिः स्यात्, तथा शून्यतायामपि भयमुपजायते । तद्वासुमदयरिहोरेण संसार एव त्रितीर्थैस्याह—

सकित्रासात्त्वनिर्मुक्तया संसारे सिद्ध्यति स्थितिः ।

मोहेन दुःखिनाभर्ये शून्यताया इदं फलम् ॥ ५३ ॥

१४५

- १५ सकिरासङ्कः । जासो भयम् । शून्यताशब्दात्, तदर्थपत्तिनाम् । सकित्रासमिति समाहारः । तस्मादुमयपक्षपरिहोरेण संसारे त्रैधातुकालभावे सिद्ध्यति स्थितिवस्यान्मुपजायते । द्रुशब्दः पुनर्दोषपरिहारार्थम् । इदं तु शून्यताम्बुद्धगमे दूषणं स्थात् । साधारणं दूषणमिति यावद् । कुतः । अनिर्मुक्त्या । हेतौ तृतीया । मुक्तेरभावादिर्थर्थः । कर्तमेषाम् । दुःखिनां पश्चगतिसंसारे जालादेहुत्तर्णितानां सतान् । कथम् । अप्येवं वर्जनविषये । मोहेन अविद्या । आलम्बनासङ्क्षेपेति यावद् । अतः शून्यताया इदं फलम्, यद् पुनरपि निवृत्य संसारेऽजस्यानम् । अयमभिप्रायः—यथा शून्यताव्यतिरेकेण उपलम्बद्देन मुक्तिः स्यात्, तथा विद्यासङ्क्षुलेचेता; सर्वधर्मशून्यतामयमीलकातः; वरं संसार एवावस्थानमिति मन्यमानो बालः प्रशमसुखिमुखे विनिश्च जासादिदुःखमनुग्रन् पुनरसात्रैवायतिष्ठते इति किमनया प्रसाधितमिति ॥

- १६ अन्ये तु सकित्रासात्त्वनिर्मुक्तयेति पाठं मन्यमाना एवं व्याचक्षते—सकेहेतुत्वात् सकिरासङ्कस्यानम् । श्रासदेतुत्वात् जासो मयस्थानम् । तोवेद अन्तौ सकित्रासान्तौ ।

३ These three stanzas are found in all MSS. and Tibetan texts:-

यत्क्षेत्रज्ञतंद्वासन्त्वं तत्त्वेहुद्दोषसिद्ध्यते ।

महायानं भवत्सत्त्वैः प्राप्तस्तुत्यं न किं मतम् ॥ ५० ॥

एषेनागम्यमानेन सर्वं यदि दोषात् ।

एकेन स्त्राम्येन किं न सर्वं लिनादिम् ॥ ५१ ॥

महाकाशपमुद्घैर्य यद्याकर्यं नावयात्मवे ।

तत्त्वानवहुत्तत्वादमादं कः ऋच्यति ॥ ५२ ॥

शाश्वतोच्छेदान्ती इसर्वः । तथा हि—शाश्वतद्वेरासक्तिः, उच्छेदस्त्रेष्व त्रासो जायते । तयोर्निर्मुक्त्या परित्यागेन । पूर्ववत् दृतीया । पृथ. परमाप्यविचारेण शाश्वतान्तविकर्जनम्, संहृतिसत्याभ्युपगमेन च उच्छेदान्तपरित्यागः, इति समारोपापवादान्तपरिहाराभ्युप्यमा प्रति-परिचरियमुपदर्शिता भवति । तथा च किं संपर्चते इत्यह—संसारे सिद्धति स्थितिः । प्रकृत्या संसारदोषालितस्य कहणापरतत्रात् संसारे सिद्धति निष्पत्ते स्थितिरवस्थानम् । ६ विष्णविष्णुम् ! दुःखिनामर्ये परदुःखद्वाखित्या हुःखिनां संसारिणामर्ये, तदुःखसमुद्दरणाभिलापात् ॥

ननु संसारिणो नाम परमार्थते न सम्लेप्त, तदृ कर्त्तव्यस्थानमित्यत्राह—प्रोहेन विष्णविष्णुसेन संवृत्या सत्त्वस्योपलभ्यात् । एतत्र “दुःखस्तुपश्यमार्थं तु कर्त्तव्येहो न वार्यते” [९.७७] इत्यत्र पक्षाद् व्यक्तीकृतिष्यते । तस्माच्छून्यताया इदं पालम्, यत्करुणया संसारेऽवतिष्ठानोऽपि शून्यतादर्शनात् संसारदोपैर्यै लिप्यते । इदमप्रतिष्ठितनिर्वाणता ॥१८ शून्यतायाः फलम्, शून्यतामन्तरेण अस्याभावात् । तस्मादासंसारं सत्त्वार्थमवस्थान-मिष्टाद्विः शून्यतैव भावयित्यत्य ॥

एतद् सर्वसुपसंहारेणोपदर्शयन्नाह—

तदेवं शून्यतापाहे वृक्षणं नोपयते ।

तदेतत् एवमुक्तक्षेण शून्यतापक्षे उक्तं दृश्यम्—शून्यतायां त्रासात् संसारस्थान- १९ लक्षणं नोपयते न संगच्छते वक्ष्यमाणसमाधानात् । इति प्रथमपक्षे योजनः । यत् एवम्—

तस्माक्षिर्विषिक्षेन भावनीयैव शून्यता ॥ ५४ ॥

निर्गतो विचिकित्साया निर्विचिकित्सः निःसंदेहः । तेन सता भावनीयैव आन्यस-नीयैव शून्यता सर्ववर्मनिःखभावता अनुपलभ्योगेन ॥

एतेन यदुक्तम्—“न विनानेन मार्गोण” [९.४१] वदुपसंहर्ता भवति । यत्पुनरक्तम्—“शून्यतादर्शनेन किम्”, तत्र शून्यताया विशेषमात्—

केशेणाशृतिरुमःप्रतिरक्षो हि शून्यता ।

शीशं सर्वहताकामो न भावयति तां कथम् ॥ ५५ ॥

केशं रणादयः । वेष्यं पञ्चलिभ्यम् । आवृतिशब्दस्तु उभयत्र संबध्यते । केजा ४५ एवावृतिः । वेष्यं च आवृतिरावरणमेति विभाष्य योजनीयम् । केषमेव समारोपितरूपत्वादावृतिः, सेव तम इव तयः, बस्तुतत्त्वावरणात्, तस्य प्रतिपक्षः प्राहाणहेतुः । इव यसात् शून्यता, तस्मात् शीशं लरितं सर्वहतायां भुद्धये कामोऽभिलाप्य यस्यासौ तथोक्तः । सर्वहतां कामयते इति चा सर्वहताकामः । न भावयति तां कथमिति, तां शून्यतां कर्त्तं न भावयति नाभ्यस्यति । अपि तु महता यनेन भावयेदेव ॥

यदप्युक्तम्—त्रासाच्छून्यनायां प्रवृत्तिर्न स्यात्, तदपि न कुक्लमित्याह—यहुःखेबादि । वितीयपक्षे पुनरित्यमवतारणीयम्—अस्त्वेव शून्यतायामेषोऽनुशंसः, केवलं प्रथमत एष तत्र संत्रासाद्यवृत्तिर्न स्यादिति । आह—

यहुःखजननं इत्यु त्रासाच्छून्यतायाम् ।

५ शून्यता दुःखशमनी ततः किं जायते भयम् ॥ ५६ ॥

यदस्तु दुःखजननं पीडाकरम्, तस्माद्दस्तुः सक्षात् त्रासः भयं जायतां नाम । शून्यता पुनः प्रसुत दुःखशमनी सर्वेषांसारिकदुःखापहश्ची । ततः तत्याः शून्यतायाः किं किञ्चिभिर्ते अभयस्थाने कातत्य जनस्य भयं जायते ? सर्वगुणनिदानत्वाद् प्रेमेव तत्यामुचितमिति भावः ॥

१० आत्मप्रहजनिताद्यकात्मस्तु हि भयमतत्त्वनिदासुत्यथते । स चारामा कल्पना-सम्मोपितमूर्तिरिति अहंकारोऽपि तदप्यचादनास्थाद इत्युपदर्शयन्नाह—

P 448 यतस्तो वाराहु मयं यशहं नाम किञ्चन ।

अहमेव न किञ्चिद्दृश्यं कल्प भविष्यति ॥ ५७ ॥

यतस्तो वा सद्याभ्यस्थानात् अस्तु भयतु भयम् । कदा ! यदि अहं नाम १५ किञ्चन । अहमिति अहंप्रत्ययस्य विषयः कथितः । अहं नाम अहंप्रत्ययवेदं यत्किञ्चन किञ्चिद्दस्तु स्यात् । अद्यक्तनिर्देशनगुणसक्ता । तदा युक्तमेव भयम् । यदा पुनरहमेव न किञ्चित् न वस्तुस्तु विचार्यमाणमहं किञ्चित् शब्दनिकंपमाप्नादन्त्यत , तदा भयं कस्य ? अहमित्यस्याभावात् । भविष्यति उत्पत्त्यते । हतोऽपि विचारात् त्रासो निर्दर्तते इति भावः । तदुत्तम्—

२० नास्यहं न भविष्यामि न मेऽप्ति न भविष्यति ।

इति बालय संत्रासः पण्डितत्वं भयश्चयः ॥ इति ।

यथा च अहंप्रत्ययविषयस्य कल्पनामात्रोपदर्शितव्यादसत्त्वम्, तथा प्रतिपादयन्नाह—

— दन्तकेशनसा नाहं नास्य नाप्यस्मि शोणितम् ।

न सिंधारं न च स्त्रेष्मा न पूर्णं लसिकापि वा ॥ ५८ ॥

P 450 २५ दन्तकेशनसा नाहम् । प्रलेकमनी अहंप्रत्ययविषयाः न भवन्ति । नास्य नाप्यस्मि शोणितम् । अस्मि हहम् । शोणितं रुधिरम् । एतद्वयभिपि नास्मि नाहम् । सिंधारं न च स्त्रेष्मा न पूर्णम् । सिंधारं नासिकाविवरनिर्यातः फेदः । स्त्रेष्मा भुखविवरविनिर्गतः । पूर्णं द्रेष्मे पक्षहधिरम् । एतान्यपि नाहं भवन्ति । लसिकापि वा, लसिका त्रणक्षेदः, सापि नाहम् ॥ नाहं च सर न च स्त्रेष्मो न मेदोऽप्तापि नाप्यहम् ।

३० न चाहमभ्यन्तिर्णुष्ठी गृथमूढमहं न च ॥ ५९ ॥

नाहं वसा न च स्त्रेष्मो न मेद इति । वसा शरीरेष्मः । स्त्रेष्मः प्रस्त्रेदः । मेद-शतुर्थो धातुः । इमान्यपि नाहम् । अज्ञाणे नाप्यहन्ति । अज्ञाणं प्रसिद्धानि, तान्यपि

नाहम् । न च ग्रहस्त्रिनिर्मुण्डी अश्वनिर्गुण्डी सूक्ष्मालिका, सापि नैवाहम् । गृथमूत्रमहं न
च, गूर्धे विष्णा । एतदपि हृष्यं नाहं न भवाणि ॥

नाहं मांसं न च कायु नोप्ता वायुरहं न च ।
न च लिङ्गाण्यहं नापि वह् विज्ञानानि सर्वथा ॥ ६० ॥

नाहं मांसं न च कायु नोप्ता । कायु स्तिर । ऊप्ता शरीरतेजोघातुः । इतेऽपि ॥ २५१
नाहम् । वायुरहं न च, वायुराशास्प्रबासादित्यध्याणः, सोऽपि नैवाहम् । न च लिङ्गाणि
चक्षुरादीनि, तान्यपि नाहम् । नापि वह् विज्ञानानि सर्वथा, शट् चक्षुः थोत्रप्राणजिह्वा-
कायमनोविज्ञानानि, तान्यपि नाहं भवन्ति । सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रस्तेकं समुदितानि था ।
तथा हि दन्तादिसमुदायात्मकमेव विचार्यमाणं शरीरमुपलभ्यते । तद्वा प्रस्तेकमहं प्रत्ययवेष्य
न भवति, प्रस्तेकमहं प्रत्ययवेष्य तेषु अभावात् । न हि प्रेरामपि एकक्रान्तः केशादयोऽहं- १०
प्रत्ययवेष्या भवन्ति । समुदिता अपि ते एव केवलाः पूर्ववत् । न च समुदितेषु तेषु
कष्ठिदेकः संभवति, तस्य प्रतिवेष्यमानवात् । नान्यनेके समुदिता अपि एकप्रत्ययविषया
भवितुमईन्ति । न च अनेकेषु एकप्रत्ययो भान्तो युक्तः । न च आत्मेस्तत्त्वव्यवस्था ।
तस्माद् कल्पनामात्रमेतद्विषयशून्यमाभावीति निविष्टम् । उत्तमं चैतदद्वुभभाववाप्रस्तोवे
शिक्षासमुच्चये—

16

२५२

सन्ति अस्मिन् काये केशा रोपाणि नखा दन्ता रुजो मलं त्वक् मांसाणि जायु
शिरा दुष्का हृदयं प्रीहकः झोमकः अश्वाणि अश्वगुणाः आमाशयः पक्षाशयः औदरीयकं
यकृत् पुरीषम् अश्रु श्वेदः खेटः तिघाणकं दसा लसिका मज्जा मेदः पित्तं स्तेम्प्रयुक्षोणितं
मस्तकलुडङ्गं प्रकावः । एषु च वस्तुषु बोधिसत्त्वः उपपरीक्षणाभावीयो भवति । एतत् पुनः
पश्चाद् कायस्त्वयुपस्थानपर्यन्ते निर्देश्यात् । इति । एवं निर्विश्य एवाहंप्रत्ययविशेषः ॥ ५०

स्यादेतत्—यदि नाम केशादयोऽहं प्रत्ययवेष्या न भवन्ति, तथापि नायं निर्विश्यः
स्थिष्यति । यतः अन्तर्व्यापारापुरुषोचर एव अहं प्रत्ययोऽस्माभिरिष्यते इति नैवायिकादयः ।
नैतदपि युक्तम् । यस्मात्—अहं गौरः कृशो दीर्घो गच्छामीत्यादाकारपरामर्शीलक एव
अयमहं प्रत्ययः प्रतिमासते । न च आयनं शतदूषप्रिष्यते परैः । न च अन्याकारेण झानेन
अन्यस्य महणं युक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । तथा हि तदान्, इदमिदं तस्य लक्षणमुपशर्णयन्ति २५
परे । तत्र नैवायिकासाधत् नित्यं सर्वातं प्रतिक्षणिभिन्नप्रत्येतत्वं चेतनायोगात् चेतनं
सुखादिगुणाधारं शुभाशुभकर्मकर्तारं तत्प्रलोपभोक्तारं परलोकिनं च आत्मानमिच्छन्ति ।
नैवायिकवद्वैरेविका अपि । तदुक्तम्—

२५३

अन्ये पुनर्शिवामनमिच्छदीनो समाश्रयम् ।

स्तोऽप्तिद्रुपमिच्छन्ति नित्यं सर्वगतं तथा ॥

20

शुभाशुभानां कर्त्तारं कर्मणा तपलस्य च ।
भेकारं चेतनासोगावेतनं न स्फुरतः ॥ इति ।

[तत्त्वसंप्रह-१७१-१७२]

जैमिनीयास्तु—व्याख्यात्पुगमात्मकं बुद्धिरूपेण परिणामिते चैतन्यरूपमात्मान-
मिष्ठान्ति । तथा चैतन्यं बुद्धिसमावदम् । न च तस्य प्रवृत्तिनिहृती मवतः, तस्योभ्यत्रा-
नुगतरूपत्वात् । तदथा—सर्पस्य कुण्डलावस्थानिहृतौ ज्ञानुत्थावस्थाप्रवृत्तौ च सर्पस्यो-
भ्यत्राप्यहृतिः । यथोक्तम्—

व्याख्यात्पुगमात्मानमपरे पुनः ।
चैतन्यरूपमिष्ठान्ति चैतन्यं बुद्धिलक्षणम् ॥

१० यथाहेः कुण्डलावस्था सर्पत्वं न निर्वत्ते ॥
संभवलाज्जवावस्था सर्पत्वं न निर्वत्ते ॥
तथैव नित्यचैतन्यरूपभावस्थात्मनोऽपि न ।
निःशेषरूपविगमः सर्पस्यानुगमोऽपि च ॥ इति ।

[तत्त्वसंप्रह-२२२-२२३]

११ इति विशेषः । अन्यत् सर्वं पूर्ववद् ॥

जैनास्तु जैमिनीयावेतनमात्मानमिष्ठान्ति द्रव्यपर्यायरूपेण यथायोगमनुगमव्याख्या-
त्मकम् । तथा योक्तम्—

११

जैमिनीया इव प्राहुर्जैनाधिक्षिणान्तरम् ।
द्रव्यपर्यायरूपेण व्याख्यात्पुगमात्मकम् ॥

१२

[तत्त्वसंप्रह-३११]

कापिलास्तु नित्यं व्यापकं निर्गुणं स्वयमेव चैतन्यात्मकमात्मानमिष्ठान्ति, न तु
बुद्धिसंबन्धात् । दुद्देः स्वयमचित्समावत्वात् । चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति वचनात् ।
नापि स कस्यचित् कार्यस्य कर्ता, स्वयं तत्कलोपमोक्ता वा, निष्क्रियत्वात् । प्रकृतिरेव
तत्कर्त्ता तस्य, तत्कलोपनेत्री च । विपर्यासनशास्त्रौ स्वात्मनि तत् समाप्तेण्यति ।
१२ तथा हि—यदा पुरुषस्य शब्दादिविवेदोपमोगाकारमौस्तुक्यमुपजापते, तदा प्रकृतिः परिह्रात-
पुरुषौस्तुक्या पुरुषेण सुश्यते, ततः शब्दादिसर्गं करोति । शब्दादिषु श्रोत्रादिवृत्तिभिर्मन-
साधिष्ठिताभिः परिगृहीतेषु विषयेषु बुद्धिरप्यवसायं करोति । ततो बुद्धिवसितमपि
पुरुषस्यत्वयते इति । एवं चैतन्यस्वरूपत्वानिर्मुण्डत्वम्, व्यापिलाज्जिज्यत्वमिति सांख्य-
पुरुषस्य विशेषः । उक्तं च—

१३

चैतन्यमन्ये मन्यन्ते भिर्भुद्धिरूपतः ।
आत्मनश्च नित्यं रूपं चैतन्यं कल्पयन्ति ते ॥

प्रधनेनोपनीतं च फलं भुज्ञे स केशलम् ।
कर्तव्यं तस्य नैवालिं प्रहृतेरेव तन्मतम् ॥

[तत्त्वसंग्रह-२८५-८६]

प्रवर्तमानान् प्रहृतेरिमान् गुणान्
तमोद्भूतल्वाद्विपरीतचेतनः ।
अहं करोमीत्यमुयोऽभिमन्त्यते
तृणस्य कुरुजीकरणेऽप्यनीश्वरः ॥ इति ।

[सांख्यकालदीपिका-४३]

उपनिषद्वादिनस्तु समस्ताणिसंतानान्तर्गतमेव व्याप्ति निष्ठं च ज्ञानमिष्टान्ति ।
सद्विवर्तन्तपतया सकलमिदं क्षितिजलपवनहृताशनादिकं जगदवभासते । तत्त्वसमाप्त एव १०
चारा । न वाऽमृतं क्षिप्त्यवयवि परमाणवादिकं मात्रां प्रमाणप्रसिद्धमस्ति । आह च—

निष्ठो ज्ञानविवर्तनेऽयं क्षितिजेजलादिकः ।
आत्मा तदात्मकस्तेति संशिरन्तेऽपरे पुनः ॥
ग्राहालक्षणसंयुक्तं न किञ्चिदिहं विचरते ।
विज्ञानपरिणामोऽयं तस्मात्सर्वं परीक्षयते ॥ इति ।

[तत्त्वसंग्रह-३२८-२९]

पुद्गलवादिनस्तु पुनरन्तरतीर्थिकाः । स्वान्तरेभ्यस्तत्त्वान्यत्वाम्यामवाच्यं पुद्गल-
नामानमात्मानमिष्टान्ति । अन्यथा तीर्थिकसिद्धान्ताभिनिवेशदर्शनं स्यात् । आह च—

केविच्च सौगतंनन्या अन्यामानं प्रचक्षते । इति ।

[तत्त्वसंग्रह-३३६]

करपमात्मनोऽहंप्रस्तयषिष्यता स्यात् । स्वस्वरूपेण तत्राप्रतिभासनात् । तत्करपमात्मा
अहंप्रस्तयतया प्रतिभासते इत्युच्यते । तस्माद् विकल्पगत्रमेतत् । निर्विषयमुपचते
इति स्मितम् ॥

संग्रहि वित्तवायात्मवादिनः सांख्यादयः पञ्चानामामात्मनिषेधमसद्विष्ण्यः
प्राप्नुः—वामदादिकानं विद्यामकमात्मवायसमाभिरभिधीयते । तत्त्वसम्यात्मवायाप्रतिषेध उप्यते ॥ ५५
इति पराभिप्रायमाकल्य सिद्धान्तवादी प्रसङ्गमासक्षयजात् —

शब्दज्ञानं यदि वदा शब्दो गृह्णेत सर्वदा ।

ननु यदि शब्दज्ञानात्मक आत्मा, तस्य च नित्यत्वात् शब्दज्ञानं निष्ठं त्यात्,
तदा शम्भोऽपि सदा निष्ठमेव तद्वायामवायकालपर्योप्त्वात्त्वात् त्यात्, शब्दसहाणस्वभावस्य
तस्य तस्वदसत्त्वाकाले सर्वदानुवर्त्तन्तात् । अन्यथा निष्ठत्वमेव तस्य इत्येत । भवतु, ५०
एवमेवेति चेत्, आह—

हेयं विना तु कि वेनि येन ज्ञानं निश्चयते ॥ ६१ ॥

P 457

ज्ञानमेव निस्ममुपस्थितम्, शम्दस्य तु कादाचिकात्पात् न सर्वदा सत्त्वाभिव्यक्तिः ।
ततश्च तदसचाकाले हेयं विना विषयमन्तरेण कि वेति कि जानाति तद् ज्ञानम् ॥
तुशब्दोप्रसत्त्वाकालग्राह्यविशेषे वर्तते । येन हेयेन शून्यमपि ज्ञानं निश्चयते अभिवीयते ।
५ हेयं जानातीति ज्ञानमाह्याप्ते, तदभावात् कथं ज्ञानमित्याशयः ॥

एतदेवाह—

अजानानं चदि ज्ञानं काङ्गं ज्ञानं प्रसन्न्यते ।

यदपि विषयं न जानाति, तदपि यदि ज्ञानमुच्यते, तदा काष्ठमज्ञानस्त्वमत्वं ज्ञानं
प्रसन्न्यते । न हि तेन किंविदपराह्नं येन न विज्ञानं स्यात् । न चैवम् । तस्मादिष्यपरि-
१० ज्ञानाभावात् यथा काङ्गं ज्ञानं न भवति, तथा अस्यदपि न स्यादिल्लाह—

तेनासंनिहितहेयं ज्ञानं नासीति निष्ठवः ॥ ६२ ॥

येन निर्विषयं न ज्ञानम्, तेन कारणेन असंनिहितहेयं असंनिहितमयोग्यदेशस्वं
हेयं ग्राहो विषयो यस्य तत्त्वोक्तं ज्ञानं नास्ति न विषयं इति निष्ठवः एकान्त एवः ।
सापेक्षलाभात् ॥

१५ स्यादेतत्-शम्दस्य सदाविषयमानत्वात् नासंनिहितविषयं शब्दज्ञानम् । अप्रहणं तु
P 458 कदाचित् कादाचिकाभिव्यक्तिवादिति नोक्तदोषप्रसङ्गः । नैतदस्ति । यतो यदस्य ज्ञानस्य
परिच्छेदं रूपं व्यक्तमित्युच्यते, तस्य सदासंनिहितविषयतया प्राहकमज्ञानमविधीयते ।
शब्दस्य तु सदा सत्त्वमसत्त्वं वा न विवक्षितम् । ज्ञानं तु कदाचिदप्राहकमित्येतत्वैष
साप्तसिद्धेः । तस्मादसंनिहितहेयमित्यनेन ज्ञानस्त्वैव अग्राहकत्वं साप्तस्यते । येन रूपेण
२० ज्ञानस्य ग्राहो विषयः, तस्य न सर्वदा संनिधानमद्याति कृत्वा इति कथं नोक्तदोष-
प्रसङ्गः । शम्दस्य यथा सर्वदा सत्त्वं नास्ति, तद्विस्तरभावोभ्यते ॥

अपि च । यदि शब्दज्ञानमेवामा, तदा तद्विषयकत्वात्प्रत्य रूपप्रहणं न
स्यात् । नैतदस्ति । यतः तदेव रूपप्राहकमित्यते इति चेदत्राह तदेवेष्यादि—

तदेव रूपं जानाति तदा कि न शून्योदयपि ।

२५ तदेव शब्दज्ञानमेव यदि रूपं जानातीति मतम्, तदा कि न शून्योदयपि, तदा
रूपप्रहणकाले किमिति न शून्योदयपि, शब्दमपि कि न गृह्णाति ! शब्दज्ञानत्वात् । अपि
गृह्णात्वे, यदि संनिहितं स्यात् । केवलमसंनिधानात् न दोष इति परमोत्तरमानद्वारा
शम्दस्येवादि—

P 459

शब्दस्यासंनिधानाबेचत्तत्त्वज्ञानमप्यसत् ॥ ६३ ॥

३० शम्दस्य विषयतामापनस्य असंनिधानादयोग्यदेशात् प्रहणं न स्यात्-यदि,
एतमभिवीयते, ततस्य ज्ञानमप्यसत् । तत् तत्पात् तर्हि शम्दस्यासंनिधानात् तत् ज्ञान-
मपि शब्दज्ञानम् असदविषयमानम् । शब्दज्ञानमेव तर्हि तत्र भवतीर्थ्यः ॥

कि च । यदि शब्दज्ञानं तदा रूपमहणात्मकं तत्र वुञ्यते इत्याह शब्द-
प्रहेत्यादि—

शब्दप्रहणरूपं यत्तद्रूपमहणं कथम् ।

शब्दस्य प्रहणरूपं शब्दस्य प्रहणस्थभावम् । शब्दमाहकमिति यावद् । यदृ ज्ञानं
तद् रूपमहणं रूपमहणात्मकं कथम् ? न कर्यचिदपि स्मात् । एकात्य निरंशस्य रूपद्वया- ५
योगात् । ननु यथा कश्चिदेक एव कल्पचिदपेक्षया पिता, कल्पचिदपेक्षया च स एव मुद्रः
स्मात्, तथा प्रकृतेऽपि रूपद्वयमेकस्य भविष्यतीत्याह एकः पितेत्यादि—

एकः पिता च पुत्रश्च कल्प्यते न तु तद्वदः ॥ ६४ ॥

एकः पिता एव जनकः पुत्रश्च जन्यः स पेति कल्प्यते, स तु तदपेक्षया कल्प्य-
नया व्यवस्थाप्यते । न तु तत्त्वतः, न पुनः परमार्थतः । एक एव खामावः उभयात्मकः १० P 460
कल्पनासमारेपित्यन्वेदशात् [रूपभेदेन] पुनरेक एव तथा नानाभिधानेन नैवाभिधीयते ।
उभयादादावरूपद्वयमेकस्य धटनीयम्, तत्र कर्यचिदपि न संगच्छते, रूपद्वयव्यतिभिजतया
वस्तुनोडपि द्वित्प्रसन्नात् । तस्मात् यथा वास्तवमेकस्य द्विरूपत्वं तत्र द्वयात्तधर्मिष्यति,
पर्वास्ति काल्पनिकम्, तद् प्रकृतानुपयोगीति यक्षिचिदेतत् ॥

इतोऽपि न पारमार्थिकोऽयं व्यपदेश इत्याह सत्त्वं रज इति— ११

सत्त्वं रजस्तमो वापि न पुत्रो न पिता यदः ।

एतच्च अवश्यं तथापि स्वीकर्तव्यम्—सांख्यमते हि त्रिगुणमेकं जगत्, ततः सत्त्वं
रजस्तमो वापीति समुदायः समुच्चार्यः । यतो यसादेते गुणाः सास्त्रभावस्थिताः प्रस्तेकं
समुदिता वा । तस्मान् पिता न पुत्रः परमार्थतः । सर्वेदा गुणा एव केवलाः सन्ति ।
अवश्यर्थः—पुत्रावस्थायां ये सत्त्वरजस्तमोलक्षणा गुणाः, ते एव प्राप्तजनकभावा विषये तेन ३०
प्रस्तापकाल्पयोरविशिष्टस्थावा एव । ते तत्सदापेक्ष्य पिता पुत्रश्चाभिधीयन्ते, न तु तत्र
कश्चिद्विदोषः । ततः काल्पनिक एवायं व्यवहारः । यदि च रूपमहणकालेऽपि शब्दप्रहण-
तमकमेव तज्ज्ञानम्, तदा तस्मावस्थानुपलब्धेत, न चोपलम्यते । ततो न तद्वृहणात्मक-
मित्याह शब्दमहेत्यादि—

शब्दप्रहणयुक्तु स्वभावस्तस्य नेत्र्यते ॥ ६५ ॥

२५

शब्दमहणेन युक्तः संबद्धः । तु द्विदो विशेषाभिधाने । स्वभावस्तस्य रूपमाहकत्वं
ज्ञानस्य नेत्र्यते न प्रतीयते । अतस्मदा तस्य शब्दमहणता नात्मीति निधीयते ॥

स्वादेतत्—यदि नाम न प्रतीयते, तथापि तदेव तद् । कर्णं तर्हि रूपमहणमित्याह
तदेवेत्यादि—

तदेवेत्येन रूपेण नटवत्सोऽप्यशाश्वतः ।

२६

तदेव शब्दज्ञानम् । अन्येन रूपेण स्वभावेन रूपमहणात्मकेन रूपे गृह्णातीति
शेषः । कर्थमित्य तस्यानुरूपता ! मटवत् । यथा नाव्यसमये रङ्गभूमिगते नटः एव
बोचि, २८

P 462

नानारूपेणावतरति, तथा प्रवृत्तेऽपीति न दोषः । अत्राह—सोऽप्यशाश्वतः इति अनिलः
पूर्वसमावपत्तिलागेन रूपान्तरमाविशनि । न च पूर्वापरकालयोरेकसमाव एव नदो नामा-
रूपसंबन्धाद्, अन्यथा तस्य रूपदृष्ट्यमेकदेवि भावेत् । इति साप्तविकलो दृष्टान्तः ।
अथापि स्यात्—भावः स एव । रूपावः पुनरस्य अपरापर उत्पत्तेते निश्चयते च । ततः
अव्यमदोष इत्यत्राह स एवान्येत्यादि—

स एवान्यस्थावत्तेद्यूर्वेण तदेकता ॥ ६६ ॥

ये एवाक्ष्य नदो वा । अन्यस्थभावः अपरस्थभावः । चेद् यदि उच्चते, तदा
ज्ञायेण तदेकता, अपूर्वेयमठार्यैवमीटसी तदेकता । तस्य भावस्य अपरस्थभावोत्पत्तावधिपि
एवतता अभिजापता । तथा हि—स एवेति तत्त्वमास्यायते, पुनरन्यस्थ भाव इति तस्यैव
१० अन्यत्वम् । न चैतत वरस्परविकद्यवर्जद्यपमेकस्य कुरुतम् । न हि भावो नाम अन्य एव
स्थभावाद्, येन तत्प्रयादनिरोधयोरेति भावस्य तौ न स्पताम् । नापि तदभिजापस्थ
स्थभावस्य उत्पादनिरोधयोर्भावस्थ तदवस्थं युक्तमभेदाभावप्रसङ्गाद् । भेदे वा संबन्धा-
सिद्धिरिति भावः ॥

स्यादेतद्—भवत्वेव एष प्रसङ्गः यदि रूपदृष्ट्यमत्याभ्यनः सत्यं स्यात् । किं तर्हि
१५ निजस्थ रूपमपहाय अपरं रूपमत्ताच्चिकम्, तेन नोक्तोपप्रसङ्गः, इत्याशयमाशङ्क्यमाह
अन्यद्वृपमित्यादि—

अन्यद्वृपमस्त्वं चेत्तिं तदृपमुच्यताम् ।

अन्यद्वृपं तद्विषयोपाधिकं स्फटिकोपलस्येव असत्यमस्थाभाविकम्, इति चेत्यदि,
तर्हि निजं तदृपमुच्यताम् निजं स्थाभाविकं तस्यात्मनो रूपं तत्त्वमुच्यताम् । अस्त्वेवास्यग्राहं
२० तस्य । किं तद् ? ज्ञानता चेत्—

ज्ञानता चेत्ततः सर्वपुंसामैक्यं प्रसञ्चते ॥ ६७ ॥

ज्ञानात्मैकं तस्य पूर्वापरकालानुगमिनी निजं स्पृष्टम् । किमन्यद्वृपम् ? [तद्वृपेण
पूर्वापरान्यरूपसंबन्धेऽपि स्फटिकवद् यदि एकोऽस्तीत्युच्यते, एवं सर्वपुंसामैक्यं प्रसञ्चते,
एवं ज्ञानत्वेन तस्याभारणरूपत्वाद् । तथापि पूर्वापरकालिकायोः शन्दरूपकाणयोर्मिता-
२५ कारत्वाद् भिजयोरपेक्षयमेव, तथा सर्वपुंसामां प्राणिगतिगतानामेकात्मता प्रसञ्चते]
आपयते, वस्तुतो भेदेऽपि विशेषाभावाद् ॥

इत्यं च पुनरिदमतिप्रसञ्चते इत्याह चेतनेऽत्यादि—

चेतनाचेतने चैक्यं तयोर्योत्तास्तिला समा ।

¹ There is no lacuna in MSS., though a portion, now restored from T and enclosed in parenthesis in the Com., is surely wanted to fill up the gap.

यदि वा अवान्तं भेदनिवन्धनं विशेषमपाश्व किञ्चिद्दक्षकमाक्षिल एकत्वमुच्चेत्
तदा चेतना पुरुषमर्पेः, अचेतना प्रकृत्यादिर्घमः । चकारे दोषान्तरसमुच्चये । तेऽपि
एकमधिन वस्तु स्थानाश् । कथम् ! तयोर्भेतनाचेतनयोः येन कारणेन अस्तिता समा । सापि
भावानां निजं रूपम् । समा द्वयोरपि तुल्या ।

ननु च । अत्रापि सादृश्यनिवन्धनमिष्ट्यते एव एकत्वं वस्तुभेदेऽपि । ततोऽप्यमिष्ट- ०
प्रसापनाददोष इत्याह विशेषव्येक्षादि—

विशेषश्च एवा मिष्ट्या कः सादृश्याश्रयादा ॥ ६८ ॥

दूषणान्तरादेतने चकारः । विशेषो भेदः सर्वभावानामनियमेन यदा मिष्ट्या
अस्त्वम् [स्व :], निजेमेव रूपं सल्लम्, तदा कः सादृश्याश्रयः स्यात् ! किमाक्षिल्य
सादृश्यं अवस्थाप्ते ? विशेषसद्वात्रे हि किञ्चिन्मात्रसाधन्मेण सादृश्यं स्यात् । विशेषामावे १०
च तदेव तत् स्यान्त सदृशम् । न हि गोपययोर्गैविशेषमनुभवन् न गवयो गोदृशो
भवेत्, अपि तु गौरेव स्यात् । अतो विशेष एव सादृश्याश्रयः । स च यदा पारमार्थिको
न भवति, तदा कः सादृश्यस्य समानाकारतायाः पुंसामन्यस्य वा आश्रयो निवन्धनं वा
भवेत् ! नैव कथिदित्यर्थः । अतो वस्तुत एव एकत्वमापनितं भवतः, न सादृश्यकृतम् ।
तत् कर्त्त सिद्धसाधनाददोष इत्युच्चते ! १५

एवं कापिल[जैन]जैमिनीयपरिकल्पितस्य चित्तसात्त्वालनः सत्त्वसंस्कृतम् ।
उपनिषद्वादिपरिकल्पितेऽपि यथासंभवं दूषणममिष्टेयमिति ॥

सांप्रतमचेतनस्य नैयायिकादिपरिकल्पितस्यालनः सदृशवदारप्रतिरेधायाह अचेतन-
व्येक्षादि—

अचेतनश्च नैवाहमाचेतन्यात्पदादिष्टन् । २०

चेतनस्तात्पदामा उक्तक्षेत्रे न युज्यते । अचेतनोऽपि नैवाहमात्मा युक्त इति
चकारार्थः । कुतः ! आचैतन्यात् चैतन्याभावात् । न विधते चेतना अस्येवचेतनः । तस्य
मावः आचैतन्यम् । उमयपदद्रुद्धिः पारलैकिकादित्यत् । तस्मात् । अचेतनस्वादित्यर्थः ।
कथमिति ! पटादित्यत् । यथा पटदृक्षपर्वतादयः चैतन्यविरहादाला न भवति, तथा अग्नि-
मतोऽपि । कर्मकर्त्तृत्वदेवरस्याम्युपगमात् । अन्यथा न किञ्चित् प्रयोजनं तेन । न च २५
अचेतनस्य तत्त्वम्, यथा पटादेः । यदि नाम स्वयमसावचेतनः, तथापि बुद्धेष्टेतना
चेतयते, तेनायमदोषः इति परामिप्रायं संभावयनाह अथ ह इत्यादि—

अथ चैतनयोगादद्वा नष्टः प्रसञ्जते ॥ ६९ ॥

अथेति पृष्ठायाम् । अथायमात्मा चेतनायोगाद् बुद्धिसमवायात् स्वयमचेतनोऽपि
ज्ञो भवति । जानातीति कः इति कप्रस्थान्तरस्य रूपम् । एवमुपगम्यमाने अज्ञो नष्टः ३०
प्रसञ्जते । यदा तस्मै बद्मूर्छाव्यसाव्या चेतनानिहृतौ अपमात्मा अज्ञो न किञ्चिदर्पणं
जानाति, तदा नष्टः प्राणन चैतन्यसंबद्धभावपरिखागाद्विनष्टः प्रसञ्जते ॥

चैतन्यसंवन्धासंवन्धकालयोरेकासमावत्वान्नायं दोष इति परमाशङ्कुशाह् अपाविकृत
इत्यादि—

अथाविकृत एवात्मा चैतन्येनास्य किं कृतम् ।

अथ चैतन्योपादनिरोधयोरविकृत एव अनुपलानिरुद्धस्माद् एवात्मा । यदेवम्,
२ ५७ तहि चैतन्येनास्य किं कृतम्, अचेतनस्य सर्वकालमविकृतस्य सतः अस्यात्मनः चैतन्येन
दुदिसप्तवायेन किं कृतम्, किमतिशयाधानभनुष्ठितम् ! न किञ्चित् । दुहिसमवयेऽपि
तपैवाप्रभ्युतप्राप्यसमावस्य अवस्थानाद्येतत् एवात्मा । तथा च सति किमनुष्ठिते
मवद्विरित्याह—

अहस्य निष्क्रियस्यैवमाकाशस्यात्मता मता ॥ ५० ॥

१० अहस्य किंचिदपि हिताहितं च्छानुभवाकृत्य निष्क्रियस्य निर्गतो बहिर्भूतः किमया इति
निष्क्रियः । तस्य सर्वप्रतीकाराहितत्वं अनाथेयातिशयतया असंस्कृतव्यस्य अथवा सर्वकर्मणि
शक्तिविकल्पस्य गमनाधिक्रियाशून्यस्य वा आकाशत्वं प्रकृतानुपयोगित्वादकाशकल्पस्य । एवं
सति आत्मता आत्मस्वभावव्यवस्था व्यवस्थायेता । एतच्च स्मरतेनोदाहरणम् । मया
निःस्मावतया सर्वक्रियाशून्यं प्रद्विसन्मात्रमाकाशाम्, तथा आत्मापीत्यर्थः । परमतेनापि
१५ वा । यथा च न कर्मकर्त्तादिरूपमाकाशद्वेतन्त्वादक्रियत्वाच्च, तथा आत्मापीति भावः ॥

हानी पुनरन्यथा आप्नप्रतिषेधवाधकं परमतेनोत्पायमाह न कर्मस्यादि—

न कर्मफलसंबन्धयो युक्तवेदात्मना विना ।

यदि न कश्चिदेकः परलोकी स्याद्, तदा तेनात्मना परलोकगमिना विना
२ ५८ अन्तरेण कर्मफलसंबन्धयोऽनुकृतः । कर्म शुभाशुभम्, फलं च तस्यैव इष्टानिक्षलक्षणम्,
३० तयोः संबन्धः । कर्मणः कृतत्वं फलेन वा संबन्धः । येनैव कृतं कर्म, तस्यैव तत्फलप्रतिलभ्यो
नान्यस्येति । वा युक्तो न घटते । इष्टते च परलोके कर्मफलसंबन्धः । तत्र च
सौगतानामप्यविवादः । तथा च दूत्रम्—

अनेनैव कृतं कर्म, कोऽन्यः प्रस्तुभविष्यति । न हि भिक्षुः हृतोपचितानि
कर्मणि पृथिवीधातौ विषयते नाम्यधातौ न तेजोधातौ न वायुधातौ । उपाचेष्वे
४५ स्वत्प्रधात्वात्वयतनेतु.....इति विस्तरः ।

ठेकं च—

न प्रणश्यन्ति कर्मणि कर्त्तव्योदितात्मपि ।

सामग्री प्राप्य कालं च कलन्ति सदृ देहिनाम् ॥ इति ।

¹ This quotation in prose and the following in verse occur almost at the end of every story in Avadānas, e. g., Avadāna-Satka, Divyāvadāna etc.

ततः कर्मफलसंबन्धोपनिवासितो भवतामपि । तस्मादवदयमङ्गीकृतैव आत्मा । अन्यथा सर्वेषतदसंगतं स्यात् । कथमसुते आत्मनि कर्मफलसंबन्धो घटते हस्याह कर्महृतेज्यादि—

कर्म हृत्वा विनष्टे हि फलं कस्य भविष्यति ॥ ७१ ॥

P 469

हि यस्माद् कर्म हृत्वा कर्मोत्याप्य शुभाशुभलक्षणम् । विनष्टे निष्ठेऽसति ५
कर्मकर्त्तरि । फलं कस्य भविष्यति । आत्मनोऽस्मै परलोकागामिनः कर्त्तव्यिदभावात् ।
येन चित्तक्षेपेन हृतं कर्म, तस्य क्षणिकतया तत्त्वर्थक्षिप्तयात् निष्पृष्ट्याद्, हृतस्य कर्मणः
फलं सुगतौ दुर्गतौ वा सुखदुःखात्मकं कस्य भविष्यति उत्पत्त्यते । नैव कर्त्तव्यित् स्यात् ।
परलोके च हृतकर्मणं एव फलयोगिनोऽध्ययय कर्त्तव्यचिदुत्पादात्, इति हृतविप्रणाशो-
इक्षुताम्ब्यागमक्ष त्यात् ॥

10

उपत्लक्षणं चैतत् । स्मृतिप्रस्तुभिक्षानसंशयनिर्णयस्वयंनिहितप्रत्यनुभार्गणद्वार्षकृत-
हृतविमणकार्यकारणभावतदधिगतप्रमाणवन्धमोक्षादयोऽपि न स्युः चेषदि मतम्, तज-
मुक्तमित्याह इयोरित्यादि—

द्योरप्यादयोः सिद्धे भिजाधारे क्रियाकले ।

द्योरप्यादयोः । आत्मवादिनो भवतः, मम च नैरात्म्यवादिनः । सिद्धे निष्ठिते । २५
के सिद्धे । आहन्मिजाधारे क्रियाकले कर्म क्रिया अस्मिन् भवे, तस्या: फलं परलोके । ते
भिजाधारे नानाधिकारणे सिद्धे । तथाहि—न यैतैव शरीरेण तस्मिन् जन्मनि कर्म करोति,
तेनैव ग्रेत्य फलमुपसुक्ते । अतः अन्यदेव कर्मकर्त्तु, तदन्यच्च फलभोक्तु । अतो भिजाधारे
क्रियाकले भवतः । अत्र च अविप्रतिपत्तिरावयोः । स्यादेतत्—अत्यन्वयापारमन्तरेण ते एव
कर्तुत्वोपभोक्तुत्वे न स्यातामित्यत्राह—

20

निर्व्यापारव्य तत्रात्मेतत्र वादो वृथा ननु ॥ ७२ ॥

P 470

निर्व्यापारे व्यापारविहितः । तत्र तयोः कर्मक्रियाकलोरसोगयोः आत्मा निष्क्रियत्वा-
दचेतनस्तात् । निष्पृष्ट्याम कर्त्तव्यिति क्रियायां समर्पः । यदप्युक्तम्—

हानमात्रादिसंबन्धः कर्तुत्वं तस्य भव्यते ।

सुखदुःखादिसंवित्तिसमशयस्यु भोक्तुता ॥ इति,

25

[तत्त्वसंग्रह—१७६]

तदपि पूर्णपरकालयोरविचलितस्त्रभावस्य उक्तक्रमेण न संगच्छते । इति हेतोत्त्रामनि
निर्व्यापारे वादो विवादो वृथा निष्कलः । यदर्थमसाध्यीकृतः, तत्र तस्यामुपयोगित्वात् ।
ननिविति परसंबोधने ॥

ननु यदि आत्मा न भवेत्, कर्म तर्हि हृतविप्रणाशादिदोषो न स्यात् ! ततो न २०
वृथा तदाद इत्याह हेतुमानित्यादि—

हेतुमान् फलयोगीति हृष्यते नैव संमदः ।

P ४७१

यो हेतुमान् कर्मणा युक्तः, स एव फलयोगी फलसंबद्धः हति एवमेव संभवो न हृश्यते, नोपलभ्यते । यस्यात्—

अन्य एव मुतो लोके जायते अन्य एव हि ।

ततो हेतुमतः फलयोगो न हृश्यते । एतत्तर्हि कर्त्तं नीयते यदुक्तम्-अनेनैव कृतं
६ कर्म, कोऽन्यः प्रसन्नुभविष्यतीति । अत्राह संतानस्येतादि—

संतानस्यैव्यमाग्नित्य कर्ता भोक्तेति देशितम् ॥ ७३ ॥

संतानस्य उत्तरोत्तरानेकश्चण्परं परालक्षण्यस्य कार्यकारणमावे न प्रचर्तमानस्य ऐक्य-
माग्नित्य अनेकेतु एकत्रं लोकाभ्यसापवशाद्वरोपितमेव निमिस्तीकृत्य कर्ता भोक्ता हति
देशितम्-य एव कर्मणः कर्ता स एव तत्कलस्योपभोक्ता च । इत्येतदेशितमेतत्पि नेयाभि�-
१० प्रायवशात् भगवता प्रकाशितम् । अन्यथा कर्मफलोच्छेदं मन्येत जनः । न सु ताष्ठा
उभयलोकानुग्रामिनः सत्त्वमास्यातन् । जल एव च तैत्रैवोक्तम्-उपास्तेष्व त्वक्न्यधात्वा-
यतनेतु विषयन्ते हति । तथा चेतना कर्म, चेतयित्वा कर्म हति वचनात् । तदुक्तम्—

P ४७२

कर्मजं लोकैविद्यम् चेतना तद्वत् च तद् ।

चेतना मानसं कर्म तजे वाङ्मायकर्मणी ॥ हति ।

15

[अभिं. को. ४. १]

अन्यत्राप्युक्तम्—

सत्त्वलोकमय भाजनलोकं

चित्तमेव रचयत्यतिचित्रम् ।

कर्मजं हि जगदुक्तमरोपयं

१०

कर्म चित्तमवधूय न चास्ति ॥ हति ।

[म. अ. ६-८९]

तस्मात् चित्तविनिर्मुक्तमन्यत् कर्मादि । तच कुशलाकुशलं चित्तमुत्पद्य निरुद्ध-
मानं स्तोपादेयविज्ञप्तिं कुशलाकुशलादिसंस्कारविशेषवासनामादधाति । तदपि तदाहित-
वासनमुत्तरोत्तरतदभिसंहृष्टाणपरपराविष्टेतः संतानप्रदर्तमानं परिणतिविशेषमुपगच्छत्
२५ कर्मविशेषानुरूपं तथाविधं सुखादिस्तमादं चित्तात्मकमेव फलमभिनिर्वर्तयति परलोके ।
तथा प्रायविशेषाद्यः परस्परोपरसर्पणप्रस्त्वयविद्वात् समधिगतातिशयतया प्रथमस्थूणोपनि-
पातिनः स्तोपादेयभूतद्वितीयश्चणकलापे कार्येत्यादानुगुणविशेषोपादनद्वारेण तदुत्तरोत्तर-
तारतम्यमुपजनन्तः संतानपरिणामविद्वादादन्यक्षणलक्षणं प्रकर्षपर्यन्तमासादपन्तो वीजा-
३० तुरुपशालिकोद्वाकुरमुत्पादयन्ति । यथा च लाक्षारसप्रभावितं मातुलुक्षणदीजमुतं तस्म-
स्त्वकारपरं पराप्रकृतेः तत्पुष्पादिवृ रक्ततामुत्पादयति, न च तत्र कर्त्त्वं पूर्वापरकालयोरेको-
शुगामी समविति । तच कुशलाकुशलस्मानस्यापि (!) कर्त्यनेपस्यापितत्वात् नोपन्यसो
युक्तः । तदुक्तम्—

1 Quoted in Sarvadarśanasamgraha; source not traced.

यस्मिन्नेत्र हि संताने आहिता कर्मसासना ।

फलं तत्रैव ज्ञाति कपासि रक्षता यथा ॥ इति ॥

तस्माच्चाचा वीजादिपु आत्मानमन्तरेणापि प्रतिनियमेन कार्यं तदुत्पत्तिश्च क्रेतेभवति, तथा प्रकृतेऽपि परलोकगमिनमेकं विनाप्ति कार्यकारणभावस्य नियामकत्वात् प्रतिनियमेव फलम्, क्लेशकर्माभिसंस्कृतस्य संतानस्य अधिष्ठेत्रेन प्रवर्तनात् परलोके फलप्रतिष्ठम्भोऽभिधीयते, हति नाशताम्यागमे न शूलविप्रणादो बाधकम् । ततो नात्मानमन्तरेण कर्मफलसंकर्त्यो न शुभ्यते । यथा च सत्येषामनि स न घटते, तथा सप्रचयामुच्यमानमतिविद्वरं स्यादिति नेह प्रतन्यते । आह च—

नात्माहि स्फूर्त्यमात्रं तु क्लेशकर्माभिसंस्कृतम् ।

अन्तराभवसंतत्वा कुशिमेति प्रदीपवत् ॥ इति ॥

10

[अभि. को.]

पुनरुत्तरादिभिलास्यत्वप्रतिषेधपश्चाम्युपगमात् स्वप्नेव बस्तुत्वं प्रतिषिद्धम् । बस्तुनो हि तत्त्वान्यत्वप्रकारान्तिकमात्, परस्परपरिहारत्वोऽपि अतिषेधापरविविमानतीयकत्वात् । भारहारादिसञ्चयमपि समर्थितमत्रार्थं । तस्मादाभिप्रायिकी मात्रतो देशनाभवानद्विपरिकल्पतोऽसौ, न बस्तुत्वम्, इत्यात्मतो निराकरणेनैव निरस्तः, इति न पुनर्विशेषण प्रतिषेधितः । 'उक्तं चैतद्गवक्ता—

इति हि शिक्षयः अस्मि कर्म, अस्मि फलम् । करकरसु नोपलम्ब्यते य इमान् स्तन्धान् विजहाति, अन्यांश स्तन्धानुपादते, अन्यत्र धर्मसंकेतात् । अत्रायं धर्मसंकेतः, यदस्मिन् सति इदं भवति, अस्योपादादिदमुपषब्दते इति ॥

एतेन भगवतैव इदं प्रत्ययतामात्रलक्षणः कार्यकारणभावोऽपि दर्शित एव । अयमपि १० P 475 च संतानस्यत्वनेन [संतान एक इत्यनेन] यथाव्यवहारमनिरुपितस्वरूपः सूचित एव, संतानवचनेन इदं प्रत्ययतामात्रस्याम्युपगमात् । अन्यथा संतान एव न स्यात् । तेन वाक्यवकार्यकारणभावभाविनो दोषा नावलीयते । इदमेव आचार्यपादैरप्युक्तम्—

अशक्तं सर्वमिति चेद् वीजादेककुरादिपु ।

दृष्ट्य शक्तिर्भासा सा चेतांश्चात्मा यथा तथा ॥ इति ॥

११

कार्यकारणभावप्रतिनियमादेव सूख्यभावोऽपि निरस्तः । एकस्यात्मगमत्वात्मात् न स्वर्ता कष्टिदिह विष्टते, किं तर्हि स्मरणमेव केवलमारोपनशात् सर्वमाणवस्तुविषयम् । न च अत्र स्वर्तुरभावेऽपि कष्टिदू व्याघ्रातः । अनुभूते हि बस्तुनि विजानसंताने स्वति-वीजाधानात् कालान्तरेण संततिपरिपाकहेतोः स्मरणं नाम कार्यमुत्पद्यते । एवं प्रत्यभिहानादयोऽपि दृष्ट्याः । अतिविज्ञाभयात् प्रस्तेषमिह न प्रतिविधीयन्ते इति तत्समर्थन् । १० मन्यत्रैव विस्तरेणाख्यार्यमिति ॥

१ Cf. Sūtrālaṁkāra, p. 158 and Paramārthaśūnyatāsūtra.

P. 478

सर्वमेतत् संश्लिष्टसल्लभुपादात् समर्पितन् । परमार्थे तु सर्वधर्माणां निःखभावतात्
 सर्वविकल्पोपरमाच न किञ्चिद्दुत्पथते वा निरुद्धते वा सात्मकमनात्मकं वा । नापि
 विचार्यमाणं कर्म तत्कालं वा, नापि इहलोको न परलोको वा न कविदस्ति, कल्पना-
 विठ्ठिप्रितवात् । तस्मात् सर्वमेतत् प्रतिविम्बसंनिभं निःखभवमुत्पद्धते निरुद्धते च ।
 ४ कार्यकरणं च सात्मकं निरात्मकं च निशमनिलं चाभिधीयते । खप्रवत् कर्मकर्तृत्वम्,
 तत्कालोपभोगः, इहलोकः, परलोकः, सुगतिरुग्मतिगमनं च कल्पनानामप्रद्वाणात् । इति
 सर्वं सुखम् । यदृश्यति—

एवं न च निरोधोऽस्ति न च भावोऽस्ति तत्त्वतः ।

अबातमनिरुद्धं च तस्मात्सर्वमिदं जगत् ॥

10

खप्रोपमाल्यु गतयो विचारे कदलीसमाः । इत्यादि ।

[बोधि. ९-१५१-१५२]

उक्तं च—

कर्ता सततः कर्मपि ल्योकं व्यवहारतः ।

परस्यरायेष्विकी तु सिद्धिसेऽभिमतानयोः ॥

18

न कर्तोऽस्ति न भोक्तास्ति पुण्यापुण्यं प्रतीक्षयन्तम् ।

यत्प्रतीत्य न तज्जातं प्रोक्तं वाचस्पते ल्यया ॥ इति ।

[चतुः २-८-९]

P. 477

यथा निरात्मानश्च सर्वे धर्माः कर्मफलसंबन्धाविरोधश्च, निःखभावता च, यथा
 इहसर्ववर्माविरोधश्च, तथा पितापुत्रसमागमे देशितम् । तैदुल्लभम्—

20

भगवानाह—श्वसेव महाराज जालोऽकुलवात् पृष्ठाजनक्षम्भुया रूपशाणि दृष्टा
 सौमनस्यस्यानीयानि अभिनिविशते । सोऽभिनिविष्टः समनुगीयते । समनुनीतः संरक्षयते ।
 संरक्षो रागजं कर्मभिसंस्कृतयोनि त्रिविधं कायेन, चतुर्विधं वाचा, [त्रिविधं मनसा] ।
 तत्त्वं कर्मभिसंस्कृतयोनित एव क्षीणं निरुद्धं विग्रहं विषयितं न दूर्घटं दिशं विश्रित्य
 तिष्ठति, न दक्षिणाम्, न पश्चिमाम्, नोत्तराम्, नोर्च्छम्, नावः, नानुविदिशम्,
 २५ नेह, न तिर्यक्, नोमयमन्तरा । तत् पुनः कालान्तरेण मरणकालसमये प्रस्तुपस्थिते
 जीवितेन्द्रियनिरोधे आशुषः परिक्षयात् तस्मागस्य कर्मणः क्षीणवात् चरमविज्ञा-
 नस्य निरुद्धमानस्य भनस आरम्भीभवति । तथापि नाम शयितविमुद्दस्य जनपद-
 कल्पाणी । इति हि महाराज चरमविज्ञानेनाधिपतिना तेन च कर्मारम्बणेन औपरस्थितिकं
 दृष्यप्रस्थयं प्रथमं विज्ञानमुत्पद्धते । यदि वा नारकेषु, यदि वा लिययोनौ, यदि वा यमलोके,
 ३० यदि वा आसुरकाये, यदि वा मनुष्येषु, यदि वा देवेषु । तस्य च प्रथमविज्ञानस्य औप-
 पत्त्वांशिकत्वं समनन्तरनिरुद्धस्य अनन्तरं समागमं चित्तसंततिः प्रवर्तते, यत्र विपाकस्य

P. 478

प्रतिसंविदा प्रह्लायते । तत्र यच्चमविज्ञानस्य निरोधः, तत्र शुतिरिति संक्षया भवति, यः प्रथमविज्ञानस्य प्रादुर्भवः, तत्रोपरतिरिति । इति महाराज न कचिद्दर्भोऽस्मान्कात् परलोके गच्छति, शुशुप्तपती प्रह्लायते । तत्र महाराज चरमविज्ञानमुपद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति, निहृष्यमानं न कचिद्दर्भति । [प्रथमविज्ञानमुपद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति, निहृष्यमानं न ६ कचिद्दर्भति] । तत् कल्प हेतोः ! स्वभावविहितल्वात् । चरमविज्ञाने न शून्यम्, कर्म कर्मणा शून्यम्, प्रथमविज्ञानं प्रथमविज्ञाने शून्यम्, शुतिश्चुरुद्धा शून्या, उपपत्तिहपपत्त्या शून्या । कर्मणां च अवन्यता प्रह्लायते, विपाकस्य च प्रतिसंवेदना । न तत्र कश्चिद् कर्ता, न भोक्ता, अन्यत्र नामसंकेतात् ॥ इति विस्तरः ॥

एव द्वेषमोहास्यामपि कर्माभिसंस्करणं यथायोग्यं वाच्यमिति ॥

10

शौलिस्तम्भसूत्रेऽयुक्तम्—

पुनरपरं तत्त्वेऽप्रतिपत्तिर्मित्याप्रतिपत्तिरहानमविद्या । एवमविद्याया सत्त्वां त्रिविधाः संस्कारा अभिनिर्वत्तने पुण्योपगाः, अपुण्योपगाः आनुप्योपगाख । इमे उच्यन्ते अविद्या-प्रत्ययाः संस्कारा इति । पुण्योपगानां संस्काराणां पुण्योपगमेव विज्ञानं भवति, अपुण्योपगानां संस्काराणामपुण्योपगमेव विज्ञानं भवति, आनुप्योपगानां संस्काराणामानुप्योपग- 14 भेद्य विज्ञानं भवति । इदुप्यते संस्कारप्रथमयं विज्ञानमिति । तदेव विज्ञानप्रस्थयं नाम-रूपम् । नामरूपविवृद्धा पञ्चारायतनद्वैरैः कूलक्रियाः प्रवर्तते, तत्त्वामरूपप्रस्थयं घटा-यतनमुच्यते । पद्म्य आयतनम्यः पद् स्पर्शकायाः प्रवर्तते । अयं पदायतनप्रत्ययः स्वर्गी हन्तुप्यते । यज्ञातीयः स्वर्गो भवति तज्जातीया वेदना ग्रवते । इयं स्पर्शप्रत्यया वेदनेत्युच्यते । यस्तां वेदयति, विशेषेणास्त्राद्यति, अभिनन्दयति, अध्यवस्थति, अधि- 20 तिष्ठति, सा वेदनाप्रस्थया तृष्णोत्युच्यते । आस्तदना, अभिनन्दना, अध्यवस्थायस्थानम्, आस्त-प्रियरूपसातरूपैर्वियोगो मा भवत्विति अपरिलिप्यगो भूयो भूयक्ष प्राप्तना, इदं तृष्णाप्रस्थय-मुपादानमित्युच्यते । एवं प्रार्थयमानः पुनर्भवजनकं कर्म समुत्पायति कायेन वाचा मनसा, स उपादानप्रस्थये भव इत्युच्यते । तत्कर्मनिर्जीवानां पञ्चस्त्रियानामभिनिर्वृत्तिर्या, सा भवप्रस्थया जातित्युच्यते । या (यो) जातिभिन्नरूपतानां स्त्रीयानामुपचयपरिपाका- 25 द्विनाशो भवति, तदिदं जातिप्रस्थयं जरामरणमित्युच्यते । पेयालं । तत्र विज्ञानं वीजस्त्रभाव-व्येन हेतुः । कर्म क्षेत्रस्त्रभावव्येन हेतुः । अविद्या तृष्णा च क्षेत्रस्त्रभावव्येन हेतुः । कर्म-क्षेत्रा विज्ञानवीजं संबन्धयन्ति । तत्र कर्म विज्ञानवीजस्य क्षेत्रकार्यं करोति । तृष्णा विज्ञान-वीजं लोहयति । अविद्या विज्ञानवीजमविरति । असत्तानेऽपि प्रस्थयानां विज्ञानवीजस्य-भिन्निर्वृत्तिर्या भवति । तत्र कर्मणा नैवं भवति—अहं विज्ञानवीजस्य क्षेत्रकार्यं करोमि । 30

P 479

P 480

P 481

1 SS. p. 121-123. See also N. A. Sastri's edition, pp. 11-18 with slight variations.

वृष्णया अपि नैवं भवति—अहं विज्ञानवीजं छेद्यामीति । विविद्या अपि नैवं भवति—
अहं विज्ञानवीजभवकिरामीति । विज्ञानरीजस्यापि नैवं भवति—अहमेति: प्रल्लैर्जनितमिति ।
अपि तु विज्ञानवीजं कर्मक्षेत्रप्रतिक्षिणं तुष्णांच्छेद्यभिस्थन्दित् । अविद्यावीजं विरोहति,
नामरूपाङ्गुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । स च नामरूपाङ्गुरो न स्वयंहृतो न परकृतो नोभवहृतो
नेष्वरनिर्मितो न कालपरिणामितो न चैकाकाराधीनो नाप्यहेतुसमुपतः । अथ च माता-
पितृसंगोगाद्विसम्बाधदन्वयो च प्रस्थानां समवायदासादानुप्रवद्धं विज्ञानवीजं तत्र-
तत्रोपपत्त्यायतनप्रतिसंधी मातुः कुक्षी नामरूपाङ्गुरमभिनिर्वृत्तेयति असामिकेषु धर्मेषु अम-
मेत्तु अपरिहेतु अप्रस्थर्थेषु आकाशसमेषु मायालक्षणसमावेषु हेतुप्रस्थानाभवेत्कल्पात् ।
पेतलं । न तत्र कक्षिद्वयोऽसाङ्गेवात् परलोकं संकानति । अस्ति च कर्मफलम्, अति-

P ४९ १० च विज्ञिः, हेतुप्रस्थानाभवेत्कल्पात् । पेतलं । यथा अप्रिल्यादानयैकल्पात् ज्वलति,
उपादानवैकस्याद् ज्वलति, एवमेव कर्मक्षेत्राज्ञनितं विज्ञानवीजं तत्रतत्रोपपत्त्यायतनप्रति-
संधी मातुः कुक्षी नामरूपाङ्गुरमभिनिर्वृत्तेयति जस्वामिकेषु धर्मेषु अमेत्तु अपरिहेतु
अप्रस्थर्थिकेषु आकाशसमेषु मायालक्षणसमावेषु हेतुप्रस्थानाभवेत्कल्पात् । एवमाप्याभि-
कल्प प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्ययोपनिवन्धो द्रष्टव्यः ॥

११ तत्र आप्याभिकः प्रतीत्यसमुत्पादः पञ्चभिः कारणैर्द्रष्टव्यः । कतमैः पञ्चभिः ? न
शाश्वततः, नोच्छेदतः, न संकान्तिः, परीक्षेहेतुतो विपुलफलभिनिर्वृत्तिः, तत्सदाशानु-
प्रबन्धतर्थेति । कर्यं न शाश्वततः ? यस्मादन्वे मारणान्तिकाः स्कन्धाः, अन्ये औपपस्थ-
शिकाः स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति । न तु य एव मारणान्तिकाः स्कन्धाः, त एव औपपस्थ-
शिकाः प्रादुर्भवन्ति ; अतो न शाश्वततः । कर्यं नोच्छेदतः ? न च रूपनिरुद्धेषु मारणान्ति-

P ४९ २० केषु स्कन्धेषु औपपस्थशिकाः स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति, नाप्यनिरुद्धेषु । अपि तु मारणान्तिकाः
स्कन्धाः निरुप्यन्ते, तस्मिन्नेव च समये औपपस्थर्थशिकाः स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति, तुलादण्डो-
न्नामावनाभवत् । अतो नोच्छेदतः । कर्यं न संकान्तिः ? विसदशात् सत्त्वनिकायाद्विस-
भागः स्कन्धा जात्यन्तरऽभिनिर्वृत्तेष्वे । अतो न संकान्तिः । कर्यं परीक्षेहेतुतो विपुल-
फलभिनिर्वृत्तिः ! परीक्षं कर्म क्रियते, विपुलफलविपाकोऽनुभूयते । अतः परीक्षेहेतुतो
विपुलफलभिनिर्वृत्तिः । कर्यं तत्सदाशानुप्रबन्धतः ! यथावेदनीयं कर्म क्रियते, तथावेदनीयो
विपाकोऽनुभूयते । अतस्माद्विप्रबन्धतः । एवमाप्याभिकः प्रतीत्यसमुत्पादः पञ्चभिः
[कारणैः—आकारैः] द्रष्टव्यः ॥ इति विज्ञातः ॥

तदेवमानादिविरहेऽपि कर्मस्फलसंबन्धोऽविकलः सूक्ष्मेषु मगवता स्वयमुपदर्शित
स्युपदर्शितं भवति । इति नैकस्योभयानुदर्शितोऽभवेऽपि क्रियित्रिष्ठयते इति ॥

३० यदि कर्यचिदपि नास्त्वेवात्मा, कर्यं तर्हि—

आत्मा हि आत्मनो नामः को तु नामः परो भवेत् ।

आत्मना हि सुदानेन खगं प्राप्नोति पर्वितः ॥

इति गाणायामुक्तम् । चित्तमेव अहंकारसंनिक्षयतया अत्यामात्मशब्देनोक्तम् ।
अन्यत्र सुते—

चित्तस्य दमनं साधु चित्तं दात्तं सुखाम् ।

[=धर्मपद]

इति चित्तस्य दमनवचनाद् । तदपि च आत्मदृष्टिमिनिविद्वानामन्यत्रात्मग्राहपरि- ३ ४४
कत्प्रिविशेषार्थं नेयार्थतया संहृष्टा चित्तमायेते प्रकाशितं न हु परमार्थतः । एतेज यदुक्त-
मार्याङ्गावतारे—

पुद्रलः संततिः स्कन्धाः प्रत्यया अणवस्तथा ।

प्रधानमीवरः कर्ता चित्तमत्रं वदाम्यहम् ॥

[लक्ष्म. २०१३९; १०१३३] १०

इति, तदपि व्याख्यातं भवति । यतः तदपि च अन्यत्र पुद्रलायमिनिवेशाधनाय वचनम् ।
न हु तावता चित्तस्य परमार्थसत्त्वमुक्तम् । एवमन्यत्रापि स्कन्धादिभात्मदेशाना नेयार्था ।
अतिक्षितमपि वस्तुतो नाहंप्रत्यपत्य विषयः ॥

भवतु वा चित्तं परमार्थसत् । तथापि न वस्तुतः तदहंकारगोचर इयुपर्दर्शयत्वाह
अतीतेसादि—

अतीतानागतं चित्तं नाहं वद्धि न विगते ।

त्रिधा हि चित्तं संभवति परिकल्पमुपादाय अतीतमनागतं प्रत्युपेत्रं च । तत्र
अतीतानागतं नद्याजातं चित्तं नाहं न अहंदर्शनविषयः । कुलः ६ हिर्यस्मात् । तदतीता-
नागतं चित्तं न विष्वते, न संप्रत्यक्षित, नद्याजातवाद् । यदतीतं तत् क्षीणं निरुद्धं विगतं
विषयिणामितम् । यदनागतम्, तदप्यसंप्राप्तमिति । प्रत्युपेत्रं तर्हि चित्तमहं भविष्य- २०
तीत्यत आह—

अयोत्पत्तमहं चित्तं न नेडस्मिन्नास्याह पुनः ॥ ३४ ॥

यथा उत्पन्नं वर्तमानं चित्तमहमस्तु, तदपि न युक्तम् । यतो न नेडस्मिन्नास्याह
पुनः, अस्मिन् प्रत्युपेत्रे चित्ते न एष द्वितीयमुणे अतीते सति नास्याह पुनः, पञ्चादहं-
प्रत्ययस्य विषयो नेष्टः स्यात् । प्रत्युपेत्रस्य लितिनोपलम्प्यते । तत् कुलवित्तमा- ३३
लम्ब्यतां येत आलम्बनं स्यात् । अतो न चित्तालम्बनोऽपीति निरालम्बनं एवायमहं-
प्रत्यय उत्पत्तते ॥

एवमामनोऽप्तसत्त्वाद् नामा, अन्धवर्तिनविक्षितस्य च तदृष्यत्वाद् । नापि चित्तमहं-
कारस्य विषय इति प्रसाप्योपसंबृहत्त्वाह यत्पेत्यादि—

यत्पेत कवलीकाम्भो न कश्चिद्द्विग्रहः कुलः ।

तथाहमप्यसद्गूतो मृश्यमाणो विचारतः ॥ ३५ ॥

२ ४०८ पैतैव कदलीस्तम्भो रम्मादप्पद्वयप्पद्म, भागशः प्रस्तवयवदः कृतोऽभ्यूतो न कक्षित् न वसुस्तस्म् प्राप्यते, तदा अहमप्यसूतूः कदलीकृष्णम्भवत् । अहमपि अहंप्रस्तवस्य विषयेऽपि असूतः अवसुभूतः, वन्म्यातनपवत् । न कविद्विषयोऽस्यासीति भाषः । कथम् १५ मृग्यमाणो विचारतः निरूपयतः ॥

* उनरन्यद्वाधकमामप्रतिषेधे प्रसक्षयनाह यदीत्यादि—
यदि सर्वथैव सल्लः आमा पुद्रलो शा विचार्यमाणो न विषेत, न स्पारु, तदा कस्योपरि कृपा करुणा बोधिसत्त्वानां भवेत्, सम्भमन्तरेण किमालम्ब्य प्रवर्तेत् । करुणा च सम्भस्त्वोपिसाथनम्, तर्वृक्कलेव संभारनिदानेषु दानादिषु प्रवर्तनात् । अतः करुणा-१० पुरुषाः सर्वे बुद्धर्माः प्रवर्तन्ते । तदा चोत्तमार्थं वैसंसीतौ—

२ ४०७ अय खलु अर्थावलोकितेष्वरो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो मगवन्तमेतद्योचत्—न मगवन् बोधिसत्त्वेन अतिरद्यु धर्मेषु विभितन्यम् । एक एव धर्मो बोधिसत्त्वेन स्वराधितः कर्तव्यः सुप्रतिविद्धः । तस्य करत्तलगताः सर्वे बुद्धर्मा भवन्ति । तद्यथा—येन राहश्वकवर्तिनश्चकर्त्त गच्छति, तेन सर्वबलकामो गच्छति । एवमेव भगवन् येन बोधिसत्त्वस्म महाकहणा-१५ गच्छति, तेन सर्वे बुद्धर्मा गच्छन्ति । तद्यथा भगवन् जीवितेनदिये सति अन्येषामिन्द्रियाणां प्रवृत्तिर्मवति, एवमेव भगवन् महाकहणायां सल्लां बोधिकारकाणां धर्माणां प्रवृत्तिर्मवतीति ॥

आर्यगाइर्णि चोक्तम्—

किमारम्भा भञ्जुश्चीः बोधिसत्त्वानां चर्या, किमधिष्ठाना ? भञ्जुश्रीराह—महाकरुणा-२० रम्भा देवपुत्र बोधिसत्त्वानां चर्या स्त्राभिष्ठाना ॥ इति विस्तरः ॥

* तस्मादवश्यं प्रथमतः सत्त्वालम्बना करुणाम्बुपापानत्व्या दुःखितसत्त्वाधिष्ठानेन समु-२५ त्पते । सत्त्वाभावे च सा न स्वादिति चेत्, एवं मन्यसे यदि, तदा नैतदृक्तव्यमिल्लाहू कर्त्तर्यापित्यादि—

कार्यार्थमध्युपेतेन यो मोहेन प्रकस्तिः ॥ ५६ ॥

२ ४०९ कार्यमभिमतसाध्यं पुश्पार्प इत्युभ्यते । तदर्थमध्युपेतेन स्त्रीहृतेन मोहेन संवृत्ता यः अकरितः समारोपितः सल्लः, तत्योपरीक्षयः । तदाहि सकलकल्पयनाजालराहितं सर्वावरणविनिर्मुक्तं परमपुरुषार्थतया बुद्धविभित्ति साध्यम् । तद्य सर्वधर्मातुपलम्भमन्तरेण नाधिगम्यते । स च प्रज्ञाप्रकर्षिगमनात् संपद्यते । तद्य सादरनिरन्तरदीर्घकालाम्प्यासादुप-२० जायते । तदारम्भ करुणावशादुत्पद्यते । सा च प्रथमतो दुःखितसत्त्वेषु प्रवर्तमाना संभारारम्भनिदानमुपपद्यते इति कार्यार्थं मोहस्य संवृत्तिसत्त्वस्त्रपत्ताम्बुपगमः । ततः प्रथमतः २५ सत्त्वालम्बनेष करुणा, ततः परं धर्मालम्भना, अनालम्भना च । अयमभिप्राप्य—न सर्वध सत्त्वस्यामावः । सत्त्वालम्भदयो हि संवृत्ता आत्मशब्देनोच्यन्ते । यत्कें मगवता—

ये केचिद्विक्षयः श्रमणा वा द्रव्याणा वा आत्मेति समनुपश्यन्तः समनुपश्यन्ति
इमानेते(तान्) पञ्चोपादानस्तथान् । इति ।

ततो यदि नाम प्रस्त्रया निरुपयतः परमार्थतः सत्त्वानुपलभ्मः, तथापि संहृष्टा न
निरिष्यते इति । तदुक्तम्—

यतः प्रज्ञा तथै भजति कठणा संहृष्टिमतः ॥ ५ ॥

तत्वाभूतिः सत्त्वं जगदिति यत्थै विमुक्षतः ।

यदा चाविदेऽभूर्दशब्दजनन्या कठणया

तदा तेऽभूद्वारेण सुत इत्य पितुः भ्रेम जगति ॥ इति ।

[रूलदासविरचितं गुणपर्यन्तस्तोत्रम्—३३]

चतुःख्वेऽपि—

१०

सत्त्वसंज्ञा च ते नाथ सर्वेषां न प्रवर्तते ।

दुःखार्तेषु च सत्त्वेषु त्वमतीव कृपामकः ॥ इति ।

[चतुः—११]

तस्मादपि रूपादय एव संहृष्टा सत्त्वशब्देनोप्यन्ते । इति न कठणा निर्विषया ॥

ननु परमार्थतः सत्त्वामात्रे कस्य तद् कार्यम्, इति कर्तं तस्माधनाय चत्वचित् ॥
प्रवृत्तिरित्यभिसंधाय आह कार्यमित्यादि—

कार्यं कस्य न चेत्सत्त्वः सत्त्वमीहा तु मोहतः ।

न चेत् सत्त्व इति । यदि सत्त्वो नास्ति, तदा एकत्वानुयायिनोऽभावात् रूपादीना
च उत्पन्नविनाशिवात् कार्यं कत्य । न कस्यचिद् स्यादित्यर्थः । सत्त्वमित्यम्बुपगमे इति ।
एवमेव एतन्मतमेव अस्माकम्— नैव कस्यचिद् परमार्थतः कार्यम्, अस्मामित्यवात् ॥ २० ॥
सर्वधर्माणाम् । यदेवम्, कर्तं तर्हि तस्माधनाय प्रयत्नः प्रवृत्तिरिति चेत्, ईहा तु
मोहतः । ईहा चेष्टा पुनरुत्पाद्यार्थितया व्यापारः मोहात् । मैव तद् कार्यं भविष्यती-
त्येकत्वाप्यवसायेन सत्त्वामावेऽपि संहृष्टा मायाखमावतया । वस्तुतो निरीह्यात् सर्वधर्माणा-
मन्यत्र प्रतीत्यसुमुक्तादात् । तदुक्तम्—

निरीहा विकाः शृत्या मायावद्यस्योद्भवाः ।

११

सर्वधर्मास्त्वया नाथ निःस्थावाः प्रकाशिताः ॥ इति ।

[चतुः—२.२२]

तस्मात् संहृतेरेव कार्यार्थव्यापारः । ननु च मोहो नाम अविद्यास्त्वमोहतया सर्वैषैव
अनुपादेयः । तद् कर्तं पुनरुत्पादेव स्त्रीकारः इत्यत आह दुःखेत्यादि—

दुःख्युपशमार्थं तु कार्यमोहो न वर्तयते ॥ २७ ॥

११

द्विकियो हि मोहः—संसारप्रवृत्तिरेतुः तद्यशमहेतुश्च । तत्र यः संसारनिदानम्, स
प्रवृत्ततव्य एव । अन्यस्तु यः परंपरया दुःख्युपशमार्थं सर्वसत्त्वजात्यादिव्यसननिमित्तं

कार्यमोहः कार्यस्य परमार्थसम्बलक्षणस्याधिगमाय मोहः, स मुनने वर्षते, न प्रतिविष्टते । उपादीपते एव, परमार्थोपयोगित्वात् । इदमिहायिकृतम्, तदपि कार्यं नाम्भसुखामिलापेण महिरुपमदीयते,^१ अपि तु सर्वसत्त्वानामालनिकसर्वदुःखज्युपशमार्थम् । तत्र च उपेयभूतः परमार्थाधिगम एव । तस्यानुपायभूतं [संहृतिसत्त्वम्] । संहृतिसत्त्वमन्तेण परमार्थानविद्यगमाद् । इति दुःखप्रशान्नार्थिता कार्यमोहस्य । एतद् कार्यार्थमविचारतः [१-४] इत्यस्मिन् प्रस्तावे प्रतिपादितेव पूर्वम् । पुनर्दिवशयितुमुक्तम् ॥

स्यादेतत्—यथा दुःखोपशमहेतुवात् कार्यमोहोऽविद्यास्वभावोऽन्युपगम्यते, तथैव आत्ममोहोऽपि तदेतत्वादस्तु । तद् किमाणा यत्तेन निष्ठ्यते ? तत्तद्वायेऽपि आत्मभावनया अहंकारपरिक्षयात् भविष्यति संसारनिहृतिः । ततः कि नैरात्म्यभावनयेत्यत्राह १० दुःखेतुमिलादि—

दुःखेतुरहंकार आत्ममोहात् वर्षते ।

यथा कार्यमोहो दुःखोपशमहेतुः, न तथा द्वितीय आत्ममोहः, तस्मिन् सति अहंकारक्षयाभावात् । आत्ममोहात् अनादमनि आत्मविपर्यासदर्शनात् मुनरहंकारो वर्षते, वृद्ध उपजायते । किमृतः ? दुःखेतुः दुःखस्य सांसारिकस्य द्विदुःखतालक्षणस्य हेतुः कारणम् । १५ अहंकारक्षयाच्च दुःखोपशम इष्टते । सति च आत्मदर्शने कषमसौ निष्ठते : कारणेऽविकल्पसामर्थ्ये कार्यस्य निहृत्योगाद् । ततो दुःखमपि न निष्ठते । तथाहि आत्मानं पश्यतः संस्कृतेत्तु स्वक्षयाक्षयतनेत्तु अहमिति द्वदतरमुख्यते ज्ञेहः । ततस्मुः दुःखप्रतीकारेच्छया सुखामिलाशो दोषान् प्रच्छाप्त तदर्थितया गुणाभ्यारोपाद् तत्साधनेषु प्रवर्तते । खोपकारिणि चयमिति बुद्धिरुपजायते । अहं ममेति च दर्शनात् परिपन्थिति २० निष्ठेषः । ततः समस्तदुःखनिदां सर्वे एव हेशोपकेशा लभ्यप्रसराः प्रकर्तन्ते । इति आत्ममोहप्रवर्तितो दुःखेतुरहंकारो भवति । तदुक्तमन्तर्चार्यपादैः—

कैः पश्यत्यात्मानं तस्यात्राहमिति शास्त्रेहः ।

बेहासुखेतु दृष्टिं तुष्णा शोपसिरस्कुरुते ॥

गुणदर्शी परितृप्त्यन् ममेति तासाधनान्युपादते ।

तेनात्मामिनिवेशो यावत्तावत् संसारः ॥

आत्मनि सति परतंत्रा खपविभागतपरिमहद्वेषी ।

अनयोः संप्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः प्रजायन्ते ॥ इति ॥

इष्यमात्मकेहानिर्दत्तिवित्तुमशक्योऽहंकारः ।

^१ These stanzas are attributed to Nāgurjuna by Poussin, but the work from which they are taken, is not mentioned. They are attributed to Śugatākīrti in Yaśastilaka, Vol. II, page 252. Haribhadrasūri in his Anekantajayapatāka cites them in the introductory pūrvapakṣa and seven more verses following this quotation.

ततोऽपि न निवर्तयेत्

ततोऽपि आमदर्शनादपि न निवर्तयितुमशक्योऽहंकारथेद् यदि, तदा—
वरं नैरात्म्यभावना ॥ ७८ ॥

नैरात्म्यस्य पुद्गलादिविरहस्य भावना अस्यासः । वरमुच्चम् । आमदर्शनप्रबृत्ता-
एकारनिवृत्तिहतुवात् । तावत्कालमस्तु, पश्चाद् पुनरियमपि प्रहास्यते, उपलभ्य- ५
दृष्टिलादिति भावः । तथाहि तद्वावनापर्कर्यपर्यन्तगमनात् साक्षातैरात्म्यदर्शनात् विरोधि
सक्तायदर्शनं निवर्तते । तत्रिवृत्ती च एकत्यानुगमिनो दर्शनाभावात् पूर्वपरस्प-
रिकलत्य स्त्रियां भावस्य दर्शनम् । ततः पूर्वपरस्परोपाभावात् न अनागतमुख्याधनं P 403
किञ्चिदात्मनः पश्यति । ततो न तस्य क्वचिदियये रागे जापते, नापि तप्रतिविरोधिनि
देवः, आसङ्गाभावादेव । नाथ्यकारिणं प्रति अपकारत्यानं पश्यति । येन चास्मिन् कृते १०
उपकारः, तर्योद्योरपि द्वितीयक्षणेऽभावात् । न च अनेदनं कृते उपकारे प्रेक्षाबद्धतः अन्यत्र
वैरनिर्यातनमुचितम्, नापि यस्य कृतस्तेनापि । एवं रागादिनिवृत्ती अन्येऽपि तत्यभावः
स्त्रेशोपलेशा नोत्पन्नते । नापि यस्तुतः काष्ठित् कल्पचिदपकारी, इदं प्रतीय इदमुत्पत्ते
इति प्रतीख्यसमुत्पाददर्शनादा । एवं हि पुद्गलशून्यतायां सक्तायदर्शननिवृत्ती छिन्मूलवात्
देवा न समुदाचरन्ति । यथोक्तमार्यतयागतशुद्धासूत्रे ॥ १५

तथापि नाम शान्तमते दृक्षस्य मूलचित्तनस्य सर्वशास्त्रपत्रपलाशं शून्यति, एवमेव
शान्तमते सक्तायदृष्टिप्रशमात् स्त्रेशोपलेशा उपशास्त्रनीतिः ॥

तस्माद्बृं नैरात्म्यभावना ॥

गतमिदमानुषक्रिकम् । संप्रति पुनरहंकारविषयं निरूपयितुमुपकमते । स्यादेतत्— P 404
यदि नाम आत्मा विचारेण खरनिषाणसद्विद्वान्नाहंकारस्य विषयः, तथापि कायावस्त्री
तद्विषयो भविष्यतीयप्राह कायो नेति—

कायो न पादौ न जडा नोरु कायः कटिर्न च ।

नोदर नाप्ययं तृष्णं नोरो बाहू न चापि सः ॥ ७९ ॥

न हस्तौ नाप्ययं पाश्चौ न कश्मी नांसलश्चणः ।

न ग्रीवा न शिरः कायः कायेऽप्र करुः पुनः ॥ ८० ॥

कायोऽपि विचारेत्तो नैव क्षमिदस्तीतिपुद्गदर्शयति-तथा हि फरचरणादयो माणा
एवं परं दृश्यन्ते, न त्वेकः कायो नाम प्रतिमान्तः । न च तेष्यन्यतमः कायो शुञ्चते ।
यतः कायो न पादौ, न चरणौ, न जडा । जडा च कायो न भवति । नोरु जडेक-
देशविशेषौ न कायः । कटिर्न च, शोणिरपि नैव कायः । नोदरम्, जठरमपि कायो न
भवति । नाप्ययं पृष्ठम्, अयं कायः पृष्ठमपि नैव । नोरः, नोरो वक्षोऽपि न कायः । १०
बाहू न चापि सः, स कायो भुजात्तपि न भवति । न हस्तौ, करवपि न कायः । नाप्ययं पाश्चौ,

¹ This passage is also cited in SS p. 180, and MV. on 18.6.

अये कायः पार्श्वावपि न भवति । न कक्षी, मुजम्ले अपि न कायः । नासवक्षणः, नापि स्वल्पस्वभावः कायः । न भीवा, न कंधरा कायः । न शिरः कायः, मस्तकोऽपि कायो न भवति । चरणादीनां वक्ष्यमाणविचारेण परमाणुशोऽथनवस्थानात्, करचरणादीनामन्यतमच्छ्रेदे कायविनादेन मरणप्रसङ्गात्, परामृष्टप्रमाणावाच्च नैव प्रस्तेकं कायात्मता । एवं ३ यदा म प्रस्तेकमेते कायख्यभावाः; इतस्मुदात्मात्रं च शरीरम्, तद् कायोऽत्र करतः पुनः, अत्र एष पाददिभागेषु पुरोदर्शिषु शरीरकल्पनानिमित्तेषु करतः कायो भवतु । नैव कष्ठिदेकोऽपि निस्पृष्टमाणः कायात्मक उपलब्धते हति यात् ॥

अथापि स्यात्—नैवमभिधीयते प्रस्तेकं करादयः कायः, किं तर्हि सर्वावयवव्यापकत्वादवयविनः सर्वावयवेषु वर्तते इत्यत्राह यदीत्यादि—

१० यदि सर्वेषु कायोऽयमेकदेशेन वर्तते ।

सर्वावयवेषु वर्तमानोऽप्यमेकदेशेन वर्तते, युगपत् सर्वात्मना वा । तत्र यदि सर्वेषु करचरणादिषु अवयवेषु कायोऽवयवी, एकदेशेन वर्तते, केलचिद् भागेन कंचिदवयवं व्याप्तेति । न सर्वात्मना सर्वमिल्यर्थः । तदा एतत्र वक्तव्यम् । यतः येषांकदेशैवयवेषु वर्तते, तेषांपि किमेकदेशेषु अपैरः एकदेशेन वर्तते, सर्वात्मना वेति विकल्पो न निर्वर्तते । १५ तत्रापि पुनरेकदेशेन इतिकल्पनायामानवस्थानिवृत्तिर्न स्यात् । अपि च । तस्य अवकाशाभावादेव अवयवेषु न इतिरिस्ताह अंशा इत्यादि—

१६ १० अंशा अंशेषु धर्तन्ते स च कुत्र स्यं स्थितः ॥ ८१ ॥
अंशा भागः अंशेषु स्वस्वभागेषु वर्तते व्यक्तिभूते, स्वस्वभागव्यवस्थितत्वात् सर्वभावानाम् । स च कुत्र स्यं स्थितः । स्यं पुनरसौ कायोऽवयवी कु नाम व्यथस्थितः ३० इति न विद्यः ॥

अथ द्वितीयो विकल्पः, तत्राह सर्वात्मनेति—

सर्वात्मना चेत्सर्वत्र स्थितः कायः करात्पु ।

कायालालाद्वयं एव स्युर्योवत्त्वस्त्वे करादयः ॥ ८२ ॥

सर्वात्मनापि इतिसंमावनायाम् । अवयवेषु अनवकाशत्वात् स च कुत्र स्यं स्थितः ३५ इति प्रसङ्गो नादापि निर्वर्तते । तपापि पुनरपरमुच्यते—सर्वात्मना सर्वभावेन नैकदेशेन । सर्वत्र सर्वेषु करादिव्यवयवेषु । आदिशब्दाद्वरणादिषु स्थितः समवेतः कायावयवी चेत् यदि, तदा पुनरयं दोषः ल्यादित्याह—काया इति । कायवयविनः तावन्त एव स्युः, तस्मापरिच्छिन्ना एव प्रामुहुः । कियत्तः । यावन्तस्तो करादयः, ते करचरणादयोऽवयवा यावन्तः यत्संख्यापरिच्छिन्नाः, तस्मापदेता अवयविनोऽपि तावन्त एव भेद्युः । तस्य ३० निरंशतया सर्वात्मना तेषु परिस्मात्वात् । तदेकसंबन्धादनेकत्वात् । नान्यथा एकत्वात् स्यात् । अयं च प्रसङ्गः अनेकत्र एकदेशेन इतिपक्षेऽपि योजयितव्यः । यथा रक्तारक्षपिहितापिहितकम्प्यादयोऽपि मयायोगं बकव्या इति ॥

एवं प्रस्तुक्षादिप्रभाणसमधिगम्यः कायो नास्ति । वाधकं पुनरत्य अनन्तरमुक्तमस्तीति
प्रसाधितमित्युपदर्शयन्नाह नैवान्तरिल्लादि—

नैवान्तर्न यहिः कायः कथं कायः करादिषु ।

पूर्वमन्तर्व्यापादुपृष्ठप्रतिषेधात् मांसशोणितादीना विचारित्वात् नैवान्तर्येभे
कायः । असुना पुनरवयविनः प्रतिषेधात् न यहिः न वायाः प्रस्तुक्षादिगोचरः कायः, ५
इति कथं कायः करादिषु व्यवस्थाप्यते । अथ करादिव्यतिरिक्ते भविष्यतीत्याह करा-
दिष्य इत्यादि—

करादिष्यः पृथक् नास्ति कथं तु सलु विष्टते ॥ ८३ ॥

करादिष्योऽवयवेभ्यः पृथग् यिनः उपलब्धिलक्षणप्राप्तः कायो नास्ति, न प्रसि-
मासते । करादिष्य एव हि केवलाः प्रतिभासते । एवं यो न करादिसभाषः, नापि १०
तदधिष्यः समवेतो नाप्यन्तर्गतः, न चापि तद्वितिरिक्तः, स कायः कथं तु सलु विष्टते ३
कथं निति क्वचिद्विषय कायमनुपलभमनः तत्सत्यमसंभावयन् पृच्छति—कथं तु केवल
प्रकारेण । निति विमर्शे । विष्टते, तत्सत्य व्यवस्थाप्यते ४

यदा चैव विद्वोरेण कायो व्यवस्थापयितुमशक्यः, तदा अस्त्रेव व्यवहृत्य इत्युप-
संहरन्नाह तनास्तीलादि—

P. 498

तनास्ति कायो मोहातु कायमुद्दिः करादिषु ।

तनास्ति काय इति, यस्मादुक्तविचारेण नोपलम्ब्यते, तस्मादुपलब्धिलक्षणप्राप्तेऽनुप-
लभ्यमानो नास्ति कायः यदि नास्ति, कथं तद्विति करादिषु कायमुद्दिवित्याह—मोहातु
इत्यादि । मोहादविद्यावशाद् तु पुनः कायमुद्दिः करादिषु एकदद्यरहितेषु, न तु परमार्थतः ।
अवधारणे वा तुश्मद् । तथा हि अनवरतग्रसंतामप्रवृत्तिजन्मपरंपरापरिचितमिष्याम्यास- २०
वासनावशाद् यथावस्थितवस्तुत्वप्रतिपाचापि तद्विपरीतसमारोपकल्पना उपजायते ।
तद्विपन्यद्वेष्यं कायादिव्यवहारो लोके प्रवर्तते, न तु पारमार्थिक इति ॥

कथमन्यत्र सा न भवति इत्यत्राद् संनिवेशेति—

संनिवेशविशेषेण स्ताणौ पुरुषुद्विष्टम् ॥ ८४ ॥

करचरणादिसंनिवेशः संस्कारम्, तदेव विशेषो भेद हत्यात्, तेन विभ्रमहेतुना २१
करादिष्येव, न सर्वत्र सा भवति । प्रतिनियतविषया हि धान्तय इत्यस्ते । कथमिति ?
स्ताणौ पुरुषुद्विष्टम् । यथा स्ताणौ पुरुषस्तमावरहितेऽपि पुरुषसाधारणोर्जतादिसंनिवेश-
विशेषमुपलब्धतो दूरादविवेचितपरनिशेषस्य कस्यवित् विभ्रमात् पुरुषुद्विष्टप्रजायते,
तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः ॥

स्यादेतत् कथं पुनरेतदवसितं मोहात् कायमुद्दिः, न तु पुनर्व्युतः इत्यत्राद् ३०
यावदित्यादि—

यावदप्तवयसामप्री तावक्षादः कुमानिष ।

योगिः ३०

P. 499

यावद् यावत्कालावशिष्टिच्छना प्रसवानां कारणानां पृथिव्यादिष्ठवातुषदस्पर्श-
यतनादृशमनोपिचारात्मकानां कर्मायत्तदृच्छानां सामग्री समवधानम्, तावल्कालावशिष्टे व
कायः पुमानिषः । यथा पुरुषस्यामविरहितोऽपि परमार्थतः परिकल्पितरूपतया पुरुष इव
प्रतिभासते व्यवहिते । उपलक्षणं चैतद् । ऋषिवेद्यपि द्रष्टव्यम् । न पूर्वं कल्लाशवस्थायां
न पश्चात्कलित्याद् भस्याभवत्यायां निजस्य मावाभावात् । इदमत्रापि सामान्यभिस्युपदर्श-
यत्याह एवमित्यादि—

एवं करादौ सा यावत्तावलक्ष्योऽपि दृश्यते ॥ ८५ ॥

२ ६०० यथा प्रसवसामग्रीसद्वावे कायः पुमानिष प्रतिभासते, सद्वावेन प्रतिभासते, एवं
तथा करादौ यावद् सा प्रस्वयसामग्री, सावद् कायोऽपि करादौ दृश्यते, कल्पनावशात्
प्रतिभासते, न तु परमार्थतः । तस्याद् सामग्रीसाकल्ये भवति, तदभावे च न भवति
१० कायबुद्धिः । अतो मोहोदेव करादिप्यु कायबुद्धिरिति निष्ठितम् । अथमत्र समुदायार्थः—
तत्त्वाद्यस्यसामग्रीसद्वावे तत्त्वद्विद्युभावमन्तरेणापि अभूतं तत्त्वमादर्शव्यन्ति भाविवशादसौ
कल्पना उपजायते । तद्वयात् संनिवेदिविशेषेषु ऋषुपुरुषकायादिव्यवहारः प्रवर्तते ।
अत एव भस्याभवत्यायां सामग्रीवैकल्प्यानिर्वतते । अतो नामं कायादिव्यवहारे वास्तव
हति वक्ष्यते । तद्वृत्तम्—

१५ कायस्यभावो वकल्पो योऽप्यस्यारहितः स्थितः ।
कायस्येत्यप्रतिभावः पेशीभस्यु नालिः क्षः ॥
तद्वस्यावेन चेत्तत्र स्वैर्लभं लत्तवा व्यवसितः ।
अनिर्देश्यः लतः प्राप्तः काय इस्युप्यते कैवल्यम् ॥ हति ।

उक्तं च—

२० हेतुतः संमयो यत्य स्थितिर्न प्रलयैर्विना ।
विग्रहः प्रस्वयाभवाद् सोऽप्यास्त्वयगतः कथम् ॥ हति ।

[युक्तिपटिका—]

कचित् पाठः—

यावत्तावलक्ष्यसामग्री तावल्काएँ पुमानिष ॥ हति ।

२ ८०१ २५ तत्रेऽव व्याहयेम्—यावद्विपर्यासप्रस्वयसामग्री खाणी पुरुषप्रतीतिः, तावद् काष्ठं
स्याणुस्यभावं पुमानिष प्रतीयते, न तदभावे । दृश्येष्व करादौ यावद् सा प्रस्वयसामग्री,
तावद् कायोऽपि करादौ दृश्यते, न पश्चाद् । अतो मोहोदेव कायबुद्धिरिति निष्ठ्यः ॥

ननु यदि नाम कायो नालिः, करचरणादयः पुनरवयवाः प्रलक्षोपलवधवात्
प्रतिषेद्युमशक्याः इत्याशक्यं करादयोऽपि परिकल्पितस्यभावा एवेष्युपदर्शयित्याह एव-
३० मनुस्तुलीत्यादि—

परमहृलिपुञ्जत्वात्पादोऽपि करते भवेत् ।

यथैव विचार्यमाणः कायो नास्ति, एवं करचरणाऽद्योऽपि न सन्ति । यतः अहूलीनां
पुञ्जः समुदायः । अहूलीनामित्युपलक्षणम् । पार्श्विपश्चीनामपि दृष्ट्यः । तस्य माव-
खत्यम्, तस्मात् तत्त्वमावादित्यर्थः । पादोऽपि चरणोऽपि करते भवेत् । तत्समुदायमन्तरेण
विचार्यमाणो नैव कश्चिदिति भावः । अहूलिपुञ्जोऽपि नैकस्तमाव दत्ताहृ सोऽपीत्यादि— ५

सोऽपि पर्वतमूहृत्यात् पर्वापि स्वांशमेदतः ॥ ८६ ॥

सोऽपि अहूलिपुञ्जोऽपि विचारतो न वस्तुसन् । तुतः ॥ पर्वतमूहृत्यात्, पर्वणा-
मूहृत्यागानां समूहृत्याद् संबात्यात् करते भवेदिति प्रकृतेन संबन्धः । पर्वणामपि
प्रत्येकमवस्तुत्वमित्यत आह—पर्वापि न वस्तु । करम्यतः ॥ खोशमेदतः, स्वस्य आहमनः
अंशानामवयवानां भेदतोऽपि विभागात् ॥ १०

अंशा अपि तत्त्वतो न सम्तीत्याह—

P 562

अंशा अप्यणुभेदेन

इति । अंशाः पर्वभागाः अपि जाणुभेदेन परमाणुशो विभागेन भिद्यमानत्वात्,
कस्यिता एव । अभिकोऽपि न प्रज्ञेकं परमार्थस्त्वः इत्याह—

सोऽप्यणुविविभागतः ।

१५

दिशां पूर्वापरदक्षिणोत्तराधरोर्ध्वंखमावानां संबन्धेन विभागते नानात्वात् । तद्विद्य-
भागभेदाद्विद्यमानस्य परमाणोः यद्यत्ता स्यात् । दक्षिण धा विभागाः ननादिगवस्थिता
ननारूपांशाः परमाणोः, ततो भेदेन न तस्य स्वभावेऽवतिष्ठते ।

दिग्भागभेदो यस्याद्वि तस्यैकत्वं न सुरूपते ।

[विशाकारिका—१४]

१०

इति न्यायाद् । तथाहि—पूर्वापरादिदिगवस्थितपरमाणुभिसुखं यद् तद् परमाणोर्ध्वं-
वर्तिनो रूपम्, तत् किमेकमेव, अपरापरं वा ॥ यदि एकमेवेति पक्षः, तदा सर्वपर-
माणूना परिवारावस्थितानामेकदेशताप्रसङ्गः । यतः पूर्वादिदिगवस्थितपरमाणुसामानदेशाता-
मन्तरेण अपरदिगाद्यवस्थितपरमाणुना न ग्रादेशावस्थितपरमाणुभिसुखप्राभिसुखं स्यात्,
अन्यद्या रूपभेदप्रसङ्गात् । तत्समानदेशता च न तत्स्वरूपान्तर्भावमन्तरेण, तस्यापि पूर्वं— २५
दिगवस्थितस्य परमाणोरपरपरमाणुना सर्वामिना संबन्धेन तत्स्वरूपान्तर्भावात् परमाणुमात्रं
द्वयं स्यात् । तथा च सती प्रचयरूपा भूधराद्यो न स्युः । अतो भवनादीनां प्रचय-
मिक्षता द्वितीय एव पक्षः सम्भवेयः । तदा च वृद्धिगपरापररूपेण युगपत् संबन्धात्
पद्मभागे मध्यपरमाणुः स्यात्, तत्तदेशावस्थितापरापरपरमाणुसंबन्धेन तापरमाणुरूपस्य
भेदाद् । इति परमाणुरपि नैकस्तमाचार्यादैः— ३०

P 563

वदकेन युगपश्चोगात्परमाणोः पठंशता ।

पणां समानदेशवात् पिण्डः स्याद्याशुभ्रकः ॥ इति ।

[विश्वकारिका—१२]

तेऽपि पुनरणीयांसो भागाः तपेव निरूप्यमाणाः निराल्मतया नभःखभावतां प्रति-
५ पथन्ते हत्याह दिग्बिभागोऽपील्यादि—

दिव्यिमानो निरशत्वाहकारां तेन नास्युः ॥ ८७ ॥

दिस्विभागोऽपि दिग्भेदेन परमाणोर्ध्वभगोऽपि रूपवत् पठंशतया यिद्यमानः कतरो
भवेत् । न किञ्चिदहत्या त् । एतत् सर्वत्र धूर्वेषु योजनायम् । कुतः । अनशत्वात् ।
अतोऽभिनिरूप्यमाणो निःखभावतया आकारां शूल्यमेव । तेन कारणेन नास्युः । न
१० विष्टते परमाणुरिति । एवं काराद्योऽपि विचारतो निःखभावा द्रष्टव्या इति । ततः कायो-
ऽपि न परमार्थतः कस्तिदस्ति, एकानेकखभावविद्योगत्य प्रतिपादनात् । इत्यन केशादयः,
न चामा, नापि चित्तम्, न च कायः अहंकारस्य विषयो वस्तुतः । तस्मादविद्यासमुत्था-
पिताल्मतया आत्मादिसत्त्वमन्तरेणापि प्रवर्तमानोऽप्यमहमिति प्रस्वयो निर्विषय एव समु-
त्पद्धते । तेन यदुक्तम्—

१५ अहमेव न किञ्चिद्द्वयं कस्य भविष्यति ।

इति, तत् समर्थितम् । सर्वेण चैतेन कायस्त्वयुपस्थानमुपदर्शितं भवति । यदुक्तं धर्म-
संगीतिसूत्रे—

पुनरपरं कुलपुत्र बोधिसत्त्व एवं कायस्मृतिमुपस्थापयति—अयं कायः पादपादाकुलि-
जड्होरुत्रिकेदरना। र्भीषुष्वंशहृदयपार्षिपार्शुकाहस्तकलार्चीशाहङ्गीशाहुललाटिशःकपाल-
२० मात्रसमूहः कर्मभवकारोपचितः नानाशेषोपहेदासंकात्पविकाल्पशतसहस्राणामावासः ।
बद्धूनि चात्र द्रव्याणि समवहितानि यदुत केशरोमनवदन्तास्थिचर्चमिहिंशितव्यपाकायुमेदो-
२५ वसालसिकायहृष्ट्युरुपारामाशयपकाशयहृष्टिरेष्टपित्त्युपसिधांकमस्तिष्ठकमस्तकलकुलानि ।
एवं बहुद्रव्यसमूहः । तद् कोऽत्र कायः । तस्य प्रस्ववेक्षमाणस्य एवं भवति—आकाशसमोऽयं
कायः । स वाकाशवत् काये स्तुतिमुपस्थापयति । सर्वेषांदराकाशमिति पद्यति । तस्य
३० कायपरिहानहेतोर्न भूयः क्वचित् स्तुतिः प्रसरति, न विसरति, न प्रतिसरतीति ॥

पुनरुक्तम्—

अयं कायो न पूर्वान्तादागतो नापरान्ते संक्रान्तो न पूर्वान्तापरान्तावस्थितोऽप्यत्रास-
द्विपर्याससंभूतः कारकदेक्तहितो नायन्तमप्ये प्रतिष्ठितमूलः, अस्तामिकोऽप्यमिति ।
आगम्नुकैर्वद्वद्वौर्वेवहिते काय इति देह इति मोग इति आश्रम इति कुणप इति
३० आयतनमिति । असारकोऽयं कायः मात्रापितृशुश्रूषोणितसंभूतः अशुचिपृष्ठिदुर्गच्छ-

खभावः रागदोषमोहविपादतस्करकुलः निष्ठं इतनपतनभेदनविकिरणविच्छेसनधर्मा
नानाव्याख्यातस्तद्वनीद इति ॥

एवं यदा विचार्यमाणो वस्तुतः शून्यस्तभावतया आकाशसंकाशः सर्वथा कायः,
तदा विष्वैव वस्तुतत्त्वमात्रोप्य रागादिकसुत्पादयन्तः संसारमुपबृहयन्ति बालाः इत्याह
एवमित्यादि—

एवं स्वप्नोपमे रूपे को रूपेत विचारकः ।

एवमित्युक्तक्रमेण स्वप्नोपमे स्वप्नोपलन्ते इव रूपेत्सीमनस्यस्थानीये को रूपेत, क
आसंज्ञेतः । अस्य च उपलक्षणस्यात् को विष्यात्, को मुद्देत्, इत्यपि वेदितव्यम् ।
तथाया—सौमनस्यस्थानीयानि चक्षुषा रूपाणि दृष्टा रागो जायते । दौर्मनस्यस्थानीयानि
चक्षुषा रूपाणि दृष्टा हेतो जायते । उपेक्षास्थानीयानि चक्षुषा रूपाणि दृष्टा मोहो जायते ।
इति । यदेतन्मनोप्रतिकूलेषु रूपेष्वनुनीतं चरति, तेनास्य राग उत्पन्नते । प्रतिकूलेषु
रूपेषु प्रतिहतं चरति, तेनास्य द्वेष उत्पन्नते । नैवानुकूलेषु न प्रतिकूलेषु संपूर्णं
चरति, तेनास्य मोह उत्पन्नते । एवं शम्भादिषु त्रिविधमालम्बनमनुभवति पूर्ववत् ।
तत्र यः पण्डितजातीयः, इति हि अस्यन्तया चक्षुरायतनं शून्यं चक्षुरायतनस्तभावेन
तत् पूर्वान्ततोऽपि नोपलम्बते, अपरान्ततोऽपि नोपलम्बते, मम्यतो नोपलम्बते स्वभाव- 15
एवितत्वात् । एषमन्येषु श्वेतादिषु वक्तव्यम् । एवमस्तन्तया रूपायतनं रूपायतनं रूपा-
यतनस्तभावेनेत्यादि पूर्ववत् । एवं शम्भादिषु वाच्यम् ॥

इति हि मायोपमानीन्द्रियाणि स्वप्नोपमान् विषयन् पश्यति, तस्य कथं रागादिक-
मुत्पन्नते ! अत एवाह—विचारक इति । विचारको विक्षणः । एवमेतद्याभूतं सम्यक्
प्रज्ञया पश्यन् को रूपेत द्वैषि मुद्दति या । अत्र च स्वप्नोपलम्बनपदकल्प्याणीप्रशृति ॥०
भगवतोक्तं निर्दर्शनमुपदर्शितव्यम् । कायाभावे च इत्यादिकल्प्यनयापि रागो न युक्त इत्याह
कायश्वेत्यादि—

कायश्वेतं यदा नास्ति यदा का श्री पुमांशु कः ॥ ८८ ॥

हेतुसमुच्चये चक्षाः । यस्मात् रूपादिकल्पनया रागो न भवति । कायो यदा
एवमुदितनपैन नास्ति, निःस्वभावः, तदा कायाभावात् का श्री कामिनी यस्याः कमनीय- 25
तया पुरुषे रागो भवेत् । कक्ष पुमान् कामुकः यस्य रूपानीयतया लिया रागो भवेत् ? श्री
हि स्वात्मनि श्रीति संकल्प्य बहिर्धा पुरुषे पुरुष इति रागं जनयति । एवं पुरुषोऽपि
साम्भाव्ये पुरुष इति संकल्प्य बहिर्धा लिया श्रीति रागं जनयति । कायाभावे तु लिया श्रीति
न संविष्टते, पुरुषे पुरुषो न संविष्टते । यत्र स्वभावेन न संविष्टते, न तदं श्री न पुरुष
इति । तस्मादसति काये रूपादिकल्पनाकृतोऽपि न युज्यते रागः । तत्कल्प्य हेतोः १ मन्यना- 30
प्रकाश हि सर्ववर्मा इति । यथाप्रधानमयं निर्देशः । एवमेव ऋष्टचन्द्रनादयोऽपि स्वभाव-
रहिता वेदितव्याः । तथा द्वेषमोहस्तिषया अपीति । उक्तं चैतद्वगवता पितॄपुत्रसमागमे—

वद्धातुरं महाराज पुरुषः, पदस्पर्शीयतनः, अद्वादशमनोपविचारः । पद्धातुरं महाराज पुरुष इति खलु पुनरेतद् युक्तम् । किं चैतत् प्रतीक्षा कम्? पढिमे महाराज भातवः । कतमे यद्? तत्त्वा—पृथिवीधातुः, अज्ञवतुः, तेजोधातुः, वायुधातुः, आकाशधातुः, विश्वानधातुर्थ । इमे महाराज यद् य भातवः । यावत् पदिमानि महाराज स्पर्शीयतनानि ।

^{P 408} ५ कतमानि यद्? चक्षुःस्पर्शीयतनं रूपाणां दर्शनाय यावन्मनःस्पर्शीयतनं धर्माणां विज्ञानाय ।

इमानि महाराज यद् स्पर्शीयतनानि । पैशां । अद्यादशा इमे महाराज मनउपविचारः ।

कतमे जग्धादशः । इह पुरुषः चक्षुषा रूपाणि दद्वा सौमनस्यदौर्मनस्योपेक्षासानीयानि रूपाण्युपविचरति । एवं श्रोत्रादिषु वाच्यम् । तेन प्रख्येकमिन्द्रियशृदकेन सौमनस्यादित्रय-

भेदादहादशा मनउपविचारा भवन्ति । पैशां । कतमश्च महाराज आच्यात्मिकः पृथ्वी-

भातुः? यद् किञ्चिदसिन् कायेऽप्यात्मं कक्षटत्वं खरणतमुपात्म । तद् पुनः कतमद्?

तत्त्वाद्य—केवा रोमाणि नखा दन्ता इत्यादि । कतमश्च महाराज बाह्यः पृथ्वीधातुः? यद्

किञ्चिद् बाह्यां कक्षटत्वं खरणतमुपात्म । अयमुच्यते बाह्यः पृथ्वीधातुः । तत्र महाराज आच्यात्मिकः पृथ्वीधातुः उत्पत्तमानो न कुलभिद्वागच्छति, निरूप्यमानो न क्वचित् संनिधयं गच्छति । भवति महाराज सम्पोदयं यद् श्री अच्यात्म [अह] छीति फल्यत्यति । सा

^{P 410} ६ अच्यात्ममहं श्रीति कल्पयित्वा बहिर्भावं पुरुषं पुरुष इति कल्पयति । सा बहिर्भावं पुरुषं पुरुष इति कल्पयित्वा संरक्षा स्त्री बहिर्भावं पुरुषेण सार्वं संयोगमाकाङ्क्षते । पुरुषोऽपि अच्यात्मं पुरुषोऽस्मीति कल्पयतीति पूर्ववद् । तयोः संयोगाकाङ्क्षयां संयोगो भवति । संयोगप्रलयात्, कल्पसं जायते । तत्र महाराज यथं संकल्पयते, यथं संकल्पयिता, उभयमेतत्र संविद्यते ।

द्विया श्री न संविद्यते । पुरुषे पुरुषो न संविद्यते । इति हि असन्नसङ्घृतः संकल्पो जायते ।

^{P 410} ७ सोऽपि संकल्पः सङ्घावेन न संविद्यते । यथा संकल्पः, तया संयोगोऽपि । कल्पलमपि स्वभावेन न संविद्यते । यत् स्वभावतो न संविद्यते, तत् कवयं कक्षटत्वं जनयिष्यति । इति हि महाराज संकल्पं द्वात्वा कक्षटत्वं वेदितव्यं यथा कक्षटत्वमुलयमानं न कुलभिद्वागच्छ-
तीति । भवति महाराज सम्प्य, यदयं कायः स्मशानपर्यवसानो भवति । तत्य तद् कक्षटत्वं संक्षिप्यमानं संनिरुद्ध्यमानं न पूर्वं दिशं गच्छति, न दक्षिणाम्, न पश्चिमाम्, ८ नोर्त्राम्, नोर्वम्, नाधः, नातुरिदिशां गच्छति । एवं महाराज आच्यात्मिकः पृथिवी-धातुर्दृष्ट्यः । पैशां । तत्र महाराज पृथिवीधातोरुपादोऽपि शून्यः, व्ययोऽपि शून्यः, उत्पन्नोऽपि पृथिवीधातुः स्वभावशून्यः । इति हि महाराज पृथिवीधातुः पृथिवीधातुर्वेन नोपलभ्यते, अन्यत्र व्यवहारात् । सोऽपि व्यवहारो न श्री न पुरुषः । एवं महाराज यथा भूतं सम्पद् प्रवद्या द्रष्टव्यमिति । तेन का मन्यना! मन्यना मारगोचरः । तत् कस्य

^{P 811} ९ हेतोः? मन्यनापगता हि सर्वधर्माः ॥ इति ॥

एवं कायस्मृत्युपस्थानं प्रतिपाद्य वेदमास्त्वयपस्थानमुपर्दर्शयितुं वेदना विचारयन्नाह यथस्तीत्यादि—

यथस्ति दुःखं तत्त्वेन प्रहृष्टान् किं न बाधते ।

शोकाद्यार्थाय सृष्टादि सुखं चेतिं न रोचते ॥ ८९ ॥

त्रिविधा हि वेदना—सुखा वेदना, दुःखा वेदना, अदुःखासुखा चेति । तत्र रूपवृद्धेदनापि नास्ति परमार्थतः । कथमिति चेत् । यथस्ति दुःखम्, असातं देहितम् । तत्त्वेन परमार्थतः । तदा प्रहृष्टान् किं न बाधते, संतोषयुक्तान् किं न दुःखयति । सुखमपि यथस्ति । तत्त्वेन, तदा शोकाद्यार्थाय । आदिशब्दात्, काङ्क्षनन्दनादि सुखं सुखहेतुत्वात् । सुखं चेतिं, सृष्टादि सुरसमाहरपानादि । आदिशब्दात्, काङ्क्षनन्दनादि सुखं सुखहेतुत्वात् । सुखं चेतिं, किं न रोचते । न हि वस्तु सत्त्वमावृत कदाचिदपि निवर्तितुमुख्यते । तस्मात् कर्मनोपस्थितेभ्यः सुखदुःखं वेदनीयमिति ॥

यदुकं प्रहृष्टान् किं न बाधते इति, तत्र परस्य समाधानमाह वलीयसेखादि— १० P ५१९

कलीयसामिभूतत्वादित तत्त्वातुभूयते ।

न हि प्रहृष्टावस्याया सर्वयैव दुःखमस्त् । किं तर्हि समुद्रूतवर्तिना सुखेन तिरस्कृत-त्वात् विषमानपि नातुभूयते, बलीयसा अतिवलवता सुखेन अभिभूतत्वादुपहतत्वात् । सदपि यदि तदुःखं नातुभूयते न वेचते इत्युभ्यते, तदा न मुक्तमेतदित्याह वेदनात्मिक्षादि—

वेदनात्मं कथं तस्य यस्य नातुभवात्मता ॥ ९० ॥

वेदनात्मं वेदनास्वमावलं कथं केत प्रकारेण तस्याव्यक्तस्य सुखस्य यस्य नातुभ्या-त्वात् नातुभूयत्वानस्मावता । वेचते इति हि वेदनोभ्यते, वेदनात्म इति वचनात् । यदि च अवेषमानापि वेदना स्यात्, तदा न किञ्चिन्वेदना स्यादित्यतिप्रसङ्गः ॥

अथापि स्यात्—न सैव्या नातुभूयते, किं तु सूक्ष्मतया अनुभूतमपि अननुभूत-कर्त्त्वमित्याह अस्तीत्यादि—

अस्ति सूक्ष्मतया दुःखं शोषये तस्य दृतं ननु ।

तुष्टिमात्रापरा चेत्याचस्मात् साध्यस्य सूक्ष्मता ॥ ९१ ॥

अस्ति विघते सूक्ष्मतया अनुपलक्ष्यमाणतया दुःखम्, तर्हि बलीयसा सुखेन किं कृतमत्य । सौषध्येव दृतं ननु, प्रहृष्टावस्याया प्रदृशेन बलवता सुखेन सौषध्यं प्रवृत्यमस्य दुःखस्य इत्यमिभूतम् । ननु, नन्विति परस्य संबोधने । इति मतं भो तत्र, न हि सूक्ष्मता ॥८८॥ नाम दुःखस्य सातानुभवकाले काचिदुपलभ्यते । तदृकपं सूक्ष्मता तस्येति वक्तव्यम् । अथ तुष्टिमात्रा अपरा तस्मादेव उद्दृतवृत्तेः सुखात्, अपरा तुष्टिमात्रा द्वितीया सुखमात्रा अत्यरीयसी सुखकणिका स्यात्, दुःखस्य सूक्ष्मता भवेत्, चेद् यदि अभिप्रेतम्, ननु साध्यस्य सूक्ष्मता सापि तुष्टिमात्रा अपरा, अस्य सुखस्यैव सूक्ष्मता, न तु दुःखस्य, तुष्टेः सुखजाति-त्वात् । इति दुःखस्य सूक्ष्मता अवेषस्माचा सुखादुभवकाले नास्तेवेति निवित्तम् ॥ १००

स्यादेतत्—न दुःखे कालनिकतया कादाचित्कर्त्, किं तर्हि कारणवैकल्यात् कदाचित्त्रोपदम्यते इत्यत्राह विश्वेषादि—

विशुद्धप्रत्यगोत्तमौ दुःखस्यानुदयो वदि ।

दुःखेन विशुद्ध्य सुखस्य यः प्रस्थयो हेतुः स्पर्शः, तस्योत्पत्ती आभिसुख्ये सति ।
अथ वा । विशुद्ध्य प्रलब्धस्य सुखहेतोत्पत्ती जन्मनि, विशुद्धः प्रस्थयोऽस्थेति वा । दुःखेन-
२ ५१६ सप्तशायामपि गमकत्वाद्विवत्ति समाप्तः । तस्योत्पत्ती सत्त्वां प्रहृष्टवस्यायां हेतुवैकल्प्यात् ।
५ दुःखस्यानुदयो दुःखस्यानुपत्तिष्ठेदुच्यते, तदा—

कल्पनाभिनिवेशो हि वेदनेत्यागर्वं ननु ॥ १२ ॥

ननु यदेव अस्माभिरभिहितं तदेव सांप्रतामागतमायातम् । किं तत् ! कल्पनया
अभिनिवेशः, कल्पनया कृतो योऽभिनिवेशः, हिरवधारणे । स पृथ वेदना सुखा दुःखा
१० तदितरा वा । नान्यत् वास्तवं सुखाद्युखादिहेतुर्वास्ति, इति । तथाहि निजस्वभावरहितमपि
यत् सुखसाधनवेन परिकल्पितम्, तदभिनिवेशात्पृष्ठं वेदितमुत्पत्तते, इतरस्मादितरत् ।
कल्पन्यया यदेव अन्यस्य दुःखसाधनम्, तदेव अपरस्य कल्पचित् सुखसाधनं सात् ॥
१५ तस्यैवैकल्प्य यस्य शम्दश्रवणादपि दुःखसाधीत्, पुनः कालान्तरेण तस्य दर्शनात्
प्रतिहिपञ्चायते । तस्मात् काल्पनिकमेव सुखादिकं तस्याधनं वा, न वास्तवम् । आह च—

अहिम्यूरस्य सुखाय जायते

१६ विषं विषाभ्यासुवतो रसायनम् ।

भवन्ति चानन्दविदेशेष्वेतत्रो

२० मुखं तुदन्तः करमस्य कण्टकाः ॥ इति ।

वेदना अभिनिवेशस्वभावत्वादेव च विचारेण निर्वर्तयितुं शक्यते इत्याह अत
एवेत्यादि—

२० २० अत एव विचारोऽयं प्रतिपश्योऽस्य भाव्यते ।

अत एवेति । यत एव अभिनिवेशस्वभावाव वेदना, जत एव विचारोऽयं विमर्शोऽयं
प्रतिपश्यो विरोधी, निराङ्गतिकारणत्वात् अस्याभिनिवेशस्य सुखादिरूपस्य भाव्यते विचिन्मते ।
२५ तस्याधनामाने तदभिनिवेशस्वभावात् । अपि च । इत्यम्यभिनिवेशो वेदनेत्याह विकल्पेत्यादि—

विकल्पेत्यत्रसंभूतव्यानाहारा हि योगिनः ॥ १३ ॥

२५ अत एवेति वर्तते ; विकल्प एव क्षेत्रं जन्ममूर्मित्वात् । तस्मिन् संमूर्तं जातं
व्यानं विकिं कमैः, विकिं पापकैरुक्त्वैर्धर्मैः सवितर्कं सविचरं समाधिजं प्रीतिसुख-
मिलादि । व्यानादिभावना समाविसमाप्तेष्विकल्पभवत्वात्, तदेव आश्राः वारीपापना-
हेतुत्वात्, येयां ते तथोक्ताः । के ते ! योगिनः । हिर्यस्मात् कल्पनाभिर्भित्रीतिसुखाहास-
३० संधारितश्चिरा योगिनः, तस्मात् कल्पनाभिनिवेशो वेदनेति प्रतिपादितम् ॥

३० सांप्रतं हेत्वनभिसंभवादेव न वेदना वस्तुसती युक्तेल्लाह सान्तराविलादि—
३० सान्तराविन्द्रियायाँ चेत्संसर्गः कुत एतयोः ।

अथमन्त्र समुदायार्थः—स्पर्शप्रवलया वेदना । विषयेन्द्रियविज्ञानात् ब्रह्मणा संनिपात अस्यर्थः । स्पर्शः पद् संनिपातजाः [अभि. को.—३-३०] इति वचनात् । संविक्तसंनिपातजः स्पर्श एव न घटते, कुतस्तत्त्वलया वेदना भविष्यतीति । तथादि—इन्द्रियार्थयोः सान्तरयोर्ब्रह्म स्वान्त्रिरन्तरयोर्ब्रह्म । तत्र इन्द्रियार्थादक्षत्रिष्ठपी सान्तरौ सञ्चवधानौ यदि, तदा संहर्गः संनिपातो मेलनं कुनः कस्यात् एत्योरिन्द्रियार्थयोः ॥ नैव युज्यते । ६ स्पर्शो हि संपर्कं उच्यते । व्यवधाने सति स कथं मरेत् इति भावः । वष द्वितीयः प्रकारः, सोडपि न युज्यते इत्याह निरन्तरन्ते इत्यादि—

निरन्तरत्वेऽप्येकत्वं कल्य केनास्तु संगतिः ॥ १४ ॥

निरन्तरत्वेऽपि व्यवधानाभावेऽपि सति एकत्वं तादात्म्यमिन्द्रियार्थयोः । एवं हि तयोः सुर्वाभिना नैरन्तर्ये भवेत् यदि अगीयसापि नौशेन व्यवधानं स्यात् सर्वमता च । ३० तत्रान्तर्भावे न लक्ष्येत् । एवं च कल्य केनास्तु संगतिः । एकत्वे सति भेदाभावात् किं केन संगतं स्यात् । न हि आत्मनैव आत्मनः संगतिर्युक्ता ॥

स्यादेतत्—निरंशानामेव परमाणुना संसर्गो बस्तुतः । न च तत्र अंशाशिव्यवहारो युक्तः, स्थूलसूपाण्डमेव तस्मांभावात् । तत्र च संसर्गदूषणे न किञ्चिद्दृष्टे इत्याह नामोरिल्यादि—

१५

नामोरणौ प्रवेशोऽस्ति निराकाशः समव्याप्तिः ।

P 117

परमाणुनामपि नैव संपर्को युक्तः । यतः एकस्याव्यप्तोरन्यस्मिन्नामी न प्रवेशोऽस्ति, नान्तर्भावोऽस्ति । कुतः ॥ चो यस्मात् । निराकाशः सः नीरन्त्रः परमाणुः । समः स तुल्यः, निज्ञोभाताभावात् । इति कर्त निरंशास्य संमतिरस्तु ॥ अशापि स्यात्—मा भूदणोरणी प्रवेशः, संगतिमात्रे केवलमस्तु, तावता सिद्धं नः साध्यमिस्याह अप्रवेश इति—

३०

ब्रह्मवेशो न विभूत्वमभिकृत्वे न संगतिः ॥ १५ ॥

सर्वात्मना हि संपर्कः संगतिरणोः, अन्यथा संशावप्रसङ्गात् । तथा च तत्स्तर्कर्म खात्मना व्यामुचत् एव तेन संगतिः । एवं तत्स्तर्कप्रियत्राभावे संपत्तिर्व स्यात् । तच मिश्रत्वं तत्र प्रवेशाप्तरेण न भवेत् । इत्यमपवेशो प्रवेशाभावे सति न मिश्रत्वं नासंभिज्ञ-रूपत्वम् । अभिश्वेते मिश्रत्वाभावे च न संगतिः नासङ्गः ॥

१६

निरंशास्य सर्ववैव संसर्गो न युज्यते इत्याह निरंशास्य चेत्यादि—

निरंशास्य च संसर्गः कथं नामोपदृष्टते ।

P 118

निरंशास्य अंशाशून्यस्य च पदार्थस्य । चो दूषणासमुच्चये । संसर्गो यीलनं कर्त नामोप-पदृष्टते ! नामेति संभावयानाम् । कर्त संसर्गः संभाव्यते ! सर्वात्मस्यापि अवश्यमेकेलांशेन भवितव्यम् । यस्य पुनरंश एव नात्मि, तस्य अभूतस्य अंशाभावे वस्त्रमेव प्राप्तमिले ३० भावः । न चैतद् भक्तोऽपि प्रमाणप्रतीतं कविदलील्याह संसर्गी इत्यादि—

संसर्गे च निरंशास्य च द्वितीयः ॥ १६ ॥

बोधि. ३१

..... आह विज्ञानस्य विवादि—

विज्ञानस्य त्वमूर्तस्य संसर्गो नैव युज्यते ।

नुरतिशयापिधाने । विज्ञानस्य विपयविवृष्टेः । पुनः संसर्गो नैव युज्यते, न संगच्छते । कुतः ? अमूर्तस्येति हेतुपदभेतत् । शूर्णिशून्यस्य विज्ञानस्य । अमूर्तलादिलर्थः । परस्पर-
८ संपर्को हि संसर्गः । स च मूर्तिमत्तोभव विषये । यस्य तु शूर्णिरेव नास्ति, तस्य कथं
संसर्गः स्तात् ! इति व्रयाणामपि संसर्गमवधूप संप्रति समझ एव वस्तुमन्, नास्ति इति
प्रतिपादयन्नाह समूहस्यार्थीयादि—

समूहस्यार्थवस्तुत्वाद्यथा पूर्वं विचारितम् ॥ १७ ॥

अपि दूषणसमुच्चये । समूहस्यापि संबातत्वापि । अवस्तुलात् वस्तुरहितत्वात्
१० ११९ १० अश्विषाणवत् संसर्गो नैव युज्यते इति प्रकृतेन संबन्धः । समूहत्वैवाभावात् । कर्तुं
पुनरवस्तुकवम् ! यथा पूर्वं विचारितम्, यथा प्राह् निरूपितम्, एवमहूलिपुञ्जत्वा-
दित्यादिना ॥

हेत्वसंभवेभव उपसंहरन्नाह तदेवमित्यादिना—

तदेवं स्वर्जनाभावे वेदनासंभवः कुतः ?

१४ तस्मादेवं प्रतिपादितक्रमेय त्पर्शीनाभावे त्रिकर्त्तर्पकाभावे वेदनासंभवः कुतः,
वेदनायाः सुखादिरूपायाः संभव तत्पादः कुतः, नैव युज्यते । कारणाभावे कार्यस्य संभवा-
योगात् । इति परमार्थतो वेदनाभावे हिताहितविषयत्वासंभवात् ।

किमर्थमयमायासः

सुखदुःखसाधनप्राप्तिपरिहाराय योऽप्यमायासः कियते स किमर्थः ? आकाशचर्विणार्थ-
५० भिव नैवोचित इति सावः । मा भूत युखसाधनाय, दुःखस्याभिषेदुमशक्यत्वात् तत्परिहाराय
भवतु चेदाह—

नाधा कस्य कुनो भवेत् ॥ १८ ॥

वेदनाया विचारेण निःखमावत्वाद् वाभा अविचारतः आलादिः पूर्वनिरस्तत्वादेवका-
भावः । उपधातहेतोरपि विकल्पकविषयत्वात् न परमार्थतः सञ्चर् । इतेवं वाभा पीडा
२० वेदनाभावात् कतय वेदकाभावाद्विवेद्, कुत उपधातहेतोरभावात् सवेद् ! नैव एवमार्थतः
कस्यचिद् कुतश्चित् स्यात् । तस्माद्विद्रभावादिपि वेदना न युक्ता ॥

संप्रति वेदनाभावात् तजस्यापि कारणविहारात् परमार्थते नैवादमर्हती-
त्युपदर्शयितुमाह यदा नेत्यादि—

यदा न वेदकः कञ्चिद्वेदना च न विश्वाते ।

१० वेदावस्थामिमां दृष्टा दृष्टो किं न विदीर्यसे ॥ १९ ॥

यो वेदना वेदयते स वेदकः । यदा कश्चिदात्मदिनांस्ति, तदभावात्समनन्तरनिरुपणाच वेदना न विष्टते । तदा अवस्थामिता एवंविद्धां स्वजन्मविकला दृष्टा उपलम्य तुष्णे कि न विदीर्यसे, ततुखदुखितापि सती कि न विशीर्यसे, यदशापि तदियोगविधुरा त्वमात्मानं न मुञ्चसि ॥

स्वादेतत्—यदि वेदको न स्याद्, वेदना च नास्ति, केनायं तर्हि द्विष्टसाधनस्या-
दिना मावेतु द्विदिव्यवहारः प्रवर्तते इत्यत्राह दृश्यते इत्यादि—

दृश्यते स्वृश्यते चापि स्वाप्नमात्मोपमात्मना ।

चित्तेन सहजातत्वाद्वेदना हेन नेश्यते ॥ १०० ॥

दृश्यते चक्षुरिन्द्रियज्ञतेन चित्तेन ज्ञानेन । एवं तर्हि
चित्तमेव वेदकं वस्तुसदलीति चेदाह स्वप्रमाणोपमात्मना । स्वप्नोपमस्तु भवेन मायोपम- १० P ३१
स्वभावेन च । ग्रन्तीत्यसमुत्पन्नेन चित्तेन, न तु परमार्थस्ता । कर्णं चित्तादूर्ध्वं व्यतिरिक्तं
चित्तेन दृश्यते । सहजातत्वात्, चित्तेन सहोत्पन्नत्वात् चित्तेन सह जन्म यस्य तस्य दर्शनम्,
एकसामग्रीप्रतिबद्धत्वात्, प्रतीत्यसमुत्पादस्याचिन्त्यत्वाच । न तु परमार्थतो दर्शनमस्ति येनैवं
द्विदिव्यवहारः । वेदना तेन नेश्यते, येन द्विष्टसाधनदिव्यवहारोऽप्यन्यत एव, तेन
कारणेन वेदना नेश्यते, न दृश्यते वस्तुतः ॥ १०

अथापि स्याद्—न सहजं दृश्यते, अपि तु ज्ञानं विषयाकारतया तत उत्पद्य-
मानमुत्तरकालं तस्य ग्राहकमुष्यते, इक्षेतदपलक्षयितुमाह पूर्वमित्यादि—

पूर्वं पश्चाच जातेन स्मर्यते नानुभूयते ।

अवस्थं सहजातस्य वेदनम्, अन्यथा पूर्वं प्राग्भावि पश्चादुत्तरकालं जातेन
उत्पन्नेन ज्ञानेन स्मर्यते नानुभूयते स्वृतिरूपेण विशीर्यते, न साक्षाद्विष्टते । तज्ज्ञान- २० P ३२
काले तस्यातीतत्वात् । न च अतीतस्य स्वरूपेण वेदनमुचितम्, अविद्यमानत्वात् ।
स्वरूपवेदनं चानुभवः । तस्मात् स्मरणमात्रमेतत् । तत्र युक्तं न स्वरूपवेदनम् । वेदनायाः
स्वभावव्यवस्थापकं लक्षणमेव अयुक्तमित्याह स्वात्मानमित्यादि—

स्वात्मानं नानुभवति

P ३२

स्वात्मानं स्वं स्वरूपं नानुभवति, न वेदयते, स्वसंवेदनस्य पूर्वं निरस्तत्वात् । २५
अन्येन तर्हि सा ज्ञानेनानुभूयते वेदना । आह—

न पान्येनानुभूयते ॥ १०१ ॥

न च नैव । अन्येन तस्मानकर्त्तव्याविना ज्ञानेनानुभूयते, वेदते, ज्ञानस्य ज्ञाना-
न्तरेण अवेदनात् ॥

न चास्ति वेदकः कश्चिद्वेदनातो न स्वस्वतः ।

३०

न च नैवास्ति वेदकः कश्चित्, यो वेदना वेदयते, चित्तमन्यद्वा । अतः
अस्मात् कारणात् वेदना अनुभव इति वेदनालक्षण्यशून्यत्वाद्वेदना न तत्त्वतः न परमार्थतः;
अन्यत्राचमित्येवाशत् तत्स्वरूपप्रतिपादकस्य कात्यचिद्मात्रात् । एतदुक्तमार्थाङ्कमित्यसुब्रे—

अपि तु खलु पुनरभिनवेशो वेदना, परिभ्रहो वेदना, उपादानं वेदना, उपलभ्मो
वेदना, विर्यासो वेदना, विकल्पो वेदनेत्यादि ॥

धर्मसंगीतमत्रेऽनुक्रम—

वेदनानुभवः प्रोक्ता केनासावनुभूयते ।

५ वेदको वेदना वेषः पृष्ठामूर्तो न विद्यते ॥

एवं स्मृतिश्वप्सरेया वेदनायां विचक्षणैः ।

यथा बोधिस्थाया हैरा शान्ता इुजा प्रभास्वरा ॥ इति ।

२ ५२३ तस्मादेवद्वेदनास्त्रभावशूल्यं प्रतीत्यसमुत्पत्त्वामात्रं निर्व्यापारमस्त्रामिकं मायाप्रपञ्च-
वदुपलभ्गोचरतामुपगतमिदं कलेवरमवभासते, इति न कल्पविद् सुखं वा द्रुखं वा
१० खक्षीयं भवतीलाइ निरामकं इत्यादि—

निरामके कलापेऽस्मिन् क एवं वाच्यतेऽनया ॥ १०२ ॥

निरामके कस्थचिदात्मादेवदक्ष्याभावादस्त्रामिके कलापे एकस्यात्युपायिनोऽमावात्
प्रतीत्यसमुत्पत्त्वामात्रेऽस्मिन् सायाहनमावदुपलभ्गोचरतामुपगते । प्रविमिद्वाल्पवत् पञ्चन्
संजातविस्तयो इते—क एवं वाच्यतेऽनया । पदमुक्तक्षेण कल्पचिदेवद्वितुरभावात् वेदना-
१५ याद्य, कः परमार्थतोऽनया वेदनया वाच्यते पीड्यते ? विचारतो नैव कवित् । तस्मात्
विकल्प एवायं सुखादिसावनाध्यवसायः । तदेवद्वेदनास्त्रमुख्यपस्यानं दर्शितम् ॥

साप्रतं चित्तस्मृत्युपस्थानमुपदर्शयितुमाह नन्दियेविस्तादि—

नन्दियेषु न रूपादौ नान्तराले भनः स्थितम् ।

नाप्यन्तरं वदित्यित्तमन्यत्रापि न लक्ष्यते ॥ १०३ ॥

५० २ ५२४ तद्र षष्ठं तावन्मनोविवातं निरुपयति—तथा क पुनरिदं मनोविवातं स्वयमुप-
स्थितम् ६ तत्र न तावदिन्द्रियेषु चक्षुरादिषु मनः स्थितं स्थितिमुपगतम् । न रूपादौ विद्यते
मनः स्थितम् । नान्तराले, नार्थिद्रियविद्ययोरन्तराले मध्ये मनः स्थितम् । एकत्रात्य-
निक्षितस्वरूपलात् । भाष्यन्तरं वदित्यित्तम् । नाप्यन्तरं मध्ये कायस्य चित्तं नापि
नहिः न बाह्येषु शरीरात्यवेषु चित्तं लक्ष्यते । अन्यत्रापि न लक्ष्यते, उक्तेभ्यः स्थानेभ्यः
५५ अन्यत्रापि कविदेशान्तरे यत्र तत्र वा न लक्ष्यते, न प्राप्यते विचारतः ॥

तथा कवित् कर्षन्निद्रकति, ततः कर्तं तस्य निपेष इत्याह यस्म काये
इत्यादि—

यस्म काये न चान्यत्र न मिथं न पृथक् कवित् ।

तस्म किञ्चिद्वितः सत्त्वाः प्रकृत्या परिनिरूपाः ॥ १०४ ॥

५० यक्षितं न काये चात्माम्यन्तरे शरीरे । न चान्यत्र, नैव कायादन्यत्र वाहे वस्तुनि ।
न मिथम् । कियात्रिवेषणमेतत् । द्वयोरात्मामिकवादायोमिश्रमपि न स्थितम् । यक्षितं न
पृथक् कायात्, नापि पृथक् स्वातंशेषं च क्वचिदित्यस्थितं यक्षितम्, तत् परमार्थतो न

किञ्चिद् न वस्तुसद् । कल्पनोपदीर्शितमेव तत् । आस्माहं चित्तं मायकप्रनिभासो
निःखभावत्वात् । अतः असामात् कारणात् सच्चाः प्राणिनः प्रकृत्या खभावेन परिनिर्षिताः
परिमुक्तस्य भाशा । निःखभावतावद्वाणस्य प्रकृतिर्निर्णयस्थ सर्वसत्त्वसंवेद्य सदा चिदमान-
त्वात् । स्वयमेव तु अमृतपरिकल्पयशादसद्वयि सखमातोप्य क्लेशासनोपहतचित्तसंततयः
संसाराचारकावरोधनिहस्तातम्बृहत्पोड्यरिमुक्तः इत्युच्यन्ते न तु परमार्थतः ॥

इति स्मो चित्तार्थं चक्षुरादिविज्ञानं चित्तारम्भाह लेपादिस्मादि—

हेयात्पूर्वं यदि ह्यानं किमालम्भयस्य संभवः ।

ज्ञेयेन सह चेत्ज्ञानं किमालम्भयस्य संभवः ॥ १०५ ॥

तथा हि न किञ्चिद् सदा सदूपगवस्तिर्तं ह्यानम्, किं तु चक्षुरादिसामग्री प्रतीत्य
उत्पद्मानं रूपादिहेयमाहकमित्युप्पत्ते, इति परस्याद्ययगाशङ्क्य विकल्पयति—तत् पुनर्वैयात् ।
पूर्वं वा स्यात्, झेयत्यमानकालं वा, झेयस्य पञ्चामा इति । तत्र यदि प्राचीनो विकल्पः,
तत्राह—हेयात् प्रावनिषयात् पूर्वं प्रगेय, अनुव्यन्ते एव ज्ञेये यदि ह्यानमुपलब्धभिधीयते,
तदा किमालम्भ्य अस्य संभवः । पूर्वं हेयमालम्भवमन्तरेण किमालम्भ्य किमाश्चित्य अस्य
संभव उत्पादः । हितीयपक्षमाधित्याह—ज्ञेयेन प्राप्तविषयेण सह समानकालं चेचदि
शानम्, किमालम्भ्य अस्य संभवः । समानकालस्य झेयस्य अकारणतया अनालम्भवनस्यात् । १०
नाकारणं निषयः इति वचनात् ॥

अथ गृहीत्याह्वेत् पञ्चामा तदा ह्यानं कुतो भवेत् ।

अथ झेयाह्वेत् पञ्चामा तदा ह्यानं कुतो भवेत् ।
अथेति ऐच्छायान् । हेयादिति । पूर्वं हेयम्, पञ्चामा तदमन्तरं निहृते ज्ञेये भवेत्,
उत्पद्येत ह्यानम्, सदो ह्यानं कुतो भवेत्, ज्ञानकार्ये हेयस्य निहृत्यात्, कुत आलम्भनात् । ११
ज्ञानं भवेत्, किमाश्चित्य उत्पत्तेत ! तस्मादिष्यगादिसामग्रीतोऽपि परमार्थतो न सिष्यति
ह्यानम् । इदं चित्तस्मृत्युपस्थानमार्गरूपांटादिद्विहितम्—

प ६११

स एवं चित्तं परिगवेत्ते—कलरत्, तविर्तं रस्यति वा दृष्ट्यति वा मुश्चाति वा ।
किमीत्यमानगतं प्रत्युपल्पते वा ! इति । तत्र यदतीतम्, तत् शीणम् । यदनामतम्,
तदसंग्रामम् । अनुपलभ्य चित्तिर्निर्सिति । चित्तं हि काश्यपं नाभ्यामेन ब्रह्मां नोभय- २३
मल्तरेणोपलभ्यते । चित्तं हि काश्यपं अग्न्यनिदर्शनमप्रतिष्ठमविज्ञातिकमप्रतिष्ठमनिकेतम् ।
चित्तं हि काश्यपं सर्ववृद्धेन दृष्ट्य, न पश्यन्ति, न द्रष्ट्यन्ति । [यद् सर्ववृद्धेन दृष्ट्य,]
न पश्यन्ति, न द्रष्ट्यन्ति, कीदृशस्त्वस्य प्रधारो द्रष्ट्यः । अन्यत्र वित्यपतितया संहया
धर्माः अवर्तन्ते । चित्तं हि काश्यपं मायामद्वयमन्तुतकल्पनतया विदिधामुपपत्ति परि-
गृह्णति । येषां । चित्तं हि काश्यपं नशीलेत् सदृशमनविभित्तमुपस्थित्यविलीनम् । चित्तं २०
हि काश्यपं दीपार्थिः सदृशं हेतुप्रस्यतया प्रवर्तते । चित्तं हि काश्यपं विद्युस्तदृशं

१ अथा

क्षणमङ्गुष्ठनविथितम् । चिरं हि काश्यप आकाशासदृशम्, आगनुकैः लेशोपदेशैरुप-
क्षिस्ते । पेयालं । यावत् चिरं हि काश्यप परिगमेष्यमाणं न लभ्यते । यत्र लभ्यते,
तत्रोपलभ्यते । सबैवातीतं नामागतं न ग्रन्थुपलभ्यते । तत् प्रयत्नसमतिकान्तम् । यद्
प्रयत्नसमतिकान्तं नजैवादि न नास्ति इत्यादि ॥

^५ एवं चित्तसृत्युपस्थानं प्रतिपाप्य धर्मसृत्युपस्थानं प्रतिपादयितुमुक्तेव कर्मं
योजयन्नाद एवं चेत्यादि—

एवं च सर्वधर्माणामुत्पत्तिर्वादसीयते ॥ १०६ ॥

चकार एवकारार्थः । एवमेव यतोदितन्यायेन सर्वधर्माणां सर्वमात्रानामुत्पत्तिरूपादो
नामसीयते न प्रतीयते । तेषानपि स्वेहुत्वः शूर्वं समानकाञ्चं पश्यद्वा उत्पत्ती इदमेव दूषणं
१० यथासंमनं धार्थम् । उत्पदाभावाणितोऽपि न युज्यते । अनुपलभ्यते निरोक्षायोगाद् । अत
एव च अनुपलभ्यन्ति इत्यस्मात् तत् सर्वधर्मां निमोक्षाभिमुखं धर्मधातुर्निर्यता
आकाशाधातुर्पर्यवसाना व्यप्रकाशिता अव्यवहारा अनभिलाप्या अनभिलग्नीया इत्युच्छन्ते ।
एवं धर्मसृत्युपस्थानेनाद्विरहितं सर्वधर्मेष्वनासद्व्याहानमुपपत्ते । धर्मसृत्युपस्थानमात्रा च
आर्यक्षयमतिसूत्रे दर्शिता । यदुक्तम्—

^{२ अथ} १५ धर्मे धर्मानुपश्यी विद्वन् बोधिसत्त्वो न कंचिद्दर्मे समनुपश्यति । यतो न बुद्धर्थम्,
यतो न बोधिः, यतो न मार्गः, यतो न निःस्तरणम्, सर्वधर्मो निःस्तरणमिति विदित्वा
अनावरणमहाकरणाकाशमार्थं समापद्यते । स सर्वधर्मेषु सर्वेषां च वृत्तिमसंक्षेपं प्रतिलभ्यते—
निष्केशा एते धर्मां भैते सङ्केशाः । तत्काल्य हेतोः १ तथाहि एते नीतार्थेऽपि समवसरन्ति ।
नास्ति झेशानां संनिवेद्यो राजीवामावः, न रागभावः, न देवप्रभावः, न मोहभावः । एषामेवातु-
२० बोधाद् बोधिः । यस्तु मात्राभ्युक्तेशाः, तत्स्तमवा बोधिः, इत्येवं स्मृतिमुपस्थापयति । इति ॥

उक्तं च—

उपतिर्यस्य नैवास्ति तत्य का निर्वितिभवेत् ।

मायागजप्रकाशत्वादादिशान्ते त्वयक्ततः ॥

यः प्रतीत्यसुमुदादः चूर्णता हैव ते मता ।

^{२५} तथाविद्यक्ष सद्वर्मक्षत्समक्ष तयगतः ॥

तथाविद्यक्षं परमार्थेऽपि तपता द्रव्यमिष्यते ।

भूतं तदविसंशादि तदोवाहुद्व उभ्यते ॥ इति ।

[चतुः ३-२७, ३९, २०]

एवं धर्मसृत्युपस्थानं दर्शयता सर्वधर्मा अनुपलभ्यन्तेः प्रकाशिताः ॥

^३ २० तथा सति संवृत्तिस्त्वमपुक्तमित्युक्तं स्यात् । ततः सुखद्वयम्भवस्थापयतं न घटते इति
परिहत्वा चोष्मुत्यापयनाह यदेवमित्यादि—

बद्धे च संकृतिनास्ति ततः सत्यद्वयं कुरुः ।

यदि परमार्थतः सर्वधर्मा अनुप्यनानिरुद्धरमात्राः, एवं सति संकृतिनास्ति, ज्यवद्धारो न स्यात्, परमार्थसत्यमेवैकं स्यात् । ततः संवृतेरमात्राद् सत्यद्वयं संकृतिसत्यं परमार्थ-सत्यं चेति यदुक्तम्—

संकृतिः परमार्थस्त सत्यद्वयमिदं मतात् । [९-२]

इति, तदेतद् सत्यद्वयं कुरुः ! नैव स्यात् । तदभावात् परत्रोक्तमात्रमनियमात् । संबन्धस्तमात्रोपार्जनादि न स्यात्, सर्वव्यवहाराभावात् । अशापि स्यात्—यदि नाम नास्ति, तथा मरीचिकादिपु जलकल्पनमेव संकृतिसमावया कल्पनया बुद्ध्वा ज्यवस्थाप्यते, ततः सत्यद्वयमुपपश्यते इत्याशूद्युभावं अप सेति—

अथ साप्तम्यसंपूर्णा

19

ज्येति प्रथे । सापीति संकृतिः । न केवलं परमार्थसत्यमित्यपेष्ठः । अन्यथा संकृत्या कल्पनाबुद्धिरुपया ज्यवस्थाप्यते । अथवा । अपिरवधारणे भिन्नक्रमे च । अन्यैव संकृतेति योजनीयम् । एवमेकं संप्रिक्ततोऽन्यत् प्रच्छयते इत्युपदर्शयनाह—

P 530

स्यात्सर्वो निर्वृतः कुरुः ॥ १०७ ॥

यदि परमार्थतस्तमात्रशून्यमपि कल्पनाबुद्धिविशेषीकरणात् संकृतमुप्यते, १५ योऽपि तर्हि सर्वधर्मनिःस्तमात्रालक्षणं परमार्थसत्यमधिगम्य अनुपलभ्यमयोगेन सर्वप्रपञ्च-विरहात् परिनिर्वृतिमुपयातः, सोऽपि सत्यः परिनिर्वृतो विनिर्मुक्तः कुरुते मतेद् ! नैव स्यात् । तत्यापि बृद्ध्वा विशेषीकरणात् । बुद्धिक्ष सर्वैव संकृतिः कल्पनाखमावलीत् । बुद्धिः संकृतिरूपते इति वचनात् निर्वृतिरपि संकृतिः स्यात् ॥

अत्र परिहारमाह परचित्तेलादि—

20

परचित्तविकल्पोऽसौ

P 531

परस्य निर्वृतसत्त्वादन्यस्य सत्त्वस्य वित्तं तत्यासौ विकसः, योऽप्य निर्वृतस्यापि बुद्ध्वा विशेषीकरणम् । न हि परचित्तविकल्पेन अन्यस्य संकृतिर्युक्ता । ततोऽन्यबुद्ध्वा विपरीक्रियमाणोऽपि निर्वृत एवासौ । कुरुतः ॥ यतः—

स्वसंकृत्या तु नालि सः ।

25

तुः पूर्वस्माद्विदोपमभिपते । स्वसंकृत्या निजसंकृत्या स वल्पनया स इति परिनिर्वृतो नालि, न विभते । परिनिर्वृत एव सः इति स्यात्यस्य सर्वविकल्पेनरमात् । अन्यजापि तर्हि कल्पन्यसंकृतिः स्यादित्तत्राह स पश्चादेवादि—

स पश्चात्तिष्ठतः सोऽस्ति न चेषामस्येष संकृतिः ॥ १०८ ॥

जस्मिन् सति इदं भवति, अस्योपादादिदमुपपश्यते इति इदंप्रत्ययतामात्रेव ३० संकृतिः । इति धर्मभ्यो धर्म उत्पसमानः पश्चाद्वावी मतेद् । ततः स पश्चात्तिष्ठतो धर्मः, सोऽस्ति यदि, तदा अस्तेव संकृतिः । न चेषादि स नास्ति, तदा नास्तेव संकृतिः ।

गगनेनदीवरादितु इदंप्रलयताया अभावात् । एतदुक्तं भवति—यदि नाम परिनिर्वृत्ते बुद्धा विषयीकृतः, नैव तत्त्वता परचित्तविकल्पमात्रेण तस्यापरिनिर्वृत्तिः । स्वयमस्य सर्वविकल्प्य-प्रपञ्चोपशमात् । न रक्तचित्तेनालभितः स्यं प्रहीणसर्वेषावरणो वीतरागोऽप्यवीतरागो मधेत् । तस्मात् सर्वकल्पनाविहादन्यसंहृत्यालभितोऽपि स्यं परिनिर्वृत्ते प्रथासौ परमार्थं वैतः । अत एव सर्वधर्माः सर्वकल्पनाद्वृत्यत्वादनुत्पन्नानिरुद्धरभावत्वाच्च प्रकृतिपरिनिर्वृत्ता आदिशान्ता इत्युप्यन्ते । तथादि तपादिवैन्यं एव तथादिघा अन्ये धर्माः उत्पन्नते निरुप्यन्ते च । मायास्वभावत् । तेन च रूपेण परिकल्पयत्, पुनरालम्ब्यमानाः सांघृताः, वास्तवरूपामावाच्च अनुत्पन्नानिरुद्धरा इत्युप्यन्ते खरविषाणवत् । यदुक्तम्—

शून्येभ्य एव शून्या धर्माः प्रभवन्ति धर्मेन्यः । इति ॥

१० आर्यलैलितिविस्तरेऽनुकूलम्—

संस्कार प्रदीपञ्चित्तिवृत्, क्षिप्रमुत्पत्तिनिरोधधर्मकाः ।
अनवस्थित मारुतोपमा फेनपिष्ठेय असारदुर्बलाः ॥
संस्कार निरीह शून्यकाः कदलीस्तम्भसमा निरीश्वतः ।
मायोपम वित्तमोहना बलउडापन रिक्षमुष्टिवृत् ॥

१५ * * * * * पेयालं ।

यथ मुख प्रतीक्ष वल्वजं रजु व्यायामवलेन वर्तिता ।
घटियन्न सचक वर्तेते तेजु एकैकरा नाक्षि वर्तना ॥
तथ सर्वभवाङ्गवर्तिनी अन्यमन्योपचयेन निश्चिता ।
एकैकरा तेजु वर्तनी पूर्वपरान्तत नोपलम्ब्यते ॥

* * * * *

१६३३ २० मुद्रात् प्रतिमुद्र इत्यते मुद्रसंकान्ति न चोपलम्ब्यते ।
न च तत्र न चैव सान्यतो एव संस्कार अनुष्टेदशाश्वताः ॥

* * * * *

अरणि यथ चोत्तरारणि इस्तव्यायाम त्रयेभि संगति ।
इति प्रत्ययतोऽपि जायते जातु इत्यार्थं तव्यु निरुप्यते ॥

२४ अय पेण्डितु कक्षि मार्गते कुतयं आगतु कुत्र याति वा ।
विदिशो दिशि सर्वि मार्गते नागति नास्य गतिः लम्ब्यते ॥
स्कन्धवायतनानि धातवः तुष्ण अविद्या इति कर्मप्रलया ।
सामग्रि तु सैस्त्वमूचना स च परमार्थं नोपलम्ब्यते ॥ इति ।

[ललित—१३-१७, १८, १००, १०१, १०४, १०८-११०]

१ See under IX. 2. २ Text brought in line with our edition in BST. ३ BC reads क्षेत्रसूचना for सत्त्वसूचना.

चतुःसंबोध्युक्तम्—

निरुद्धादानिरुद्धादा वीजाद्बुरसंभवः ।
मायोपादवद्दृष्ट्यादः सर्वे एव त्वयोच्यते ॥
अतरन्त्यया जगदिदं परिकल्पतमुद्भवम् ।
परिज्ञातमसदूतमनुपमं न नश्यति ॥
निलस्त्य संश्लिष्टिर्नास्ति नैवानिलस्त्य संसृतिः ।
समवत् संसृतिः प्रोक्ता त्वया तदविदीय वर ॥ इति ।

[चतुः—११६—१८]

तस्मात् परमार्थत उत्पादनिरोधाभावेऽपि न संहृतिसलविरोध इति सर्वे समख्यसम् ॥

न तु यदि परमार्थतेऽनुपचानिरुद्धाः सर्वदर्शीः, तदा न हानं न च झेयं वस्तुतः ॥ १०४
संमवति । तद किमिह केन विचार्यते इति विचारोऽपि न स्यात् । अतस्तृणीमेव
स्वातन्त्र्यमित्यत आह कल्पनेसादि—

कल्पना कल्पितं चेति द्वयमन्योन्यविक्षिप्तम् ।

यथाप्रसिद्धाभित्य विचारः सर्वं उच्यते ॥ १०९ ॥

कल्पना आरोपिका शुद्धिः । कल्पितं तदा समारोपितम् । चेत्युक्तसमुच्चये । इतेवेऽनु
द्वयमुम्यमन्योन्यस्य निश्चितं परस्परसमाश्रितम्, कल्पनापेशया कल्पितम्, कल्पितापेशया
कल्पनेति । यथाप्रसिद्धं लोकन्यवहारतो निश्चितमाधित्य गृहीत्वा विचारो विमर्शः सर्वं
उच्यते अभिधीयते । सर्वं इति न कश्चिदेष विचारोऽपि संजृतिमाश्रित्य प्रतन्यते, न तु
परमार्थसत्यम्, तस्य सर्वव्यवहारातिकान्तत्वादित्यर्थः ॥

विचारोऽपि बहिर्विचारात्यत् काल्पनिकस्त्रभावत्वादिचारपितव्य इति चेत्, विचार-२०
स्याशक्यविचारत्वादित्यभिसंधायाह विचारितेनेत्यादि—

विचारितेन तु यदा विचारेण विचार्यते ।

तदानवस्था तस्यापि विचारस्य विचारणात् ॥ ११० ॥

विचारितेन तु परीक्षितेन पुनर्थर्दा विचारेण विचार्यते निरूप्यते, तदा अनवस्था
अप्रतिष्ठानं स्यात् । कुतः! तस्यापि विचारस्य विचारणात् । योज्ञौ विचारस्य विचारणापि ॥ १११
विचार उपादीयते, तस्यापि विचारस्य विचारणाद्वेतोः ॥

विचार्ये तर्हि विचार्यमाणे कथमियमनवस्था न स्यादित्यत्राह विचारिते हत्यादि—

विचारिते विचार्ये तु विचारस्यात्मि नाभ्यः ।

निराश्रितत्वाभोवेति तद निर्णयमुच्यते ॥ १११ ॥

विचार्ये तु परीक्ष्ये पुनर्बल्लुनि विचारिते निश्चिते सति विचारस्य निर्णयस्य पुनरुच्चर-३०
कात्मं कर्तव्यस्य आश्रयो नास्ति, यमाश्रित्य पुनर्विचारानुहरणेनाभ्यस्थानं स्यात् । विचार्यस्य
विचारणे चरितार्थतया पुनराकाङ्क्षाभावात् । अत एव निराश्रितत्वाभोवेति, आश्रयाभावान
पुनर्विचारः प्रवर्तते । सर्वसमागेपनिवेष्यं विधाय वस्तुतस्यपरिज्ञानात् कृतदृशस्वात् प्रवृत्ति-
वेति ॥ १२ ॥

निहृत्यमात्रात् न कवित् सज्जने, नापि विश्वयते । तत्र निर्बाणमुच्यते, सर्वव्याप्ताहर-
निहृतेः सर्वत्र निर्बाणपारनया प्रशान्तत्वात् तदेव निर्बाणमभिधीयते ॥

कलिपतविषयेऽवश्यमेव सर्वत्र विचारः सस्तो न तु परमार्थत् स्वाह यस्य विसादि—

यस्य त्वेताहूयं सत्यं स एवात्मन्तुःस्थितः ।

२ ५४ ६ यस्य पुनः परमार्थसङ्कावयादिनः एतद्वयं विचारो विचारै चेति एतद्वयमयमपि सत्यं
परमार्थसत्, स पूर्व भावक्षमाववादी अस्यन्तदुःस्थितः अत्यन्तमतिशयेन दुःखेन स्थितो
दुःस्थितः दुष्करणीयत्वात् । एतदेवोपदर्शयन्नाह यदीत्यादि—

यदि ज्ञानवशादर्थो ज्ञानास्तिलिखे तु का गतिः ॥ ११२ ॥

यदि ज्ञानवशात् ज्ञानस्य प्रमाणस्य वशात् सामर्थ्यात् शर्यः प्रमेयं व्यवस्थाप्तते,
१० तदा भवतु नाम प्रमाणात् प्रमेयन्यवस्था, को नाम निवारयति । केवलमिदमिह
निरूपणीयम्-ज्ञानास्तिलिखे तु का गतिः । ज्ञानस्य प्रमाणस्य पुनरस्तिलिखे कुतो निर्वितमिति
वक्तव्यम् । स्वसंबेदनस्यामात्रात् प्रमाणान्तरानेषाणे अनवस्थानं स्यादिति का गतिराश्रयणीया ।

स्यादेतद्-स्यादेव अनवस्थानम्, यदि ज्ञानास्तिलिखे प्रमाणं मृग्यते । याचता
प्रमेयदेव प्रमाणव्यवस्था, तत् कुतोऽनवस्थानं स्यादिल्लाशहृष्टयन्नाह अदेष्यादि—

१५ अथ झेयवशाङ्कानं झेयास्तिलिखे तु का गतिः ।

अथेति परामिप्रायप्रकाशते । अथ झेयस्य प्रमेयस्य वशात् ज्ञानं व्यवस्थाप्तते,
तहि झेयास्तिलिखे तु का गतिः । यदि झेयवशात् ज्ञानं व्यवस्थाप्तते, तदा स्वयमेव झेय
ज्ञानास्तिलिखे व्यवस्थानिशन्थनं स्यात्, तत्र कुतः प्रमाणात् सिद्धमिति-झेयास्तिलिखे
पुनः का गतिरिति । प्रमेयसिद्धये ज्ञानान्तरानुसरणे तदापि ज्ञानान्तरं कुतः सिद्धमिति
२० वक्तव्यम् । तस्मादेव झेयादिति चेत्, झेयं कुतः सिद्धम् । तस्मिन्दौ ज्ञानान्तरानुसरणे
पुनरनवस्थानमर्पयसानं स्यात् । स्यादेतद्-भवेदेतत्, यदि ज्ञानस्य झेयस्य वा सिद्धये
ज्ञानान्तरापेक्षा स्यात्, अपि तु परस्परमितेरतर्त्य सिद्धिः । अतो नोकदोपप्रसङ्ग इति
परस्याशयमाविर्भवयन्नाह अथान्योन्येत्यादि—

अथान्योन्यवशास्तस्थमभावः स्याहूयोरपि ॥ ११३ ॥

२५ अथ पुनरेवमभिधीयते—अन्योन्यस्य ज्ञानस्य झेयस्य परस्परस्य वशात् सामर्थ्यात्
ज्ञानझेययोरपि सत्त्वमहित्वं निर्बीयते ज्ञानवशाङ्केयस्य झेयवशात् ज्ञानस्येति यावद् ।
तदेव सति अमावः स्यात् द्युयोरपि । द्युयोरपि ज्ञानझेययोरभावः स्यात्, एकस्यापि
सत्त्वसिद्धिर्भवेत् । इतरेतराश्रयवादेकत्वासिद्धौ द्वितीयस्याप्यसिद्धिः ॥

अत्र प्रकृतानुरूपदृष्टान्तमाह पिता चेदिल्लादि—

३० पिता चेत् विना पुत्राकृतुः पुत्रस्य संभवः ।
पुत्राभावे पिता नास्ति

पिता जनकः यदि पुत्रं चिना पुत्रमन्तरेण न स्यात्, पुत्रजननसापेक्षात्वादस्य
व्यपदेशस्य, तर्हि कुतः पुत्रस्य संभवः, कुतः कल्पात्, पितृभावात्, पुत्रस्य जनयस्य संभवः
जन्म अस्तु ! किमिति चेत्, पुत्राभावे पिता नास्ति । हेतुपदमेतत् । यतः पुत्रस्य अभावे
असत्ते पिता नास्ति न मवति । पित्रा हि पुत्रो जनयितव्यः । स च न पुत्रं याप्तजनयति,
तावत् पितैव न भवति । यावत् पित्रा न भवति, तावत् पुत्रस्य तस्मात् संभवो नास्ति । ३ ५१
अतः इतरेतराश्रयणादेकामगावादन्यतराभावः स्यादिति हयोरप्यनयोरभाव इति समुदायार्थः ।
अमुमर्य दार्ढान्तिके योजनाह तथेति—

त्यासस्त्वं तयोर्द्वयोः ॥ ३ ५२ ॥

यथात् पित्रापुत्रोदाहरणे, तथा असत्तं तपैव अभावः तयोर्द्वयोर्होन्नेययोः । तथादि—
हेयजननाङ्गानमुच्यते, ज्ञानपरिच्छेष्टतया च हेयमिति यावत् ज्ञानं न सिद्धति, यावत् १०
पित्रिनानं न सिद्धति, तावत् परिच्छेष्टतया च हेयं न सिद्धति । इतरेतराश्रयणादुम्याभावः
स्यादिति भावः ॥

स्यादेतत्—न हूः—अन्योन्यवशाद् सिद्धिनम्योः, अपि तु हेयकार्यं ज्ञानम्, ततो
ज्ञानादकुराद् वीजमिति हेयं सेत्यति । इति परादायमुद्घातयनाह अकुर इत्यादि—

अकुरो जायते वीजाङ्गीजं तेनैव सूक्ष्यते । १०

हेयाङ्गानेन जातेन तत्सत्ता किं न गम्यते ॥ ३ ५३ ॥

अकुरो जायते उत्पृष्ठते वीजात् खलदिलान्तर्गतात् । वीजं तेनैव वीजाज्ञातेन
अकुरोण सूच्यते गम्यते यथा, तथा अब हेयाद् प्रभेयात् हानेन जातेन उत्पन्नेन तत्सत्ता
तत्प हेयस्य सत्ता सद्गापः किं न गम्यते, किं न प्रतिपत्तते ? अत्रापि वीजाकुरवद्
कार्यकारणमावस्य विद्यमानत्वात् ॥ १०

नार्यं सद्गृहे दृश्यन्ते इत्याह अकुरादित्यादि—

अकुरादन्यतो ज्ञानाङ्गीजमस्तीति गम्यते ।

ज्ञानस्तिव्यं कुतो ज्ञातं हेयं यत्तेन गम्यते ॥ ३ ५४ ॥

अकुराद् कार्यात् वीजमस्तीति यद्गम्यते, तत्त्वायमसैव केच्छलस्य प्रभावः, किं तर्हि
अन्यतो ज्ञानादकुराद्यतिरिक्तात्, तदस्तीति गम्यते । तथा हि—न योग्यतामात्रेण कार्यं करात् २५
प्रथं गमकम्, वीजसैव अकुरजननमप्रतिपञ्चायापि गमकत्वं स्यात् । नापि स्वरूपत्रातीति-
मात्रेण, अप्रतिपञ्चाकार्यकारणभावस्यापि तत्प्रतिपत्तिसद्गतात्, अपि हु अविनामावित्तेन
निषिद्धितम् । अतः प्राक्प्रतिपञ्चाकार्यकारणमावस्य पुनः पक्षात् क्वचिद् वीजाविनाभाविन-
मकुरमुपलब्धवतः अकुराद्यवसायात्मकमनुमानमुख्यते, ततो वीजमस्तीत्यवसीयते । अतो
ज्ञानविषयीकृत एव अकुरो वीजमिति हेतुः । ज्ञानस्तिव्यं ज्ञानस्य सद्गतः कुतो ज्ञातं २०
कल्पात् प्रतीतम् ! स्वस्वेदनाभावादनवस्थानमधेन ज्ञानान्तराननुसरणात्, हेयं यत्तेन गम्यते,
यद् पक्षात् हेयं तेन ज्ञानेन हेयकार्येण गम्यते अवसीयते । न हि स्वयमनिषिद्धिं लिङ्गं

साथ्यत्य गमकसुपपचते । ज्ञापकहेतुसादस्य ज्ञेयगमकवत्म । तस्माद्वास्त्रपत्तेः ज्ञानज्ञेयासिद्धे-
र्विचारः कर्तुमशक्यः, काल्पनिकपथे तु यथाप्रसिद्धव्यवहारमाश्रित्य शक्यते इति निश्चितम् ॥

न स्तो नापि परतो न द्वान्पां नाप्यहेतुतः ।

उत्पन्ना जातु विषयते मायाः कचन केचन ॥

६

[म० शा० १.३]

इत्यस्यार्थस्य समर्वनार्थं नाप्यहेतुत इति तुरीयकोटिप्रसाधनाय तावत् स्वभावादि-
मतमपाकर्तुमाह लोक इत्यादि—

लोकः प्रत्यक्षतस्तापस्तर्वं हेतुमुदीक्षते ।

तथा हि ते स्वपरलभावसर्वहेतुनिरपेक्षमेव भावग्रामवैचित्र्यसुत्पद्धते इति वर्णयन्ति ।

P 541
१० यतः न पश्चजादीनां नालपत्रदलकेसरादिकमनेकप्रकारभेदभिन्नवैचित्र्यमवेतना जलपश्चा-
दयो निर्वर्तीयितुमत्म् । न च चेतनोऽपि कवित्यन्यः कर्मणा तादृशनिर्वाणप्रशीण उपलभ्यते,
नापि चादियते, तत्कर्मणोऽपर्यवसानावत् सुगमदपर्यन्तविशेषेभु व्यापारायोगात् । तस्मात्
किञ्चिकारणमतरेणैव सर्वमिदं जगद्विचित्र्यमुत्पद्धते इति तेषां मतम्, तदुक्तम्—

सर्वहेतुनिराशांसं भावानां जन्म वर्णयते ।

१५ स्वभावादिभित्ते च नाडुः स्वमयि कारणम् ॥
राजीवकेसरादीनां वैचित्र्य कः करोति हि ।
मयूरचन्द्रकादिर्या विचित्रः केन निर्मितः ॥
यथैव कष्टकादीनां तैक्ष्यादिकमहेतुकम् ।
कादाचिक्तया तस्माद्वादीनामहेतुता ॥

२०

[तत्त्वसंग्रह-११०-११२]

तदेववादिनो लोकप्रतीतादेव हेतुसामर्थ्याद्वाधा स्वादिसुपदर्शयति । लोकः सर्वे
जनः । प्रत्यक्षतः इन्द्रियाश्रिताज्ञानाद् । प्रत्यक्षत इत्युपलक्षणाद्वुभानतोऽपि तत्प्रतीति-
भावात् । प्रत्यक्षानुभानाम्याभिति यावत् । सर्वमनेकप्रकारं हेतुं जगद्वैचित्र्यकारणम्, उदीक्षते
तदन्वयव्यतिरेकानुविधायि कार्यमुपजनन्तं पद्धतिं । यत् कार्यं यस्य सद्गते भवति,
२५ तदभावे च न भवतीति प्रतीयते, स तस्य हेतुरिति निश्चीयते । इति लोकप्रतीतादेव
हेतुव्यापारादस्य अहेतुक्लव्यप्रतिज्ञा वाच्यते । तदेवोपदर्शयन्नाह पश्चनालादीस्यादि—

P 542
पश्चनालादिभेदो हि हेतुभेदेन जायते ॥ ११७ ॥

पश्चस्य राजीवस्य नालपत्रदलकेसरादीनां से तथोक्ताः, तेषां भेदो
नानालभ्य । हिर्यस्त्वा त् । हेतुभेदेन हेतोः कारणस्य भेदेन विशेषेण जायते उत्पद्धते,
३० नान्यया । अनियमेन सर्वत्र सद्गतव्यसङ्कात् । यतः यद् यस्यान्वयव्यतिरेकानुविधानं कुर्वत्
प्रतीयते, तत् तस्यैव कार्यं नान्यस्येत्यम्युपगमनीयम् । यस्मात् प्रतिनियतकारणादेव प्रति-
नियतविशेषोपत्तिः, तदेदेन तदेवादिति न अहेतुमती ॥

नु भवेदेष विशेषः यदि हेतोगेव स्वयमसौ विशेषः सिद्धः स्यात् । किं तु तस्य
कुतः स भवतीति वक्तव्यम् । न च निर्दिशेषाद्विशेषोत्तमिः पुनरहेतुवप्रसंगत्वं । इष्याशाहा
परिवर्त्तनाह किञ्चत इत्यादि—

किञ्चतो हेतुभेदश्चेत् पूर्वहेतुप्रभेदतः ।

किञ्चतः केन कृतः कुतो यातः हेतुभेदश्चेत्, हेतोभेदो विशेषक्षेत्रात्पर्यते । पूर्वहेतु- ४
प्रभेदतः पूर्वस्य ग्राहकत्वं तज्जनकत्वं हेतोः प्रभेदतः प्रभेदादिशेषात् । तस्यापि तर्तुर्वस्य
हेतोः कुतो विशेष इति चेत्, पुमस्त्रापि पूर्वहेतुविशेषादिति वक्तव्यम्, इति उत्तरोत्तरस्य
विशेषाकाङ्क्षाणां पूर्वपूर्वस्य विशेषादित्युत्तरं चाप्यम् । न चैत्रमनवस्थानमनिहं किञ्चिदापाद-
यति—अनवरामस्य संसारस्य पूर्वकोटिनं प्रज्ञापते इत्यनुपगमात् । अत एष फलाविपर्ययोऽपि ३ ३४३
न स्वतो भवतीत्याह कस्माचेतित्यादि— १०

कस्माचेत्कलबो हेतुः पूर्वहेतुप्रभावतः ॥ ११८ ॥

कस्मात् कारणात् फलदो विशिष्टफलदानसमर्थो हेतुश्चेत्, पूर्वहेतुप्रभावतः पूर्वस्य
तज्जनकत्वं हेतोः सामर्थ्यात् सहेतुना स तादृशस्त्वमानोऽजनि येन सहकारिविशेषोपहित-
कार्योत्पादादातुगुणविशेषपरंपरापरिणामिभिगच्छन् । असति प्रतिबन्धवैकल्ययोः सभवे तथा-
विवेचन फलमुखादयति । अतः अविपरीतफलदानमपि सहेतुसमर्थोपजनितवेष्य । तेन १५
अन्युदयनिः अप्यसाधनहेतोर्यथासंस्वयमन्युदयनिः अवेष्यसमेव फलं जायते, तद्विपरीतादिपरीत-
मिति न कथंचिदपि विपर्ययः ॥

एतच्च अवश्यं स्वभाववादिना सहेतुस्त्वमकामकेनापि स्वीकर्त्तव्यम् । कथमन्यथा
हेतुस्त्वरेण प्रतिक्षात्महेतुकर्त्तव्यं भावानां सेत्यति । प्रतिक्षामत्रेण तस्य केनविद्यग्रहणात् ।
हेतुव्यापारेण तत् प्रसाधयतः स्वयमेव युवः सहेतुकलामनुपगमात् वन्या मे भावति त्रुततः २०
इति प्रतिक्षाया: स्ववचनेन चाधनं स्यात् इत्युभयतःपादा रञ्जुरिति संकलपातो वतायं
तपसी । तद्वक्तव्यम्—

न हेतुस्त्वीति वदन् सहेतुकं

ननु प्रतिक्षां स्वयमेव शातयेत् ।

अथापि हेतुप्रणयालसो भवेत्

प्रतिक्षया केच्चलयात्य किं मवेत् ॥ इति ।

तस्मात् कुट्ठिविजूमिभतमेवैतत् प्रसाधनावित्यात् ॥

एवं स्वभाववादिनं निराकृत्य चतुर्थप्रकारप्रसाधनार्थमेव ईश्वरकारणां जगतः
प्रसाधयातुं सद्गुपक्षेषं कुर्वन्नाह ईश्वर इत्यादि—

ईश्वरो जगतो हेतुः

३०

ईश्वरकारणवादिनो हि स्वभाववादिमतनियेषमाकर्ष्य विशेषमभिधातुमर्घमवसितं
मारत्येति मन्यमानाः प्राहः—साहाय्यमेव अनुष्ठितमेवं भवद्विः । न हि कारणमन्तरेणव-

जगौद्विचित्र्यमुपपश्यते देशाषनियमप्रसङ्गात् । केवलमचेतना: पुनरर्थी जलपङ्कादयो वैचित्र्यासामर्थ्यं इति युक्तमनेनोक्तम् । तत्र अस्येव स भगवान् विश्वैचित्र्यनिर्माणप्रसीणः जगदेकसूत्रधारः सकलजगदादिभूतः निल्यात्मतया सर्वशानुग्रहतशक्तिप्रभावः सर्वभाषाना कार्यकारणभावादितस्त्रवेदी समस्तावर्चीनदर्शनगोचरमाहात्म्यं इच्छः । तेन हेतुना ५ सहेतुकं सकलमिदं सचराचरं जगदिति कः सचेतनः अन्यथा बक्तुमुसहते ! इति नैयायिकादिवेशकवामभिधाय प्रसाच्छै—ईच्छरे जगतो हेतुः । ईच्छर इति शंकरस्याह्या । स एव जगतो विश्वस्य हेतुः सुष्टिस्थितिप्रव्यक्तारणम् । तस्मादेतैत्तिष्ठामशेषमुत्पश्यते । अन्यथा पुनरचेतनोपादानस्वात् कथमीली गिरिसरिद्वनिसग्रादय उत्पत्तिभागो भवेयुः ? चेतनावदधिष्ठानात् पुनरिमे समुत्पन्नमुत्सहन्ते, तदृशापारेणैव प्रवर्तनात् । तदुच्चरम् —

- १० सर्वोपतिष्ठितमामीशमन्ये हेतुं प्रचक्षते ।
नाचेतनः स्वकार्याणि क्लिल प्रारम्भते स्थायम् ॥
न स्यान्मेहरयं न चेयमवनी नैवायमम्भोनिधिः
मर्याचन्द्रमसौ निवेशमुभौ नैतौ जगद्बुद्धी ।
१५ ईशानो न कुलाल्यवदिं मध्येद्विश्वस्य निर्भाणकृत
सत्त्वादीश्वरकर्तृकं जगदिदं वक्तीति कार्यिक्लिल ॥ इति ।

[तत्त्वसंग्रह—४६—४७]

तस्माज्ञगदेवमचेतनविश्वस्यभावमीश्वरायारणतामामनो इते । अत्रोच्यते—किमनया स्वगृहीतोपकल्पितया प्रभेयरचनया वचनरचनाप्रपञ्चमालया ! नेतदुच्यमानमपि स्वसमयाभिनिवेशिनां जगदियां प्रीतिकरं प्रमाणशृण्यं विद्युतां संतोषमुत्पादयति । तथा हि—यद्यसौ २० कारुणिकः, किमर्थं पुनरिमान् नरकादिदुखपीडितान् ग्राणिनः करोति ! तथा च सति कारणिकर्वं तस्य श्रद्धासमधिगम्यमेव स्थात् । खृहतास्तकर्मफलोपभोगेन तत्क्षेपापनयने यस्य प्रवृत्तिः, कथमकारुणिको नामेति चेत्, न । तत् कर्म कारुणिकः किमिति कारयति येनानिष्टं फलमुपमुञ्जते, तत्रापि तस्य व्यापारात्, सर्वोत्पत्तिमां निमित्तकारणत्वात् । अपि च किं तस्मिन्नव्याप्रियमाणे तद् कर्मफलमुपमुञ्जते न वा ? यदि प्रवृत्तः पक्षः, तदा २५ कर्यमेतत् —

अहो जन्मुरनीशोऽप्यमामनः सुखदुःखयोः ।
ईच्छप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा ब्रह्मेत्वं वा ॥ इति ।

[महामा.—३-३०-२८]

सर्वकार्येभ्य तदृशापाराम्युपगमस्य अनेनेव अनैकानिकताप्रसङ्गात् । अथ द्वितीयः, ३० तदा हृपाद्वरसौ तत्रोपेक्षां किमिति नविकासयति, यदू यत्न साहस्र्यमेव तत्रोपकर्त्ययति । अथ कृतस्य कर्मणोऽप्रियाणाशादवद्यं तेन तस्मलमनुभवितव्यमिति तदुपमोगाय व्याप्रियते इति चेत्, कर्वं पुनरंतस्मिन्नव्याप्रियमाणेऽवद्यं तेनानुभवितव्यं सामर्पित्वैकत्यात् । कः पुनरेव

विप्रणाशोऽपि दोषः । प्रयत्नत एव ततो निवर्त्तिमुच्चितं काशणिकत्वं । एवं हि तदिच्छायत्तद्वृत्तिया तस्यापरिपाकात् तेन स्वैर्वर्यमुपदर्शितं तत्र मनेद् । अत्र सत्त्वानां तार्कमंसंचोदितोऽस्त्री दयालूपि स्थातुमशक्तः, महूद् बत अनेन स्वैर्वर्यमित्य दोतिमन्यत्र स्थात् । तद् परकर्मणापि समाङ्गषो नाम नामनि वशिष्ठमधिगच्छति, ईश्वरतः कर्मण एव महत् सामर्थ्यमेवं प्रकाशितं स्थात् । तद्रुं कर्मेव पर्युपास्यं यसामर्थ्येन समाकृप्यमाणो ॥ १४७
महेश्वरोऽपि स्थातुमसमर्थः । तस्मादिदमन्वाहतमेव—

नमः सत्कर्मस्यो विधिरपि न येष्यः प्रभवति ॥ इति ।

[भर्तृदरि-बैराग्य-१२]

अथ न काशणिकः, तदासौ वीतरगः सरागो वा ? यदि आशो निकल्पः, तदा यदि नाम दयाविरहात् सुखं नोपनयति, दुःखं तु जनस्य कस्मादुत्पादयतीति वक्तव्यम् ।¹⁰ दुःखं हि रागादिवशेन कस्यविदुपनीयते । ते चास्य न सन्ति । कायमकारणमेव जने दुःखयति ! कीदृष्ट्य दुःखयतीति चेत्, कीदृष्ट्य वीतरगस्य प्रवृत्तिरिति चेत्, निष्क्रितमसौ न वीतरगः । रागादिमतामपि तावज्ज्ञेन्द्रियाणां न कीदृष्ट्य दृश्यते प्रवृत्तिः, कि पुनर्वीत-रागाणां तथा भविष्यति । न रक्षःपिशाचादिमन्तरेण अन्यस्य परदुःखेन कीदा संभाव्यते ॥

अथ अवीतरगः इति पक्षः; तदा कथमयनितरजनसाधारणः सञ्चीश्वरो भवितुमर्हति ।¹⁵ रागादिक्षेशापाशायत्तवृत्ते जीर्णदेशर्थायोगात् । अन्यथा तदन्यस्यापि तथाविधस्य तथाप्रसङ्गात् । नापि संसारचारकोपरद्वस्तातडृश्य विद्वैश्चित्त्वरचनावाहुर्य तदन्यस्येव युज्यते । तदेव-मत्स्तित्वमेव भवन्तं विप्रलभ्यति यदेवंविधस्यापि यावद्वैश्चर्यमस्युपगम्यते । भवतु वा तथा-विधस्यापि कर्तुम् । तथापि किमसौ स्वस्यामा [अस्मस्यामा वा] । यदि स्वस्यामा,
तदा किमिति जनभक्ताङ्गमेव दुःखयति । न हि स्वस्यामा निरपराधं जनं पीडयन् दृष्टः ।²⁰ अपि विमार्गगामिनमेव कृतापराधं पीडयतीति चेत्, विमार्गगामिनमपि अपमेव कारयति । तपाभूतमपि कारयित्वा पुनः पीडयतीति स लौकिकेश्वराणामपि जन्मयतया वृत्तिमतिशेते । ते हि स्वयंकृतापराधमेव अपराधिनमनुशासति । अयं पुनरामनैव कारयित्वा भवतु तथा विशेषः । अपि अस्मस्यामा, तदा असाधु तदाराधने स्वर्गापवर्गार्थिनैः प्रेक्षावतीः प्रसृतिः । न हि उन्मत्यस्याताधनमुन्मत्यकादन्यः कर्तुमुसहृते । तथा हि स्वर्गादिलिप्स्या तदाराधनाय²⁵ प्रवर्तन्ते प्रेक्षावन्तः । तद्व अपरिनिष्क्रितस्वभावतया ततो न संभाव्यते, विरपेयोऽपि वा तदाराधनमनुष्ट्वय संभाव्यते । तदाराधनप्रवृत्तात्मु गाढतरश्वद्वावशेन तमुन्मत्यमाचक्षाणा आत्मानमेवोन्मत्यकमाचक्षीन् । कथमन्यथा तदाराधने प्रवर्तन्ते ! तदपरोन्मत्यकैर्वा विमप-रादृं यतक्ते न पर्युपास्यन्ते ! तेयां प्रभावातिशयविकल्पवादिति चेत्, न वै प्रकृतेऽपि क्वचिद् प्रभावातिशयमुत्पस्यामः । उन्मत्यकः सकलजगदतिशामिशकिरिति क्षेत्र्य उन्मत्य उन्मत्य-³⁰ काद्रुकुमर्हति ! तदयमभिविचार्यमाणो न क्वचिदिद्यसानं लभते इति अलं दुर्मतिविष्यन्दितेषु आदरेण्टि । तस्मात् सूक्मेतद्व यदुक्तम्—

१ ५६९

सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता
 परो ददातीति तुमुद्दिषेषा ।
 सकर्मसूत्रापितो हि लोकः
 कर्ताहमस्तीति वृषभिमानः ॥ इति ।

६ तस्मादकर्तृकमेव इदं जगदरेषमिति न एरिष्टकारणादन्यः स्वतन्त्रतेनो वा तस्य
 कर्ता कथिदस्ति । इदमेव विस्तोरणं प्रतिपादयितुं सिद्धान्तवादी प्राह—

यद्य कलावर्दीश्वरः ।

ईष्टकारणवादिनं पृच्छते—वद् तुष्टि कोऽप्यर्थात् भवतोऽभिमतः । तदनुस्मद्-
 नेदमिष्वते—येषां शिलादीनामन्वयव्यतिरेकानुविशायि कार्यमुपालम्यते, तत्र कतमदीर्घं
 १० भवानवच्छेदः ? न च अनुपलभ्यान्वयव्यतिरेकव्यापारत्वं कारणता प्रकल्पयितुं युक्ता,
 अतिप्रस्तकात् । तस्मात् तत्कारणतामिच्छता । इहान्वयव्यतिरेकव्यापारं पव अङ्गीकृतव्यः ।
 न चान्वस्य श्रितिवीजादिव्यतिरेकत्वं अन्वयव्यतिरेकानुविशायां कुर्वद् इत्यते कार्यम् । तत्
 कथं तस्य कार्योपयोगित्वं व्यवस्थापयते ? यदुक्तम्—

येषु सत्तु भवत्वेव [यत्तेष्योऽन्यस्य कल्पयते] ।

१५

तद्देशुत्तेन सर्वश्च हेतुमानवस्थितिः ॥ इति ॥

अथ वृथिष्यादीनि भूतान्येव ईश्वरो मवत्विति पराभिप्रायमादाङ्गाह भूतानि
 चेदिष्यादि—

३ ६००

भूतानि चेद्वत्त्वेवं नाममात्रेऽपि किं अमः ॥ ११९ ॥

यदि भूतानि वृथिष्यादीनि ईश्वरं उच्यते, तदा अभ्युपगम्यते एव । भवत्वेवम्,
 ५० एवमस्तु, न वयमत्र विप्रतिपद्धाम्बेदे । शिलाधन्वयव्यतिरेकानुविशानवतः कार्यस्य दर्श-
 नात् । केवलं नाममात्रेऽपि किं अमः ? नामेव केवलमर्थमेदसूत्रं नाममाप्नकम् । अपि-
 रथधारणे । नाममात्रे एव किमिह महासमरभेदेण तत्रसाधनाय अमः आयासः किमप्ते ?
 मया शिलादय उच्यन्ते, लया पुनर्जान्येव भूतानि ईश्वरः इति नार्थतः कथिद्विषेषः ?
 न चात्र विप्रतिपत्तानर्थान्यायां किञ्चिद् फलमुपलम्यते ॥

२५

अथ अस्तेव अर्थविशेषः, तदा नैतमाप्नत्वेन युक्तमिलाह अपि विस्यादि—

अपि त्वनेकेऽनित्यात् निश्चेष्टा न च देवताः ।

लक्षणाद्याहुपचयस्त्रैव स्मादयो न स ईश्वरः ॥ १२० ॥

अपिनुश्वन्देन अधिकमाह । नैते द्विलादयो भवतामीश्वरत्वेन कल्पयितुं युज्यन्ते,
 तद्विभूषणायोगात् । कथं इत्या ! अनेके नामान्तराभावाः, अनिलात्म विनश्वरसमावाः,
 ५० निश्चेष्टाः अचेतनतया निर्व्यापाराः । न च देवताः, नापि च आराघ्यस्याः । लक्षणात्
 अतिकमणीयाः अनधृष्यत्वाद् । अनुच्चवर्त्तीय अवित्राः । अमेष्यादिष्वपि पृथिष्यादि-

सद्गावात् । क्षमादयः क्षमा पूर्णिष्ठी आदिर्येपमतेजोवायूना ते तयोर्ताः । न स ईश्वरः, स ईश्वरः लाद्यक्षमावो न भवति, तथ्यद्वक्षाकारविपरीतवाद् ॥

यदि क्षमादयो नेष्ठरः, आकाशं तर्हि मविष्टतीत्साह नाकाशमिल्लादि—

नाकाशमीशोऽचेष्टत्वात्

आकाशमपि ह्याः ईश्वरो न भवति । कुतः ३ अचेष्टत्वात्, स्वभावविकल्पतया ४ निर्ब्यापारत्वात्, परमतेऽपि निकियत्वात् । आमा तर्हि भवतु—

नात्मा पूर्वनिषेधतः ।

पूर्वमेव विस्तरेण आत्मनः प्रतिगिह्यत्वात् निःखभावः शशविषाणवदसौ । अथापि स्यात्—अधितर्क्षमाहृत्यत्वादस्य नारोदर्शनेतिर्दिविष्यमिति तत्खस्यं विवेचयितुं शक्य-
गित्याह अचिन्त्यत्वेत्यादि—

१०

अचिन्त्यत्वं च कर्तृत्वमप्यचिन्त्यं किमुच्यते ॥ १२१ ॥

यदि असौ चिन्तातिकान्तमाहात्म्यः, तदा अचिन्त्यत्वं च चिन्तापयमतिकान्तत्वं ईश्वरस्य कर्तृत्वं युगपत्कारणत्वमपि अचिन्त्यमतर्है किमुच्यते, किमभिक्षीयते ३ कर्तृत्वमप्यस्य अचिन्त्यत्वान्ते वक्तुमुचितमित्यर्थः ॥

स्यादेतद्—अतिदुर्लक्ष्यत्वमभावतया चिन्तयितुमशक्योऽसौ, कार्यं तु तस्य सर्वज्ञ- १५
प्रतीतिसाधारणत्वात् चिन्तमेव, इति शुक्राणं प्रलाह तेन किमिल्लादि—

तेन किं लष्टुमिष्टं च

भवतु नाम तस्य कार्यं चिन्त्यम्, तथापि तेन किं लष्टुमिष्टं च । तेन ईश्वरेण अचिन्त्यमाहात्म्येन कि कार्यं शब्दं निर्मातुमिष्टमभिप्रेतं च, इति परस्योचरगाशङ्क्यशाह—

आत्मा चेत्

१०

अत्र पूर्वपदस्थाकारेण च्छन्दोनुरोधात् संविनें कृतः । आत्मा तेन लष्टुमिष्टं चेन्मतम्,
एतत् प्रतिषेधयति—

नव्यसौ ध्रुवः ।

वनु भोः, असाधामा ध्रुवो निस्तोऽभिमतो भवताम् । तत् कर्मसौ किमते ३
अन्यथा निश्च एव स न स्यात् । सदकारणाविनियमिति निश्चलक्षणाभावप्रसङ्गात् । अन्यत्रापि १५
न तस्य सुविद्यापार उपलब्धयते इत्याहृ क्षमादीत्यादि—

क्षमाविस्वर्भाव ईश्वर इत्यानं ज्ञेयादनादि च ॥ १२२ ॥

कर्मणः सुखदुःखे च

आदिशब्देन अोजोवाय्वाकाशकालदिष्ट्यनांसि गृह्णन्ते । तेषां स्वभावो ध्रुवः ।
सेऽपि न तेन कियते, पूर्णिष्ठादीनां परमाणुनां निश्चलाभ्युपगमात् । स्थूलस्ये च ३०
तद्व्यापारस्य निषेल्यमानत्वात् । आकाशादीनामपि निश्चलत्वात् । ईश्वरोपि
ध्रुवः इति आणवानमसौ न करोति । इत्यानं ज्ञेयादनादि चेति । इत्यानमपि ज्ञेयादुपयथमान-
शोऽपि ३१

P ६३

मनादि च, असंसारं हेयमालम्य प्रवर्तनात्, तदपि न तेन किमते । तत्कर्मणः सुखदुःखे च, कर्मणः शुभाशुभात् यथासंभवं सुखदुःखे च भवतः इष्टानिदिविपाकजे, तत्रापि न तत्य व्यापारः । एवं सति—

इदं किं तेन निर्भितम् ।

६ शुहि किमिदानी तेनेष्वरेण निर्भितं रचितम्, इति न काचित् तस्य सामर्थ्य-
मुपलम्यते । तद तत्कर्त्तृत्वमुप्यते । अतु ना सर्वत्र साधारणं दूषणमाह
हेतोरित्यादि—

हेतोरादिनं चेदस्ति फलस्यादिः कुतो भवेत् ॥ १२३ ॥

१० तथाहि असौ निलो वा जगते हेतुः स्यादनिल्यो वा ? नित्य एव तद्वादिभिरसौ
परिकल्पितः । तत्र नित्यत्वे सति हेतोः कारणत्य आदिर्नास्ति यदि, तदा फलस्यादिः कुतो
भवेत् ? नैव स्यादिर्लर्यः । नित्यमुपस्थिते समर्थस्वभवे हेतौ कार्यमपि तज्जन्मजन्मेष्व
जायेत । इति तत्सामर्थ्यप्रतिबद्धं कार्यं सदा प्राप्नोति । तद—

कस्मात्तद्या न कुरुते

१५ कस्यचित् कार्यस्य कदाचित् क्रियाविरामः ॥

P ६४

अथवा । अन्यथावात्तार्येत्—यदि च नेत्रो जगतः कर्ता स्यात्, कथमिदं
प्रलयानन्तरमादितः सर्गाभ्यां भवेत्, इत्यप्राह् हेतोरित्यादि—अनवराप्तो हि जातिसंसारः ।
२० तत्त्वं हेतोः क्लेशकर्मादिलक्षणस्य आदिः पूर्वकोटिः न चेदस्ति, फलस्य सख्यमाजनलोक-
विवर्तादिलक्षणस्य आदिः प्रथमाभ्यामः कुतो भवेत् ? नैव विघ्ने इतर्यः । अनादौ संसारे
२५ हि सत्त्वानां कर्माभिपलेन स्थितिसंपर्तविवर्तानां प्रवर्तनात् । एतम् उक्तेव “कर्मणः
सुखदुःखे च” [९.१२३] इत्यनेन ॥

अथवा । अत्रापि ईशरवेशभिसंघायोक्तं हेतोरिति । हेतोरित्यादिर्नास्ति चेदस्ति,
प्रलयकालेऽपि तत्यानुपहततया माहात्म्यस्याभ्युपगमात् फलस्य तत्कर्त्तृत्वं सर्गादिलक्षणस्य
आदिः कुतो भवेत् ? नित्यतया तत्कारणस्य सदा समर्थत्वात् सर्गादिकमपि नित्यमेव
३० स्यात् । अतो नित्यसमर्थे तस्मिन् सर्गादिरादिवेन न स्यात् । ततः कर्म सर्गत्वादावपि
तज्ज्ञापारो भवेत् ? अपि च । यदि असौ कर्ता स्यात्, तदा नित्यत्वात्—

कस्मात्सदा न कुरुते

३५ सर्गादिकमिति शेषः । तथाहि यदि कदाचित् सर्गं करोति, तदा तत्कारणस्वभाव-
तया सदा तमेव कुर्यात् । एवं स्थितिसंहारयोराय वलव्यम् । मुग्धपदा तस्य सर्गादिक्रिया
४० स्यात् । अत एव च हेतोरुपरमाभावात् न फलस्यापि क्रियामः । अन्यत् धूर्णवद् ॥

P ६५

अथापि स्यात्—यदि नाम असौ सदा समर्थस्वभावः, तथापि कदाचित् सहकारि-
४५ वैकल्प्यानं करोतीत्याह—

न हि सोऽन्यमपेक्षते ।

इति । समर्पज्ञभावो हेतुरीश्वरः । हिर्षस्माद् । नान्यं सहकारिणमपेक्षते । निश्चय समर्थस्वभावस्य सतः तदर्थशास्त्रोग्राह । न हि निश्चया अनाशेषातिशयस्य काचिदपेक्षा नाम । विशेषोत्पत्तौ वा तदव्यतिरिक्तभावस्य तस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गत् । व्यतिरेके वा विशेषादेव कार्योप्यन्तः तस्य अकारकत्वं स्यात् । तदुक्तम्—

अपेक्षते परः कश्चिददि कुर्वति किंचन ।

पदकिञ्चिल्लिं वस्तु किं केनचिदपेक्षते ॥ इति ।

[चतुः-३-१२]

मवन्तु वा तस्य सहकारिणः । तथापि ते निला वा स्थूनिद्या वा ? ऐ सावधिस्याः परमाप्नादयः, तेषां न सद्ग्रावयैकल्यं संभवति, नापि तदाप्यद्वासनिधीनां संनिधानवैकल्यम् । अनिल्यानाप्निं तदाप्यतोदयसंनिधीनां कुतो वैकल्यं नाम, येन सहकारिणैकल्यानं १० करोतीत्युप्यते । ततो नाप्नन्ति परिहारः । अत एवाह तेनाङ्गत इत्यादि—

तेनाङ्गतोऽन्यो नास्येव तेनासी किमपेक्षवाम् ॥ १२४ ॥

P 480

तेन ईश्वरेण अङ्गतः, यः उत्पत्तिमास्तेन अङ्गतः, स नास्येव, न निष्ठते अन्योऽपरो जगति । तेन कारणेन तदाप्यतङ्गतीतां सहकारिणां सदासंनिहितवादसौ निष्यः कर्ता किमपेक्षताम् ! किमपेक्षमाणः कदाचित् कार्यं न कुर्यात् ! इत्यं न काचिदपि तस्यापेक्षास्तुति १५ सदा कार्यं कुर्वति ॥

अथापि स्यात्—समवायिकारणम्, असमवायिकारणम्, निमित्तकारणं चेति कारण-क्रियात् कार्यमुत्पत्तेते । तदस्य निमित्तकारणत्वात् सामग्रीप्रपेक्ष्य कार्यं कुर्वतो नोक्तदोष-प्रसङ्गः इति पराशयमाशङ्काह अपेक्षत इत्यादि—

अपेक्षते चेत्सामपी

30

यदि नाम असौ सदा सर्वकर्मणि कर्तुं समर्थः, वथापि अपेक्षते सामग्रीम् । न हि सामग्रीमन्तरेण सुलपि समर्थं कर्तारि कार्यमुत्पत्तेते । यथा किं विषयादनसमर्थेऽपि काचिदेती द्विरीतन्तुवेषादिकमन्तरेण न यद उत्पत्तेते, तथा प्रकृतेऽपि चेष्टादि, आह—

हेतुर्न पुनरीश्वरः ।

यदि सामग्रीसद्ग्रावे करोति, तदमावे च न करोतीत्यम्बुद्धगम्भते, तदा पुनरीश्वरो २५ हेतुर्न स्यात् । सामग्र्या एव कार्योपतीः, तत्खानुत्पत्तेः । तस्या भावमावयोः कार्यस्य भावाभावदर्शनात्, न तु पुनरीश्वरभावाभावयोरेति । न सामग्रीकालेऽपि स परस्परेण कर्ता, स्वरूपं चात्य प्रागपि समर्थं तदेवेति कर्तं कदाचित् किञ्चाविरामः । यदप्युक्तम्— कुविन्दादिवत् कदाचित् अनोतीति, तदपि न बुक्तम् । यतः कुविन्दादियः प्रागसमर्थं एव । पुनः पश्चात् तुर्यादिसामग्रीप्रतिलभ्यादपूर्वसामर्थ्याभिगम्यात् पटादिकार्यं कुर्वन्ति । ३० अन्यापि तेषामपि पूर्वे तस्यामर्थसद्ग्रावे तकियाप्रसङ्गो न निष्ठते इति साम्यविकल्पे

P 487

दृष्टतः । किं च । सामग्रीजननेऽपि स एव कारणम्, स च सर्वदा संनिहितस्थाव
इति कथं कदाचित् सामग्रीतैकल्यमप्यस्य । अत प्रोपर्दर्शयन्नाह—

नाकर्तुमीशः सामग्र्यो

इति । नाकर्तुमीशः, न अविद्यायां समर्थः । सामग्र्यां सामग्रीयिष्ये । सर्वकार्यक्रियायां
५ समर्थत्वात् सामग्रीजन्मन्यदि नोदासितुं शक्नोति । जनयतु तर्हि सामग्रीमिति चेदाह—

[न कर्तुं तदभावतः] ॥ १२५ ॥

न कर्तुमपि सामग्र्यामीशः । कुतः ६ तदभावतः, तस्याः सामग्र्या अभावतः
अविद्यमानवात् । न च अविद्यमानस्थाके कन्ध्यासुन् इव विवित् कर्तुं शक्यते
नीरूपस्थात् । यद्यक्षयति—

१० नाभावस्य विकारोऽस्ति कल्प[हेतु !] कोटिशारैरपि । इति ॥

[बोधि. २.१४७]

^{२ ५५८} मवतु नाम सामग्रीसङ्गाते सत्येव कर्त्ता । तथापि किं सामग्रीबलाकृष्णः स्य-
मनिष्ठानेव करोति, आहोविदिच्छन् इति विकल्पैः । तत्र आर्थं विकल्पमाशङ्कयन्नाह
करोतीत्यादि—

११ करोत्यनिष्ठालीभौत्त्वेत्यरायतः प्रसञ्जते ।

करोति कार्यमभिनिर्वित्यपि अनिष्ठन् अनभिलषन् । हृषा ईश्वरः । घेन्यतम्,
परायतः प्रसञ्जते, परायतः परतः । प्रसञ्जते आसञ्जते । सामग्रीबोन अनिष्ठतोऽपि
कुर्वतः तदृशवर्तित्यप्रसङ्गात् । न च पारतःप्रमतुभवतः ईश्वरत्वं शुक्लम्, अतिप्रसङ्गात् ।
द्वितीयं विकल्पमधिक्याह—

१२ इच्छासीच्छायतः स्यात्

अग्न इच्छन् करोतीति पक्षः स्त्रीक्रियते, तदपि इच्छायतः स्यात् । इच्छासङ्गावे
कार्यव्यापाराद्, तदभावे च अव्यापाराद् । तदपेक्षासङ्गायात्—

कुर्वतः कुत ईशता ॥ १२६ ॥

^{३ ८००} एवं कुर्वतः कार्यमभिनिर्वित्यतः सतः तस्य कुत ईशता, कुतः ऐश्वर्यम् । एतेन
यदुल्लं केतनचित्-बुद्धिमत्वादीश्वरस्य नैष दोषः । बुद्धिमृद्यो हि सप्तसामान्यजन्यमक्षेपीव
कार्यं कुर्यात्, बुद्धिमान्सु कर्तुमीशानोऽप्यनिष्ठन् करोति, इति कल्पस्योपालम्भ इति,
तदपि निरस्तम् । तथा हि ता अपि इच्छाः सप्तसामान्यविवन्वनाः किं न करोतीति स एव
तस्योपालम्भः । अपि च । यदि ता न सहकारित्यः, किं तासा वियोगेऽपि न करोति
अथ असहकारिवैकल्पेऽपि कार्याकरणे सर्वदा तदायतः । सहकारिष्यन्ते, तथा तद्वारेऽपि
२० सर्वकार्यं किं न करोति ! सहकारिणां साकल्ये शक्त्वात् । केवलस्य अशक्तस्य न कार-
कत्वमिति चेत्, तत् किम्यं पररूपेण कारकः ! तथा चेदकारक एव । न त्रि स्त्रूपेण

अकारकः कारको नामः । सरुपमपि अत्य निजशक्तिशब्दवाच्यं कार्योपयोगीति चेत्, अलमिदानीमागन्तुकशक्तिश्वपेक्ष्या । समर्थोऽप्येप्र प्रकृत्या सहकारिणामसंनिधा नव कारक इति चेत्, मत्तापि सती प्रकृत्या वन्ध्या इत्येतदेहि तर्हि देशानां प्रियेण वक्तव्यमित्यासाहं तावत् । अनित्यस्य तद्वादिनां नाभिमलः । तथा च सति अन्यसाधारणस्वभावस्य कथ्यमीशत्यभिति नवकार्याप्य जगद्विचित्रमिति सिद्धम् ॥

यदि न बुद्धिमत्कर्तुं जगत्, तर्हि नित्यपरमाणुषुप्तमयं हृष्टपुकारिक्तमेतत्प्रथमं छित्तिलक्षणर्थतादिकं भवतिवलाह येऽपीत्यादि—

येऽपि नित्याननूनाहुसे इपि पूर्वं निवारिताः ।

येऽपि भीमांसकारिवादिनो नित्याननून् परमाणुनाहुः जगद्विचित्र्यकारणस्वेन
तु बुद्धे, तेऽपि वादिनः पूर्वम् “अंशा अप्याणुभेदेन” [९.८७] इत्यादिता परमाणुविचार-
१० समये तत्प्रतिपेक्षानिवारिता निराहुताः । अतो नित्यपरमाणुषुप्तमपि नेदं जगत् ॥

एवमीवरकारणतां श्लोकार्थेन अन्तराले एव नित्यपरमाणुसंभवतां च जगतो नित्यस्य
तत्त्वैव तुष्टप्रकारस्य समर्थनाय प्रधानपरिणामस्तपतां निराकर्तुं सांख्यमतमुद्भावयन्नाह
सांक्षया इत्यादि—

सांख्याः प्रधानमित्यच्छन्ति नित्यं लोकस्य कारणम् ।

सांख्याः कापिलाः प्रधानं प्रकृतिरित्यपरनामधेयम् इच्छन्ति मन्यन्ते नित्यं लोकस्य
कारणम् । तच नित्यमविनश्चरस्वभावं लोकस्य सर्वस्य चराचरस्य जगतः कारणं परिणाम-
स्तपेण हेतुमित्यन्ति ॥

किमिदं प्रधानं नामेति चेदाह सत्त्वमित्यादि—

सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणा अविषमस्तिः ।

प्रधानमिति कल्यन्ते विषमैर्जगद्गुच्छते ॥ १२८ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चेति एते त्रयो गुणां अविषमं स्तिः: साम्यावस्था प्राहाः प्रधान-
मिति कल्यन्ते, प्रवानमित्युच्यन्ते । एतां तावत् प्रकृत्यवस्था । विषमैर्जगद्गुच्छते, विषमावस्थां
प्राहीः पुनरेवभेदं गुणैर्जगद्गुच्छते, विषमैचित्रमित्यपरिणामः कल्पते । तथाहि तेषां प्रक्रिया—
यदा पुरुषस्य विषयोपगोमाकारामीस्तुच्यमुपवापते, तदा प्रकृतिः परिज्ञावपुरुषीस्तुक्या अ-
पुरुषेण पुञ्जते । तदा पुनः शन्दादिसर्वस्तपेण परिणतिभुप्रजनयति । तदा अर्थं क्रमः—

प्रकृतेमैर्जास्तोऽहं कारस्तमग्रहणश्च बोद्धशकः ।

तस्मादपि बोद्धशकात्प्रभ्यः पञ्च भूतानि ॥

[सांख्यकारिका—२२]

अस्यादप्यर्थः—प्रकृतेमैर्जास्तोऽहं कारस्तमग्रहणश्च बोद्धशकः । तदो महतोऽहं-
५० कारः, अहमिति प्रत्ययः । तस्मादहंकाराग्रहणश्च बोद्धशकः, बोद्धशक इति एकादशेनियाणि
पञ्च च तत्प्राजाणि । तत्र पञ्च कर्मनिद्रायाणि वाक्याणिपादपाशूष्मयलक्षणाणि । पञ्च लुदीनिद-

याणि श्रोत्रं त्वक् चश्च रसनं धारां चेनि । उमयात्मकं तु मनः इत्येकादशा प्रवन्ति । पञ्च तन्मात्राणि पुनः शब्दरूपरसगन्धाः । पञ्चम्यः पञ्च भूतानि । पञ्चम्यः शब्दादिम्यः पञ्च भूतानि भवन्ति पञ्च भूतानि च आकाशाद्यात्मेऽजलपृष्ठिव्याक्षायानि । आषप्रकृतिस्तु कारणमेव न कार्यम् । महदहंकारै शब्दादयक्षं पञ्च कार्यं कारणं च । एकादशेनिद्याणि ४ आकाशादयक्षं पञ्च कार्यमेव न कारणम् । पुरुषः पुनरुभयस्त्रमावर्जित हति । यदाह—
मूलप्रकृतिग्विकृतिर्भद्रादाः प्रकृतिविहृतयः सप्त ।

योदशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्विकृतिः पुरुषः ॥ इति ।

[सांख्यकारिका— ३]

p 552

तत्र प्रधानमशेषकार्यशक्तिमयमेव त्रिगुणात्मकमेव कार्यमयिनिर्वत्यति ।

१० कथमन्यथा तत्राविक्षमानं कार्यं देवस्त्रप्यमुण्डते ? तथा चोक्तम्—

अशेषपश्चक्षिप्रचितात् प्रधानदेव केवलात् ।

कार्यभेदाः प्रशर्तन्ते तदूपा एव तत्त्वतः ॥

यदि त्वसद्वेषाकार्यं कारणात्मनि शक्तिः ।

कर्तुं तत्त्वेत शक्तं तत्त्वस्त्रप्यादिपदम्भवत् ॥ इति ।

10

[तत्त्वसंग्रह— ७—८]

एवं किल प्रधानात् कार्यस्त्रपेण जगद्विर्वतः प्रशर्तते इति कामिलः । तदेवं तत् सर्व-
माकाशो विरचितचित्रमिव प्रतिभासने इति मन्यमानः सिद्धान्तवादी दूषयितुमाह एकत्रयेति—
एकस्य त्रिस्त्रभावत्वमयुक्तं सेन नालिं तद् ।

एकत्र्य सतः प्रधानस्य त्रिस्त्रभावात् सर्वरजस्तमोभेदेन त्र्यात्मकत्वमयुक्तमसंगतम् ।

२० तेन कारणेन नालिं तद्, न विष्टते तद्, त्रिगुणात्मकं प्रधानम् । एकमनेकस्त्रभावमिति
परस्पराहतमेतत् । अतः तस्मिन्पद्मस्तिते सत्त्वे तत्कार्यमपाकृतं भवेत् । मा भूताम तदक-
खभावं त्रिगुणात्मकम्, गुणात्मावत् स्वरूपतः सन्तीत्याह एवमित्यादि—

एवं गुणा न विद्यन्ते भ्रात्येकं तेऽपि हि त्रिधा ॥ १२९ ॥

p 553

एवमेव प्रधानवत् गुणाः सत्त्वरबस्तामोरुपा न विद्यन्ते । तेऽपि हि त्रिधा । हि—

२५ र्यस्मात् । तेऽपि गुणाः प्रत्येकमेत्केकाशः त्रिधा त्रिप्रकाराः । तथा हि सत्त्वे त्रिगुणात्मकं युवती
प्रत्येकं गुणा अपि स्वरूपेण त्रिगुणात्मकाः प्राप्नुवन्ति । तथा तद्वाणा अपि त्रिगुणात्मकतया
नैकस्त्रभावा विद्यन्ते ॥

यदा चैव विचारयतो गुणा न सन्ति, तथा तद्विर्वर्तरूपाः शब्दादयोऽपि न युज्यन्ते
इत्याह गुणाभावे इत्यादि—

३०

गुणाभावे च शब्दादेवस्त्रभावतिवूरुतः ।

गुणानां सत्त्वादीनाम् अभावे ब्रह्मत्वे च । दूषणान्तरसमुच्चये चकारः । शब्दादेव-
रादिप्रकृतात् स्वरूपादिपरिग्रहः । अस्तित्वं सद्वावः जटिदूरतः, सर्वथैव न मुज्यते । कारण-
भावे कार्यस्य सत्त्वायोगात् । यदप्युक्तम्—

सुखाधनिवत्प्रेतद्वि व्यक्तं व्यक्तं समीक्ष्यते ।
प्रसादतापदैन्यादिरूपसैकोपलचितः ॥ इति ।

[तथ्यसंग्रह—५४]

तदपि न युक्तम् । यस्य सत्त्वादीनां सुखादिरूपतामुपपादयितुं तत्परिणामस्य
रूपादिनो व्यक्तस्य सुखाधन्ययो हेतुरुक्तः, सोऽपि नार्तात्याह अचेतन इष्टादि—

अचेतने च घटाकौ सुखादेत्यसंभवः ॥ १३० ॥

अचेतने घटदुर्घे ध । पूर्ववचकारः । घटाकौ अचिल्लभावे पटाकौ सुखादेत्रपि
चिदात्मकत्य तादात्म्येनासंभवः चापावः । यसः सत्त्वजस्त्वाभ्येत्य सुखदुर्घमोहा उभ्यन्ते ।
ते च गुणा न हि सन्ति । तद् कथं तत्र सुखादयो भवेतुः ॥

P. 304

अपापि स्यात्-न सुखादाभक्ततया परादयः सुखादिरूपभावा उभ्यन्ते, अपि मु॒०
सुखादेत्तदुपयोगित्याङ्गप्रत्याहा तद्वेत्यित्यादि—

तदेतुरूपा भावाश्चेभ्यु भाव विचारिताः ।

तस्य सुखादेत्तदुरूपाः कारणस्यमाना मावा वाहा: पटादयश्चेन्नतम्, ननु भावा
विचारिताः । नामी पटादयः अब्रयविरूपाः, नापि परमाणुरूपा नापि त्रिगुणाभ्यक्ताः ।
एवं भावा विचारिताः युक्तिः, अतिभासमानानां भावादन्तिःस्वभावस्वात् । तद् ॥१४॥
के इमे भावाः सुखादिरूपा भविष्यन्ति । अपि च । व्यक्तस्य सुखादिरूपभवत्वे पटादय
एव सुखादिजन्याः स्युप्रियाह सुखाधेवेत्यादि ।

सुखाधेव च ते हेतुः

परस्यापि सुखाधेव च । ते तत्र सांह्यत्य । हेतुः स्यात् । व्यक्तस्य सुखाधाभक्त-
त्यात् । तथापि—

न च तस्यात्पटादयः ॥ १३१ ॥

20

आदिशब्दाङ्गन्दनभावात्यादयः ॥

विषयः पुनरिहोपरम्परे इवाद् पटादेत्तिलक्षादि—

पटादेत्तु सुखादिरूपात्तदात्मात्मात्मात्मात् ।

P. 305

पटादेत्तु । आदिशब्दाभ्यामालदेः । पुनः सुखादि स्यात् । आदिशब्दाहुःस्वादि श्व
भवेत् । तदभावात्, तेषां पटारीनाभभावात् । सुखाधेत्तु, पटादिकार्यवात् सुखाधयि न
स्यादिति तदन्वयतिरेकानुविधानात् सुखादेत्तत्कार्यत्वम् । सत्त्वादिगुणाभ्यक्ततया यदपि
सुखादीनां नित्यविलम्बम्, तदपि न सम्यग्यस्याह सुखादिकालां नेत्रपादि—

सुखादीनां च नित्यविलम्बते ॥ १३२ ॥

सुखदुर्घमोहानां च । चकारोऽधिकदोषविक्षयाम् । नित्यविलम्बं ३०
कदाचिन्नोपलम्पते, न दृश्यते । गुणानामेव असत्त्वात् तेषां नित्यविलम्बयोगात् ॥

यदि च मुखादीनां नित्यं स्यात्, तदा नित्यमुपलभ्येनित्याह स्वामित्यादि—
सत्याभेदं मुखव्यक्तौ संवितिः किं न गृह्णते ।

यदि सत्यमस्तितरूपाः मुखादयः, तथा सर्वदेति सदा तस्वेदनं स्यात्, तत्स-
भावापरिलागादिति समुदायार्थः । सत्यमेव मुखव्यक्तौ, एकदा भूतायां मुखव्यक्तौ
६ सुखस्य नित्यते सति । संवितिः किं न गृह्णते, सुखस्य स्वेदनं सर्वदा किं न स्यात् ?
१५ न च सर्वदा स्वेदनमति । तत्यात् कदाचिदनुपलभ्यमानं तद् तदा नातीति निष्प्रत-
मिति कर्त्तव्यं नित्यत्वम् ! स्यादेतत्—सर्वदा व्यक्तिरूपतायां स्यादेप दोषः । यदा पुनर्लदेव
शक्तिरूपतया लयगतं भवति, तदा न दोष इत्याह तदेत्यत्यादि—

तदेव सूक्ष्मतां याति स्थूलं सूक्ष्मं च तत्कथयम् ॥ १३३ ॥

१० तदेव व्यक्तिरूपतयिति कृत्वा भावसमाश्रयात्, पश्चादनुपलभ्यकाले सूक्ष्मतां याति,
दिवा नक्षत्राणीव अनुपलभ्यस्वभावतां समाश्रयते, तदेतदसंताम् । कुतः ? यद् यस्माद्
स्थूलं व्यक्तस्वभावं सद्, सूक्ष्मं तद् कथम् ? अव्यक्तस्वभावं तद् सुखादि कथम् ? नित्य-
तथा नानास्वभावता एकत्वं न शुक्तेति मात्रः ॥

१५ अथापि स्यात्—एकदा परत्परनिष्ठद्योरेकस्मिन्नोगः पूर्वमनिवृत्तौ तु धर्मान्तरो-
१८ त्पर्ते दोष इत्याह स्वैत्यमित्यादि—

स्वैत्यं त्यक्त्वा भवेत्सूक्ष्ममनिये स्वैत्यसूक्ष्मते ।

स्वैत्यमाविर्भावरूपतां सक्त्वा परित्यज्य भवेत् सूक्ष्मं तिरोहितरूपं स्यात् ।
एवमध्युपगमे सति अनिये स्वैत्यसूक्ष्मते उत्पादविनाशादीद्वादश्वेते स्वैत्यसूक्ष्मते
स्याताम् । भवती नाम अनिये, का क्षतिरित्याह सर्वस्येत्यादि—

२० सर्वस्य वस्तुनस्तुद्विक्तं नानित्यत्वमिष्यते ॥ १३४ ॥

२५ तदेव वस्तुनः पञ्चविश्वतितस्तुद्विष्टणस्य । तदृत् स्वैत्यसूक्ष्मतावद् किं नानित्यत्व-
मिष्यते ! किमिति निरन्यविनाशः न स्वीकीयते ! अग्रमभिप्राप्यः—स्वैत्यसूक्ष्मतयोरपि
निरन्यविनाशासदुद्योगमत्तरेण नाविर्भावतिरोमावौ युक्तौ । अन्यथा कर्यचित् केनचि-
द्वयेण अवस्थानात् पूर्ववद् पुनरूपलभ्येः प्रसङ्गः । तदृत् सुखादीनामपि । तस्मादवस्थं
३५ तयोर्निरन्यविनाशासदुत्पादौ च अङ्गीकर्तव्यौ । यथा च तयोरेती भवतः, तथा अन्येवामपि
विशेषाभावात् स्यातामिति ॥

३० किं च । यदि स्वैत्यसूक्ष्मतयोर्विनाशोत्पत्ती इष्यते, तदा सुखादीनामनित्यताप्रसङ्गः
स्यात् । तथा हि तद् स्वैत्यं सुखादीनामनित्यताप्रसङ्गः वा स्यात् । तत्र यदि भिन्नम्, तदा तस्मिन्
निवृत्तेऽपि पूर्ववद् सुखस्वेदनं स्यात् । न हि पटे निवृत्तेऽपि घटस्यानुपलभ्यिर्युक्ता । तस्य
३५ तदिति संवन्धकल्पनायामनवस्थानप्रसङ्गात् । न च स्वैत्यं संवन्धे अकारणस्य निवृत्ती
अन्यस्य निवृत्तिर्युज्यते, गोनिवृत्ताविव तत्त्वामिनः । नापि सुखस्य तद् कारणम्,
पटादेव सुखोत्पत्तेः । नापि तदपि कारणम्, सुखादिसमानकाल्पवात्स्य ॥

अथ अभिभाविति पक्षः; अत्रोच्चते—

न स्वौन्यं बेत्सुखादन्यत्.

यदि स्वौन्यं सुखादन्यत् भिन्ने न भवति, तदा स्यात् सुखमेव तद् । तदा—

सुखस्यानित्यता स्फुटम् ।

P. 588

तस्मभावतया रौन्यस्य निहृती सुखस्य विनिकृतेः सुखस्य अनित्यता विनश्चरता ८
स्फुटं निभितम् ॥

स्थादेत्—यदि सर्वथा विनाशः स्यात्, तदा सुखस्य मुनरूपतिर्न स्यात् । अस्यन्ता-
सतो गमनोपलब्दुत्पादयोगात्, इति परमतमुपदर्शयन्नाह नासदिस्यादि—

नासदुत्पद्धते किञ्चिद्दस्त्वाविति चेन्मतम् ।

यत्, सर्वथा कारणात्मनि अविद्यमानं तजोत्पद्धते, यथा गगनाभोहम् । तथा च १०
अन्यदपि यदि स्यात्, तदा नोत्पद्धते । अतो नासदुत्पद्धते किञ्चित्, नास्यन्तासत्त्वभाव-
मुत्पद्धते किञ्चित् । कुतः? असत्त्वात् । अभावात्, इति चेन्मतम्, एवं यदि संप्रतम्, तदा
नैतद्वक्तव्यमित्याह व्यक्तयेत्यादि—

व्यक्तस्यासत उत्पन्निरकामस्यापि ते शिता ॥ १३५ ॥

व्यक्तस्यासतः प्राक् शक्तयवस्थायामविद्यमानस्य व्यक्तस्य पश्चादुत्पत्तिरूपादः । ११
अनभिलापिणोऽपि ते तव सदुपत्तिवादिनः शिता आपना । अन्यथा प्रागपि तस्य सद्गते
पश्चाद्वा द्वृष्टमपि तदुपलब्धिप्रसङ्गः । यथा व्यक्तस्यासत उत्पत्तिः, तथा यदि अन्यस्यापि
स्यात्, तदा न विरुद्धते किञ्चित् ॥

अपि च । सत्त्वार्थवादिनः कारणावस्थायां कार्यसद्गतावात् इदमपि दूषणमपर-
माशकृते इत्याह जगाद इत्यादि—

११

असादोऽप्येष्यभक्षः स्यात्

P. 589

अन्नमत्त्वस्यादः अन्नभक्षकः अमेष्यभक्षः स्यात् अशुचिभोक्ता भवेत् । कपम्!

फलं हेतौ यदि शितम् ।

कार्ये यदि कारणे सत्त्वमावग् । तयाहि—कार्यममेष्यमन्नस्य, तद्वा अन्नावस्थायामेष्य
सत्त्वकार्यवादिनो विषते, इति अन्नभक्षणात् तद्रक्षणमाशकृते भवतः । किं च इदमपि १२
सत्त्वकार्यवादिनः प्रसङ्गान्तरमासङ्गयस्याह पटार्थेत्यादि—

पटार्थेत्वं कर्पाससीजं कीत्वा निवस्यताम् ॥ १३६ ॥

फलं हेतौ यदि शितमिति संबन्धः । कर्पाससीजे कारणे भविष्यतः पटस्य कार्यस्य
सद्गतावात् पटस्यार्थेण मूल्येन कर्पाससीजं क्रीन्ता गृहीत्वा निकस्यता परिषीपताम् ॥

अथापि स्यात्—यदि नाम परमार्थतः कारणे कार्यमत्ति, तथापि नायं संकृत्यविद्या- १३
तिमिरोपहतलोचनः सांव्यवहारिको लोकः पश्यतीत्याशकृपमाह मोहादिस्यादि—

बोधि. ३४

मोहावेशेष्ठते लोकः
मोहाद्वानात् सदपि वस्तुतत्वं नेत्रते न पश्यति लोकः । ततो नोक्तदोषप्रसङ्गः ।
चेदादि । ननु—

तस्मैस्यापि सा स्थितिः ॥ १३७ ॥

८ यदि नाम न लोकोऽप्यसंख्या व्यद्वारं करोति, तत्त्वस्य तु युग्मते । न चैवम् ।
यतः तत्त्वस्यापि कारणे कार्यमस्तीति परमार्थेदिनोऽपि सांख्यस्य सा स्थितिः, सेव
सर्वसांब्यवहारिकजनसाधारणी अवस्थितिः । तेऽपि इश्वरते अनभ्युणादिषु प्रवर्तमानाः
कार्यासवीजं पटार्णिनः परिहरत्वः ॥

नाथ्यमन्त्र परिहरो युग्मते इत्याह लोकस्येदादि—

१० लोकस्यापि च वज्ञानमस्ति कस्मात् पश्यति ।

लोकस्य सांब्यवहारिकजनस्यापि तज्ज्ञानमस्ति, येन कार्ये कारणेऽस्तीति प्रतिपद्यते,
न तत्त्वज्ञस्तैव । तथाहि—कार्यं इष्टा कारणे अस्तीति निधयः उमयोरपि तत्त्वस्य लोकस्य
च साधारणः । अतो लोकः कस्माद्देवोर्न पश्यति । तत्र लोकस्यादर्शानकारणं वज्ञव्यम् ।
लोकस्य दर्शनमप्रमाणमिति चेदत्राह लोकेत्यादि—

१५ लोकाप्रमाणताद्यां चेत्

लोकस्य सांब्यवहारिकजनस्य अप्रमाणताद्यां तज्ज्ञानस्याप्रामाण्ये—

व्यक्तदर्शनमप्यमत् ॥ १३८ ॥

व्यक्तस्य आविर्भूतस्तत्त्वस्य संदर्शनम् । तदप्यस्त् अप्रमाणं स्यात् । न तस्माद्
वस्तुतत्त्ववस्था प्राप्नोति । एतेव अस्तदपित्यते एष । सर्वसांब्यवहारिकप्रमाणानां पर-
२५ मार्यतोप्रमाणत्वाद् । तथा च यतोऽपि अस्तद्यक्षिणेषुः ॥

२६ एवं च परिनिष्ठितः कारिणः सिद्धान्तवादिनोऽपि साथारणदूषणमासञ्चयमाह
प्रमाणमित्यादि—

प्रमाणमप्रमाणं चेननु तत्प्रमितं पृथा ।

२७ यदि प्रमाणमपि परमार्थतः प्रमाणं न भवतीति भवतां पक्षः, ननु तत्प्रमितं पृथा,
२८ प्रमाणस्याप्रामाण्ये तत्प्रमितं तेन प्रमाणेन परिनिष्ठं युगा अलीकं प्राप्नोति । किमतः स्यात् ॥

२९ तत्त्वतः शून्यता वस्त्राद्वायानां नोपपश्यते ॥ १३९ ॥

३० यदि प्रमाणस्याप्रामाण्ये तत्प्रमितं पृथा, तदा येवं भावानां धर्माणां तत्प्रमितः पर-
मार्थितः शून्यता सर्वधर्मनिःख्यावता तस्मात् प्रमाणान्तिक्षिता, सापि नोपपश्यते, न
संगच्छते । सर्वप्रमाणोपदर्शितस्य शून्यत्वात् सापि सर्वधर्मनिःख्यावता तद्विचारकप्रमाणो-
पदर्शितेव शृति समानो न्यायः ॥

अत्र परिहारमाह कस्तिवत्सिद्धादि—

कस्तिपवं भावमस्युष्टा वदभावो न शृणते ।

कल्पनाकलितं समारोपितं भावमस्युः कल्पनाबुद्धया अगृहीत्वा तदभावे न
गृह्णते नालम्ब्यते । तसाहि घटमारोपितम्-एण परिकल्प्य तत्सम्बिधतया घटाभावं प्रतिपाद्यते
लोकः । घटत्वं विचारेण लोकप्रसिद्धिनैव यदा न किञ्चित् स्वरूपमविष्टते, तदा तदभावः
तदिपूर्ययस्यः स्मृतर्था न कविष्टत । तदेवोपदर्शीयताहृ तस्मादित्यादि—

तस्माद्वाषो मृपा यो हि तस्याभावः एकटे मृपा ॥ १४० ॥

A F 572

यसात् कल्पितभावविवेकेन अभावो गृह्णते, तस्माद्वापो मृपा असत्स्वभावो यः, तस्याभावः स्फुटं मृपा, तत्य तिख्यभावत्य भावस्य अभावो विद्धः स्फुटं निष्क्रितं मृपा असत्यः । तत्यापि परिकल्पितरूपत्वात् । एवं च भावाभावयोः परिकल्पितरूपत्वे सर्व-धर्मनिख्यभावत्वे अवतिष्ठते ॥

पुनरिदमेव उपसंहारव्याजेन विस्पष्टयन्नाह तस्मात् स्पै इत्यादि—

10

तस्मात्समे सूर्ये नष्टे स वासीति विकल्पना

यस्माद्वाचाभावो कृपनोपस्थापितवान्सृपार्थी, तस्मात् खेमे प्रिदाकान्तचित्तावस्थाय-
मुत्पञ्चिनष्टं सुते पुत्रे सरि स पुत्रो नास्तीति विकल्पना तदभावविकल्पः । किं करोति ॥

तद्वाधकस्पन्नोत्पादं विव्याहि

तथा सुतस्य भावः तत्यास्तिर्वं तथा कल्पना संख्यमारोपः तस्येत्पादः उक्तजनं १५
ते निषेद्यात् तर्यैव तर्हि सेति चेत्र—

मृता च सा ॥ १४१ ॥

सा कल्यना तद्वाकल्यनां विविदाती अपि सृष्टा । अलीकमुत्स्य स्वभै अनुपन्ना-
निरुद्धत्वात् । अथवा स्वामिभै एव सुते स्वभै नहे सर्वेमेतत्रोजनीयम् । एवं सर्वधर्माणा-
मुपादनिरेषी कल्पनोपदर्शितौ इष्टवौ । एतदुक्तं मत्वति—यथा स्वभोपलब्धत्वं वस्तुनोऽ-
ज्ञुत्पन्नानिहृदस्यापि कल्पनोपदर्शितौ भावाभावौ न परमार्थसन्तौ, अय च कल्पनया
व्यवहारणोचमुपगती प्रतिभातः, न च सा कल्यना असल्यार्थविवेचयत्वा अप्रमाणम्,
तदिवयस्य परमार्थतो निःखभावत्वात्, लैथै ज्ञापदशायामुपलब्धयोरपि भावाभावयोर्बैव-
हारपरमुपगतयोः कल्पनाप्रतिपादितयोर्बैवस्था । हति तस्या अप्रागार्थेऽपि न सर्वधर्म-
दिःखभावता विघटते । पदाङ्ग [नाशार्थिः चतुःस्तुते] —

उत्पन्न श्रितो वह उक्तो लोकोऽर्थस्वया ।

कल्यनामात्रमित्यस्मात्सर्वधर्मा: प्रकाशिताः ॥

कल्पनाप्यसती प्रोक्ता यया शून्यं विकल्पते ।

[ੴ:-੩·੩੯]

इति सर्वं समाप्तस्मृ॥

170

एवमहेतु भूतस्य भावे शरप्रधानकर्तुत्वं जगतो निराकृत्य नाप्यहेतुतः इत्यस्यापि प्रसाध्य उपसंहरनाहि तस्मादेवमिलादि—

तस्मादेवं विचारेण नास्ति किञ्चिदहेतुः ।

यतः स्वभावादिसंभूतं न किञ्चित् कार्यमुपपथते, तस्मादेवं विचारेण समन्वय-

P ८७५

निरूपणेन नास्ति किञ्चिदहेतुः, स्वभावादेहेतुओऽकारणाज्ञातं किञ्चित् कार्यं नास्ति न विषयते । उपलक्षणं चैतद् । युक्तकाल्पादिकृतव्यापि नास्ति, तेषामस्यहेतुलात् । अतो ० ५ नापहेतुन इति सिद्धम् । मनु यदि नाम स्वभावेवाच्यधानादेहेतुतो न किञ्चिदस्ति, तथापि परिदृष्टकारणादेव परमार्थतः उत्पत्त्यते । तत् कर्यं सर्वधर्माणां निःस्वभावता सेत्यतीति पराश्रव्यमाशङ्क्य न खतो मापि परतो न द्वाष्याम् । इति कोटित्रयं समर्थयजाह्न न च व्यस्तेत्यादि—

न च व्यस्तसमस्तेषु प्रत्ययेषु व्यवस्थितम् ॥ १४२ ॥

१० न च तैत्र । व्यस्तसमस्तेष्विति व्यस्तेषु समस्तेषु च । तत्र न च व्यस्तेषु, एकैकशः खतः परत्वेति । नापि समस्तेषु द्वाष्यां स्वपराम्याम् । प्रत्ययेषु कारणेषु । व्यवस्थितम्, उत्पादरूपतया प्रतिष्ठितं किञ्चित् ॥

१५ तत्र न तावत् खतः स्वभावाद्वावा उत्पत्त्यते । उत्पादात् पूर्वं तत्य स्वभावस्य-विद्यमानव्यात् कुत उत्पत्तन्ताम् ! उत्पत्तेन च तस्मिन् साल्पिति स्वरूपे तत्यापि निष्पत्त्वात् । २० किमुपचन्त्याम् ! अपि च । खत एव जन्मनि जालस्तैव पुनर्जन्म स्यात् । न च तयुक्तम् । कृतस्य करणयोगात् । जातस्य पुनर्जन्मनि वीजाद्वीनामेव आसंसरं प्राचेः नाशुरादयः कदाचिद्दुष्प्रसुमवसरं लभेन् । न च एतदमुपगच्छतोऽपि लोकत एव वाधामनुभवत्, सिद्धिप्रथमुपयाप्ति, वीजादेवरुपाध्यात्मकश्चिदर्शनात् । न च वीजाकुरुपरैरक्ष्यम्, उभयोरपि भिन्नरूपरसवीर्यपिपाक्त्वात् । स्वस्वभावजन्यते च कस्त्रिदुष्प्रियेव न स्यात्, इततेरां-३० श्रयत्वात् । तथा हि यावत् स्वभावो न भवति, तावदुपतिर्न स्यात्, यावद्वा उत्पत्तिर्न भवति, तावत् स्वभावो न स्यात् । तस्मात् खतः किञ्चिदुपपथते ॥

३५ नापि परतः । परतो हि जन्मनि इत्यमाप्ने शालिवीजादपि कोद्रवाकुरुस्योत्पत्तिप्रसङ्गः । शालिकोद्रवयोरपि च कोद्रवाकुरापेक्षया परत्वमविशिष्टम्, सर्वस्य वा जन्म सर्वतो मरेत् । सर्वेषां परत्वपरं परत्वविशेषात् । अय यदि नाम परत्वमविशिष्टम्, तपापि कार्यकारणयोरत्योन्यजन्यजनकमात्रस्य नियामकज्ञात्, न सर्वस्योत्पत्तिरिति चेत्, न । ४० अनुत्पत्तेन हि कार्ये कम्भिन् पुनरस्य शक्तिरिति वक्तव्यम् । न च कार्यकारणयोरसमान-कालतया जन्यजनकमात्रप्रतिनियमोऽपि कक्षित । अत एष एकसंततिप्रतिनियमोऽपि न युक्तः, कार्यकारणमत्तरण संततेरभावात् । तस्य च एकक्षणानवस्थानात् केयं संततिर्नाम ! पूर्वापरक्षणप्रब्राह्म्य च कल्पनासमाप्तित्वाद्, नास्ति संततिर्वास्त्वाची । एतेन सादृश्यमपि ४५ नियामकमिह निरस्ताम् । इति न किञ्चिद् केनचिदेकसंततिप्रतितं सदृशं वा जन्यजनक-भावनियतं वा अस्ति, जन्यजनकभावस्तैव चात्र चित्तत्वात्, कर्यं तेनैव परिहारः । तस्मात् परतोऽपि न कल्पयित् संभवः ॥

P ८७६

नापि द्वाष्याम्, प्रस्त्रेकपक्षोऽसर्वदोपप्रसङ्गात् । प्रस्त्रेकं च इपोरशक्योर्भिलितयो-
रप्यसामर्थ्यात् । न हि एकेनान्वेनाद्वयमार्गे बहुभिरपि द्वयुं शक्यते । प्रस्त्रेकं वा सिकता-
सौलदानासमर्था मिलिता अपि तत्समर्था भवन्ति । तस्माद्बुधयपक्षप्रतिपादितदोपप्रसङ्गात्
द्वाष्यामपि न कथचिद्दुत्पत्तिसंभवः ॥

इति अपरोभयबनितमहेतुजनितं वा तत्त्वतो न किञ्चिदस्ति । तस्मात् परमार्थतोऽनु- ८
त्प्रभानिहृदस्त्रभावं भायार्थाचिप्रतिविम्बप्रतिब्रुक्तासमं प्रतील्यसमुपानं सभावशृण्यमेव सर्वं
विश्वामाभासते । न तु पुनरिदंप्रत्ययतामात्रं सांख्यमिह निषिद्धते । यदुक्तमत्र भगवता
शालिस्ताम्बस्त्रे—

तत्र कर्यं प्रतील्यसमुपादं पश्यति ! इहोकं भगवता-य इमं प्रतील्यसमुपादं
सततसमितं निर्जीवं यथावदविपरीतमजीवमजातमभूतमहृतमसंस्कृतमप्रतिवेष्मनालभ्यनं १०
शिवमभयमनाहर्यमव्ययमन्युपशमस्त्रभावं पश्यति, स धर्मं पश्यति । यस्तु एवं सततसमितं
निर्जीवम्—इवादि पूर्ववद् यावत्—अन्युपशमस्त्रभावं पश्यति, सोऽनुत्तरधर्मशरीरं मुद्दं
पश्यति । [आर्यवर्मभिसमये सम्प्रगङ्गानाद्युपनयेनैव ॥] । प्रतील्यसमुपाद इति कस्मा-
द्युष्यते ? सोऽनुकूः सप्रस्त्रये नाहेतुको नाप्रत्यय इत्युष्यते । पेयार्थं । अथ च पुनरयं प्रतील्य-
समुपादो द्वाष्यां कारणाम्बासुप्तयते । कलभाष्यां द्वाष्यां कारणाम्बासुप्तयते ! हेतुप- १६
५७७
निवन्धतः प्रत्ययोपनिवन्धतश्च । सोऽपि द्विविधो द्वष्टव्यः—वायुशास्यानिकश्च । तत्र वायुस्य
प्रतील्यसमुपादस्य हेतुपनिवन्धः क्तमः ! यदिदं वीजादकुरुः, अकुरात् पत्रम्, पत्रात्
काण्डम्, काण्डाकालम्, नालादण्डः, गण्डाद्रूषम्, गर्भच्छूकः, शक्तात् पुष्पम्, पुष्पात्
फलमिति । असति वीजेऽकुरो न भवति, यावदसति पुष्पे फले न भवति । सति तु वीजे
अकुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । एवं यावत् सति पुष्पे फलस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । तत्र वीजय- २०
नैवं भवति—अहमकुरमभिनिर्वैतेयामीति । अकुरस्यापि नैवं भवति—अहं वीजेनाभिनिर्वैतित
इति । एवं यावत् पुष्पस्य नैवं भवति—अहं फलमभिनिर्वैतेयामीति, फलस्यापि नैवं भवति—
अहं पुष्पेणाभिनिर्वैतितमिति । अथ पुनर्बीजे सुति अकुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति प्रादुर्भावः । एवं
यावत् पुष्पे सति फलस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति प्रादुर्भावः । एवं वायुस्य प्रतील्यसमुपादस्य
हेतुपनिवन्धो द्वष्टव्यः ॥ १८

कर्यं वायुस्य प्रतील्यसमुपादस्य प्रत्ययोपनिवन्धो द्वष्टव्यः ! षण्णां धातूनां
समवायात् । कलभेषां षण्णां धातूनां समवायात् ! यदिदं पृथिव्येजोवाष्वाकाशाक्षतुमम-
वायात् वायुस्य प्रतील्यसमुपादस्य प्रत्ययोपनिवन्धो द्वष्टव्यः । तत्र पृथिवीधातुवीजस्य
संधारणकृत्यं करोति । अन्वातुर्बीजं खेहवति । तेजोवातुर्बीजं परिपाचयति । वायुधातुर्बीज-
मभिनिर्वृत्तिमि । आकाशवातुर्बीजस्यानावरणकृत्यं करोति । ऋतुरपि वीजय परिणामनाकृत्यं ३०
करोति । असत्तु एष प्रस्त्रेषु वीजादकुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । यदा वायुश्च पृथिवी-
धातुरविकलो भवति, एवमसेजोवाष्वाकाशाक्षतुधातवश्च अविकला भवन्ति, तदा सर्वेषां

समवायात् वीजे निरुप्यमाने अकुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । तत्र पृथिवीधातोर्नेंव भवति—अहं वीजस्य संधरणाकृत्यं करोमीति । एवं चावद्गतोऽपि नैव भवति—अहं वीजस्य परिणामनाकृत्यं करोमीति । अकुरस्यापि नैव भवति—अहमेभिः प्रलयैर्जनित इति । अयु पुनः सम्पु पतेषु वीजे निरुप्यमाने अकुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । स चायमङ्गुष्ठो न लग्नकृतो न परकृतो नोमयकृतो नेतरनिर्भिस्तो न कालपरिणामितो न प्रकृतिसंभूतो न चैककरणाधीनो नायदेहु-समुपच । पृथिव्येऽपेत्रावाक्याशक्तुसमवायात् वीजे निरुप्यमाने अकुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति । एवं बाह्यस्य प्रतीत्यसमुपादाद्य प्रलयोपतिवृत्यो द्रष्टव्यः ॥

१५०

तत्र बाह्यः प्रतीत्यसमुपादः पञ्चमिः कारणैर्दृष्टव्यः । कर्तृमैः पञ्चमिः । न शास्त्रततो नोच्छेष्टतो न संकान्तिः परीच्छेदुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तिः तत्सद्वानुप्रब्रह्मत्वेति । १० कर्यं न शास्त्रतत इति । यस्यादन्योऽकुरोऽन्यद्वीजम्, न च यदेव वीजं स पक्वाङ्गुष्ठः । अयवा पुनः—वीजं निरुप्यते, अकुरस्योपचरते । अतो न ज्ञास्ततः । कर्यं नोच्छेष्टतः । न च पूर्वनिरुद्धारीजादङ्गुरो निरुप्यते, नायनिरुद्धारीजात्, अपि च, वीजं च निरुप्यते, तस्मिन्नेव सम्येऽकुर उपचरते, तुलादण्डेजामावनामवद् । अतो नोच्छेष्टतः । कर्यं न संकान्तिः । विसद्गो वीजाङ्गुष्ठ इति । अतो न संकान्तिः । कर्यं परीच्छेदुतो १५ विपुलफलाभिनिर्वृत्तिः । परीच्छीजमुप्यते, विपुलफलान्यभिनिर्वैयतीति । अतः परीच्छेदुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तिः । कर्यं सत्सद्वानुप्रब्रह्मत्वेति । यदादौ वीजमुप्यते तादादौ भलमभिनिर्वैतपतीति । अतस्याद्वानुप्रब्रह्मत्वेति । एवं बाह्यः प्रतीत्यसमुपादः पञ्चमिः कारणैर्दृष्टव्यः ॥ इति ।

आप्यामिकस्तु प्रतीत्यसमुपादः पूर्वमेव विस्तरेण प्रतिपादितः । इहापि योजयितव्यः । २० एवं परमार्थविचरे सांहृतप्रतिगिर्दमेव ॥

१५०

नहु भावा नात्यन्तासंविनो भवति । अपि तु हेतुप्रस्थयबलादनागतादध्यनो वर्तमानमध्यानमगच्छन्ति, वर्तमानात् पुनरनिलयतावलादतीतमध्यानं गच्छन्ति । इत्येवसमुपाद-स्थितिविनाशाव्यपदेशः । प्रतीत्यसमुपादोऽपि यथादेवं संगच्छते इति खेकाल्यवादिमत-माशङ्क्याह अन्यत इत्यादि—

२५

अन्यतो नापि चायावं न लिखति न गच्छति ।

अन्यतो देशकालात् । नायातं नागतं किंचित् । नायागते सद् वर्तमानादध्यनः काचिद्गच्छति । नापि तेनैकस्यभावेन काचिदित्तिष्ठति । तपादि—यदि अनागतादध्यनो वर्तमानमागच्छेत्, वर्तमानादा अतीतम्, तदा संस्कृतमपि नित्यं स्यात्, सर्वदा विघमानस्यात् । नानिलं नामास्ति, स च धर्मो न च नित्यः हति कथमेतत् सेस्थति ।

३०

अथ पूर्वापरकालयोः कालित्रशून्यतया धर्मत्वं अज्ञात्य विशेषः । तथा हि यदा असंग्रासकारितः कृत्यं न करोति, तदा अनागतोऽभिवीयते, यदा करोति तदा प्रत्युपचारः, यदा तु कृत्याक्षिष्ठेतः तदा अतीत हति विशेषः । एतदपि न किंचित् । तेनैवावना तस्यैव

तदापि सद्गावात् कारित्रमपि कर्तं न सादिति वक्तव्यम् । प्रस्यान्तरपेशापि नित्यमवस्थितरूपस्य न संभवति । कारित्रशून्यस्य च वस्तुते अब्दिविषयाणादीनामपि नस्तप्रसङ्गः । कारित्रं वा कथमतीनमनागतं प्रत्युत्पन्नं च उच्यते ? किं तदपरकारित्रसद्गावात् स्वयमेव वा ? पूर्वकं अनवस्थानम्, पाषाण्ये च धर्मस्यापि स्वयमनीतस्वादिव्यवस्थायां न किञ्चिद् क्षीपते । यदि च यथा वर्तमानं द्रव्यतोऽस्ति, तथा अतीतमनागतं चास्ति, तदा नैवम् । ५ स्वभावेन सतो धर्मस्य कर्तव्यन्वयनेष्व भावता ! किमस्य पूर्वे नासीत् यस्याभावादजात इत्युच्यते ! किं च पश्चात्तालिं यस्याभावादिनष्ट इति ! तेनैव चात्मना पूर्वपरकालयोरवस्थाने वर्तमानबद्युपलभ्यादिप्रसङ्गः । तस्माद्भूतव्यावादमनधर्मतो न संपाद्यते कथंचिदपि अव्यययोगः, तस्याभ्युपगमते नातीतादिसद्गावः । तदयमन्तं संप्रहस्तोऽस्ति—

स्वभावः सर्वदा नास्ति भावे नित्यश्च नेष्यते ।

न च स्वभावाद्गावोऽन्यो व्यक्तमीश्वरवेष्टितम् ॥ इति ॥

10

यदप्युच्यते—अस्यतीतं कर्म, अस्यनागतं फलम्, इति सूत्रवचनादस्यतीतादिभावः, तदपि हेतुप्रलापवादे तद्विष्णितिपेधार्थमुक्तं भगवता—अस्यतीतम्, अस्यनागतम्, इति । अतीतं तु यदभूतपूर्वसुप्तस्य विनष्टम्, अनागतं यत् सति हेतौ भविष्यति । एवं हि हेत्वायस्तीत्युच्यते, अस्तिशान्दस्य निपातत्वाद् कालत्रयवृत्तिम् । इत्यं च एतदेवं १५ यत्परमार्थशून्यतायामुक्तं भगवता—

चक्षुर्भिस्त्र उत्पथमार्ण न कुत्सिदगच्छति, नित्यमार्ण न किञ्चिद् संनिचयं १५३
गच्छति । इति हि भिक्षुः चक्षुरभूत्वा भवति, भूत्वा च प्रतिबिगच्छतीति ॥

यदि च अनागतं चक्षुः स्यात्, नोक्तं स्यादभूत्वा भवतीति । तस्मान्नाभ्यसंकान्ति-रति । यदि चैवम्, न कुत्सिदगमनम्, किञ्चिद् गम्नं वा प्रह्लायते, प्रतिभासमानस्य २० च प्रत्युत्पन्नस्य न रूपं किञ्चिद्विचारेणावतिष्ठते, तदा—

मायातः को विशेषोऽस्य यन्मूर्दैः सत्वतः कृतम् ॥ १४३ ॥

मायातः ऐन्द्रजालिकनिर्मितहस्त्यादिरूपाय अपि निःस्वभावतया विशेषो नैव किञ्चित् अस्य हेतुप्रत्ययोपजनितस्य वस्तुसुप्तस्य परिदृश्यमानस्य ॥

कर्तं न विशेषः ! पुनरिदमेव व्यक्तीकुर्वन्नाह मापयेत्तादि—

मायाति निर्मितं यज्ञ हेतुभिर्वच निर्मितम् ।

आयाति वक्तुः कुत्र याति चेति निरुप्यताम् ॥ १४४ ॥

25

मायाशब्देनात्र मायानिर्माणहेतुविज्ञानादिविशेषे उप्यते कारणे कार्योपचारात्, हेतोरपि मायास्वभावताप्रतिपादनार्थम् । तथा निर्मितम्, यज्ञ वस्तुरूपं मायाहेतुना माया-२० स्वभावेन यद्विचिनिमिति यावत् । यज्ञ अन्यदस्तुरूपं हेतुमिः लोकप्रसिद्धैः कारणेऽनितम् । परस्परसमुच्चयार्थं चक्षुरदृश्यम् । आयाति आगच्छति । तन्मायानिर्मितं हेतुनिर्मितं वा वस्तु-

१५४

रुपं कुतः कस्मात् ? कुप्र याति च, दिनहै सत् क पुनरेतद् गच्छति ? इलेवं निरूप्यता
मृश्मेश्विकया विचार्यताम्, यदि तस्य कुतक्षिदगच्छति कचिद् गच्छति वा उपलभ्यते ॥

ननु च । यदि हेतुप्रस्तयसामर्थ्योपजनितं वस्तुरूपम्, तदा कथमिव अलीकं
स्यात् ? अत एव अलीकमिल्याह यदन्येत्यादि—

* यदन्यसंनिधानेन दृष्टं न तदभावतः ।

प्रतिविन्द्वसमे तस्मिन् कृतिमे सत्यता कथम् ॥ १४५ ॥

दद् वस्तुरूपसन्यस्य हेतुप्रस्तयस्य संनिधानेन दृष्टुपलभ्यम्, न तदभावतः, तस्य
अन्यस्य अभावतः न दृष्टम्, तपार्थीनदृतित्वात् । प्रतिविन्द्वसमे प्रतिविन्द्वेन आदर्श-
मण्डलप्रतिभासिना मुखादिसाद्वयेन दृत्ये । यथा मुखादिविन्द्वादशर्मण्डलादिसंनिधानेन
१० प्रतिविन्द्वं प्रतिमासते, तथा वस्तुरूपमपि वेतुप्रस्तयसंनिधानयोरिति । एवंभूते वस्तुरूपे
कृत्रिमे परायतदृतितया अस्तामार्विकं सत्यता अमृषार्द्धता कुतः ? नैव युज्यते । न हि
प्रतोपनिधिस्खभावानामकृत्रिमता युक्ता । तदुक्तम्—

हेतुतः संभवो येऽन तदभावान सन्ति ये ।

कथं नाम न ते स्पष्टं प्रतिविन्द्वसमा भलाः ॥ इति ।

[युक्तिपटिका—]

P ५४ १५ तस्मान् हेतुप्रस्तयोपजनितं किञ्चित् परमार्थसदस्ति । न च हेतुप्रस्तयानां सामर्थ्यं
कर्तिदपि परमार्थतः संभवति ॥

तथाहि—सपरोमयाभ्यहैतुभिर्विद्वानो वा भावः क्रियेत, अविषमानो वा, उभय-
स्तमाको वा ? तत्र न विषमानः क्रियते इत्याह विद्वानस्येत्यादि—

२० विषमानस्य भावस्य हेतुना किं प्रयोजनम् ।

विषमानस्य कारणव्यापारात् प्रागेव सख्यावस्य हेतुना कारणेन किं प्रयोजनम् ?
कार्यस्य निष्पत्त्यकर्तव्या निर्वर्लेखसमावाहात् हेतुव्यापारस्यानुपयोगात् । द्वितीयं विकल्प-
मधिकृत्याह अपापीस्यादि—

अथाप्यविद्वानोऽसौ हेतुना किं प्रयोजनम् ॥ १४६ ॥

८६ अथापीति प्रकारान्तरशोतने । अविषमानोऽसौ न सख्यावः । तर्हि हेतुना किं
प्रयोजनम् ? तदापि न हेतुना किमपि प्रयोजनमद्दि, तत्राप्यसत्सभावतात् हेतु-
व्यापाराभावात् ॥

स्यादेतत्-यदि नाम विषमानस्य निष्पत्त्यकर्तव्याभावात् न हेतुना किमपि
प्रयोजनम्, अविषमानस्य तु किं न भवतीत्याह नाभावस्येत्यादि—

३० नाभावस्य विकारोऽस्ति हेतुकोटिङ्गतैरपि ।

P ५५ न अभावस्य अविषमानस्तमावस्य विकारोऽस्ति, अन्यथात्वं भावस्यभावता अस्ति,
नीरूपतया तस्यापि कर्तव्याभावात् । हेतुकोटिङ्गतैरपि, आसां तावद् हेतुनाहैतुसहै,

हेतुना कोटिशतैरपि, तस्य निःसभावतया केनचिदपि विकारपितुमशक्त्यात् । मा मत्वम् विकारः, मावस्तमावता केवलमस्यास्तु चेदप्राह तदकस्य इति—

तदवस्थः कर्तुं भावः

तदवस्थोऽपरिस्थकाभावस्तमावतः नैव भावः स्यात्, नामाव एव भावो भवति, केवलममावस्तमावतानिनृती भावस्तमावो भवति । अप्राह—

को वाच्यो भावां गतः ॥ १४७ ॥

यदि न प्राग्भावो भावस्तमावो भवति, को शा तर्हि अभावादन्यः अपरः भावताम्, अभावस्तमावतां परिस्थय भावस्तमावां गतः ! नान्यः कविष्ठित् प्रतीयते, कारणस्य कार्यस्तमावतयाः पूर्वमेव प्रतिविद्वत्यात् ॥

स्यादेतत्—नान्यः कविष्ठितो भवति, कि तर्हि प्राग्भावस्य भावविरोधिनः सद्ग्रावा- १० चदा भावो न भवति, पश्चात् पुनर्स्तमिनपगते भवत्येत्प्राह—

नाभावकाले भावश्चेत्कदा भावो भविष्यति ।

नाभावकाले अभावस्तात्समये न भावश्चेत्, यदि भावो न भवति, कदा भावो भविष्यति ? अभावकाले भावस्यानुत्पत्तिचेत्, न कदाचिद्ग्रावस्योऽस्यानं स्यात्, अभावेन विरोधिना सदा ग्रोष्टीकृत्यात् । तेनेवत्पथमानेन भवेत अभावस्य विनाशो भविष्यतीति १६ ऐदाह—

नाजातेन हि भावेन सोऽभावोऽपगमिष्यति ॥ १४८ ॥

यावदसौ भावो न जायते, तावदभावस्य विनाशो नास्त्वेच । हिर्यस्मात् । तस्मात्, न अजातेन अनुपत्तेन भावेन सोऽभावः प्राग्भावस्य अपगमिष्यति निर्वत्यिष्यते ॥

ब्रह्मापि स्यात्—मा अपगच्छतु नाम अभावः, तस्मिनपगते एव भाव उत्पत्ते । १० उत्पत्ते च भावे भावाभावयोः परस्परपरिहारात्, पश्चादभूतः स्वप्नमेव अपगमिष्यतीत्याह न चेत्प्रादि—

न चानपगतेऽभावे भावावस्तरसंभवः ।

भवत्येव क्रमः, यदि पूर्वं भाव एव भवेत् । न चेतदक्षिणि । चो यस्मात् । न चैव अनपगते अनिवृत्ते अभावे भावस्यावस्तरः अवकाशः, तस्य संभवः । भावोपत्तिविरोधिनः २५ अभावस्तैव भावात् । कारणेनैव तदभावो निर्वत्यिष्यते चेत्, न । कारणस्य कार्योऽपश्चेव व्यापारात् । कार्यमुत्पादयेव तदभावमपि निर्वत्यतीति चेत्, उत्पादयस्तेव कार्यम्, यदि तत्तिरोधिनोऽभावादुत्पादयितुं क्षमते । न च तस्मिन्प्रतिहतसामर्थ्ये तत्कार्यमुत्पादयितुं क्षमते । न च कारणेन तदभावस्य विरोधः, कारणकालेऽपि तस्मावभावस्य मावात्, सत्त्वावस्थानात् । तस्माद्वाक्यात्मनि अभावात्मनि वा कार्ये न कारणस्य व्यापारो युज्यते । १० उत्पादयनुभवपक्षे च प्रश्नेकपञ्चनिषेधादेव कारणव्यापारस्य निषेधः कृतो भवतीति द्रष्टव्यम् । नापि तयोः संभवोऽस्ति । विरोधिनोरेकत्र एकदा विविप्रतिवेचयोर्मावायोगात् । तदुक्तम्—

न समुपष्टे भावो नाप्यसन् सदसन्च च ।
न स्तो नापि परतो न हाम्यां जायते कथम् ॥ इति ।

[चतुः—२.१३; ३.९]

एवं तावभावस्योग्यतिः परमार्थतो न कर्त्तव्यदिपि संगम्यते । नापि कर्त्तव्यितुपत्त्वस्य
५ सत्त्वभावस्य निहितिर्युक्ते इलाह भावश्वेत्यादि—

भावभावतां नैति द्विस्वभावप्रसङ्गतः ॥ १४९ ॥

पूर्वप्रेष्ठशक्तारः । यथा अभावो मावता नैति, तथा भावश्च अभावता नैति, गच्छति ।
कुतः ! द्विस्वभावप्रसङ्गतः । भावस्य सतः यदा अभावश्चभावता भवति, तदा च एकस्यैव
वस्तुनः द्वयोः स्वभावयोः प्रसङ्गः स्यात्, एकस्यैव भावाभावरूपत्वात् । न च मावतां
१० परिलक्ष्य अभावरूपतां पातीति वस्तुसुचितम् । तदा च भावस्यैवाभावात् कोऽभावरूपतां
पातीति न विद्यते । न च सत्त्वभावस्य पारमार्थिकत्वे निरक्षिर्युक्ता, पारमार्थिकत्वस्य
अभावप्रसङ्गात् ॥

इत्यं भावस्योत्पादविनाशयोः परमार्थोऽगावं प्रसाप्य उपसंहरनाह एवमिष्यादि—

P 588

एवं न च निरोधोऽस्ति न च भावोऽस्ति सर्वदा ।

१६ एषमुक्तक्रमेण उत्पादविनाशयोगात् । चो हेतौ । यस्मात् निरोधोऽस्ति, न
विनाशोऽस्ति, [न च भावोऽस्ति,] न वस्तुसञ्चमलिति । चः समुच्चये । सर्वदा सर्वसिन्
काले । “उत्पादादा तथागतानामनुपादादा तथागतानां स्थितैवैषा धर्माणां धर्मता धर्मसमता
धर्मसिविता धर्मनियामता धर्मधातुः तथता अवित्तयता” । इत्यादिवचनात् । यत एवम्—

अजातमनिरुद्धं च तस्मात्सर्वमिदं जगत् ॥ १५० ॥

२० अजातमनुपत्तम् । अनिरुद्धं च विनाशं परमार्थतः । तस्मादुत्पादविनाशाभावात्
पूर्वोकात् । सर्वमेषम् । इदं निःखभावतास्मानाधिकरणं जगद्विष्वं सत्त्वमावनलोकसंक्षिप्तं
सच्चाचरं वा । मायोत्पादनिरोधवद् व्यवहारवशात् उनक्त्यादनिरोधी स्तः । एतेज सहित-
सम्बन्धान्विषेभ उक्तः । धर्मसंगीतौ चैतदुक्तम्—

२५ तथावा तथेति कुलपुत्र शून्यतायाः एतदधिवचनम् । सा च शून्यता नोत्पष्टते न
निरुद्धते । आह—यदि एवं सर्वधर्माः शून्या उक्ता भगवता, तद् सर्वधर्मा नोत्पत्त्वन्ते, न
निरोत्पत्तन्ते । निरारम्भो बोधिसत्त्वः । आह—एवमेतद् कुलपुत्र, यथाभिसंबुद्धसे । सर्वधर्माः
नोत्पत्तन्ते, न निरुद्धते । आह—यदेतदुक्तं भगवता संकृता धर्मा उत्पत्तन्ते निरुद्धते च
इत्यस्य तथागतभाषितस्य कोऽभिप्रायः ॥ आह—उत्पादनिरोधाभिनिविषः कुलपुत्र लोक-
संनिवेशः । तत्र तथागतो महाकाशणिको लोकस्य त्रासपदपरिहारार्थं व्यवहारवशादुक्तवान्—
३० उत्पत्तन्ते निरुद्धते च । न चाप्र कर्त्यचिद्दर्मस्य उत्पादो न निरोधः ॥ इति ॥

P 589

तस्मात् सर्वधर्मा अनुत्पन्नानिहृदयभावतया आदिशास्त्राः प्रकृतिपरिनिर्वृत्ताः । इति जगतो निःखभावतयां तदन्तर्गतान् नरकादिगतीनामपि निःखमात्रैवेष्युपदर्शयन्नाह खप्तेभादि—

स्वप्नोपमात्मु गतयो विचारे कदलीसमाः ।

स्वप्नेन उपमा तुर्यं चासां ताः तथोक्ताः । तुर्यधारणे । स्वप्नोपत्थस्यभावगतयः । नरकप्रेततिर्यग्नुभृदेवानां सभागतविशेषाः । एवा स्वप्ने देशान्तरादिगमनागमने सुख-हुःखाणुभृतं च, तथा अनधिगतपरमार्थतत्त्वं नरकादिषु वेदितव्यम्, न तु तत्त्वतः । कथम्? विचारे कदलीसमाः । हेतुपदमेतत् । सर्वधर्माणां निःखभावतया विचारे विभर्ते सति यस्मात् कदलीसमाः कदलीविजिःसाराः गतयः, तस्यादित्यर्थः । एतेन यथोक्तं प्राक् [३-४७]—

10

मायैवेयमतो विमुष्ट इट्य ब्राह्म-

द्वादि, तदपि प्रसाद्योपदर्शितं भवति । यतश्च अनुत्पन्नानिहृद्वाः सर्वधर्माः, अत वाह निर्वृतेभादि—

निर्वृतानिर्वृतानां च विशेषो नास्ति वस्तुतः ॥ १५१ ॥

निर्वृताः ये सर्वविद्यप्रवृत्ताणां द्विनिर्मुक्तसर्ववन्वनाः । अनिर्वृताः ये रागादिकेशपाशा- १५ यत्थितिसंवतयः संसारचारकान्तर्गताः । तेषामुभयेषामपि विशेषो भेदो नास्ति, न संभवति । कुतः! वस्तुतः परमार्थतः सर्वधर्माणां निःखभावतया प्रकृतिपरिनिर्वृतत्वात् । संकृता पुनरादिएव विशेषः, इत्यनेकधा प्रतिपादितम् । अत एवाह—

बुद्धानां सत्त्वभावोक्त येनाभिज्ञत्वमर्थतः ।

वात्मनश्च परेषां च समला तेन ते मता ॥ इति ॥

20

[चतुः—३-४०]

इति परमार्थतत्त्वापरिहृतानानिमित्याभिनिवेशादारोपितजग्नाल्मुपकस्य आत्मनैव आत्मानमाकृत्यनि बालजनः इत्युपदर्शयन्नाह एवमित्यादि—

एवं धृत्येषु धर्मेषु किं लक्षणं किं हृतं भवेत् ।

सत्त्वः परिमूर्तो वा केन कः संभविष्यति ॥ १५२ ॥

25

कुतः सुखं वा हुःसं वा किं मियं वा नित्यप्रियम् ।

का एष्या कुत्र सा कृत्या मृग्यमाणा स्वभावतः ॥ १५३ ॥

विचारे जीवलोकः कः को नामात्र मरिष्यति ।

को भविष्यति को भूतः को बन्धुः कत्य कः सुहृत् ॥ १५४ ॥

२५१

एवं प्रतिपादितन्यादेन शृण्येषु निःखभावेषु धर्मेषु किं लक्षणम्, किं कुत्थित् प्राप्तं यद्याभेषु प्रहृष्यन्ति! किहतम्, किमपहृते केन कस्यवित् भवेत्, यद्याभापहोरण प्रकृत्यन्ति?

सञ्जुतः पूजितः, परिमूतः अपहृतो वा केन कः संमिष्यति ? वस्तुत्वमावाभावे न कश्चिद्
केनविदिर्शर्पः ॥

कुतः सुखहेतोरभावात् सृष्टं वा, कुलो दुःखं वा दुःखहेतोरभावात् ? अन्योन्यसमु-
च्छयार्थ उभयत्र वाशब्दः । यद्माहिपरिहारार्पणायासः कियते । किं प्रियं वा किं बहुमं
वा ? ग्रीयरूपतयाः कल्पितवात् । क्लिमप्रियं किमप्रिलपणीयम् ? अप्रियमपि न परम-
र्पतः किंचिद् विष्णे, इति किमर्द प्रियग्रिवस्येगविषेषार्थं प्रथाः कियते ? का तृष्णा
यथा लाभार्थं तृष्णति जनः ? कुत्र सा तृष्णा, क पुनराप्नुश्यने वस्तुनि तृष्णा ?
मूर्यमाणा स्वभावतः, अन्विष्यपाणाः स्वरूपतः । तत्रिष्यपत्यभावात् निर्विष्यतया तस्या
अप्यमयः, यदशात् तत्र, कर्म समुच्चियते ॥

- १० विचारे परमार्पणरूपनिरूपणे सति जीवलोकः सत्त्वलोकः कः ? नैव कश्चित् ।
तदभावात् को नामात्र मरिष्यति ! जीवलोकस्य विचारेण असर्वभावावात् को नामात्र
जीवलोके मरिष्यति, उपरतजीवेतन्दियो मविष्यति ! को भविष्यति, क उत्पत्यते ? को भूतः
पूर्वमुत्पन्नः ? हस्तीतादिव्यवहारः कल्पनिक एव । को वस्तुः, कः खजनः ? कस्य कः
सुदृश, किं मित्रं कल्प्य ! औत्रेति सर्वत्र योजनीयम् । यदभिष्वद्वेष अद्वाशलमपि न गव्यते ?
- ११ एवं स्वभावशून्यत्वात् कल्पनास्मरोपितमेव तत्त्वमित्याह सर्वमित्यादि—

सर्वमाकाशसंकाशं परिगृह्णन्तु मदिधाः ।

प्रकृत्यन्ति प्राप्यन्ति कलहेतुवहेतुभिः ॥ १५५ ॥

- सर्वमेतदुकम्, अन्यज्ञ । आकाशसंकाशं समारोपिततत्त्वशून्यत्वादकाशकल्पम् ।
परिगृह्णन्तु अविद्यमानमेव तु सरूपमारोप्य मदिधा इति ग्रन्थकारः आत्मानमेव निदर्शनं
५ करोति । माद्याः अपरिक्लातपरमार्थतरथा बालजनाः असदित्काङुलितवेतसः प्रकृत्यन्ति,
मिष्याभिनिवेशात् कोपं यान्ति । प्राप्यन्ति अलीकलाभयोगाद् प्रशुदिता भवन्ति । कैः ?
कलहेतुवहेतुभिः कलहेतुभिः दिवादहेतुभिः, उत्सवहेतुभिरानन्दहेतुभिः यथोगम् ।
१० तत्त्वादनधिगतपरमार्थतरथा: साङ्गत्यमेव वल्लुरूपं सत्त्वतयाभिनिविद्या: सर्वमेतत्त्वमन्तो, न तु
परमार्थेदिनः इति । तदुकम्—

- १५ एतावचेव वेष्यं यद्युतं संकृतिः परमार्थः ; तत्र भगवता शून्यतः सुदृशं सुविदितं
मुक्ताकाशात्कृतम् । तेन सर्वज्ञ इत्युप्यते । तत्र संवृतिलोकाव्यावातस्तथगमेन दृश्य । यः पुनः
परमार्थः, सोऽनभिलाप्यः अनावेशोऽविज्ञेयः अदेवितः अप्रकाशितः, यावत् अक्षियः अकरणः,
यावत् न ल्लासो नालाभो न दुःखं न सुखं न यशो नायशः न स्वर्ण नारूपमित्यादि ।

२० तत्र जिनेन जनस्य कृतेन

संवृति देवित योकुहिताय ।

येन च गम्भुगतस्य सकृतशे

संजनयीह प्रसादमुखाय ॥

1 A citation from Pitaputrasamāgama; see under 9, 2.

संहृति प्रह्लादी नरसिंहः
पश्चतयो भणि सत्यगणानाम् ।
नरकातीक्ष्ण तैव च प्रेतान् ।
आसुरकाय नरांक्ष बर्हक्ष ॥
नीचकुलां तथ उष्टकुलांक्ष
आत्मकुलांक्ष दरिद्रकुलांक्ष ॥ इत्यादि ॥

इदमपि तत्त्वानधिगमस्य फलमित्याह शोकायासैरित्यादि—

शोकायासैर्विद्याद्यभ्य भिधश्छेदनमेदनैः ।
यापयन्ति सुकृच्छ्रेण पापैरात्मसुखेच्छ्रवः ॥ १५६ ॥

पुत्रकल्पादिविप्रयोगकृताः शोकाः । सुकृद्वयप्राप्तिपरिहारमित्यपरिश्राम आयासाः । १०
हीः शोकायासैर्मैद्याः यापयन्ति सुकृच्छ्रेणति संबन्धः । विपदेष्व वाभस्त्कारादिविषदै-
दीर्घनस्यैः । मिष्यस्तेदनमेदनैः, मिथः परस्तरं देवदनानि कर्त्तवरणशिरोनाइकाकर्णप्रमूली-
नाम्, मेदनानि बाहुजहोहवक्षःपार्थेद्वादीनाम् । चकारोऽनुवर्तते । तैर्देवदनमेदनैश्च
यापयन्ति, कालप्रसेप आत्मसंस्कारान् क्षपयन्ति । सुकृच्छ्रेण महत्य कैवल्यं चिन्तुव्या-
यनानवसनाः । किञ्चूलाः सन्तः ? पापैरात्मसुखेच्छ्रवः, पापैरकुशलैः कर्मभिः, आत्मनः । १५
स्वस्य सुखेच्छ्रवः सुखामिलवशणरीतिः ॥

तथाविधेष्व समाचारविद्यापैष्व—

मूलाः पतन्त्यपायेषु दीर्घतीव्रक्षयेषु च ।

मूलाः जीवितेन्द्रियविमुक्ताः । पतन्ति गच्छन्ति अपायेषु नरकायेततिवैश्च । किं-
भूतेषु ? दीर्घतीव्रक्षयेषु च, दीर्घी चिरकालभाविनी, तीव्रा जलिदृसहवेदनीयतिपाकत्वात्, ३०
व्यष्टा येष्वपायेषु ते तपोकाः, तेषु च । चकार उक्तमसुखये मिजकमेवा । केन प्रकारेण-
स्याह आगत्यागसेव्यादि—

आगत्यागस्य सुगतिं भूत्वा भूत्वा सुखोचिताः ॥ १५७ ॥

सुखसंवर्धिता भूत्वा भूत्वा । क्षयम् ! आगत्यागस्य सुगतिम्, शोभनां देवमनुष्य-
गति ग्राप्य ग्राप्य ॥

पुत्ररपि तथाभूतानां दुःखपरंपरासागरनिमत्यनोन्मज्जनमादर्दश्यनाह भज इत्यादि—

भये बहुप्रावद्य तत्र चात्मत्त्वभीहशम् ।

तत्रान्योन्यविगोप्य न भवेत्तत्त्वभीहशम् ॥ १५८ ॥

मे संसारं कामरूपारूप्यस्यामे नहुप्रपातश्च बहुतर उपशातश्च । तत्र चात्मत्त्व-
भीहशम्, तत्र च भवे प्रपाते वा अत्तत्त्वभीहशं च्यामोहविनिमित्यमेताह गं सर्वजनसाक्षात्मणं ३०
यथाविधे प्रतिपादितं परिदृश्यमानं वा । तत्रान्योन्यविरोधाद्य, तत्र एवंविधे अतात्मे सति

अन्योम्यविरोधः परस्परादिप्रतिपत्तिः । केन कारणेन न भवेद्वत्त्वमीदशमिति । तस्माहसु-
रूपमेतादशमनेकाकारसमारोपात् ॥

२ ५६

तत्र चानुपमालीका अनन्ता दुःखसागराः ।

तत्र च एवमपि । अनुपमाः तदपसदशादुवाभावादुपमातुमशक्याः । लीका
जलुम्बेदनाः । अनन्ता अनविदिकालविषयकलया अपर्यन्ता वा दुःखानामतिविपुलतया
महायानमनश्चिगम्य निष्ठरीतुमशक्यत्वाद्, सागराः । तथापि कर्त्तव्यं महता वीर्येण
कुशलपक्षोपचयात् भूयसा कलेन सुगति प्राप्य क्षमयितुं शक्यन्ते इत्यत आह तत्रैव-
मिश्रादि—

तत्रैवमस्यबलता तत्राप्यस्यत्वमायुषः ॥ १५९ ॥

१०

तत्रापि जीवितारोग्यव्यापारैः क्षुद्रमश्रमैः ।

निद्र्योपद्रवैर्लभसंसौर्निष्टलेत्साधा ॥ १६० ॥

दृष्टेवायुर्बहस्याद्यु विवेकलत्र दुर्लभः ।

२ ५७

तत्र तथारूपे समावेशे एवं परिदृश्यमानरूपा अस्यबलता । हीनवीर्यतेति यावद् ।
तत्राप्यस्यत्वमायुषः । तत्रापि एवंभूते सत्यपि । अस्यत्वं स्तोत्रत्वम्, आयुषः आयुषःसंरक्षा-
१५ राजाद् । तत्रापि जीवितारोग्यव्यापारैः क्षानाम्यञ्जनप्रभृतिमिः । आरोग्यस्य आरोग्याय वा
रोगोपशमाय व्यापारैः विवेषण कटुतिक्लैवद्यक्षयापानादिमिः । कुशलोपार्जनमन्तरेण
वृष्टा चैव आयुर्बहस्याद्यु इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तथा क्षुद्रमश्रमैः, क्षुद्र बुमुक्षा, इमो
ग्लानिः, अमो मार्गसिदादि, तैः । निद्रया उपद्रवैः, निद्रया स्प्रेन, उपद्रवैर्हस्योप्रास-
विहेठनादिकृतैः सरीसुपञ्चालमृगदंशमशक्तादिकृतैः वधमधनताडनादिलक्षणैः । तथा बाल-
२० संसर्गैर्निष्टलैः, तथा बालानां पृष्ठगजनानां संसर्गैः संपर्कैः । किमूर्तैः? निष्टलैः आमोत्कर्त्तव्यादि-
संभिलप्रलापादिवद्युल्लैः । तदेति न केवलं पूर्वोक्तक्रमेण, इत्यमपि दृष्टेवायुर्बहस्याद्यु,
विष्टलमेव कुशलपक्षोपचयरहितत्वाद् आयुर्बहित याति आद्यु शीघ्रम्, असद्यापाप्रसङ्गात्
त्वतित्वेन परिक्षयात् । एवमपि वर्तमानानां विवेकस्तु सुदूर्लभः, विवेकस्तु हेयोपादेयङ्गाने
व्यासङ्गपरिलक्षणो वा, सुदूर्लभः, कारणपि अतिकृच्छ्रेणापि न लभ्यते । मवतु नाम एवम्,
२५ तथापि यदि कर्त्तव्यं समाधानं जायते, तदा कल्याणं त्यात्, तदपि नास्तीत्वाह
तत्रापीक्षादि—

तत्राप्यस्यत्वविद्येपलिवारणमासि: इवः ॥ १६१ ॥

तत्रापि भारो यदते महापायप्रपातने ।

तत्रापि एवमवस्था गतेऽपि अस्यस्त्विक्षेपः परिरीक्षितमौद्यमं तस्य निवारणं
३० निवर्तनं तस्य गतिरनुप्रवेशः कुत्सः? नैवात्मिः । तत्रापि एवमनर्थपरंपरायां स्थितानां कर्त्तव्यं
कुशलपक्षं समीक्ष्य भारो यतते महापायप्रपातने, फेशमारो देवपुत्रमारो वा यतते उपच्छते

महाप्रपातने प्रपातनिमित्तम् । अवीच्छादिनरक्षेषणार्थमिति यावत् । एवमपि कदाचित् सखरतादिषु अभिसंप्रत्यवशात् कर्त्त्वंचित् कल्याणमुपजायते इत्याह तत्रास-
न्मार्गसादि—

तत्रासन्मार्गवाहुत्यादिचिकित्सा च तु जया ॥ २६२ ॥

पुनश्च क्षणदौर्लभ्यं बुद्धोत्पादोऽविदुर्लभः ।

हेशीषो दुर्निवारधेत्यहो दुःखपरंपरा ॥ २६३ ॥

तत्र एव दशां प्राप्नोति- सम्यग्दृष्टिविएकस्य असन्मार्गस्य चार्चाकमीमासकादिपरि-
दीपितस्य बाहुत्यात् भ्रूयत्वात् विचिकित्सा सन्मार्गे विपतिश्च दुर्जया, कर्त्त्वंचिदिपि विचि-
कित्सा स्वतुं न शक्या । कर्त्त्वंचित् ह्यगतितिलभ्येऽपि पुनश्च क्षणदौर्लभ्यम्, अद्याक्षण-
विनिर्मुक्तस्य क्षणस्य दौर्लभ्यं परमदुर्लभत्वम् । १०

महार्णवयुगच्छिद्वर्म्मीत्वार्पणोपमम् । [४-२०]

कर्त्त्वंचिदितरक्षणसंभवेऽपि बुद्धोत्पादोऽविदुर्लभः, ब्रह्माना [भगवता] समस्तजगदालोक-
कारिणा सर्वदुःखनिदानभूतक्षेत्राशत्यापहृतिणामुयादः प्रादुर्भावः अतिदुर्लभः । कर्त्त्वंचित्
कर्त्त्वंचित् उद्गुच्छपुष्पाप्रायः संसारसगरोदत्पोपायभूतः । कर्त्त्वंचित् बुद्धोत्पादसंबवेऽपि
हेशीषः [जातिजागरण]दीनामोऽविच्छिन्नः प्रवाहः । स दुर्निवारः, दुःखेनापि निवार- १६
पिलुमशक्यः । इत्यहो दुःखपरंपरा । इत्येवम् । अहो हति खेदे । दुर्खल्य कष्टस्य परंपरा,
एकस्मादुःखादिनिर्गमेऽपि अपरामिन् दुःखे प्रपतनात् ॥

संप्रतमेव सखान् सुदुःखितान् समीक्ष्य कफणामेदितहृदयः परदुःखदुःखी शास-
कारः सखानां दुःखं शोचन्ताह अहो खेति—

अहो वतातिशेष्यत्वमेवां दुःखोघषार्तिनाम । ११

निपातसमुदायः खेदे । अतिशेष्यत्वमतिशयेन शोचनीयत्वम् । एषां हिताहितपरि-
शानविकलानां सखानां दुःखसागरक्षुलपरंपरानिमवनोन्मज्जनाकुलचेतसाम् । के पुनर्मी
सखाः शोचनीया इत्याह ये इत्यादि—

ये नेष्ठने सदौःखितमेवमप्यतिदुःखिताः ॥ १६४ ॥

ये सखा अविद्याद्यीकृतज्ञानलोचनाः नेष्ठने न पश्यन्ति खद्वैखित्सं सत्य २४
आत्मनो दुःखावस्थितव्यम् । एवमप्यतिदुःखिताः एवमुक्तकमेष अतिदुःखिता अशिशयेन
दुःखावस्थिताः । दुःखपर्याप्ना हति यावत् ॥

एतदनुरूपदृष्टान्तेन स्पष्ट्यत्राह क्षावेत्वादि—

क्षावत्ता क्षावत्ता यथा कथिद्विशेषाहि मुहुर्मुहुः ।

स्वसौख्यं च मन्यन्ते एवमप्यतिदुःखिताः ॥ १६५ ॥

क्षावत्ता क्षावत्ता जलायगाहनं कृत्वा इत्या यथा कथिद्विहृतमुद्दिः शीतार्तः मुखाभि-
तारी । विशेषत् प्रविशेषत् । वहिमस्मिन् । मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणं पुनः पुनर्वा । तथा एतेऽपि

सत्त्वाः स्वसौख्यित्वम् । आत्मसुखसंपत्ति च मन्यन्ते अवश्यन्ते । एवमप्यतिदुःखिताः
एवमनेन प्रतिपादितक्रमेण अतिदुःखिताः दुःखमित्वलाक्षणीकृताः ॥

अहो चत अतिबहुलतराज्ञानान्धकारकमणममीरां यदामगतमपि प्रभादं न पश्यन्ती-
त्याह अज्जरेखादि—

५ अजरामरलीलानामेवं विद्वरतां सत्ताम् ।

आयास्पन्द्यापशो धोरा: कृत्वा भरणमप्तः ॥ १६६ ॥

न विद्यन्ते जरा जीर्णता येषां ते अजराः । न विद्यन्ते ये ते अमराः । तेषामजराण-
ममराणमिव लीला विवेहितं येषां ते तथोऽकाः । तेषामेवमनया लीलया विहरता निश्चितं विचरता
सत्ताम् । आयास्पन्द्य दैविक्यन्ते लापदो निरन्तरम् । सर्वे ते दुःखहेतवः जराव्याप्ति-
१० विपत्तयः । धोरा अतीतं भरणकराः । कवमायास्पन्द्यन्ति ! कृत्वा भरणमप्तः, भरणमप्रतीकार-
परिहारं मृत्युमप्ततः पुरतः कृत्वा । एतद्वेषं राजेवादकास्त्रे—

P 801

तद्वया महाराज चतस्रस्यो हिग्म्यक्षत्वारः पर्वता आगच्छेतुः, ददा:, सारवन्तः,
अवृण्डाः अच्छिद्राः अमुपिराः, सुसंवृत्ताः एकवनाः नभः स्पृशन्तः, पृथिवी चोलिवन्तः,
सर्वे तुणकाष्ठशाखापर्णपलाशादिसर्वसत्त्वप्राण शूतान् निर्भशन्तः । तेभ्यो न सुकरं जनेन
१५ वा पलायितुम्, बलेन वा द्रव्यमाणपर्वी निर्वतेयितुम् । एवमेव महाराज चत्वारीमानि
महाभयानि आगच्छति, येषां न सुकरं जनेन वा पलायितुम्, बलेन वा द्रव्यमाणपर्वी
निर्वतनं कर्तुम् । कलमानि थत्वारि ! जरा व्याधिर्भूमं विपत्तिश्च । जरा महाराज
आगच्छति यौवनं प्रभरमाना । व्याधिर्भृताज आगच्छति आरोग्यं प्रमञ्चन् । मरणे
महाराज आगच्छति जीवितं प्रमयमानम् । विपत्तिर्भृताज आगच्छति सर्वाः संपत्तीः
२० प्रममन्ती । तत् कलमादेतोः ! तद्वया महाराज सिंहो भृगराजो रूपसंपत्तो जवसंपत्तः
सुजातनसदृश्यकरालो भृगगणमनुप्रियश्य मूर्णं गृहीत्वा यथाकामकरणीयं करोति । स च
भृगराजेऽतिवलं व्यालमुखमासाद्य विवशो भवति । एवमेव महाराज विद्वत्य मृत्युश्येन
अपगतमदस्य अत्राणस्य अप्रतिशरणस्य अपरायणस्य मर्मस्तु छिद्यमानेतु मांसशोणिते
परिशुद्धमाणे परितुष्टिविहृलवद्वदनस्य करचरणविक्षेपाभियुक्तस्य अकर्मणस्य असमर्थस्य

P 802

२५ लालितादिषाणकमूर्यमनुप्रियोपलितस्य ईवजीवितावशेषाप्य कर्मवात्, पुनर्भयालम्बनानस्य
यमपुरुषभयभीतस्य काल्वात्रिविश्वगतस्य चरमावासप्रशासेषूपरुष्यमानेतु एकाकिनोऽद्वितीयस्य
असद्वापस्य इमं लोकं जहतः परलोकवाक्यभृतः महापर्वं त्रजतः महाकल्पारं प्रविशतः
महागहनं समवगाहमानस्य महाकाल्पारं प्रपद्यमानस्य महार्णवेनोद्धमानस्य कर्मवायुना
नीयमानस्य निमित्तीकृतां दिशं त्रजतो नान्यत् त्राणं नान्यत् शरणं नान्यत् परायणमृते
३० धर्मात् । धर्मो हि महाराज तस्मिन् समये त्राणं लयनं शरणं भवति । तद्वया-
शीतार्तस्याक्षिप्रतापः, अप्स्मिमप्यगतस्यापि निर्वापणम्, उष्णार्तस्य वा दौल्यम्, अच्छानं

प्रतिपन्नस्य मुशीतालच्छयोपवनम्, पिपासितस्य मुशीतालं सलिलम्, बुभुक्षितस्य वा प्रणीत-
मन्त्रम्, व्याधितस्य वा वैद्यीयधपरिचारकाः, भयमीतस्य बलवत्तः सहायाः साधवः
प्रतिशाटणा भवन्ति ॥ इति विश्वरूपः ॥

तस्यादेतद्यपरिहारार्थं कुशलपक्षेष्वेव प्रज्ञापरिशोधितेषु यज्ञः करणीयः ॥

इदानीं जालादिद्वृग्वद्वृग्लिङ्गान् दुःखापहरणात्य साशायमाशकृयन्नाह एवमित्यादि— १

एवं दुःखाभित्यसानां शान्तिं कुर्यामदं कक्षा ।

पुण्यमेघसमुद्रौते: सुखोपकरणैः स्वकैः ॥ १५७ ॥

१५३

एवमनन्तरोत्तथा नीत्या दुःखाभित्यसानाम्, दुःखाभित्येव अग्रयः तै संतापितानां
सत्त्वानां शान्तिं जालादिद्वृग्वानलताप्रशमनम् । कुर्यामदं कक्षा, कस्मिन् काळे कुर्याम-
दित्याम् । कथम्! सुखोपकरणैः । सुखत्योपकरणानि सुखसाधनानि बलाभरणाकुलेष्यत- १०
शयनासनप्रसूतीनि । कि तदुपार्जितैरेव ? नेत्याह—स्वकैः स्वार्थीयः । मया सर्वमुपार्जितैरित्यर्थः ।
कि निर्माणादिप्रदर्शीतैः ? नेत्याह—पुण्यमेघसमुद्रौते: पुण्यान्तेष्व मेघाः सर्वदुःखसंतापात्ति-
शमनसुखोपकरणशीतलवृष्टिप्रदाननिमित्यात् । तेष्यः समुद्रूतानि निर्जातानि, तैः ॥

एवममृद्यत्यपदि परेणां चेतो विधाय निःश्रेयससंपदि प्रदर्शयन्नाह कदेल्यादि—

कदोपलम्भदृष्ट्यो देशयिष्यामि शून्यताम् ।

१५

संकृत्यानुपलम्भमेन पुण्यसंभारमादरात् ॥ १५८ ॥

कक्षा कस्मिन् काळे उपलम्भदृष्ट्यो भावभ्रात्यमिनिष्ठेष्यो देशयिष्यामि प्रकाश-
यिष्यामि । शून्यता सर्ववर्भनिःस्वभावताम् । कथम् ? संकृत्या व्यवहारेण । अन्यथा विकल्पा-
विषयपतया परमार्थशून्यस्य शून्यताया देशयितुमशक्यत्वात् । एवं निःश्रेयसद्वृक्षानसंभार-
निमित्यमुपदर्शितम् । तत्काणेण पुण्यसंभारनिदानमुपदर्शयन्नाह—पुण्येवादि । पुण्यस्य ज्ञानादे: २०
संभारं कक्षा उपलम्भदृष्ट्यो देशयिष्यामिति संकल्पः । आदरादिति महता गौरवेण । सरकृत्य
न पद्धत्य । केन प्रकारेण ? अनुपलम्भमेन, देयदायकप्रतिप्राप्तिकादित्रितयानुपलम्भ-
योगेन । श्रिकोटिपरिशुद्धेति यावत् । एवमुपचितः पुण्यसंभारो तु द्वन्द्वविगमाय जायते ।
तदेवमनेन सर्वेण अशेषसङ्केतैतु सर्वेसमारोपविकल्पप्रतिपक्षतया सर्वादरणग्रहणोपायत्वात्
समस्तात्मागताधिगम्यत्वाच सर्वदुःखोपशमोपयप्रवाऽउपजायते इत्युपदर्शितं भवतीति ॥ २१

१५४

ये गम्भीरन्यवाचाहनपटुप्रज्ञानिरसाभ्रमाः

संक्षेपव्यवदानपक्षयिमलक्ष्मानोभ्युताः सूत्यः ।

ते सन्तो गुणदेष्वयोरपि च तैः सारं निमित्यादतो

प्राप्तं सर्वमकल्पयं विषयित्वा व्याख्यं दुश्कृतं यदि ॥

न तु कुमुकं किमपीह यत्यया

२१

एवं प्रजाते स्वालितं तदेव मे ।

ननु प्राहीन्यान्ति ममात्र साधवो

मति मयानेन कृतेन सांप्रतम् ॥

अपि च—

यः संहृत्वा बजति मनसो गोचरत्वं कर्त्तव्यित्
 तादृश्यर्थे स्वलूति न मतिः कल्य वै याहशस्य ।
 तमूक्तार्थप्रविच्छवतां मध्यमानीतिभाजा
 द्वा किञ्चिद्गुणलयभिः स्यादुपादेयमुद्दिः ॥
 प्रजाया विश्रृति विधाय विशदव्याख्यापदैः संहृतां
 सम्यग्धानविषयक्षमादिनिषिद्व्यामोहशम्न्वा मया ।
 यथुपूर्वं समुदार्जितं हितफलं तेनात्मु सर्वो जनो
 मञ्जुश्रीरिव समुग्रैकवसतिः प्रद्वाकरो जायताम् ॥
 १० इति प्रद्वाकरमतिविरचितायां बोधिचर्यावतारपञ्चिकायाः
 प्रद्वापादभितापरिष्ठेऽनवमः ॥
 हतिरियं पण्डितमिक्तुप्रद्वाकर[मतिः]पादानाम् ॥

* * * *

१५

२०

२५

[लेखकविरचिता प्रशस्तिः]
 टीकेयं परमा सुभितपदा त्रुद्वा मनोहादिनी
 संसारार्णवपासगामिनि जने नौयानपात्रोपमा ।
 आशु प्रातिकरी जिनस्य पदवी साद लिखित्वा मया
 प्रातं यकुशलं सुसंपदि परं तेनास्तु तुद्वो जनः ॥
 अष्टानवतिसंयुक्ते शते सरति इत्सरे ।
 कुण्डे श्रावणपञ्चम्या वासरे कुञ्जसाहये ॥
 श्रीमस्त्रंकरदेवस्य राज्ये विजयशालिनः ।
 बोधिचर्यावताराहटीके लिख्य(!)मिदं शुभम् ॥
 श्रीललितपुरे रथ्ये श्रीमानीशलसंहके ।
 यम्भूरात्रवनाज्ञस्य(!) विहारे सुगतालये ॥
 धन्यः सविरमिक्तोस्य(!) तुद्वचन्द्रस्य गुलकम् ।
 तपुष्याद्वैषिसलत्वं लभते परमं पदम् ॥
 सज्जु शलिलं वना यथेष्ट
 भवतु मही बहुशस्यसंप्रयुक्तम्(!) ।
 अवतु नरपतिः प्रजा विनाशः(!)
 भवतु रथपतेः सुखातिष्ठिः ॥ इति ॥
 ॥ कायस्यः सुवनाकर[च]मर्ण[णा] लिखितमिति ॥

* * *

1 These stanzas are highly defective and written in bad Sanskrit.

१० परिणामनापरिच्छेदो दशमः ।

बोधिचर्चावतार मे यद्विचिन्तयतः क्षुभम् ।
तेन सर्वे जनाः सन्तु बोधिचर्चाविभूषणाः ॥ १ ॥
सर्वासु रिष्टु यावत्तः कायचित्तव्ययातुराः ।
ते प्राप्तुवन्तु स्तुपूर्वैः सुखप्रमोदसागरान् ॥ २ ॥
आसंसारे सुखन्यालिर्मा भूतेवां केशाचन ।
बोधिसत्त्वसुखं प्राप्तं भवत्वदितं अग्रात् ॥ ३ ॥
यावस्तो नरकः केचिद्विद्यन्ते लोकधातुङ् ।
मुखावतीसुखामोर्योदन्तां तेषु देहिनः ॥ ४ ॥
क्षीवर्ताः प्राप्तुवन्तुष्टुप्युत्थार्ताः सन्तु शीवडाः ।
बोधिसत्त्वमहोषसंमरीजेऽसागरैः ॥ ५ ॥
असिपत्रवनं तेषां स्वाक्षर्यनवनयुति ।
कृष्णास्त्वलिङ्गाश्च जायस्तां कल्पपादशः ॥ ६ ॥

कादम्बकारण्डवचक्षवाक-

हंसादिकोलाइलरम्भशेषैः ।
सरोभिरहामसरोजगन्धै-

र्भवन्तु हृषा नरकप्रदेशाः ॥ ७ ॥

सोऽग्नाराशिर्मणिराशिरत्तु
क्षमा च मूः स्फटिककुटिमं स्वात् ।
भवन्तु संशातमहीषराश्च
पूजाविमानाः सुगदप्रनूर्णाः ॥ ८ ॥

अङ्गारतपोपलशक्षशृष्टि-
रणप्रस्त्रत्तु च पुष्पदृष्टिः ।
दण्डस्त्रुदं च परस्परेण
क्षीदार्यमथात्तु च पुष्पदृढम् ॥ ९ ॥

परिक्षसक्तमांसाः कुन्दवर्णालिदेहा
एहनसमजडायां वैतरण्यां निमग्नाः ।
मम कुशलेन प्राप्तिरिन्द्र्यात्ममादाः
सह सुरवनिवाभिः सन्तु सन्दाक्षिणीस्ताः ॥ १० ॥

जडाः पहवस्त्रकलाविह वमपुरुषाः काकगृष्माश्च चोरा
ज्ञानं ज्ञानं सम्भास्त्रुत्तरतिप्रननी कल्प सौम्या प्रसेष्यम् ।

इत्युर्ध्वं प्रेक्षमाणा गगनतङ्गतं वज्रपाणि अवलन्तं
 हृषा प्रामोदवेगाश्वयगतदुरिता यन्तु तेनैव सार्थम् ॥ ११ ॥
 पवसि कमलद्विष्टगम्भपानीयमिद्वा-
 च्छमिति (?) नरकवहिं दद्यते नाशयती ।
 किमिद्विति मुखेनाहादिनामक्षसा-
 द्वतु कमलपाणीर्दशनं नारकाणम् ॥ १२ ॥
 आयातायात शीघ्रं भयमपनयत भ्रातरो जीविताः स्मः
 संप्राप्तोऽस्माकमेष इवलदभयकरः कोऽपि चीरीकुमारः ।
 सर्वं यस्यानुभावाश्वसनमपगतं प्रीतिदेवाः प्रवृत्ताः
 जातं सदोद्धितिं सकलतनपरिक्राणमाता दद्या च ॥ १३ ॥
 पश्यन्तेनं भयम्भः सुरशतमुकुटेर्घ्यमानाङ्किपद्मं
 काश्यादार्द्विष्टगिरिसि निपतितानेकपुष्पोषद्विष्टम् ।
 कूटागरेमनोऽहे: सुतिमुखरसुरखीसहस्रोपगतिः-
 हृष्टाप्ये मञ्जुधोरं भद्रतु कलकलः सांप्रतं नारकाणम् ॥ १४ ॥
 इति मत्कुशलैः समन्तमद्र-
 प्रमुखानाङ्कुरयोधिसत्त्वमेषाम् ।
 मुखदीतिमुखगम्भदाववृट्टी-
 नमिनन्दन्तु विलोक्य नारकाले ॥ १५ ॥
 शास्यन्तु वेदनास्तीत्या नारकाणा भयानि च ।
 दुर्गितिष्ठो यिमुखमां सर्वदुर्गतियासिनः ॥ १६ ॥
 अन्योन्यमक्षणमयं तिरस्यामपगच्छतु ।
 भवन्तु सुखिनः प्रेता यथोत्तरकूरै नराः ॥ १७ ॥
 संतर्प्यन्तां प्रेताः काष्यन्तां शीतला भवन्तु सदा ।
 आर्यवलोकितेश्वरकारग्लितक्षीरधाराभिः ॥ १८ ॥
 अनधाः पश्यन्तु रूपाणि शृण्यन्तु दधिराः सदा ।
 गर्भिण्यद्व शस्यन्तां मायादेवीव निवृद्धाः ॥ १९ ॥
 वज्रमोजनपानीयं ऋक्षन्दनविभूषणम् ।
 मनोभिलयिं सर्वं उभन्तां हितसंहितम् ॥ २० ॥
 भीताङ्ग निर्भयाः सन्तु शोकार्ताः भीतिलाभिनः ।
 उद्दिशाङ्ग निरुद्देश वृत्तिमन्तो भवन्तु च ॥ २१ ॥
 आरोद्यं रोगिणामस्तु मुख्यन्तां सर्वबन्धनात् ।
 दुर्बला वलिनः सन्तु जिग्मयिताः परस्परम् ॥ २२ ॥

सर्वा विशः शिवाः सन्तु सर्वेषां पवित्रिनाम् ।
 ये न कार्येण गच्छन्ति ततुपायेन सिद्धयु ॥ २३ ॥
 नौषानयात्रासदाऽथ सन्तु सिद्धमनोरयाः ।
 हेमेण छूलमासाद्य रमन्तां सह बन्धुभिः ॥ २४ ॥
 कान्तारोन्मार्गपतिना लभन्तां सार्थसंगतिम् ।
 अमरेण च गच्छन्तु चौरब्यामादिनिर्भयाः ॥ २५ ॥
 सुप्रमत्तमतानां व्याघ्यारण्यादिसंकटे ।
 अनाबवालबृद्धानां रक्षा कुर्वन्तु देवताः ॥ २६ ॥
 सर्वाङ्गनिर्मुकाः लदामहाकृपानिवाः ।
 आकाराचारासंपत्ताः सन्तु जालिसराः सदा ॥ २७ ॥
 भवन्त्वक्षयकोशाऽथ यावद्गनगाजावत् ।
 निर्दृद्धा विरुद्धायासाः सन्तु स्वाधीनवृत्तयः ॥ २८ ॥
 अस्तौजसाऽथ ये सस्वाते भवन्तु महोजसः ।
 भवन्तु हरपरंजा ये विहृतात्परित्वितः ॥ २९ ॥
 याः कामन छियो लोके पुरुषत्वं व्रजन्तु ताः ।
 प्राप्नुवन्तु वृत्तां नीषा इतमाना भवन्तु च ॥ ३० ॥
 अनेन मम पुण्येन सर्वसत्त्वा अज्ञेष्वतः ।
 विरन्य सर्वपापेयः कुर्वन्तु कुर्वत्तं सदा ॥ ३१ ॥
 वोधिविकलाविहिता वोधिवर्योपराययाः ।
 बुद्धेः परिगृहीताऽथ मारकमविवर्जिताः ॥ ३२ ॥
 अप्तमेशायुष्मद्वै व सर्वसत्त्वा भवन्तु ते ।
 नित्यं जीवन्तु मुखिता सत्युक्त्वदोऽपि नश्यतु ॥ ३३ ॥
 रम्याः कल्पहुमोशानैर्दिशः सर्वा भवन्तु च ।
 बुद्धुदात्मजाकीर्णा चर्मच्वनिमनोहौरै ॥ ३४ ॥
 शुक्लरात्रिव्यपेता च समा पाणिवलोपमा ।
 दृष्टी च वैद्युर्यमयी भूमिः सर्वत्र तिष्ठतु ॥ ३५ ॥
 वोधिसत्त्वमहापर्वन्मण्डलानि समन्वतः ।
 निर्वीपन्तु लक्षोमामिर्मप्यन्तु महीलङ्गम् ॥ ३६ ॥
 पश्चिम्यः सर्वजृक्षेभ्यो रक्षिम्यो गणानादपि ।
 सर्वज्ञनिरादिभां शूयतां सर्वदेहिभिः ॥ ३७ ॥
 बुद्धुदुर्दम्भीर्नितयं लभन्तां ते भवाग्मम् ।
 पूजायेपैरनन्तेऽथ पूजयन्तु जगत्पूरम् ॥ ३८ ॥

देषो वर्षतु कालेन सखसंपत्तिरत्तु च ।
 रक्षीदो भवतु त्रोऽप्य राजा भवतु भार्मिकः ॥ ३९ ॥
 शक्ता भवन्तु चौषध्यो महाः सिद्धयन्तु जापिनाम् ।
 भवन्तु कृष्णविद्वा दाक्षिणारक्षसाद्यः ॥ ४० ॥
 मा कविदुःसितः सत्त्वे मा पापी मा च रोगिवः ।
 मा हीनः परिमूर्तो वा मा भूकृशिष्ठ दुर्गनाः ॥ ४१ ॥
 पाठसाम्यायकलिला विहाराः सन्तु मुखिताः ।
 नित्यं स्वात्संचसाममी संधकार्यं च सिद्धयन्तु ॥ ४२ ॥
 विवेकाभिनः सन्तुः शिक्षाकामाश्च भिषजवः ।
 ऋग्यज्यविद्वा भ्यायन्तु सर्वविद्वेष्वर्जिताः ॥ ४३ ॥
 छाभिन्द्यः सन्तु निष्ठुष्यः रुद्धायासवर्जिताः ।
 भवन्त्पद्मदृशीलात्र सर्वे प्रवत्तितात्मथा ॥ ४४ ॥
 दुःक्षीडाः सन्तु संविद्वाः पापक्षवरताः सदा ।
 मुण्डेक्षीभिनः सन्तु तत्र चास्पिष्टदत्तवताः ॥ ४५ ॥
 परिष्टाः संकृताः सन्तु छाभिनः ऐण्डपातिकाः ।
 भवन्तु शुद्धसंवतानाः सर्वदिक्ष्यातकीर्तयः ॥ ४६ ॥
 अमुक्त्वापायिकं दुःखं विना तुम्करचर्येण ।
 विष्वेनैकेन कायेन जगद्गुद्धत्वमामुयात् ॥ ४७ ॥
 पूर्वक्षत्रां सर्वसंकुदाः सर्वसर्वैरलेकथा ।
 अकिञ्चन्द्रौद्धसीक्षेन सुखिनः सन्तु भूयसा ॥ ४८ ॥
 सिद्धयन्तु बोधिसखानां आगद्ये मनोरथाः ।
 विवितदन्ति ते नाथासत्स्वानां समृद्धयन्तु ॥ ४९ ॥
 प्रलेक्षुदाः सुखिनो भवन्तु भावकालथा ।
 देवासुरनैर्नियं पूर्वमानाः स्मौरैः ॥ ५० ॥
 आदिस्मरत्वं प्रश्नव्यामहं च प्रामुद्यां सदा ।
 यावत्प्रमुदिताभूमि भञ्ज्यतोपरिमहात् ॥ ५१ ॥
 येन तेनासनेनाहं यापदेयं बङ्गान्वितः ।
 विवेकासाममी प्रामुद्यां सर्वज्ञातिषु ॥ ५२ ॥
 यदा च इषुकामः त्वा प्राप्तुकामश्च किञ्चन ।
 तमेव नादं पश्वेयं सञ्जुतायमविप्रतः ॥ ५३ ॥
 वक्षनिष्ठ्योमपर्यन्तसर्वस्वार्थसाक्षने ।
 यदा चरति मञ्जुशीः सैव चर्या मदेन्मम ॥ ५४ ॥

आकाशस्य स्थितिर्यावदावद जगतः स्थितिः ।
 तावन्मम स्थितिर्भूयाक्षगतुःस्थानि निष्ठातः ॥ ५५ ॥
 यत्किञ्चिज्ञाते हुःहं तत्सर्वं अयि पश्यताम् ।
 बोधिस्त्रव्युत्त्वेः सर्वज्ञगत्सुखितमस्तु च ॥ ५६ ॥
 बगदुःस्त्रैकभेदम्यं सर्वसंपत्सुखाकरम् ।
 ज्ञामसत्कारसहितं चिरं तिष्ठतु शासनम् ॥ ५७ ॥
 मङ्गुघोरं नमस्त्वामि यद्यसादाश्वसिः शुभे ।
 कल्प्याजमित्रं वन्देऽहं यद्यसादाश वर्षते ॥ ५८ ॥

 || बोधिचर्यावतारे परिणामनापरिष्ठेदो दशमः ॥
 || स्मातोऽयं बोधिचर्यावतारः । कृतिराचार्यशान्तिदेवस्य ॥

प्रथमं परिशिष्टम् ।

स्तोकसूची ।

अकारणेन विदुधनामि १.३५
 अकुर्याद कुत्सलं १.१६
 अकुर्यादात्मि च शत्रु १.३७
 अकुर्यादत्पतो वानामृ १.११६
 अकुरो जाक्ते भीवद् १.११५
 अकुर्यादायांप्रयय १.१४
 अक्षारतामोपक्षाद्याहिति १०.५
 अविनां हृषा दृष्टा १.१७
 अवेगम वीक्षात् १.१९
 अवारामर्लीमानां १.११६
 अवालानो पाति शृणने १.११६
 अन एव विचारेत्वं १.१३
 अन पृष्ठाद भावान् १.१०
 अतः परे प्रसिद्धतां १.१०
 अतः परापे हृष्णापि १.१०७
 अनः सुपुष्टप्रस्त्रेण १.१०६
 अनीन्द्र मुख्याद्यवं १.४५
 अनीगानामानं वित्तं १.१४
 अपमिद्वागमेनापि १.५
 अप्यप्रमत्तिहायि १.५८
 अप्यप्रभव्यवर्णेन १.१६
 अप्त मही अविक्षादि १.१३
 अप्ते मे उत्तमा वानिं १.१०
 अप्ते वैवर्यात्मजाने १.११३
 अप्ते वैवात्मव्याद् १.१०६
 अप्त वैविष्या रित्यं १.८८
 अप्त वैष्णवधारामु १.४०
 अप्त वैष्णवहारी लो १.४५
 अप्त वैष्ण लोका प्रशादेति १.५५
 अप्तपि वृश्चकामापि १.१०
 अप्तविहृ पृष्ठामा १.४०
 अप्ताहम विहितोऽप्तं १.१४५
 अप्ताहमामर्तोऽप्तं १.१०५
 अप्तवृष्टप्रसादेऽप्तं १.११८
 अप्तविहृ वृश्चकामा ४.५
 अप्तानां मत्तमात्मा ५.५
 ओवि. १४

अप्ते से सक्ते लम्प १.१५
 अप्तामि वैक्षेपैद लो १.१५
 अप्तप्रयत्नि भग्न सार्वे १.१०५
 अप्तवृ गरणे नैति १.१५
 अप्तवृ वारी पारि १.१८
 अप्तवृत्तिहृदतो वापि १.११८
 अप्तवृत्ते प्रतिप्रवृत्त १.१५
 अनामानामहं वापि १.१०
 अनादिमहि संसारे १.१०
 अनिलजीविवासहृद १.१५
 अनिष्टकृत्याभावम् १.०
 अनिष्टव्यागमन्येत् १.१५
 अनुवीते प्रतिहृते १.१५
 अनुप्रपां हि तत्त्वान्ति १.१८
 अनेकदोपदुहेन १.११
 अनेको भूताक्ष्मोऽपि १.१०
 अनेन मम तुष्टेन १०.११
 अनेन हि लिहारेण १.२१
 अन्तः संकारकृत्यवः १.१५
 अन्तः पदपन्तु क्षमाणि १०.१५
 अन्तपतो नामि जात्याने १.१४५
 अन्तप्र समि वा दीत्या १.१५
 अन्तीवश्वरो शूला १.१५५
 अन्तप्रप्रसादं वेत १.१५
 अन्यसंबन्धमसीति १.१३०
 अप्ताविक्षयदोऽपि १.१५५
 अप्तेनापि इति वैष्ण १.१६३
 अप्तीन्द्रप्रश्वराद्य १०.१५
 अप्तकाराहयोऽप्तेति १.११०
 अप्तप्रवारति वार्ता १.५
 अप्तवृष्टुविद्यामि १.१
 अपि अनेकविवाच १.११०
 अपि सर्वेष मे छोके १.१४८
 अप्तप्रवालयि महावरिः १.५
 अपेक्षते लेखामयी १.१२५
 अप्तमेवा गतु कल्पाः १.१५५

ब्रह्मेवा गता कुरा:	४.१३
ब्रह्मेवा ददा दोपा:	४.१४
ब्रह्मेवादुष्कौव १०.१३	
ब्रह्मिणि हि शक्तुः	४.१५
ब्रह्मिणि न विद्यमनि २.१६	
ब्रह्मये केन मे दृष्टे २.१७	
ब्रह्मविज्ञविद् कर्ते ४.१४०	
ब्रह्मवापापिंड दुर्लभः १०.१४	
ब्रह्मवापासिंहि मी मे च ३.११	
ब्रह्मवादम्भिरेषु ४.१४१	
ब्रह्ममु प्रदेशेषु ४.१४२	
ब्रह्मेवादमल्लवाद् ४.१४३	
ब्रह्मेव इ काशे मे ४.१४४	
ब्रह्म सुधः परो दुर्लभो ४.१४५	
ब्रह्मुक्तमपि चेदेतत् ४.१४०	
ब्रह्मनक्षणवापिवारैः ४.१४६	
ब्रह्मोजस्वा मे सखाः १०.१४७	
ब्रह्मवादिनि हेषः ४.१४८	
ब्रह्मवर्ण गन्तुर्लभ ४.१४९	
ब्रह्मिणादक्षम्बृह ४.१५०	
ब्रह्मिपापादुष्कौव ४.१५१	
ब्रह्मिपापादुष्कौवाद् ४.१५२	
ब्रह्मिपापिभृतः लेषा ४.१५३	
ब्रह्मिपापिभृतमित्तं शृग्नीशा ४.१५४	
ब्रह्मोपार्जितलभाद् ४.१५०	
ब्रह्मस्त्रपि यथा माता ४.१५५	
ब्रह्महेष्ववक्षनं भीरं ४.१५६	
ब्रह्मप्रज्ञविद्याव ४.१५७	
ब्रह्मप्रज्ञविद्यावेष्ट ४.१५८	
ब्रह्मंकाशविदो वाप्याद् ४.१५९	
ब्रह्मिरत्रवने नेषा ४.१६०	
ब्रह्मिप्रवने यद्यप् ४.१६१	
ब्रह्मिं शृग्नमतपा दुर्लभे ४.१६२	
ब्रह्मिन्द्वयि दुष्कौव शृग्ना ४.१६३	
ब्रह्मिणि हि वराक्षय ४.१६४	
ब्रह्मेवक्षत्रापि काशय ४.१६५	
ब्रह्मेव प्रतित्वत्वापि ४.१६६	
ब्रह्मस्त्रिकालि दुःखालि ४.१६७	
ब्रह्मेव तद्वारीति ४.१६८	
ब्रह्मेवापकारेषा ४.१६९	
ब्रह्म दोषी ब्रह्मांगि ४.१७०	

हेम्पोऽनुषारं समान् द्वये ८.१३
हेष्टरो जगतो देतु ९.११९

ठसरोलसदा लेखा ५.८३
उद्गदादासमशक ६.१५
उद्गते सोपहारे वा ५.८७
उद्गन्धनप्रतीक ६.३५
उद्गाम्यमार्ते उल्लग्नत् ५.४४
उपहृता ये च अवशिष्ट लोके ८.१३५
उपाध्यायानुशासन्या ५.५०
उरसारातिपानात् वे ५.५०

कर्तु उद्देशदा समान् ५.८०

एक उद्गद्यते जग्नु ८.१३
एकधण्डहत्याकाशान् ५.२१
एकमादासनार्थी ६.५०
एकत्र त्रिसमावद्ये ८.११९
एकत्रापि हि सत्ततस ५.१०
एकत्रापि अथवा सर्वे २.५६
एकत्रिभवते सुषु ६.०२
एतत् तु ये परिमिते ६.२२
एतदेव समालेत ५.१०६
एतद्व विद्यते चोरे ६.५६
एतावाभिस मे पार्व ६.४८
एतावाच अंतस्त्राप्यो ६.११
एतमहृत्युज्ञानात् ५.८३
एतमनिष्ट यज्ञेत ५.१४
एवदाकासनिहय १.११
एवकागाम्युद्गमीति ६.१५
एवमात्रमुद्गमीति ६.१५२
एवमात्रमुखान् भूता ६.१५२
एवमात्रभिकारी ८.८५
एवमात्रानि दुखापि ६.३
एवमात्रानवो भूतान् ६.८०
एवमात्रित्वतयो ६.११
एवमुद्गम कामेद्यो ८.४५
एवं दुष्कृति तिष्ठेत ८.१३५
एवं धर्मी अवेहार्ये ०.१
एवं गृहीत्वा सरित्वान् १.२४
एवं गृहीत्वा सुर्यो ०.१

एवं वामेकदा इत्या ८.१३५
एवं वामेष्वयमयेतद् ८.१
एवं विसं वदस्तङ्गाद् ९.५१
एवं दस्यापि दद्याक्षत् ८.१४
एवं से रहतवापि ५.६७
एवं दुखाप्तिसमानो ९.१६०
एवं न च विदेशोऽस्मि ८.१५०
एवं परबते सर्वे ६.११
एवं पराये कृत्वापि ८.११६
एवं पुन्ना हु उण्डेतु ६.१३
एवं पुन्ना परायेतु ५.८४
एवं वाचित्तसंकाशो ८.१५०
एवं वर्द्धाहृतस्त्राप्या ५.८१
एवं विनिश्चित्त करोति यन्मे ५.४८
एवं विनश्चम्यस्य ०.१३
एवं दूष्येतु भवेत्तु ९.१५२
एवं सर्वापिदं इत्या ५.१
एवं संक्रित्यात्मोऽप्य ५.५४
एवं सुकारमुखं गच्छन् ५.३०
एवं स्वप्नोपसे स्वे ५.८८
एवं ये दुष्कृतं सर्वत् ५.४५
एवं सक्रियते याहि ८.१४१

कहाणात् कतिचित् एषा ८.४०
कर्तिवयज्ञानसत्रदायकः १.१२
कर्यं च विद्याम्यदान् २.३८
कर्मचिद्वपि संप्राप्तो ४.२६
कर्मदीप्त कर्ते विद्यापि यापि १.१२
कर्मचिकृम्यते सौकर्ये ६.११
कर्मा तद्वातोलवं ५.१५
कर्मेष्वनमाहित्यो ९.१६४
करोत्तमिष्टान्तेष्व १.११६
कर्मादेषु द्वयेतु ४.६३
कर्मणः सुकारुले च १.१२३
कर्मनः कर्मिते देति १.१०८
कर्मानलक्ष्यात् प्रविष्टिवद्यनिः ३.४
कर्मितेष्व भाकमद्वाहा ५.१४०
कर्माद् लक्षा न कुरुते १.१५४
कर्मादेवं कृतं एवे १.१८
कर्म सातुः पितृवापि १.३३
कर्माद्येष्वाप्तिवद्य ८.१

कः पण्डितसमाजातम् ८.१२४
 कार्यैर्हितोवैष ८.१६
 काव्यमवकाशप्रवक्तवाक १०.७
 कालारोम्यार्थप्रिता १०.१५
 कामा छन्दनयज्ञनका ८.४०
 कामेवं शृणुः संसारे ८.६४
 कायद्विषयित्वेतत् ८.३
 कायमूर्खि निजां गत्वा ८.५०
 कायस्यान् किम्यासां ८.६७
 कायस्यान्वयवर्णेन ८.११४
 कायेनेव परिप्रवापि ८.१०८
 कायेन्विषयवस्थेव ८.५९
 काये नीतिमात्राव ८.५०
 काये न्यत्तोऽप्यती गत्वा ८.५५
 काये न पादौ नो लंबा ८.५५
 कायन्तु च कर्माणि ८.१७
 काये कल्प च चेत्प्रवृत्त ८.५५
 किमुत सवत्सर्वद्वयदेवत् ८.१५
 किमुतानुभासीर्थं ८.६
 किमुताप्रतिमेवूल १.२५
 किमुतां नो जाता ८.१५
 किमु निरविसरवसंशयवा १.११
 किवतो भारविषयापि ८.१२
 किंहृते हेतुमेदवैष ९.११५
 किं च निष्ठप्रवग्नताम् १.११२
 किं निर्मितेव इत्येवं ८.१५३
 किं तुलभैवाहारैः ८.४५
 किं मग्नेतेव यज्ञेव ८.१५८
 किं वारषत् शुष्टानि ८.५५
 किं वीर्यं कुललोकाः ८.५
 कुः सुधं वा दुःखं वा ८.१५५
 कुञ्ज से वर्तते हृत ८.५१
 कुपितः किं तुः कुर्यात् ८.१२१
 कुप्यामीनि च संविष्ट्य ८.५४
 कुपकादी च सर्वैर्था ८.५०
 कुराहतप्रिहोर्य ८.५५
 कुनेवा प्रतिकृदीर्घं १.१३
 कुत्वापि पापादि सुदर्शणानि १.१३
 कुरुया बहुत्सु चेत् ८.१०४
 केचित्क्वचोन्नितं इत्या १.१५
 केविहिनानन्व्यापरैः ८.५५

लोकायेवदेवताः ६.४४
 कियामिमामप्युचितो ८.२५
 कीदून्तु सम कायेन ८.१३
 क्लेशादेयात्मिताम् ८.५५
 क्लेशात्मकसंभोड्यम् ८.५५
 क्लेशदहाणाम्युचित्वेत् ८.१३
 क्लेशमहारात् संरक्षन् ८.५३
 क्लेशवागुरिकाप्राप्तः ८.५
 क्लेशात्मको लोकोऽयं ८.५०
 क्लेशोम्यातीकृतेषु ८.३०
 क वास्तविं भवता इहः ८.१६९
 करतौ वायाम्यमनन्त्रो निरप्तः ८.५६
 क्षणसंवर्तियं सुरुठेमा १.४
 क्षणस्वर्वितु शुद्धो ८.१०
 क्षणवद् शूर्वयपापि ८.२९
 क्षमास्तिवद्यावायो नाय ८.१०५
 क्षुपितासाम्यथा दम्पतो ६.८

गण्डोऽयं प्रतिमाकारः १.४४
 गन्तुकामस्य गन्तुवा १.१६
 गम्भीरेहासगलेषु ८.८९
 गकन्तव्याग्नि से कार्यं ८.५४
 गुणलेङ्गोऽपि नामवामो ८.१६
 गुणवारीकरादीतां ८.११०
 गुणावारी च शाष्ट्रदेवः १.१५०
 गुणा अद्याद्यनीतात् १.१५
 गुणोऽपाद्य तुःसस्य १.५१
 गुरुसलोहितादीतो १.५५
 गुप्तेरसिष्मंगदैः ८.५५
 ग्राहकुकं यदा वित्ते १.१०
 ग्रनात्मामिति देवताः १.५

कनुर्मिः तुलेष्योवद् ८.५५
 कर्मण्युपादिते वसाद् ८.५३
 किलमेव यदा माया ८.१०
 किंतु रक्षित्वाकामानि ८.५३
 किंत्वाद्यता न माया वेन् १.१२०
 किंत्वाद्यादिवसुद्वीष १.५
 किंत्वामकिंत्ववदः १.५६
 किंत्वामकिंत्ववदः १.५७

विद्यारासं क्षमापर ५.५८
 चेतनाचेतनकृता ३.६६
 चेतनाचेतन चैवयं १.२६
 कमः स्वामर्यानुसंक्षिप्त ०.११
 कांचेश्वरि मे देयाः १.१४९
 शिखने कामिनः केविद् ८.७८
 क्षेत्रस्यशारिपि मेषस्यो ७.२१
 अगदक्षानमिक्षि १.५३
 अगद्य निमित्तं मया १.५१
 अगदानन्दीवीर्य १.५६
 अग्रुपैक्षेपयं १०.५५
 अगद्याधिकरणं १.२९
 अगम्युद्युविलापाय १.२८
 अग्नान्तरेऽपि सोऽध्यायः ५.४८
 अग्नान्तरांसि सर्वाणि ५.१६
 आर्थ वेदप्रियं शत्रोः ५.५३
 आप्तिस्त्रहने प्रबन्धनः १०.११
 अभिमस्त्र द्वयालीति १.११
 लीलाकृष्णं व्यक्त्या २.६३
 जात्या व्यदेषमप्यानं ४.१११
 वेष्टाल्पत्रं परि क्षमं १.१०५
 तापितात्मग्रहणाय सन्ध्यक १.१
 तपितात्म दद्वेत्वा १.१८
 तपितात्मा मुखा पाति ८.८
 तप्तप्रचं मम कापत्र ६.४३
 तप्तुत्तेन मुक्तिवं वेद ६.४५
 तप्तः कोटितात्मापि ८.८३
 तप्तः प्रसृति मुख्य १.११
 तप्ताम्भरणतं पाति १.१५
 तप्त चट्ठं पथा भ्रम्य ६.१८
 तप्त चानुपमामीता १.१५५
 तप्त गोष्ठायानमें १.१४
 तप्त लोको द्विजा दहो २.१
 तप्त संवृत्तेष्य ४.५५
 तप्तापि तपितात्मोत्तम १.१६०
 तप्तापि भासो भत्ते १.१६२
 तप्तवं देवाकामोत्प २.१५
 तप्ता क्षेत्रोऽभ्युप्तियोऽपि ८.१११
 तप्तामात्मासाधनमेतत्कृष्ण १.१२०

એવી પાસલોફિર્ત વાગ્યે ३.५१
તાંદ્રેશાલીનિ નાનાનિ ८.४३
શુદ્ધ કિંદું તિર્યથાવ ६.१३૨
દુલગમેસુદુસારી ६.५૧
શૃજા સાચદુસાદાર્ણ ८.५૭
સેન કિંદું સુપ્રાર્થ ૮.૧૧૫
સેન સાચવારો મુજાહ ८.૧૧૬
તેનાલી લોકબરિતિ ८.૧૮૫
તેઽચ્છાયાનું દંદામનકા ૮.૧૮
તે માનિનો વિશાળિના ૭.૫૨
લેખાનું ચ લંશાની ૧.૨૪
લેખો સારીસાધિ નમસ્કારોમિ ૧.૨૫
તૈલગાંધરો પદ્મ ૧.૨૦
તૈલાચ્છાયિંગઠ ખર્મ ૧.૫૯
સ્વરોજ જીવિતન તસ્માદ ૫.૮૫
લક્ષ્મણાંદ્રાયસુલોલ્યાદ ૮.૧૩૨
અયાઃ એષબન્દકસામિદ ૧૦.૧૧
આણણન્યા વિરો રદ્દ ૨.૫૦
દ્વિત્તુ મારો વિશાળિન્ય ૭.૫૨
ત્રૈલોક્યએન્દ્રં શુદ્ધં ૮.૮૧
દ્વી સર્વેષુ ચ દાસાનિ ૮.૧૧
દુષ્ક દાધાનસંપોદિ ૫.૮૨
દુષ્પદાનામિલયરે ૮.૦૪
દુસ્થાંકૈ કેતાં તસ્માદ ૫.૧૫
દ્વારામિ પાલસાનનથ જીસેવિદ ૩.૮
દ્વારકાહૃત સેંટસ ૫.૧૧
દ્વન્દ્વદશનાના વાગ્ય ૭.૫૮
દ્વરિજાનો ચ સાચવાની ૩.૯
દ્વારાવિષ્યોમસવદ્યત ૮.૧૧ ૧૦.૫૮
દ્વારામાને ગૃહો વદ્વાર ૮.૫૦
દ્વિષેન્દ્રસુદુદ્ધયાનિજિતોમે ૧.૧૩
દીપઃ પ્રકાશત હતિ ૯.૮૨
દીપાર્થિનામાર્ય ૧૦.૧૬
દુર્ઘાતીનિખાલી મીર્ય ૮.૧૨૦
દુર્ઘાતિષ્ઠાલવકાયે ૮.૧૪૩
દુર્ઘાતુસારો સેનું ૧.૧૦
દુરગાંપુષ્કાકર્ણાદ્ય ૮.૧૩
દુર્ગામેવામિચાનન્તિ ૧.૧૮
દુર્ગાહોરાંગંકાર ૮.૦૮
દુર્ગાંકસાધિષ્ઠાવં બેણ ૧.૧૦૩

दुर्लभ वेष्टामि दुर्लक्ष ६.४५
दुर्लभ स्पष्टाराशरणे ६.११
दुर्लभ प्रवेशकमप्य ६.१०३
दुर्लभ दृष्टि दुर्लभात् ५.१७
दुर्लालि दीर्घवस्थानि ६.११
दुर्लेपि मैथ चित्तस्थ ६.१५
दुर्लीका सन्तु दीनिजा ३.१४५
दुर्लक्षण मितरंत ६.११५
दरमेत रहस्यसे वापि ५.१००
दृष्टिक्रामहेतोशु ५.१६
देवाकिदेव्यु च गन्धशूणा २.४
देवी दर्शन कालेन १०.६९
द्वयोरप्याक्षयोः सिद्धेः ५.०२
धर्मः द्वाक्षकरम्भन्तरातिलेपु ८.८३
धर्मेत्यस्तदिव्योगेन ५.१९
धर्म लिङ्गोर्चे स्वस्ये ५.८८
धर्मार्थमात्राद्वय ८.१६
न कल्पस्यामनि शीति ८.१०१
न कल्पकल्पसंबद्धो ९.७३
न किञ्चित्प्रिय वास्तु ६.१५
न केवलमेयस्याम् ४.६१
न केवलं त्वयाप्यामि ६.६३
न क्षेत्रा विवेषु भेदिद्यताणे १.१७
न क्षादित्यमनुष्ठापि ५.८५
न च तन्मात्रमेवात्मा ५.२२
न च हेतुसंवादापि ६.२
न च प्रत्ययसामन्या ६.२६
न चात्र मे व्ययः कवित् ५.८८
न चानवगलेऽधारे ८.१४५
न चातिकृष्णाः केविद् ६.१७
न चाति वेदः कवित् ९.१०२
न चेद्व दार्ढा दुर्लभ ६.४५
न चिन्तनि वयापासारं १.१६
न तदिवदीते सौकर्ये ३.५८
न दुर्लभी त्वयापव्याप् ०.८०
न देहो थोसिमंदृश्या ५.५
न चात्र सार्थ्यं कुरुते ६.१२.१
नन्दसिद्धं प्रायामाने १.१२
न प्रसन्नि द्वयामर्ते ८.४

न प्राणं ब्रह्मवस्तुम्	५.३५
न वायः कल्पितिमप्तम्	५.३५
न वाहूत्सैपरकं किंविद्	५.३५
न युक्तं स्वाप्नेवप्तविद्	५.३५
न शश्च त रिषि ताप्तिः	५.३५
न स्वाप्नेभीति सूक्ष्मद्याम्	५.३५
न स्वीकृतैषु वेत्सुपात्पत्तृ	५.३५
न स्त्रीकोटिपि हे मृड ५.३५	
न हस्तीं मायदं पाती ५.३५	
न हि कालोपवेत्	५.३०५
न हि लिंगिद्वयमव वारथे १.३	
न हि लक्ष्मिं लिंगिदि ५.३००	
न हि सर्वान्वयत्रश्चाणां ५.३२	
न हीरोसंकारितैः ५.३५	
नाकरतीसो चेत्प्रात् ५.३१३	
नागभूज्याणांतोत्	५.३५४
नामूद्युषा कारयेत्किंविद्	५.३५
नाणीरणीं प्रवेशोऽप्तिः	५.३५
नातः परा वस्त्राणि	५.३५
नाथनिर्विषयात्पात्	५.३५
नातिष्ठितुकिः सत्त्वा	५.३२
नानाविषयसात्	५.३५
नामोवकाले मावत्तेत्	५.३४५
नाभावस्त्र विकारोऽप्तिः	५.३४०
नामेष्यवस्त्रमन्त्यम्	५.३५
नावायत्रयं संभोई	५.३०
नावध्यापनिव तस्मै	५.३६
नाहं मोसं च च मायुः	५.३०
नाहं वस्त्रा न च स्त्रैं ५.३५	
नितोऽप्तेत्तमायाः	५.३५
निष्टुन्वलामिने सत्त्वन्	५.३२
निराकरणं च संस्तोः	५.३६
निकामपत्राकाङ्क्षिन्	५.३०
निष्ट्यं सर्वद्वेषत्	५.३०
निर्वाकुलामां विनाम्	५.३५
निर्वापित्तत्वापि तु नाम लोः	५.३५
निर्वलाद्यं ते त्रासः	५.३५
निर्वका नेत्रिष्यो च ५.३५	
नीर्वकां कर्त्त वरोदयः	५.३५
नीर्वमेष चो भीक्षं	५.३२३
नेत्रिष्येत् न रुपादौ	५.३०३

तैलकाल्पनिका कुर्दारू ५.१३
तैलकट्टी सर्वेतमध्ये ५.१३
तैल प्रकाशने दीपो ५.१५
तैवानन्द बाहीः कादः ५.८५
तैवावसादः कर्त्तव्यः ५.१०
तैयोरात्महोत्र दातम्भो ५.१६६
तौदारार्थमात्रं च ५.१०
तौषानकात्ताक्षात् १०.३४
त्वक्षारपणं वातयम् ५.४५
त्वक्षिभ्यः सर्वद्वैरेभ्यो १०.१४
त्वादेष्टु मुक्ताणि व्याद ५.१३१२
त्वद्वैष्णव वर्णास ५.१३०
त्विदाः संस्कृतः सम्भु १०.१५
त्वतित कलशाद्विरेष्व १०.१५
त्वित्वसकलमीला: कुम्भ १०.१०
त्वरशुभ्रिनिषेभ्यो ५.४३
त्वरित्विकल्पोऽली ५.३१०८
त्वचोद्दन्तव्याणां ५.४५
त्वरस्परिष्ठदायिः ५.५६
त्वावत्ताप्रसादत्वाद् ५.१३
त्वावत्तमसामादी ५.१५
त्वारदृक्षर्व स्वार्थाणि ५.४५
त्विमेलासिम भवत्कृतेन ५.९
त्वेष्ट च गुणं वृत्तय ५.७५
त्वद्वस्त्रेण भवत्वः १०.१४
त्वद्यादे मुक्तिवाक्यात् ५.१५०
त्वाग्नाव्याकलिलाः १०.४८८
त्वापकारिषुक्तेभ्या तु ५.४५
त्वापक्षये च पुरुषे च ५.६०
त्वावित्तसम्मुद्रते ५.८
त्वरदेवेण मात्राङ्का ५.१०१
त्विदा तेज विवा मुक्ताद् ५.११५
त्वित्तादिषु न मे कोपो ५.१३५
त्वुपरितिः हृतोऽनेन ५.१०५
त्वुपेण कादः मुक्तिः ५.४६
त्वुक्त एष्ट्रीकृत्ये ५.१६१
त्वुलाति वस्त्रवा पोर्वदृ ५.१५
त्वृद्वारार्थमात्रेभ्यः ५.४
त्वृद्वान्तो सर्वसंबद्धाः १०.४४
त्वृपूर्व तावदिरं विभ ५.४५

पूर्व निष्पत्ति माहात्रीद् ०.५७
 पूर्व पञ्चाश जातेन ०.१०३
 पूर्वानुभूतिसंघटनः २.६१
 पूर्विक्षार्द्दिमि भूतानि १.२०
 प्रकाशा वायकातार वा ०.२१
 प्रकृतिभूतस्तुतिरात्रः सिताराम्यकालम् ४.१५
 प्रक्षिप्तवा अयोज्याता ०.५१
 प्रतिमास्तुप्रसदर्त्तम् ६.१४
 प्रत्यक्षमपि स्पादि ०.६
 प्रत्ययामां तु विष्वेषात् ०.१५
 प्रत्ययान्तरामुकुलम् ०.२५
 प्रत्यक्षद्वयः सुखिनो ०.०५०
 प्रभूपौर्णिमाकृतिरुद्धर्यैः १.१२
 प्रभाग्नमध्यमाणे वेत् १.११९
 प्रभादावायामवायामानं ६.१५
 प्रभम्बुद्धामविहारशेभान् २.१८
 प्रापादिक्षवामानोन्मे ०.११५
 प्रियामियनिपित्तेन २.४५

फलेन नह तर्जुते ५.१०

कठो विदात्तश्चौत्रतः ५.५३
 कदम्बेष्टिलमात्रः ५.३
 कङ्गनाशानुचन्दने तु ७.६६
 कलीपसामि वृत्त्वात् १.१०
 कहो लाभिनोऽमृतम् ५.२९
 कटुमा या किञ्चुकेन ५.११०
 कृष्णसेक्षुरेण ५.१०५
 काष्ठन्ते पीविदेशेण ५.४
 काशाद्वै पठायेत् ८.१५
 कारैः समाप्ताकरितो ८.७
 काशाभावा सप्ता नाशत् ५.१४
 कुरुपर्यागमानोनेन १.११९
 कुरुपर्यागमानोनेन १.११८
 कुरुपुरसुतिरिते १०.१८
 कुरु गच्छामि शर्णे २.२६
 कुरुत्वा बोधितवात् ५.११
 कुदोऽपि संसरेदेव ६.१४
 बोधिचर्यानुरूपेण १.१४
 बोधिचर्यावतारं मे १०.१
 बोधिचित्तं समुप्याय ५.८०

बोधिचित्ताविदित्तिना १०.१२
 बोधिचित्तिविदित्तस्य १.१०
 बोधिचर्यावतारं १०.१६
 बोधिचर्यावतारं तेजैवं ५.६

 भयोन्द्रवादित्तेकम्बे ५.५२
 भवताहक्षणात्का हमे ५.१५
 भवतावत्तवात्तो वराहः १.९
 भवतुःक्रसतानि तरुकामीः १.६
 भवत्तवत्तयकोहात् १०.२८
 भेष्मद्वादशगुणो ६.५०
 भवे बद्धपत्तनव ५.१५८
 भवनिहावतानेवं ८.१०८
 विश्वदित्त देहि विवाहतानीर्दि १.१५७
 भीतात्त लिभेवः यन्तु १०.३१
 भीतेष्टो नामये दर्श ८.१८
 भूमि छादयितुं सर्वा ५.११

 महितावलिता एव ५.२९
 मभुवोपमस्त्रवापः २.२२
 मज्जुसेवं नमस्त्वामि १०.५८
 मल्कमेतासेत्ता एव १.१७
 मस्त्राद्यः उ नीवनां ५.११
 मद्विश्वसा तथात्रापि ८.१५६
 मनः तर्म न शुद्धाति ५.३
 मत्तुमा विन्दितिवापि ४.५
 मनोऽग्निद्वादकुपूर्वपूर्वाः २.११
 मनोरथः तुरन्तु ०.४१
 मनो हस्तुमद्वैतात् ५.५२
 मन्त्रीनामसमस्त्वात् १.१२
 मम नावदनेन वानि हृदि १.३
 मम नावदनेन चोपाते ६.१०८
 मत्ताश्चदुर्लभं हस्ताप्य ८.१४
 मदापि पूर्वं सत्त्वानाम् ५.४५
 मया वालेन भूतेन ३.६४
 मया या वालित्वेवं ८.१५१
 मया हि सर्वं जेत्त्वद् ०.५५
 मत्त्वप्रसादो दोऽवेदो ५.५४
 महात्तविहि हुङ्गेषु ०.१
 महाकाशवप्तुक्यैव ५.५२
 महीभरा रत्नमयास्त्वान्त्ये ३.३

ना कलिहुगिरिः सर्वोऽ १०.४१
मातुर्चर्य नववासाश्च १०.४२
मानेन दुर्गाहं भीता १०.४३
मान्द्रदरबे-र्नावरमहिकायैः १०.४४
मान्द्रेवाच्ये शुगप्तस्ति १०.४५
मानया भिर्मिन् यत् १०.४६
मानातुववशताही १०.४७
मानोपस्त्वेऽपि कर्णे १०.४८
मानोपमानिनातुपूर्वं १०.४९
मानवीषः कर्णे त्रिलोक १०.४१
मानांदौ अवबोधावेद् १०.४१
मानसिविषोऽहमस्त्रेति १०.४१
मानोप्युपमिव एषा १०.४१
मुक्त्यार्थिन्द्रामुने से १०.४१
मुक्त्यावर्तीवेष्टाम् १०.४१
मुक्तपूर्वं च मुक्तीदृ १०.४१
मुक्तवृ दण्डाविकं हित्वा १०.४१
मुक्त्यावेतु लक्ष्मेषु १०.४१
मुख्यावेतु लक्ष्मेषु १०.४१
मोहांदेकवराद्विष्टि १०.४१

यद्वानुगीर्हिते किञ्चिद् १०.४२
यत्कल्पो वाल्मीयं १०.४२
यदैः प्रभूत्यर्थं गत १०.४३
यतो निर्णीते गत १०.४३
यत्किञ्चित्प्रथमो दुर्गां १०.४३
यत्प्रत्यया च त्रिलोक १०.४३
यत्प्रयाने किंडाहीर्वै १०.४३
यत्र यत्र राजे याति १०.४३
यत्पृष्ठेऽप्यन्द्राम्ये १०.४३
यथा राक्षिकः लक्ष्मेषु १०.४३
यथा शृङ्खिते मुग्नैः १०.४३
यथा चक्षुभूत्ययोः १०.४३
यथा अविद्वित्यावाश्च १०.४३

यथा इवं शुर्ते ज्ञाते १०.४३
यथा पांचुदुर्दे विषे १०.४३
यदा यथात् कायस्य १०.४३
यदा मुखीहृतवात्या १०.४३
यदैको राजपुरुषः १०.४३
यद्यपि कदलीकम्भो १०.४३
यद्येव द्रुत्यं यातोः १०.४३
यद्यमंनिभानेत् १०.४३
यद्येवते वीकामि १०.४३
यद्येव विकीर्त १०.४३
यद्यै दृश्यतीनो १०.४३
यदा कुशलप्रयोज्येऽपि १०.४३
यदा च द्रुकामः यत्वा १०.४३
यदा चतित्युकामः स्वात् १०.४३
यद्यमोत्कर्षणाभावं १०.४३
यदा न आवो नामादो १०.४३
यदा न इन्द्रे आवो १०.४३
यदा न वेदकः कल्पित १०.४३
यदा यस परेषां च १०.४३
यदा यस परेषां च १०.४३
यदा यावेष ते नामित १०.४३
यदा यावेषिव यज्ञा १०.४३
यदि केशनालैर्दीर्घैः १०.४३
यदि चैव विसूच्यामि १०.४३
यदि इन्द्रि न तदिते १०.४३
यदि तदैव तुकुलं १०.४३
यदि तु सेवया सिद्धिः १०.४३
यदि तेन न वल्लवर्य १०.४३
यदि तेनाङ्गुष्ठी रागा १०.४३-१०.४४
यदि दास्यामि किं लोक्ये १०.४३
यदि नामित स्वसंप्रितिः १०.४३
यदि प्रत्यक्षमन्वेतत् १०.४३
यदि प्रतिसुखं प्राप्तम् १०.४३
यदि लक्ष्मो न विषेत् १०.४३
यदि सर्वेषु कामोऽवै १०.४३
यदि स्वस्त्रावद्वौत्प्रयाद् १०.४३
यदि स्वामादे वासानो १०.४३
यदेकायद्याते कर्म १०.४३
यदैव छेषदस्यत्वाद् १०.४३
यदुःसमन्वयस्तु १०.४३

यद्युद्धा कर्तुमार्गं ५.४३
 यद्यप्पम्भेषु देहेषु ८.९५
 यद्यप्यस्य मनेषांगो ८.१५६
 यद्यक्षिणी दुर्लभं तरोवेषं ९.११६
 यद्यस्त्रेष्व प्रतीकारो ८.१०
 यद्यतन्मात्रानेकात् ६.२३
 यद्येवं यंत्रितांस्ति ९.१००
 यज्ञ कार्ये न वाच्यतः ९.१०३
 यमदूनैर्गृहीतस्य २.४२
 यमतुल्यापानीतस्यकृत ८.४६
 यमेनोद्दीद्यवाणिश्च ८.६
 यमोर्पं हारवत्यर्थं ६.५२
 यमोषो सुचक्षुपाणी १.२९
 यमाज्ञानि सर्वाणि ८.६
 यमाभ्यरक्षाणांश्च १.१३०
 यमानैव ख एकाकी ६.१२९
 यमिक्षायम्बनिक्षेहात् ८.१११
 यम्य द्वेषत् द्वयं सर्वे ९.११२
 ये दृष्टिः च संवत्सः २.४४
 ये पूर्वेत् किम्याकाळे ६.३०
 या नवश्या: प्रथयेत् ५.४९
 यावद्यत्यवाम्यादी ८.३०३५.४५
 यावत्संसूतवस्तारं ०.५
 यावनित पुण्याति प्राणाति तैव १.८
 यावन्तो नवाः: केनिद् १०.३
 या: कर्त्तव्यं किमो लोके १०.४७
 युक्तं गृह्णश्याकादेः ५.६६
 युगानाकालानलब्धमहान्तिः १.१५
 ये केनिद्यपापाधात् ६.४५
 ये केनिद्युःसिता लोके ८.१२५
 येष तेनात्मेनाहं १०.५६
 येति नियानप्याप्तुः ९.१५७
 ये सर्वा यावनितिः ०.४९
 येषां कुट्टा यस्त्वा वा ३.१५
 येषां सुखे यावनि सुदृं सुमीन्द्राः ६.१२२
 योऽन्यतः हणमप्यस्य ४.१
 यो याम्यासु विषयात् ८.१२३
 यो लाभसतिक्षाहेतोः ८.१२३
 यो हि येन विना भाष्टि १.१०४
 यस्तीम् यनः कल्पाद् ५.६०

यो वीक्षितसंग्रहे ८.००
 यावद्येष्वकारो यो १.३०
 यवप्रदीपांश्च निवेद्यामि २.१०
 यदोऽवलस्तम्भनोरेषु २.१०
 यम्या कल्पद्रुमोदारैः १०.१५
 याविद्युवसविश्वाम् १.३०
 याविद्युव च द्विकल्पं ५.५८
 यावी यथा मेषवाज्यकारे १.५
 योदो यस्य सर्वाकाशात् ८.१०२

 युषु कुर्वीत्यामादं १.३५
 युम्बापि च वद्युत्तामाद् ६.५५
 यानसकाकीर्त्तिर्पि ५.५१
 यामः यद्यप्यनु ये कामे ५.४३
 यामास्तरायकारिकाद् ६.५५
 यामित्यः सन्तु निष्कृत्यः १.१५५
 यामी च स्त्रृत्याहात् ८.१०
 योऽस्यापि च वद्यानेऽ १.१३८
 योऽक्षः प्रत्यक्षत्वाद् १.३१०
 योऽक्षदत्ताणार्थं च १.०
 योऽन यादा इतासे १.५

 यामर्द्येष मे मृदुः ६.५६
 यामीत्वैवमुसादै ४.१
 यामीत्वानानीर्थं १०.२०
 यामाश्वरेणामावल १.११५
 यामामि न सुख्येव ६.१२
 यामीत्वानमावलो ८.०६
 यामाकांचुमिकर्ष ८.५०
 यामादेवं द्य यद्युदेः १.१
 यामादेवं तु यदा ७.११०
 यामादेवं यिचार्यं तु १.१११
 यामारे यीरलोकत्य १.१५४
 यामामय लभ्यत्वैर्थ १.५८
 यामापद्मि लंडुदान् १.२०
 यामानानत्य भावत्य १.१४६
 यामा सूच्यत्वा विले १.४८
 यामिनियावतानान्य ५.४५
 यामिक्षमुग्धिदीर्घ १.४४
 यामामयोद्यत्वै १.११६

विशेषकलाभिन: संग्रह ३०.४३
विज्ञासक्षिण्यवापर्व ५.५१
विवर सुविरसामालय ५.६५
विषाक्षुपत्रिप्रेष्ट ५.५१
विष्वास वत्र कविनिष्ठकार्य ५.८०
वृषभासुरवत्याग्नि ५.१५
वैरेण सर्वशं एवतां ५.५
वेदनाप्राप्तया वृत्त्या ५.४५
व्यञ्जनम्यासां उत्तरविदि: ५.१३६
व्याघ्राः सिंह गता कला ५.३
व्याघ्राकुछो वरो वृद्धव ५.२४
व्यक्तुः कलनवादीतो ५.२०

व्याकु अवैतु चौपात्ति: ५.०५०
व्यक्तिप्रापात्तविनिष्ठुकर्ता ५.५१
व्यष्टिग्राहणसर्व वद् ५.६५
व्यञ्जने विवृता ५.६१
व्यन्दतापदविवत्याग्नि ५.५४
व्यमयेन विष्वप्तमासुमुक्ता ५.४
व्यविप्रवर्पनेन ५.१००
व्यक्तिराधिप्रेता च ५.३५
व्याख्यापि ऐन नरके ५.०
व्याभ्यनु वेदनासीधाः ५.०१५
व्याप्तमे विष्वत्याग्नि ५.५५
विष्वासमुखयोजवत्य ५.१०५
विष्वा रवितुकामेन ५.१
विष्वाः शुद्धे दृष्ट्यन्ते ५.१०४
विष्वः शूलानि सत्त्वानो ५.११
विष्वोन्नतेवत्यामय्य ५.४२
वीरातातः प्राप्तुवन्त्यां ५.०५
वीरोण्यूर्विवत्याग्नि ५.१६
वीरकर्तविविष्वामि ५.१५१
व्यञ्जनावामनामापद् ५.१३
व्युत्पदेवकुले विष्वा
वोक्तेवग्नपुष्टुत ५.५
वोक्तावामैविष्वाद् ५.१५५
धीर्वन्नविमोक्षात् ५.१०५

स विवेष्वसि सत्त्वानो ५.८३
स कि मंत्रिकर्तव्याद् ५.६९
सवेष्वप्तमेवाग्नि ५.५८

हत्यादेव विनक्षे च ५.११२
सात्त्वदविदोऽप्यव् ५.२१
सर्वे इत्यत्त्वेति ५.१३४
सर्वे इत्यत्त्वेति ५.१३५
सर्वेन्द्रव्याविनेमव्य ५.११३
सर्वतुर्वात्त्वे शुभिः ५.५१
सर्वानेत्र तुलवत्यां ५.१३३
सर्वाक्षामित्र च ५.१०३
सर्वसेवेवकं चार्यं ५.८१
सर्वस्वभव्याविवत्याग्नि ५.५०
सर्वमायानवाकोदय ५.१५०
सर्वविवाहं महावानं ५.१५१
सर्वज्ञपात्रं सहस्रा ५.१३
सर्वसेवामुसंकल्पयत् ५.२४
सुर्वेष्वाति वन्देऽहं २.१५
सर्वतः परिष्वात्त्व ५.५८
सर्वतामात्र लिङ्गांश ५.११
सर्वत्रिसाद्यविविष्वाग्निः ५.१५४
सर्वसाकाशासंकार्य ५.१५५
सर्वत्रिस्तुर्विते ५.१
सर्वत्रिस्त्रेतु ५.२१
सर्वाक्षविजित्युक्ताः ५.१२०
सर्वावलता वेसर्वज्ञ ५.८२
सर्वो दिवः दिवाः संग्रह ५.०५०
सर्वाविष्वानिष्ठुकः ५.११९
सर्वरक्तमा हि तुष्ट्यतो ५.०५
सर्वात्मा विष्व वाक्यः ५.०२
सर्वात्मा विष्व संज्ञान ५.११
सर्वे देश मनुष्यात् ५.५०
सर्वे इवि वैष्वा त्रुष्ट्यति ५.२४
सर्वे वद्वा भवत्येते ५.५
सर्वे हिताय लक्ष्यते ५.३३
सर्वा वस्त्रावर्णवे ५.१२
सर्वापि वावारितात्त्वो ५.१५
सर्वेषापद्मस्त्वयो ५.६७
सर्वेषासद्वायार्य ५.१६५
सर्वेषेषावदा वहयेत् ५.१०६
संतुर्वन्नां देवा: ५.१५
संतुर्वन्नां समुद्राय ५.१०१
संप्रज्ञव तद्वाति ५.११

संहुति परमापेक्ष ५.५
 संसारं कर्म वा प्राप्तु ०.७३
 संसारात् जन्मार्थांश्च १.२
 सावत्याभिनिवेशोत्तरे ५.६१
 सामवासिनिवासी लेख ३.१७
 सिद्धान्तु दोषितस्तात्त्वानि १०.४९
 सुक्षमोगुचुक्षितस्त वा ३.४८
 सुक्षात् स्वावलीयोऽय ८.१५४
 सुखात् व्यावसायानि ८.३६१
 सुखार्थ निष्ठते कर्म ०.६३
 सुगतान् समुच्छात् संखमेकायात् ३.१
 सुभिक्षिनं सुप्रयत्न ५.४५
 सुपरीक्षितप्रमेयाभिः १.११
 सुप्रसारत्वस्तात्त्वानि १०.२६
 सुभावितेषु सर्वेषु ५.०५
 सुष्टुप्ता पात्रका लोके ६.१०६
 सुखार्थाद्यैः कर्मीवहनैः २.१९
 सुष्टुप्तोऽप्युद्दिग्ननेऽथात् ६.५
 सोऽग्रावराहित्विराहित्विस्तु १०.४
 सुभिवैक्षोऽय सखातो ६.९०
 स्वीकर्त्वं स्वस्त्रा अवेष्ट्युत्तम्य ९.११४
 शारदा आवाह यथा कविता १.११५

नेहात् स्वज्ञते लोको ८.३
 एषृष्ट उद्घोषकेनापि ०.१२
 स्फीतस्तुप्रान्तवर्णोरमैत्र २.१६
 स्वगुणे कीरीमाने वा ६.४९
 स्वरूपस्त्रावर्णनिष्ठाः ८.२२
 स्वर्णविकामात्रविवद्विताः ८.४०
 स्वप्नापस्त्वृतिसंसाधाः ५.१०
 स्वप्ने वृद्धिसंतं मौल्यं ६.५०
 स्वप्नोपमास्तु गतयो १.१५१
 स्वप्नेव बहुदेश्ये ते ८.५१
 स्वर्वं सम व्याप्तिं एव वाचन ६.११३
 स्वप्नार्थार्थमालास्त्वं ०.५
 स्वाक्षर्यसामौः लोकैः २.२३
 स्वार्थाद्वारा वा श्रीतिः ८.२५
 ——————
 हस्तपादादिरहिताः १.१६
 हस्तादिमेदेन व्युत्पत्ताः ८.९१
 हितमुक्ताः प्रकुच्यन्ति ८.११
 हितार्थस्त्रावदेत्रेण १.१०
 हितादिव्यावधारी हृता ६.१४०
 हेतुमाद् फलवैगीति ८.७४

द्वितीयं परिशिष्टम् ।

श्रीकाकारोऽनुतानां पद्यानां सूची ।

बहो अनुरुग्नीशोऽप्य [महामा. ३.३०] २५४
 भव गणितु क्षेत्र मार्गे [लक्षित] २५६
 आगस्त्या वगदेव [चतु. ३.१०] २५९
 अनक्षरस्य असंख्य १०६
 अनादेव तु ते लोकः [शि. स. का. ११] ६९
 अन्ये उन्निराहास्यानां [त. सं. १०१] ६६, ११३
 अपेक्षये परः कवित् [चतु. ३.१२] २५५
 अमृतं क्यापयस्य १७१
 अग्नि इष्ट चांगराणि [लक्षित] २४८
 अक्षयास्तु तुप्याद्यन् २००
 अस्तकं अवैतित देव [अचार्यपादः] २२६
 अधेश्वानिपित्तिनाम् [त. सं. ७] २५२
 अहिम्यूरद्वय सुमाराय जापते १५०
 आकृत्युज्ञापयोगान् [शि. स. का. १३] ७०
 अत्यनि सति परसंहा [काष्ठिति=
 अशनिति, ३.३५३] ३४०
 आप्यभावस का द्विदि [शि. स. का. ११] ८०
 आप्यभावस्य भोगानां [शि. स. का. ४] ५८
 आप्य हि आप्यनो नायः [गायत्री-अम्बरपदः] २२८
 इन्द्रियेष्वर्कर्ष यत् [चतु. ३.१६] १८७
 उत्पादित्यैत्य नैवाति [चतु. ३.२५] २४३
 उत्पादित्यैत्यो नः [चतु. ३.३४] २६७
 उपायभूतं पञ्चाहास्यते [शि. सं. ६.८०] १७९
 उपायाभ्यास उपायम् ३३
 उपरि भूतौ, शरणं कृतापाति ७३
 एत्यिष्ठेत् पदा स्थना [शि. स. का. ८] ६३
 एवं शिवित्यस्योमा [अर्मितीति] २५४
 एषा स्थानभावस्य [शि. स. का. १३.] ५८
 कां स्थनः कर्मापि [चतु. ३.८] २५४
 कर्माप्तं लोकादेवित्यं [अर्मितीति, ४.१] ५१, २५२
 कल्पस्य सप्तरोगाभ्यां १८
 कल्पानामात्रं शिवायामात् [चतु. ३.३४] २५७
 कल्पापदिश्चानुभगीत् [शि. स. का. ६] ५५

कालस्वभावो वक्ष्यात् [शि. स. प. १५६] १५४
 केन्द्रियं नैवात्मस्त्वा [त. सं. १३६] ११५
 किषाणाकमेदेन [त. सं. २००१] १५०
 क्षेत्राहास्यामात्यानां [अभिः को. ६.१] २०२
 क्षितिकः स्वर्वंस्त्वात् १५३
 क्षेत्रं खुल्मेषेत् [शि. स. स्व. २०] ५९
 क्षिरं समाप्ति क्षमते [समाप्ति. २५६] १००
 क्षेत्राहास्यामात्यानि [वीरदगपतिकृष्णा] १६
 क्षम्भीराहास्यामेऽङ्गीति ७१
 क्षुद्रश्वीं परिश्वल [आनन्दशास्त्रः] ५३०
 कृष्णायास्त्रामाने वा ३१
 क्षात्रास्त्रपर्युक्ते [त. ध. ३२९] २१५
 क्षिते क्षिते न पश्यति [लंकनामेनोऽनु] ५८
 क्षिते नीपते क्षमे [द्रवीषैः] ५६
 क्षितेत् दृग्ने ताष्ठु [घम. १५] ५१, ११०
 क्षितेभ्यमन्ते अन्यते [त. सं. २८५] २१०
 क्षितिका तृष्णामात् [त. सं. ३१] २१४
 क्षात्रानामात्रादिसंबोधः [त. सं. १७६] १२१
 क्षात्रानामात्रादिसंबोधः ८५
 क्षमात्मकं परमार्थोऽपि [चतु. ३.३१] १४८
 क्षमा द्विनेन प्रग्राम्य क्लेन [द्वैद्वित्यत्र] २५६
 क्षमात्मकान्वाच क्षमा इषा [शि. स. का. ८] ५६
 क्षमा स्वर्वंस्त्वात्मकातिति [लक्षित] २४८
 क्षमाविकल्पं स्वर्वः [चतु. ३.३८] २४६
 क्षमेत् नित्यवैत्यप्य [त. सं. २३४] १३४
 क्षमात्मकोपमोक्षात् [शि. स. का. ६] ५०
 क्षमित् ज्यात्मकाप्यते [त. सं. ३३५] १५५
 क्षमित्यज्ञातित्यात्माद् [त. सं. ३३२] १५५
 क्षितेत् दूर्देवस्तु [द्विष्या. ६.७. ३१.१०] १०२
 क्षेत्रो भोगते व्याप्तुस्ते प्रजीते [समाप्ति. १.२१.] ५१
 क्षितापामेते व्याप्ति [विश्वारिका-१४] २१५

- दुर्विक्षेषो विलक्षणात् [शिला स. का. ३] १८
 दुःखं समुद्रये लोकः [अभि. चौ. १.८] १८६
 दुःखान्तं कर्मुकासेत् [शि. स. का. २] ४२
 दुष्टीक्षिण्यापि वा निक्षोः ७९
 द्वे सर्वे समुपादित्य [म. शा. २४.८] १५५
- धर्मसो बुद्ध द्रष्टव्यः [वज्र.] २००
- न कर्माणि व भोक्ताणि [चतु. ३.१] २५४
 न प्रकृशयन्ति कर्मणि [विद्या; अव. श.] २२०
 न वाक्ये ज्ञानवैविकाणां [म. अ. ६.२५] १५८
 न खोख्यतोषकाकां १९४
 न रक्षेततिर्देशः [अभि. चौ.] ५
 नवः समर्पयः [अर्द. श. ३.५३] १५५
 न साक्षात् सदसद् [उभावितसंबद्धः] १५४
 न सद्गुरुपत्ते यादः [चतु. २.१३; ३.१] १५४
 न साम्योक्तये व देवगमक्ती १५४
 न स्वतो वापि परतः [म. शा. १.१] १०६, २५४
 न हेतुरमीलं वदन् लहौतां १५५
 नात्माणिं क्षम्यमावं तु [अभि. शी.] २३३
 नामुकं क्षीयते कर्म १०
 नास्त्वयर्ह न भविष्यति २१३
 निश्चयं संश्विनीनानि [चतु. २.१८] २४९
 नित्ये ज्ञानवित्तोऽय [त. अ. ३२८] २१५
 निरीक्षा विकासः शून्याः [चतु. २.२३] २१५
 निरुद्धादानिरुद्धादा [चतु. ३.१६] २४३
 निरुद्धापापित्तस्य ५१
 निःस्वामादा वाची भावाः
 [सच्चामकालकारकरिका-१] १०३
 नोद्दृढ़ते शून्या विनिष्ठः [चतु. १.७] २००
 नवानन्तर्यामदण्ड् ७९
 नरिभोगाय सत्त्वाता [शि. स. का. ५] ८५
 नपेषो ग्रहणद्वापि ७९
 नुहः संकाशिः स्कन्द्याः [लहू.] २२७
 नक्षत्रेन्द्रियान् [साक्ष्य का. ६] १६१
 नवानेनोपार्थितं च [त. अ. ३८६] २१५
 नवतेमानान् नक्षत्रः [साक्ष्यान्तरीपिका ४३] २१५
 न्रामाद्यानो वर्णन ७५
 न्रातिमोङ्ग वरित्यज्य ७५
 नुदानो सञ्चालोक [चतु. ३.४०] १५५
- तुदैः प्रलेन्तुदैः [प्रापारमीतालव ३] २०४
 तोधिवित्तपरिष्यागाद् ७९
 तोधिविनादि वस्तुपूर्व [वीरदत्तपरिष्या] १५
 तोषी वित्त इव सर्वं ५
- तैवन्यदृष्ट्य सुरक्षीत्य [शि. च.] १२
- त्रमेयद्विलिंगे प्रोक्ते [युक्तिशिक्षा] १५१
 त्रमान्तं हि जीवितम् १५
 त्रम्यत्वानान्यतो लिपाद् [शि. स. का. ३] ४८
 त्रहंस्यव्युत्पादित् [वीरि. ४.३०] ५४; २४३
 तामुप्ये तुर्णेन लोके ५
 त्रिप्याक्षानत्तुदृष्ट २०८
 त्रुक्तिलूप्त्यन्वयादेः [शाचार्यवदा] २०७
 त्रुत्यात्यन्वित्पूङ् [लक्षित] २४८
 त्रूप्तमहितरमिकृतिः [साक्षका. ३] १६२
 त्रूपा आवश्यो देता १५
 त्रैः स्वभावारण्यादि त्रंतृतिः
 [म. अ. ६.१८] १७१
- त्रतः प्रहा तत्त्वे भजति
 [गुणवर्णनत्रयोग-३३] २२३
 त्रनि त्रयत्वेक्षये [त. अ. ८] २६२
 त्रयं सुखं प्रवीत्य [यशोगत] २१५
 त्रयोदेवं क्षमाद् वृद्धः
 [अभि. शी. १.१५] १०५
 त्रयादेः त्रुदकादसा [त. अ. ११३] २१४
 त्रयैव क्षट्कार्यान् [त. अ. ११२] १५८
 त्रयोक्तव्ये त्रिलिंगाणां
 [अ. अ. ६.३०] १८६
 त्रयं वद्यन्तेऽप्यसंहिते १०५
 त्रयामनः परेद्या च [शिला. स. अ. १] ४२
 त्रयः दृष्टप्रवासानं [सुग्रतकीर्ति-
 मयस्तिल ३.२५२] २३७
 त्रयः कर्माद्यवल्म्यादः [चतु. ३.२०] १५, २४४
 त्रयः प्रत्ययीज्ञवस्ते स इत्यातः
 [अनवदत्तहृष्टपक्षात्] १०३
 त्रयैका त्राज्ञात्मिका [वीरदत्तपरिष्या] १५
 त्रिभिरेव हि संतुते १५३
 त्रावदिरे त्रीवति १५
 त्रे त्रुदै त्रयं वानित [सूक्ष्मिक्यदात] ७५

वेषु सत्यु भवत्येव १५६	सर्वसंज्ञा च से आष [चतुः १.१] १२९
रामवत्सवहानाम् १८	त प्रगीति समुत्पादो [अभिः चो. १.११] १६४
रामसेषे तिवेनेतः [शि. स. च. १३] १४	तपाहितो यथामृतं
रामीषकेसरादीनो [त. च. १११] १५६	[शि. स. च. १] ११७, ११९
विकल्पः स्वयमेवाप्य १५०	सम्यक्षृपादवैनदववार्ता
विकल्पितं विनियोगमात्रं	[श. च. १.११] १६४
[म. च. १.११] १०६	सर्वाचाचालो मग्न्द [शि. स. का. १०] १५
विकारं जडस्वेष्यः [त. सं. १००५] १५०	सर्वपादमितानिस्तं
विनोदधारात्मे विनियोगाणी	[प्रसाचात्मितात्मत ८] १६५
[म. च. १.११] १०३	सर्वैक्षण्यहानाप [चतुः १.११] १५४, १५५
वेदानामुमदः ग्रोन्मा [अवैत्यागीति] १४४	सर्वैक्षणितालंसं [त. सं. ११०] २५४
व्यवहारयवाकित्व [म. चा. १८.१०] १०६	सर्वैविद्यतासीसं [त. सं. ४६] २५४
व्याहृत्यनुगमाद्याने [त. सं. १२२] ११४	संख्येत वर्ते ततः [शि. स. का. ३०] ११५
मुमाशुभानो कर्त्तव्य [स. सं. १०१] ८९, २१४	संस्कार प्रदीप [अक्षिन्] २५६
मृत्युतायाच्छ वर्णनम् १५	संस्कार निरीह शृण्यता [लक्षित] २४४
मृत्युता सर्वैरहोत्रै [म. च. १३.८] ११०	संहृष्टि प्रश्नपत्री वरसिदि [पितामुखसमागम] १५५
मृत्युवेष्य पूर्व शृण्याः	मुद्रालक्षुद्गामा न कोऽपि दाता १५६
[प्रतीत्यसमुत्पादहरूम्] १५०	सुक्षमाद्यनितसेवतदि [त. सं. १४] २५६
महेन युगप्योगान् [विशिका १२] २१६	घृदग्धभवेन वेतत्व [शि. स. प. १९२] १३४
मरण हमे दुर्वि स्तोककिदृतां	सूत्राणां च सर्वैक्षणात् [शि. स. का. ६] ५५
[पितामुखसमागम] १०५	स्वज्ञवाचायवत्तानि धातुवः [लक्षित] २४४
मरणसेप्र जिमहोत्रै [मुनि-मुद्द] १३०	स्वतःः पद संतिपातत्त्वाः [अभिः चो.] २४१
सत्यकोक्तव्य भागवत्तोक्ते	स्वभावः सर्वदा जाग्नि २४१
[म. च. १.११] ५२, १११	हेतुः संमवो यत्थ [मुक्तिपट्टिका] ११५
	हेतुः संमवो येषां [चतुः २.४] २४४

परिशिष्टं तृतीयम् ।

अनिर्विद्युग्मन्थ-ग्रन्थकर्त्ता-नामकानां गण्यांशानां सूची ।

उक्तम्, यथोक्तम्, यक्तात्, तदुक्तम्,

इत्यादि

गण्यां रात्रौ ११९

कर्मस्कलमस्ति न करकः २३६

तत्र अप्यतुःस्वाभ्यासात्मेन्द्रे ४५-५१

स्वतितालभ्यासाप्रसादः (अधि. चौ.) ५६

उक्तं भगवता-

एकमेव विज्ञवः परमं सत्यम् १०५

सर्वं सर्वस्ति भावाण १६१

सर्वप्रयोः इत्यात् १८८

तत्र कर्मस् तद्युद्यासामत्वम् २०८

वे केविद् विश्वदः २२९

उक्तं भगवत्याम्-

एवमुक्ते शुभ्रतिः १५२

वज्रनात्-

तत्प्राप्तिवा विवातानो (=प्रहृष्ट ३) ५४४

वित्तमेव मंडित्यते १५५

वैतन्यं पुष्टव्य स्वाम्यम् २१४

देवता कर्त्ते २२२

नाकरणं विवदः १५१

पर् विविदः वे १०३

विविदं भावकर्मणम् १९५

परिशिष्टं चतुर्थम् ।

आचार्य-ग्रन्थ-ग्राम-सूची ।

बहुतिग्राम २०८

ब्रह्मिकर्म १५५

आकाशमंसूत्र (५. १०४) ५५, ५९

आवायेषाः (प्रत्युत्पु) १०५, १८-१०८,
१०९, ११०

आदिकर्मिक १२२

आभिकर्मिक ३०६

उपनिषद्वादित् २१५, २१६

कर्मिक २१४, २१५, २१६, २१७, २१८

गण्डधूह १५, ७५

सतुःसद २१५, २१६

सावांक १५६, २०१

वित्तमात्रवादित् १८८

जैत्र २१४

जैत्रीय २१४, २१५

जैकाम्बवादित् २०५

दुर्गापुराकर्णां (५. ११) ८४

दग्धाद्वृत (५. १०६) ८०

निःस्वाम्यवादित् १९६

वैद्यकिकादि १११, ११२, १८४

परमत, परसमय १५, १५४, २२०

पुरुषवादित् २१५

कुरुकर्मागम (५. ११३, ११४, ११५)

११५, ११६

मध्यमकार्मिक १८०, ३२५

मीमांसकादि १०६, २०६, २११, २०७

मंडित्यापन ३०८

योगाचार १८५

प्रस्तुतादित् ११०

विहानवादित् १८७, १८८, १८९, १९०, १९१

वैनिक २०६

वैमालिकादि ३०३

वैदोनिक ११३

वात्य (मायमक) १०५

विष्णामुखय १५, ११, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०
(५. १०५) ८०, १८५-१९१

श्रीमंसविविक्ष (प्राप्तिवृत्तस्त्र)

(५. १०३) १०

सोल्य २१४

सांख्यवादि (विस्त्रभावावात्मनादित्) २१५, २११

सिद्धान्तवादित् १८९, २१६

सूत्रसमुखय (५. १०५) ८९

सूत्रान् (५. १०३) ८०

सौग्रह २१०

सौर्यान्तर्य ११५

स्वाम्यवादि १९३, १९५

स्वचूप्त (प्रिवातादित्) १०२

पञ्चमं परिशिष्टम् ।

सत्रोद्धरणसूत्री ।

[This Appendix contains, as in the case of Śikṣāsamuccaya, names in alphabetical order of Buddhist Sūtras from which passages are cited in the *Bodhicaryavatāra Pañjika* of Prajñākaramati. Most of these can also be found in Śikṣāsamuccaya, which work Prajñākaramati had before him. In arranging these works, the word आदि found prefixed to names of sūtras has been omitted. In the case of works which are available in print in the original form, I have given reference to editions used in [], while in the case of works which are not yet available in full or part in the original Sanskrit, I have given references, as far as possible, in [] to (i) *Mahāvyutpatti* (MVy, Sec. 65); (ii) Fragments available in *Manuscript Remains found in Eastern Turkestan* (MR) edited by R. Hoernle, Oxford, 1916; (iii) *A Complete Catalogue of the Tibetan Buddhist Canon* (T) published by Tohoku Imperial University, Sendai, Japan, 1934; (iv) B. Nanjo's *Catalogue of Chinese Translations of Buddhist Tripitaka* (N) and (v) *Sūtrasaṃuccaya* of Nāgārjuna (Nāg's SS). Thereafter I refer to pages of *Bodhicaryavatāra* on which the extracts occur and the topics to illustrate which they are cited in the order of their occurrence.]

नागवभानि(निर्देश)सूत्र [MVy 19; T 89, 175; N 34; mentioned in Nāg's SS]

Pp. 9-10- सम्यक्संबोधितप्रविश्वासस्य दुर्बलम्. P. 39- अतीतातागतस्मृतिसर्वाः.
P. 42- कायः सर्वसत्त्वाः किंदरीयेषु समित्यः. P. 60- दानकर्त्ते दीक्षाप्रसंहारस्योपेक्षा.
P. 83- कर्त्ता मुक्तिः ? या दुर्बलार्थामनुस्पर्शाद् प्रीतिः. P. 246- घर्मस्मृत्युपस्थानमावता.
अथवापापसंखेऽनसूत्र [T 69; N 37; mentioned in Nāg's SS]

P. 205- संप्रवचनसाधारणं लक्षणम्.

अपापावारपादकसूत्र [MVy 105; T 221; N 988]

P. 12- योऽपि पारमिताद्व विशिष्टुमस्मर्यः, हेनापि योगिविज्ञुपादनीयम्. P. 280- चत्वारि भावाभावानि.

भाष्माइकिका भजापारमिता [BST No. 4]

P. 77- अव्याजविवानुकासाः, P. 174- गर्वसेतिः भजितेवनिरापः.

आकाशगमेऽनसूत्र [MVy 18; T 260; N 67-69; mentioned in Nāg's SS as
आकाशगमेऽरिती]

P. 73- मद्दत्तप्रतिशेषेगानमी भवति. P. 77- अकाशगर्भस्त्रे च मूलपत्रामिहस्पवेद् (५. १०१). P. 78- हत्यियस्त्रैभिक्षुष्व पश्च मूलापत्रः. P. 78- आदिकविकाणां कृत्युग्राणा कृत्युहिताणा च अट्टी मूलापत्रः. P. 79- मूलपत्राणां मूलदरण्यः.

उपादृष्ट [MVy 72]

P. 63-पृष्ठिणा बोधिसत्त्वेन प्रमादस्थानात्प्रतिविरतेन भवितव्यम्. P. 63-इति: संप्रजन्मस्थापितेः.

उपादृष्टस्यमूलः [MVy 20; T 261; N 23, 52, 926; mentioned in Nag's SS]

P. 70- जापस्थनापत्रिविभागः.

उपादिविश्वरूपः [T 68; N 23 (24), 36, 979; MR]

P. 70- जापस्थनापत्रिविभागः. P. 75- बोधिसत्त्वावसीमा गुरुणा लक्ष्मीना च देशना.

काकिताजपथकावदाम [- AS 31]

P. 34- पदकृष्णातकम्.

उपादृष्टस्य [Edited by D. T. Suzuki and H. Izumi, Kyoto, Japan; our edition in BST]

P. 5- वक्षणावस्थाया वर्त्तयित्वरप्यावाक्यमवस्था. P. 11- बोधिनित्तस्थानुरुद्धाराः. Pp. 11-12- देऽनुरागस्त्रा सम्पर्कसंघोषी विस्तृ प्रविद्युति, से दुर्बलाः. P. 15- बोधिनित्तोत्त्यादक्षय गुणाः. P. 34- व्यविताविधानं सर्वदेविस्तरचर्चाः. P. 77-(शीर्षभविष्योद्घाव लिङ्गेण्ड्रवर्णनम्-५. १०१) कम्पाणामित्रानुपातसनम्.

गवागीविश्व [T 109]

P. 228- महाकृष्णस्मा बोधिसत्त्वाद्वा वर्वा संख्यापिहाना.

चतुर्भैक्षस्य [T 250, 251 ; N 266-67]

Pp. 33-34- शत्यग्रन्थादिना पापस्तः. P. 75- चतुर्भैक्षेः समन्वयतो बोधिक्षयः कृत्योपविते पापमन्मिभवति. P. 77- कृत्यागमित्रानुरुद्धाराः.

चतुर्भैक्ष (= चत्वारिंशत्र) स्य [Edited by N. Dutt in Gilgit MSS; our edition in BST No. 2]

P. 60- शीर्ष उच्चापिक्षांसीनीयम्. P. 71- अयुक्तसोगत्य भुक्त भोगनं वाचाय भवति. P. 83- मुखेऽनभिष्यत्, दुःखेऽनभिष्यम्.

वर्णान्तराङ्गस्य [MVy 80; mentioned in Nag's SS]

P. 63- बोधिसत्त्वेन दुहा वाग्स्योक्तव्या. P. 231- महामहिप्रशमात्सर्वेषां उपग्राह्यनिति.

प्रिसमपरामस्य [T 3144, 3401]

P. 28- वृक्षविषः.

दिव्यावाचाराम [Our edition in BST No. 20; cited as a sūtra.]

P. 220- न प्रशश्यन्ति कर्माणि, उपातेष्वेव स्व-वाचास्थावत्तेषु विपर्यन्ते.

पर्मीसंगीतस्य [MVy 21; T 238; N 426; mentioned in Nag's SS]

P. 55- अवितावीनो चमे: P. 68- तथा तथा बोधिसत्त्वेन प्रतिरक्षणे यस्तद्वर्द्धनेन तत्त्वाः प्रविष्टिः . P. 83- त्रिविषया कान्तिः . P. 169- समाहितबेत्तु यथा भूमध्यस्थानं मवते . P. 228- कल्पापुरःसराः सर्वे तुद्वयानाः . P. 286- कामस्थानुपशानम् . P. 244- अस्मिन्देशो वेत्तु (वेद-नामुम्बः ओजा) . P. 274- व्यवहारसत्त्वसाप्रतिषेव .

वारावणपरिवृच्छा [T 684]

p. 18- म तदस्य उपादातव्ये वरिमन् वस्तुति नास्य लग्नवित्तमुत्तदातं . P. 41- सर्वेत्तरित्यागी वोधिसत्त्वः .

निकालिक्षतावतामुक्तस्त्र [T 202; N 131, 132; mentioned in Nag's SS]

Pp. 19-20- एः कुलपुत्रो धरादानाधिमुक्तं बोधितव्ये प्रवक्षितः पद्येत् , सोऽसंख्येयतरं तुष्णं प्रसादति .

परमार्थस्थानाद्युम्

P. 271- चतुर्थमिद्वय उत्पत्तमानं न कुनविद्युत्यस्त्रति, निरप्यमानं न कवित् संनिवयं गच्छति.

पितामुत्तमसागमस्त्र [MVy 8; T 60; N 23 (16); mentioned in Nag's SS]

P. 85- सर्वेषांसुक्षाकासां जाम तापादिः P. 175- संहातिः परमार्थेति है सत्ये . P. 177- एनावत्तेव द्वेषम् - यदुत संहातिः परमार्थेत् . P. 224- निरात्मानः सर्वे धर्माः, कर्मेन्दुर्लभ्याविरोधव निःसमावता च . P. 287-288- वृहपातुर्व्य पुरुषः .

उष्णकृष्टवाणी [T 516, 886; N 337-33, 857; mentioned in Nag's SS
अ० उष्णकृष्टस्त्र]

P. 201- संतता तत्त्वतो वा पुर्यपापिक्षायाः फूँ भवतीत्यागमाग्रतीयते .

प्रज्ञापारमिता (= अहोहसिक्षा) [Our edition in BST No 4]

P. 56- सुप्रवत्यं नाम पुनः पुनः कायचित्प्रस्तवेद्या . P. 198- न इष्यत्वत्तया हृषे शून्यम् , इप्येत् इन्द्रम् . P. 203- बोधितदः प्रशापारमितादाः वरन् हृषे भाव इति न भाववति . P. 203- सर्वेऽपि तथापातः प्रशापारमिताभागम्येत् गम्यस्त्रोषितिर्विशुद्धाः .

प्रशान्तविनिष्ठाप्राप्तिहार्यमस्त्र [MVy 62; T 129; N 522; mentioned in Nag's SS]

Pp. 18-19- बोधिसत्त्वसामितिके प्रशिपित्तोत्तेवेत न एकं वाऽः . P. 49- चर्योशिक्षण-रम्भो महाकृष्णः .

प्राप्तिसोऽपि (= बोधिसत्त्वप्राप्तिमोक्ष) [T 248]

P. 41-बोधिसत्त्वो न कंविद्वाद्युपादेत् . P. 48-बोधिसत्त्वानामभ्यासविभ्रान्तेऽपि आपत्तये भवन्ति . P. 61- निष्कल्पत्वद्वृद्धेनम् . P. 71- त्रिविषयरादतीर्तिके यथापरित्यक्ते शाहव्यम् . P. 72- व्याप्तिविक्षान्तोऽपि बोधिसत्त्वेत् धर्म आसेपितन्वः . P. 75- आवारे बोधिसत्त्वानामप्रमेय उदाहृतः .

मात्तदाताविवृत्त

P. 223- आमिग्राविकी भगवतो वेदाना .

मित्रुकिमव [= प्राप्तिसोऽपि]

P. 71- आवारेष्यम् .

म त्रुटीविमोक्ष (= गणहृष्टस्त्र)

P. 20- बोधिसत्त्वाना नालि तुर्मुखानपरोपक्षमव्ययम् .

मधुरीचिह्निति [T 96 ; N 184-185 ; mentioned in Nag's SS]

P. 81- प्रतिवः कन्धस्तोपचितं कुशलं प्रतिष्ठितः.

देवेविशेष (= गणवृहस्त्र)

P. 8- दिनरक्षासामाने कर्तुकौसीवैष्णवित्तनहारसः सुर्वं प्रहीतमः. P. 9- सर्वेषांत्रं त्रिष्टुप्यज्ञातु चर्मादातुविषयमवमासपति. P. 12- प्रतिपदिभिरापि सर्वेषांत्रितं सर्वभावक्षयेष्वद्गुणानगिराति. P. 76- शेषिक्षितेव पापविशुद्धिः.

शेषीक्षकात्तरक [= आगवक्षमाला - ५]

P. 7- मागवक्षमापि दुष्करा चर्मादः. P. 20- अपकर्णेऽपि कवित् सुकानुजमी.

रत्नसूत्र [MVy 39 ; T 118 ; N 51, 251]

P. 73- अपरिपाचितेतु सत्त्वेषु विश्वासो बोधेवत्स्वलिङ्गम्. P. 245-246- वित्तसूत्र-पक्षानादुपासाः.

रत्नसूत्र [MVy 38 ; T 91 ; N 23 (47)]

P. 56- सूत्रा सर्वेषांत्रा यादुमीरी न भवति. P. 188- वित्तं वित्तं न पद्धतिः.

रत्नसूत्र [MVy 12 ; T 231 ; N 152, 964 ; mentioned in Nag's SS]

Pp. 28-29- सुदृगा. P. 48- शेषिक्षस्तेवत् शेषिक्षस्त्रियापोद्यु शिक्षितम्यम्. P. 52- वित्तसूत्रग्रामः सर्वेषां. P. 70- दिविं गैवज्ञय- सत्त्वांगैकज्ञे स्वानाद्यमर्मेकज्ञे च. P. 74- (रक्षेषी जिनेनोरत्तेन संक्षेपसंबन्धः). P. 83- शेषिक्षस्त्र आचारिक्षन् गोकर्णीनविदाशयति. P. 130- एत शेषिक्षन्तो नैव वित्तसूत्रादवश्यं- दुष्कराया शेषिक्षेद्युम्भूतेन सता.

रत्नसूत्र [T 88 ; N 23 (44) ; MR; mentioned in Nag's SS]

P. 70- परिकुञ्जता शेषिक्षस्तेवत् कुलेकुलानामप्यनिषेदं क्षेत्रः कर्तव्यः.

तद्वाक्षाकारसूत्र [Our edition in BST No. 3]

P. 227- वित्तमालेति संहृद्या प्रकाशितम्.

लक्षितक्षित्र [Our edition in BST No. 1]

P. 248- शूद्रेष्य एवं शूद्रा चर्मादः प्रस्त्रवित्तं वर्त्मनः.

वस्त्रप्लेशिका यज्ञाणामिता [Max Müller's edition]

Pp. 209-210- शेषिक्षस्त्रेन एवमप्रतिष्ठितवित्तसूत्राद्यितम्यम्.

शूद्रप्रवर्जनसूत्र

P. 39- अवेनाहं कुपलम्भेन सर्वेषांत्रा दद्यन्ते भवेयम्. P. 127- (शूद्रप्रवर्जनशेषिका माने श्वारम्य भावेष्ट- च. v ६). P. 128- साथं कर्त्ताद्य भावेष्ट.

कीरदण्डपरिषुक्ता [MVy 88 ; T 72 ; N 23 (28), 389, 947 ; mentioned in Nag's SS]

P. 15- शेषिक्षादुपत्ते दुष्मानाकाशाद्यु व्याप्तं ततोऽप्यशिंकं भवति. P. 16- सर्वेषांगत्परित्रिणाम् तुदो भवेदविल्याशेषानाम् स्वत्युप्यं भवति, तद्वद्युक्तामतिष्ठेते.

सत्त्वासाहस्रिका (प्रस्त्रापारमिता) [Bl edition]

P. 168- श्वारिपारमितः प्रस्त्रार्थमुपम्यन्ते. P. 169- प्रस्त्रापारमेवा दुनविपारयेत्। अस्मिन्ददति.

शालिकामसूत्र [Edited by A. Sastri, Adyar Library]

Pp. 170–171—तत्त्वेष्टप्रतिपत्तिः, विश्वाप्रतिपत्तिः अहोनमविदः. Pp. 186–187–
प्रतीक्षासमुत्पादः. Pp. 225–226—आचार्यिकः प्रतीक्षासमुत्पादः. Pp. 269–270—३:
प्रतीक्षासमुत्पादं प्रत्यक्षिते उ चर्ते—कुंकुं प्रत्यक्षिति. वाकः प्रतीक्षासमुत्पादः.

शांगामसूत्र (“व्याख्या ”) [MVy 31; T 182; N 399]

P. 11—आयोत्पादितमपि बोधिचित्तं भुद्धत्वंतुः.

बद्धावलात्तावाचारागुणसूत्र [MVy 73; T 201; N 90; mentioned in
Nag's SS]

P. 19—बोधिचित्तं रात्रेऽस च त्वं तुः: तत्त्वान् भवन्ति.

भीरुमविमोक्ष (= गण्डव्यूहसूत्र)

P. 77—(भीरुमविमोक्षात् विक्षेपाहुस्त्वंतम्—८. १०१).

सम्बृद्धावतारसूत्र [T 3902, 4467]

P. 177—परमार्थसर्वं कायवाचानसामग्रोवदः.

समाधिकामसूत्र (= बन्दष्टरीप) [Our edition in BST No. 2]

P. 18—प्रतिपत्तितारो भविष्याभि इत्येवं विशितम्यद्. P 160–161—मुपुपवन्दावान्तः.

सर्वेषांवैतुरुपसंमतः [T 114, 527 (१); N 498]

P. 73—मूर्खं वा यजुर्खोः सर्वेषांवैतुरुपकांवरणम्.

घुकरीकावदात् [= दिव्यावशन 14]

P. 76—विनाशमात् पापविशुद्धिः.

घुकसमुच्चय [T 3934]

Pp. 79–80—(उक्तेषेणाप्यहा ताप्त्वस्तेस्त्रवत्समुच्चयः । अर्पनामार्जुनापदं हितीयं च
प्रवक्षतः—८. १०१).